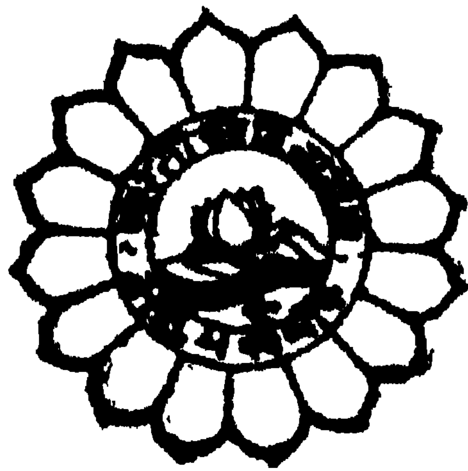

વિશ્વસાહિત્યમાળા-૧ ભારતી-પ્રકાશન-૫૯

પતન અને પ્રાયશ્ચિત્ત

મૂળ લેખક
નેથેનિયલ હોથોર્ન
અનુવાદક
વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ

ભારતી સાહિત્ય સંઘ
પાનકોર નાકા • પો. બો. નં. ૭૩ • અમદાવાદ

પહેલી આવૃત્તિ : ૧૬૫૦

મૂળ કિંમત
અઢી રૂપિયા

સાફી કિંમત મુંબઈ
અને ગુજરાતમાં રૂબરૂ
૧-૧૪-૦

બૃહદ્ ગુજરાતમાં રૂબરૂ
તથા ટપાલખર્ચ સાથે
૨-૩-૦

પરદેશમાં ચાર શિલિંગ

પ્રકાશક
લક્ષ્મીદાસ પુરુષોત્તમ ગાંધી
ભારતી સાહિત્ય સંઘ
પાનકોર નાકા : અમદાવાદ

મુદ્રક
મનુભાઈ અમૃતલાલ શેઠ
સ્વાધીન મુદ્રણાલય
રાણપુર (કાઠિયાવાડ)

નિવેદન

'વિશ્વસાહિત્યમાળા' દ્વારા અમે આ વર્ષમાં ચાર પુસ્તકો આપવાનું ઠરાવ્યું છે તેમાંનું આ પહેલું પુસ્તક છે. અમેરિકાના સમર્થ લેખકની આ હૃદયદ્રાવક કૃતિ આપણે ત્યાંના એક સમર્થ સાક્ષર દ્વારા અનુવાદિત થઇને પ્રગટ થાય છે તે આનંદનો વિષય છે. આ પુસ્તકના પ્રારંભમાં એક વિસ્તૃત પ્રવેશક મૂકવાનો હતો, પરંતુ પુસ્તકને હદ બહાર મોડું થઇ જતું હોવાથી એ વિના જ ચલાવી લેવું પડ્યું છે.

બીજું પુસ્તક 'અહંકાર' હવે ઓકટોબરમાં પ્રગટ થશે.

* * *

અમારા 'સંઘ' તરફથી અત્યારે નવ ગ્રંથમાળાઓ બે પાક્ષિકો અને એક માસિકપત્ર પ્રગટ થાય છે. તેને લગતી વિસ્તૃત પરિચય-પત્રિકા વિના મૂલ્યે મળી શકે છે. આ માળાઓ, પાક્ષિકો ને માસિકમાં એક કુટુંબનાં તમામ અંગોને સ્પર્શ કરતું સાહિત્ય બહાર પડે છે. એ જરૂર તમને ઉપયોગી થશે.

અમદાવાદ   મુખ્ય સંચાલક

૩૧ : ૭ : '૩૯   ભારતી સાહિત્ય સંઘ

અનુક્રમ

પતન ને પ્રાયશ્ચિત્ત

શુભ્ર સ્વર્ગમાં વસનારી તે ચળી પડી હરશિરે.
પડવા માંડેલી પડી પાછી! ટકી ન, હર! હરશિરે.
પડી ગિરિ પર; ઉચ્ચ ગિરિવર મૂકી પડી એ પાછી—
અવનિ પર આળોટતી ચાલી ધૂળવાળી ઘણી થાતી.
મલિન ગંગા! ક્ષાર સમુદ્રે પેઠી અન્તે એ તો!
ભ્રષ્ટ થયું જરી તેનો શતમુખ વિનિપાત જ નિર્મેલો;
ભ્રષ્ટ થઈ મતિ તેનો શતમુખ વિનિપાત જ નિર્મેલો!

—ગોવર્ધનરામ

તુરંગનો દરવાજો

લાકડાની એક જંગી ઈમારતના દરવાજા આગળ લોકોનું ટોળું એકઠું થયું હતું. દરવાજો પણ લાકડાનો બનાવેલો હતો અને તેમાં લોઢાના ખીલા જડેલા હતા. એકઠા થએલા ટોળામાં પુરુષો તેમ સ્ત્રીઓ બંને સેળભેળ થઈ ગયાં હતાં. પુરુષોએ સોગિયા રંગનાં કપડાં તથા ભૂખરા રંગની ઊંચી ટોપીઓ પહેરી હતી. સ્ત્રીઓમાંથી પણ કેટલીક ટોપીઓ પહેરી હતી તો કેટલીક વળી ખુલ્લે માથે હતી.

કોઈ પણ નવી વસાહત કરનારા લોકો પ્રારંભમાં એ નવી વસાહતમાં સઘળા સદ્‌ગુણો અને સુખોથી ભરપૂર એવી કોઈ અપૂર્વ આદર્શ નગરી યોજવાની ગમે તેટલી પેરવી કરે, છતાં એ નવી વસાહતની કુમારિકાભૂમિનો એક ભાગ કબ્રસ્તાન તરીકે અને બીજો ભાગ કેદખાના તરીકે રોકવાની વ્યવહારજીવનમાં એમને પહેલામાં પહેલી જરૂર પડે છે. આ નિયમ ઉપરથી ખુશાથી અનુમાન કરી શકાય કે બોસ્ટનના પૂર્વજ પુરુષોએ કૉર્નહિલની પડોશના કોઈ ભાગમાં પોતાનું પહેલું કેદખાનું ઊભું કર્યું હશે, તેમ એ જ અરસામાં આઈઝેક જોહાનસનની જમીનના ટુકડા પર એની કબરની આસપાસ જ પોતાનું પહેલું કબ્રસ્તાન શરૂ કર્યું હશે, અને એ કબ્રસ્તાન જ પાછળથી કિંગ્ઝ ચેપલની જૂની દેવળભૂમિમાં જમા થએલી સઘળી કબરોનું કેન્દ્રસ્થ પ્રારંભબિન્દુ બન્યું હશે. એ ગમે તેમ હો, પણ આટલી વાત તો

નક્કી છે કે શહેર વસ્યા પછી પંદર વીસ વરસ થયાં એટલામાં તો ત્યાંની આ લાકડાની તુરંગ તેની ઉપર થઈને પસાર થએલ ચોમાસાં તેમ બીજી ઋતુઓને લીધે ધૂંધળી થઈ ગઈ હતી, અને તેથી મૂળથી જ ગમગીની ભરેલો એનો દેખાવ અત્યારે વિશેષ સોગિયો બની ગયો હતો. એના ઓકવૃક્ષના લાકડાના બનાવેલા દરવાજા પરના વજનદાર ખીલાઓને લાગેલો કાટ તો આ અમેરિકાની નવી દુનિયાની સૌથી જૂની પુરાણી વસ્તુ જેવો લાગતો હતો. ગુનાની સાથે સંકળાએલી સઘળી વસ્તુઓની પેઠે આણે પણ કદી યૌવનદશા ન દીઠી હોય એવું લાગતું હતું. આ બદસૂરત ઈમારતની આગળ, અને તેની તથા સસ્યિામ રસ્તાના મકાનની વચ્ચે, એક નાનકડું ઘાસ છવાએલું મેદાન આવી રહ્યું હતું. આ મેદાનમાં, કેમ જાણે તુરંગરૂપી સુધરેલા જનસમાજના શ્યામવર્ણા પુષ્પને આટલી ઊગતી અવસ્થામાં પણ ધારણ કરનારી એ જમીન પોતાને ભાવી ગઈ હોય તેમ, જાતજાતના કદરૂપા અને કાંટાળા વેલા અને ઝાંખરાં ઊગી નીકળ્યાં હતાં. પણ તુરંગના દરવાજાને પડખે, લગભગ એના ઊંબરમાં જ મૂળ નાખીને ઊગેલો હોય એવો એક જંગલી ગુલાબનો છોડ પણ સાથે સાથે ત્યાં હતો ખરો, અને આ જૂન મહીનામાં રત્ન જેવા દીપતાં સુકોમળ ફૂલોથી છવાઈ ગયો હતો. બરાબર તુરંગના ઊંબરમાં જ આવી રહેલાં આ ફૂલોને જોઈ કોઈને એવી પણ કલ્પના થઈ આવે કે, કોઈ માણસ જ્યારે કેદી તરીકે આ દરવાજામાં દાખલ થતો અથવા ગુનેગાર તરીકે વધસ્થાને જવાને માટે જ્યારે આ દરવાજામાંથી બહાર નીકળતો, ત્યારે જાણે પ્રકૃતિમાતાનું ઊંડું અંતર આ ફૂલોમાંના સૌરભ અને સુકુમાર સૌંદર્ય દ્વારા તેના પ્રત્યે દયા અને માયા દર્શાવી રહેતું હતું.

કોઈ અકળ યોગાનુયોગને પરિણામે આ ગુલાબનો છોડ ઇતિહાસમાં અમર થઈ ગયો છે; પણ એ અમર થયો તે, લાંબા વખત સુધી દેવદારૂ અને ઓકનાં રાક્ષસી કદનાં વૃક્ષો પડયા પછી પણ તેની નીચે ઢંકાઈ રહેનારી જૂની ઝંખજાળમાંથી એ બચી ગએલો તેને લીધે અથવા

તો સાધ્વીરૂપ બની ગએલ એન હુચીનસન એ તુરંગના દરવાજામાં દાખલ થએલ ત્યારે એનાં પગલાં પડ્યાં ત્યાં એ ઊગી નીકળેલો તેને સોંપે, એ બાબતનો નિર્ણય કરવાની જવાબદારી અમે લેવા માગતા નથી. છતાં એ અપશુકનિયાળ તુરંગદરવાજામાંથી હમણાં જ નીકળવાની છે તે કથાના ઊંબરમાં જ બરાબર એ આવી રહેલો હોવાથી, એ છોડ પરથી ગુલાબનું એક ફૂલ ચૂંટીને વાચક સમક્ષ રજૂ કર્યા વિના અમારાથી રહેવાતું નથી. અમે આશા રાખીએ છીએ કે આ કથાના માર્ગમાં જે મધુર નીતિપુષ્પ કદાચ મળી આવશે તેના પ્રતીકરૂપે તે કામમાં આવશે અથવા માનવનિર્બળતા અને દુઃખનું નિરૂપણ કરનારી આ કથાનો જે અત્યંત ગમગીની ભરેલો સમાપ્તિભાગ આવવાનો છે તેની ગમગીનીને અમુક અંશે કમી કરવામાં એ ઉપયોગી થઈ પડશે.

૨

બજાર

આજથી બસો વરસ ઉપર ઉનાળાની એક સવારે, તુરંગ-મહોલ્લાની અંદરના તુરંગની સામે જ આવી રહેલા ઘાસ છવાએલા મેદાન પર બોસ્ટનવાસીઓનું એક ઠીક ઠીક મોટું ટોળું આવી રહ્યું હતું અને એ તુરંગના લોઢાના ખીલાથી જડી દીધેલા ઓક વૃક્ષના લાકડાના દરવાજા પર પોતાની નજર સ્થિર ચોંટાડીને ઊભું હતું. બીજા કોઈ લોકસમૂહમાં, અથવા તો આના આ જ ન્યૂ ઇંગ્લંડમાં પણ આ પછીના ઇતિહાસકાલમાં, આ બધા ભલા આદમીઓનાં દાઢીવાળાં મોઢાં પરના ભાવોને વિકૃત બનાવી દેનારી ભયંકર સખતાઈ દેખીને એમણે હાથમાં લીધેલું કામ અત્યંત ત્રાસજનક હોવું જોઈએ એવી જ આગાહી કરી શકાત. એમના મુખભાવોની આવી ભયંકર સખતાઈએ તો, સાર્વજનિક લોકલાગણીથી તિરસ્કારપાત્ર બનેલા, અને ન્યાયની અદાલતથી પણ એ તિરસ્કારપાત્રતાની મહોર છાપ મેળવી આવેલા એવા કોઈ નામચીન ગુનેગારને થોડા જ વખતમાં ફાંસી આપવાની છે એવું જ કંઈ સૂચવ્યું હોત, પણ પ્યૂરિટન લોકોના નૈતિક કડકાઈના પ્રારંભકાળના દિવસોમાં આ જાતનું અસંદિગ્ધ અનુમાન દોરી શકાય એવું નહોતું. એ દિવસોમાં તો, ઉપર જણાવેલી પરિસ્થિતિ, કોઈ દિલદગડા ગુલામને અથવા તો માતપિતાએ ન્યાયસત્તાને સોંપી દીધેલા એવા કોઈ બંડખોર બાળકને ઠેકાણે આણવા માટે ફટકા

લગાવવાના સ્થળે લઈ જવાનો છે એવું સૂચન પણ કરી શકે. અથવા એમ પણ હોઈ શકે કે એન્ટિનોમિયન કે ક્વેકર જેવા કોઈ વિરુદ્ધ-ધર્માનુયાયીને ચાબખા મારી મારીને શહેર બહાર હાંકી કાઢવાનો હોય, અથવા તો ગોરી પ્રજાનાં આગ–પાણી (દારૂ) ને લીધે શેરીઓમાં ધિંગાણું કરવા લાગેલા કોઈ એદી રખડુ ઇન્ડિયનને ફટકા મારી મારીને પાછો એના જંગલ ભેગો કરી દેવાનો હોય. તેમ વળી, એવું પણ હોઈ શકે કે, મરહૂમ માજિસ્ટ્રેટની કર્કશા વિધવા મિસ્ટ્રેસ હિબ્બિન્સ જેવી ડાકણનો ફાંસીને લાકડે વધ થવાનો હોય. એ જમાનાના બોસ્ટન-વાસી પ્યૂરિટન લોકોને મન તો ધર્મ અને કાયદો એ બંને લગભગ એકરૂપ જ બની ગયા હતા, અને એમના સ્વભાવ શીલમાં પણ એ બંને ગૂંથાઈને એવા એકાત્મ બની ગયા હતા કે એમની દૃષ્ટિએ તો સાર્વજનિક નિયમનનાં હળવાંમાં હળવાં તેમ સખતમાં સખત પગલાં એક સરખાં જ ભયજનક તેમ ત્રાસજનક હતાં. એટલે ઉપર જે અનેક પ્રસંગો ગણાવ્યા તેના જેવા કોઈ પણ પ્રસંગે પ્રેક્ષક લોકોના વર્તનમાં આજના જેવી જ એકસરખી ધર્મભાવ જેવી ગંભીરતા જોવામાં આવતી હતી. ખરેખર, આવા પ્રેક્ષકજનો પાસેથી કોઈ પણ ગુનેગાર ફાંસીને લાકડે ચડતી વખતે પણ નામની જ, અને કશી પણ હૃદયોર્મિ વગરની જ સહાનુભૂતિ મેળવી શકે, તો વળી બીજી બાજૂએ આપણા અત્યારના દિવસોમાં કેવળ ઠઠ્ઠા મશ્કરી કે ઉપહાસભરી અપકીર્તિને જ પાત્ર ગણાય તેવી સજા પણ એ દિવસોમાં મોતની સજાના જેટલા જ કડક રૂઆબ અને ગૌરવનું સ્વરૂપ લઈ શકતી.

આપણી કથા શરૂ થાય છે તે ઉનાળાની સવારે તો જે કંઈ સજા કરવામાં આવવાની હતી તેમાં ટોળામાં ઊભેલી સ્ત્રીઓ ખાસ રસ લઈ રહી હતી એ હકીકત ખાસ નોંધવા જેવી છે. સ્ત્રીઓ સરિયામ રસ્તા પર દોડી આવે અથવા કોઈને ફાંસી આપવાની હોય તો ફાંસીના માંચ-ડાની છેક પાસેના ટોળામાં પણ ઘૂસી જાય તેમાં કશું અજુગતું કે અવિનયભર્યું લાગે એટલો એ જમાનો આગળ વધેલો કે સંસ્કારી

બનેલો નહોતો. એ જમાનાની અને આજની સ્ત્રીઓ વચ્ચે છ સાત પેઢીનું અંતર પડી ગયું છે. એટલે જૂનાં અંગ્રેજી કુટુંબોમાં જન્મેલી અને જૂની ઢબે ઊછરેલી એવી એ જમાનાની વધૂઓ તેમ કન્યાઓમાં તેમની અત્યારની વારસદાર સ્ત્રીઓ કરતાં નૈતિક તેમ શારીરિક ઉભય વિષયમાં સફાઈ ઓછી હતી અને જોમ વિશેષ હતું. કેમકે આ છ સાત પેઢીની આખી વંશપરંપરામાં દરેક માતાએ પોતાની બાળકીને પોતાના કરતાં ઓછું જોરદાર અને ટકાઉ શીલ આપ્યું છે એમ ન કહીએ તોપણ આટલું તો કહેવું જ પડે કે તેણે એને પોતાના કરતાં ઊતરતી વર્ણછટા અને પ્રફુલ્લતા આપી છે, જે સૌંદર્ય આપ્યું છે તે પોતાના કરતાં ઓછું ચિરસ્થાયી અને વિશેષ નાજુક છે, અને જે શરીર આપ્યું છે તે પણ કૃશ છે. અત્યારે આ તુરંગના દરવાજા પાસે જે સ્ત્રીઓ ઊભી હતી તેમની અને પુરુષના જેવી ઇલિઝાબેથ રાણી પોતાના સમયની સ્ત્રીજાતિના સુયોગ્ય પ્રતિનિધિરૂપ ગણાય એ જમાનાની વચ્ચે પૂરાં પચાસ વરસનો ગાળો પણ વીત્યો નહોતો. આ સ્ત્રીઓ તો એ ઇલિઝાબેથના જ દેશની સ્ત્રીઓ હતી. એ દેશનાં જ ગોમાંસ તથા જવદારૂથી એમનો દેહ ઘડાયો હતો અને એમના નીતિદેહને પણ જે પોષણ મળ્યું હતું તે એ કરતાં જરા પણ ઉચ્ચ પ્રકારનું નહોતું. એટલે આજનો પ્રભાતસૂર્ય જે સ્ત્રીઓનાં મસ્તક પર તપી રહ્યો હતો તેમના ખભા વિશાળ હતા, તેમનું વક્ષઃસ્થળ સુવિકસિત હતું, તેમના ગાલ સુડોળ પ્રફુલ્લ અને લાલચોળ હતા, અને દૂર દૂરના ટાપુમાં પૂર્ણ વિકાસ પામેલા એ ગાલ આ ન્યૂ ઇંગ્લાંડના વાતાવરણમાં આવ્યા પછી પણ ફીકા કે દૂબળા બિલકુલ પડ્યા ન હતા. વળી આ સવત્સી પ્રૌઢાઓની ભાષામાં પણ તાત્પર્યની તેમ અવાજની એમ બંનેની દૃષ્ટિએ એવી વીરતા અને વાચાળતા ભરી હતી કે આજના જમાનામાં આપણને તે ભડકાવી જ મૂકે.

'બહેનો,' પચાસ વરસની એક બદશિકલ બાઈએ કહ્યું, 'જુઓ, હું મારા મનની વાત કહું. મને તો લાગે છે, કે આ હેસ્ટર

પ્રાઇન જેવી બદચાલની બૈરીઓને તો આપણા જેવી આધેડ ઉમરની ને આબરૂદાર ધર્મનિષ્ઠ બાઈઓને સોંપી દે ને, તો એથી લોકોને ખરેખર ખૂબ લાભ થાય. કેમ બ્હેનો, તમારો શો મત છે આ બાબતમાં? અંહીં આપણે મંડળીમાં મળી છીએ એ પાંચ જણ પાસે જ જો આ દંડ ચુકાદાને માટે આવી હોત, તો આ નામદાર ન્યાયાધીશોએ કરી છે એવી હળવી સજા .આપણે કદી કરત ખરી? મને તો લાગે છે આપણે કદી ન કરત.'

'લોકો તો કહે છે' બીજી બોલી, 'કે આ બાઈના ધર્મરક્ષક પાદરી માસ્ટર ડિમ્સડેલને તો પોતાના ધર્મપ્રદેશમાં આવો દુરાચાર-પ્રસંગ બન્યો તેથી હૃદયમાં અત્યંત કષ્ટ થાય છે.'

'ન્યાયાધીશોને ભગવાનનો ડર તો છે, પણ બાપડા જરાક વધારે પડતા દયાળુ છે,' ઊતરતી વયની એક બીજી બાઈએ કહ્યું. 'બીજું કંઈ નહિ તો એ લોકોએ હેસ્ટર પ્રાઇનના કપાળમાં ધગધગતો ડામ તો દેવો જ હતો. તો એ હેસ્ટરબાઈ જરૂર થડકી જાત. પણ આ તો એની ચોળી પર કંઈક અક્ષર ભરાવરાવે છે. એવું ભરાવરાવવાથી એના જેવી ગામનો ઉતાર કંઈ ડરે ખરી? એ તો એ અક્ષરને કશાક શણગાર કે ઘરેણાથી ઢાંકી દે અને પછી શાહજાદીની જેમ એ બજારમાં ન માય એમ ચાલે!'

'અરે, પણ ભલેને ગમે તેટલી યુક્તિ કરીને એ ઢાંકે,' હાથમાં છોકરું તેડીને ઊભેલી એક જુવાન બાઈએ આ બધાના કરતાં ધીરે અવાજે કહ્યું, 'એનું દુઃખ તો એને રાત દિ' થયા જ કરવાનું.'

'આ તે બધીઓ શું જોઈને નિશાન ને ડામની વાતો કરતી હશે?' આપમેળે ન્યાયાધીશ બની ગએલી એવી આ બૈરીઓમાં સૌથી વધારે કદરૂપી અને સૌથી વધારે નિર્દય એક બીજી બાઈ બોલી. 'આને તે વળી ચોળી પર નિશાન ભરાવવાથી કે કપાળમાં ડામ દીધાથી લાજ વળતી હશે? એણે તો આપણને સૌને બટ્ટો લગાડ્યો છે.

એટલે એને તો મોતની જ સજા કરવાની હોય. શું એને બરાબર લાગુ પડે એવો કાયદો આપણે ત્યાં નથી ? ન કેમ હોય ? ધર્મશાસ્ત્રમાં તેમ કાયદાશાસ્ત્રમાં એમ બંને ઠેકાણે કાયદો તો એ રહ્યો. તો પછી એ કાયદાનો આ ન્યાયાધીશો અત્યારે અમલ નથી કરતા એને પરિણામે પોતાની જ બૈરીઓ ને દીકરાઓ વંઠી જાય તો એમણે બીજા કોઈનો વાંક કાઢવા ન નીકળવું.'

'અમારા પર જરા મહેર રાખો, બાઈ !' ટોળામાંના એક પુરુષે કહ્યું. 'ફાંસીની બીક સિવાય નારીજાતિમાં કોઈ સદ્‌ગુણ પ્રકટે જ નહિ એમ શું તમે કહેવા માગો છો ? એ તો બહુ આકરી વાત ગણાય. ઠીક, પણ હવે જરા ચુપ રહેજો, કેમકે તુરંગના દરવાજાનું તાળું ઊઘડે છે, અને આ પ્રાઈન બાઈ પોતે જ આવી પહોંચ્યાં છે.'

તુરંગનો દરવાજો અંદરની બાજૂએથી ઉઘાડી નાખવામાં આવતાં, સૌથી પહેલાં તો, સૂર્યપ્રકાશમાં કાળો ઓળો ઊતરી આવે એવી રીતે, પડખે તરવાર અને હાથમાં છડી એવા રૂપમાં અદાલતના ચોપદારની ઘોર ભયંકર આકૃતિ ઊતરી આવી. આ માણસ પ્યૂરિટન ધારાશાસ્ત્રની સકળ ભયંકર સખતાઈના આદ્યાવતાર અને પ્રતિનિધિ જેવો હતો, અને એ ધારાશાસ્ત્રનાં શાસનોનો ગુનેગારને બરાબર આખરી અનુભવ કરાવવો એ જ એનું કામ હતું. પોતાનો અધિકારદંડ પોતાના લંબાવેલા ડાબા હાથમાં રાખીને જમણો હાથ તેણે એક જુવાન સ્ત્રીના ખભા પર મૂક્યો, અને એ રીતે એ સ્ત્રીને તેણે આગળ ખેંચવા માંડી, પણ તુરંગના દરવાજાનો ઊંબર આવતાં, એ સ્ત્રીએ તેનો હાથ તરછોડી કાઢ્યો,—અને તે એવી રીતે કે એમ કરતાં એનું સ્વાભાવિક ગૌરવ અને ચારિત્ર્યબળ સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ આવ્યું,—ને પછી જાણે સ્વેચ્છાથી આવતી હોય એમ તેણે બહારની ખુલ્લી જગ્યામાં પગ મૂક્યો. એ સ્ત્રીએ પોતાના હાથમાં ત્રણેક માસનું નાનકડું બાળક તેડ્યું હતું. સૂર્યના ભભકભર્યા પ્રકાશમાં આવતા આ બાળકની આંખો ઝંખવાઈ ગઈ અને તેથી તેણે પોતાનું નાનકડું મુખ આડું ફેરવી

દીધું, કેમકે તેના અત્યાર સુધીના જીવનમાં તેને કોઈ ભોંયરાના અથવા તુરંગના બીજા કોઈ અંધારા ઓરડાના ધૂંધળા અજવાળાનો જ પરિચય થયો હતો.

જ્યારે આ જુવાન સ્ત્રી—આ બાળકની માતા—ટોળું પોતાને બરાબર જોઈ શકે એવી જગાએ આવી, ત્યારે પહેલાં તો એ બાળકને પોતાની છાતી સરસું દાબી રાખવાની પ્રેરણા એને થઈ આવી હોય એવું લાગ્યું. આમ દાબી રાખવામાં પ્રેરકવૃત્તિ એના માતૃપ્રેમની હતી તે કરતાં તો એના કપડા પર કોઈ એક ચિહ્ન રાખેલું હતું તે એ રીતે છુપાવી દેવાની વિશેષ હતી. પણ પળવારમાં જ એણે ડહાપણપૂર્વક વિચાર કરી લીધો કે પોતાની શરમનું એક ચિહ્ન બીજા ચિહ્નને છુપાવવાને ભાગ્યે સમર્થ થશે, અને એમ વિચાર કરીને એણે બાળકને પોતાના હાથમાં લઈ લીધું, અને ચહેરા પર બાળી મૂકે એવી શરમની સુરખી છવાએલી છતાં ઉદ્ધતાઈભરેલું સ્મિત કરીને તથા કશાથી લજવાતી ન હોય એવી દૃષ્ટિ કરીને એણે આસપાસ પોતાના શહેરીજનો તથા પાડોશીઓ સામે જોયું. એણે પહેરેલા ઝભ્ભાના ખૂણિયા પર, આજુબાજુ કૌશલ્યભર્યાં કસબી ભરતકામ અને ચિત્રવિચિત્ર રચનાઓની વચ્ચે, લાલ કપડા પર અંગ્રેજી 'એ' અક્ષર દેખાતો હતો. આ અક્ષરનું ભરતકામ એટલી બધી કળાપૂર્વક કરવામાં આવ્યું હતું અને એમાં એવી ભભકાદાર અને સમૃદ્ધિભરી કલ્પનાલીલા વ્યક્ત થતી હતી, કે એણે જે વસ્ત્ર પહેરેલું હતું તેને ઉચિત અંતિમ અલંકાર રૂપ એ થઈ પડયું હતું. એણે પહેરેલું આ વસ્ત્ર પણ એ જમાનાની રસવૃત્તિને અનુરૂપ ભભકભર્યું હતું, જો કે મૂલ્યની દૃષ્ટિએ ત્યાંની વસાહતના આર્થિક ધારાઓ પરવાનગી આપે તે કરતાં એ ઘણું વધારે કિંમતી હતું.

આ જુવાન સ્ત્રી ઊંચી હતી, અને એની આકૃતિ પૂર્ણ સુભગતાભરી હતી. એના કેશ કાળા અને ઘાટા હતા, અને એટલા બધા ચમકદાર હતા કે અત્યારે સૂર્યપ્રકાશનું તે અરીસાની પેઠે પ્રતિફલન

કરતા હતા. એનું મુખ આકારસૌષ્ઠવ અને રંગભભકને લીધે સુંદર લાગતું હતું એટલું જ નહિ, પણ વિશાળ કપાળ અને ઘેરી કાળી આંખોને લીધે દમામદાર પણ લાગતું હતું. અત્યારે આપણે નાજુક, અસ્પૃશ્ય, અને અવર્ણનીય એવા લાલિત્યને અમીરવર્ગની સ્ત્રીના લક્ષણરૂપ ગણીએ છીએ, પણ એ જમાનામાં તો ગૌરવ અને પ્રતાપ એ વર્ગની સ્ત્રીના લક્ષણરૂપ ગણાતાં હતાં અને એવાં ગૌરવ અને પ્રતાપ પણ એ જુવાન સ્ત્રીમાં હતાં, એટલે તે એ જમાનાની કોઈ અમીરવર્ગની સ્ત્રી હોય એવી દમામદાર દેખાતી હતી. એમાંયે આજે તુરંગમાંથી બહાર આવી એ વખતના જેવો દમામ તો એણે અગાઉ કદી પણ દેખાડેલ નહિ. અત્યાર પહેલાં એને ઓળખતાં હતાં એવાં માણસોએ તો એને ઝંખવાઈ ગએલી અને દુઃખની ધાડી છાયામાં કાળી પડી ગએલી જોવાની ધારણા રાખી હતી, તેને બદલે એને સૌંદર્યથી પ્રકાશતી અને પોતાની આસપાસ ઘેરાઈ વળેલા દુર્ભાગ્ય તથા કલંકને એ સૌંદર્યના પરિવેષ જેવાં બનાવી દેતી દેખીને એમને આશ્ચર્ય થયું, એટલું જ નહિ પણ આઘાત પણ લાગ્યો. એણે અત્યારે પહેરેલો પોશાક ખરેખર આજના પ્રસંગને માટે જ એણે તુરંગમાં ચાહીને તૈયાર કર્યો હતો, અને પોતાની સ્વતંત્ર કલ્પના અનુસાર જ એમાં ચિત્રકામ વગેરે કર્યું હતું, એટલે, આ નિરંકુશ અને વિલક્ષણ ચિત્રકામ દ્વારા જ એ જાણે પોતાની મનોવૃત્તિ–'ભલેને થવું હોય તે થાય, મને કશાનીયે પડી નથી' એવી બેપરવાઈભરી પોતાની મનોદશા—પ્રકટ કરી રહી હોય એમ લાગતું હતું. પણ આમાં સૌનું ધ્યાન ખેંચનારી, અને આ વસ્ત્ર પહેરનારી સ્ત્રીનું જાણે કે રૂપાન્તર જ કરી નાખનારી—હેસ્ટર પ્રાઈનને અગાઉ ઓળખનારાં સ્ત્રીપુરુષોને પણ જાણે એને પોતે પહેલી જ વાર જોતાં હોય એવી છાપ પડે એટલું બધું એનું રૂપાન્તર કરી નાખનારી–વસ્તુ તો પોતાના વક્ષઃસ્થળ પર એણે જે ચિત્રવિચિત્ર ભરતકામ વચ્ચે ચમકતો લાલ હિંગળોક અક્ષર ધારણ કર્યો હતો તે જ હતી. આ અક્ષરમાં એવી જાદૂઈ અસર હતી કે તે જાણે કે એને

માનવજાતિ સાથેના સામાન્ય સંબંધોથી પર બનાવીને એના પોતાના-જ એવા કોઈ અંગત એકાન્તિક વર્તુલમાં એને મૂકી દેતો હતો.

'ભરતકામમાં ભારે ચતુર છે હો એ, એમાં ના નહિ પડાય,' એને જોઈ રહેલી સ્ત્રીઓમાંથી એકે કહ્યું, 'પણ એ ચતુરાઈ આવી રીતે બતાવવાની પેરવી તો નફ્ફટ રાંડ સિવાય બીજી કોઈએ કદી પણ કરી હશે ખરી? આ તો બહેનો, આપણા નેકદિલ ન્યાયાધીશોની હાંસી કરવા જેવું અને એ લાયક ગૃહસ્થોએ જે કામ એને સજા કરવા ફરમાવ્યું હતું તેમાં મગરૂરી લેવા જેવું જ થયું ને?'

'મને તો થાય છે કે હેસ્ટરબાનૂના એ રૂપાળા ખભા પરથી એ ભભકદાર ઝભ્ભો આપણે બધાં જઈને ઉતરડી નાખીએ' સ્ત્રીઓના ટોળામાં સૌથી કડક ચહેરાની પ્રૌઢા હતી તે બોલી. 'અને પેલો હિંગળોકિયા રંગનો અક્ષર એણે જે આવી વિચિત્ર રીતે ત્યાં સીવી દીધો છે ને, તેને બદલે તો મારા સંધિવાનું ફલાલીનનું ચીથરું બાળીને હું ચોંટાડી દઈશ,'

'અરે, બહેનો, છાની રહોને છાની!' એ ટોળામાં સૌથી નાની ઉમરની હતી તે સ્ત્રીએ કહ્યું. 'તમે આમ બોલો છો તે એ ક્યાંક સાંભળી જશે! અને આ અક્ષરનું જે ભરતકામ કર્યું છેને એમાં તો એક પણ ટાંકો એવો નહિ હોય જે એના હૈયા સોંસરો ઉતરી નહિ ગયો હોય!'

પેલા કડક ચહેરાવાળા ચોપદારે હવે પોતાની છડી વતી ઇશારત કરી.

'રસ્તો કરો, ભલાં માણસો, સરકારને નામે રસ્તો કરો,' તેણે બૂમ પાડી. 'માર્ગ ખુલ્લો કરો. અને તમને ખાતરી આપું છું કે અત્યારથી તે બપોરના એક વાગ્યા સુધી શ્રીમતી પ્રાઈનનો આ દમામભર્યો પોશાક સ્ત્રીપુરુષ અને બાળક સૌ બરાબર નિરખી શકે એવે ઠેકાણે જ એને રાખવામાં આવશે. માસાચ્યુસેટસની નીતિ-પરાયણ વસાહતમાં પાપને આવી રીતે જાહેર જનતા આગળ પ્રકટ

કરી શકાયું એ બદ્દલ ઈશ્વરનો આશીર્વાદ સમજવો. આવો, શ્રીમતી હેસ્ટર, તમારો એ લાલ અક્ષર આંહીં બજારમાં સૌને બતાવો.'

તરત જ પ્રેક્ષકોના ટોળામાં એક ગલી પડી ગઈ. પછી આગળ એ ચોપદાર અને સાથમાં કેટલાક કડક ચહેરાવાળા પુરુષો અને નિષ્ઠુર મુખભાવવાળી સ્ત્રીઓ એવા ક્રમમાં હેસ્ટર પ્રાઈન પોતાની સજાને માટે મુકરર કરેલા સ્થળે જવા નીકળી. એ વખતે એની આગળ, પોતાને આથી શાળામાં અરધા દિવસની છુટ્ટી મળશે એ સિવાય આ બધું શું ચાલી રહ્યું છે એની કશી સમજણ વિનાના, અને તે સમજવાને આતુર એવા કુતૂહલભર્યા નિશાળિયાઓનું એક ટોળું દોડી રહ્યું હતું અને દોડતાં દોડતાં એના ચહેરા સામે, એણે હાથમાં તેડેલા અને ફરી ફરીને આંખો મીંચી દેતા પેલા બાળક સામે, અને એના વક્ષ:સ્થળ પરના પેલા લજ્જાસ્પદ અક્ષર સામે, ઘડી ઘડીમાં મોઢું પાછું વાળીને એકીટશે જોયા કરતું હતું. એ દિવસોમાં તુરંગ અને બજાર વચ્ચે ઝાઝું અંતર રાખવામાં આવતું નહોતું. છતાં કેદીની દૃષ્ટિએ જો એ અંતરનું માપ લીધું હોય તો તે સારી પેઠે લાંબું લાગે એવું હતું. કેમકે, એ બાઈની ચાલમાં ગમે તેટલી ઉદ્દતાઈ ભરેલી હોવા છતાં, એને જોવાને ઊમટેલા લોકોના એકેએક પગલા સાથે, જાણે તેઓ લાત મારીને કચડી નાખે એટલા માટે પોતાનું હૃદય તેમની સમક્ષ રસ્તા પર ફેંકી દેવામાં આવ્યું હોય એટલી બધી વેદના એને ડગલે ડગલે થતી હતી. પણ આવા સર્વ પ્રસંગોમાં દુ:ખની સામે ઢાલરૂપ થઈ પડે એટલા માટે આપણા માનસબંધારણમાં આપણને એકી સાથે આશ્ચર્યકારક અને દયામય લાગે એવી એક ઘટના એ પ્રકારની કરવામાં આવી છે કે, જેના ઉપર ત્રાસ ગુજારવામાં આવતો હોય તે વ્યક્તિ પોતાને વર્તમાનમાં જે યાતના ભોગવવી પડતી હોય તેની ઉત્કટતા તત્કાલ તો સમજી શકતી નથી, અને એ ઉત્કટતાની એને જે ખબર પડે છે તે તો એ યાતના ભોગવ્યા પછી દુ:ખની જે ખટક એના અંતરમાં પાછળથી રહ્યા કરે

છે તે ઉપરથી જ પડે છે. એટલે અત્યારે તો હેસ્ટર પ્રાઇન પોતાની જે આ અગ્નિપરીક્ષા થઈ રહી હતી તેમાં થઈને સ્વાસ્થ્ય અને શાંતિભરી મુખમુદ્રા રાખીને પસાર થઈ, અને બજારને છેક પશ્ચિમને છેડે માંચડા જેવું ઊભું કર્યું હતું ત્યાં આવી પહોંચી. બોસ્ટનમાં સૌથી પહેલા બંધાએલા દેવળના લગભગ નેવા નીચે જ એ માંચડો ઊભો કરેલો હતો, અને તે ત્યાં હમેશાં રાખવામાં આવતો હોય એમ જણાતું હતું.

વસ્તુતઃ આ માંચડો એ જમાનામાં લોકોને સજા કરવાને જે સાધન વાપરવામાં આવતું હતું તેના એક અંગરૂપ હતો. એ સાધન હવે બે ત્રણ પેઢીથી આપણામાં કેવળ ઇતિહાસની અને શ્રુતિપરંપરા-ની વસ્તુ બની ગયું છે, પણ એ જૂના જમાનામાં તો તે, ફ્રાન્સના ત્રાસવાદીઓમાં ગિલોટિન જેટલું સચોટ સાધન થઈ પડયું હતું તેટલું જ સચોટ સાધન યથાર્થ નાગરિકધર્મ શીખવવામાં થઈ પડયું હતું. ટૂંકામાં કહીએ તો આ માંચડો ઇંગ્લાંડમાં 'પિલરી' નામે જે ફજેતીનું લાકડું રાખવામાં આવતું હતું તેવો જ હતો. એ માંચડા ઉપર પણ લોકોને શિસ્તપાલન શીખવે એવું યંત્ર હતું. તેમાં ગોઠવણ એવી હતી કે સજા પામેલા માણસનું માથું સજ્જડ રીતે ટટ્ટાર પકડી રખાય કે જેથી બધા લોકો એને બરાબર નિરખી શકે. આ રીતે લાકડા અને લોઢાની આ રચનામાં કોઈને માનહાનિ કરી ફજેત કરવાનો આદર્શ સંપૂર્ણ રીતે સાકાર કરવામાં આવ્યો હતો. કેમકે કોઈ અમુક વ્યક્તિએ ગમે તેવું દુષ્કર્મ કર્યું હોય તોપણ ગુનેગારને શરમ આવતી હોય તે વખતે પણ તેને પોતાનું મોઢું સંતાડવા ન દેવું એના જેવો ઘોર અત્યાચાર તો મને લાગે છે આપણી સર્વ-સાધારણ માનવપ્રકૃતિ પર બીજો કોઈ જ હોઈ શકે નહિ, છતાં આ ઠેકાણે જે સજા કરવામાં આવતી હતી તેનો મુખ્ય મુદ્દો જ એ હતો. પણ બીજા કેટલાક માણસોના સંબંધમાં બનતું તેમ હેસ્ટર પ્રાઇનના સંબંધમાં પણ સજા એવી કરવામાં આવી હતી કે એણે આ માંચડા

પર અમુક વખત સુધી ઊભા જ રહેવું, પણ ગુનેગારની ગળચી પકડીને એનું માથું જકડી રાખવા રૂપ જે શયતાની અંશ આ અળખામણી યંત્રરચનામાં હતો તેમાંથી એને મુક્ત રાખવી. હેસ્ટર પોતાને અત્યારે જે ભૂમિકા ભજવવાની હતી તે સારી પેઠે જાણતી હતી. એટલે એ આ માંચડા પર જવાની લાકડાની સીડી પર ચડીને ઉપર આવી, એટલે આજૂબાજૂની શેરીથી લગભગ એક માથોડા જેટલી અને ચોતરફ ટોળે મળેલાં સૌ એને બરાબર જોઈ શકે એટલી ઊંચાઈએ ઊભી રહી.

આ પ્યૂરિટન લોકોના ટોળામાં એ વખતે જો કોઈ રોમન કૅથોલિક માણસ હોત, તો એવી આકર્ષક મુખમુદ્રાવાળી અને મનોહર વસ્ત્રો ધારણ કરનારી આ સુંદર સ્ત્રીને પોતાના વક્ષઃસ્થળ આગળ બાળકને રાખી ઊભેલી જોઈને, જેનું આલેખન કરવાને કેટલાયે નામાંકિત ચિત્રકારોએ પરસ્પર સ્પર્ધા કરેલી છે એવી દિવ્ય માતૃતાની મૂર્તિનું સ્મરણ કરાવે એવી વ્યક્તિનાં–જગતનો ઉદ્ધાર કરવાને અવતરનાર બાળકને જન્મ આપનાર પવિત્ર નિષ્પાપ માતૃત્વની મૂર્તિનું સ્મરણ, અલબત્ત સામ્ય નહિ પણ વૈષમ્યની દૃષ્ટિએ સ્મરણ કરાવે એવી વ્યક્તિનાં તેને દર્શન થયાં હોત. પણ એને બદલે આંહીં તો, માનવજીવનના સૌથી પવિત્ર એવા સદ્‌ગુણને ભારેમાં ભારે દુર્ગુણનો એવો પાસ લાગ્યો હતો કે, આ સ્ત્રીના સૌંદર્યથી જગતને લાભ થવાને બદલે તે પૂર્વે હતું તેના કરતાં પણ વિશેષ મલિન જ બન્યું હતું, અને એના બાળક દ્વારા તેનો ઉદ્ધાર થવાને બદલે એ બાળકને લીધે તો તે ઊલટું વિશેષ પતન પામ્યું હતું.

આ પ્રસંગના દૃશ્યમાં એક પ્રકારની આદરમિશ્રિત ભીતિ પણ ભળેલી હતી, અને તે સ્વાભાવિક જ હતું, કેમકે સમાજ જ્યાં સુધી સર્વથા સડી ગયો ન હોય, અને પોતાના માનવબંધુના ગુના કે શરમભરેલા કાર્ય તરફ ઘૃણા કે કંપારીની વૃત્તિ બતાવવાને બદલે તેને મોં મલકાવીને જોઈ રહેવા જેટલો પતિત બન્યો ન હોય ત્યાં સુધી

આવા પ્રસંગો જોઈને લોકોમાં હમેશાં ભીતિના ભાવ ઉત્પન્ન થયા વિના રહે જ નહિ. હેસ્ટર પ્રાઈને પોતાના જીવનને જે બટ્ટો લગાડ્યો હતો તેના પ્રેક્ષકો હજુ પોતાની સરળ નિર્દોષ નીતિપ્રેમી મનોદશાને વળોટાવી ગયા ન હતા. આ સજા તો સાવ હળવી હતી, પણ તેને બદલે હેસ્ટરને મોતની સજા ફરમાવી હોત તોપણ એ સજાની સખતાઈ સામે અક્ષર સરખો ન ઉચ્ચારે એટલો ઉગ્ર એમનો નીતિ-પ્રેમ હતો. કેટલાક સમાજો એવા અધમ બની જાય છે કે આવા પ્રસંગોને ઠઠ્ઠામશ્કરીનો જ વિષય તેઓ ગણી લે છે. બોસ્ટનનો સમાજ હજુ એવો નિષ્ઠુર અને નીતિભાવશૂન્ય બન્યો નહોતો. આ વાતને કેવળ ઠઠ્ઠામશ્કરીનો વિષય ગણવાની મનોવૃત્તિ જો કોઈ રડ્યાખડ્યા માણસોમાં કદાચ હશે, તોપણ તે હેસ્ટર ઊભી હતી તે માંચડાની ઉપર એક ઝરૂખો હતો તેમાં શહેરનો સૂબો, તેની સમિતિના સભ્યો, ન્યાયાધિકારી, સેનાપતિ, અને શહેરના મંત્રીઓ આદિ મોભાદાર પ્રતિષ્ઠિત અમલદારો બેઠા હતા તેમની ગંભીરતાપ્રેરક હાજરીને લીધે દબાઈ ગઈ હશે. આવા મોટા અમલદારો જ્યારે આવે પ્રસંગે હાજરી આપે અને એમ હાજરી આપવામાં પોતાની ઉચ્ચ પદવી કે માનમરતબાને જરાયે જોખમ જેવું ન જુએ, ત્યારે કાયદાએ કરેલી આવી સજા ખૂબ અસરકારક બને અને સૌ એના પ્રત્યે માનપૂર્વક જુએ એ સહેલાઈથી સમજી શકાય એવું છે. એટલે ત્યાં એકઠું થએલું ટોળું શોક અને ગંભીરતાના ભાવોથી ભરપૂર હતું. સજાપાત્ર બનેલી સ્ત્રી પર હજારો માણસોની નિષ્ઠુર આંખો ચોંટી રહી હતી, અને તેના વક્ષઃસ્થળ પર સ્થિર બની ગઈ હતી. છતાં સ્ત્રીજાતિથી જેટલું બળ દાખવી શકાય તેટલું દાખવીને આ કપરી પરીક્ષામાં એ જેમ તેમ પોતાની જાતને ટકાવી રહી હતી. બાકી ખરી રીતે તો અત્યારના પ્રસંગનો અનુભવ અસહ્ય થઈ પડે એવો હતો. મૂળથી એ સ્ત્રી ઊર્મિ—અને આવેશપ્રધાન પ્રકૃતિની હતી અને આ પ્રસંગે લોકો જાતજાતનાં અપમાન કરશે તથા નિંદા કરશે એમ માનતી હતી તેથી એ સઘળા નિંદા અને અપમાનના ઝેરી ડંખો અને તીરોની સામે અડગ રહેવાનો પહેલેથી નિશ્ચય કરીને એ આંહીં આવી હતી.

પણ ત્યાં તો નિંદા ને અપમાનની ઝડી વરસાવવાને બદલે આંહીં લોકો બધાં શાન્ત, સ્તબ્ધ, ગંભીર બનીને ઊભાં રહ્યાં હતાં, અને લોકમાનસની આ ગંભીરતા એને એટલી બધી વસમી લાગી કે આને બદલે તો આ બધાં લોકોના કડકાઈભર્યા ચહેરા પોતાને જોઈને અને ઉદ્દેશીને તિરસ્કારપૂર્વક હસવા લાગે તો વધારે સારું એવું એના મનમાં થઈ આવ્યું. એ ટોળામાંથી જો એ વખતે ગગનભેદી ગર્જના જેવું બુલંદ અટ્ટહાસ્ય ઊછળી આવ્યું હોત, અને એ હાસ્યમાં ટોળામાંના દરેકે દરેક પુરુષ સ્ત્રી તેમ બાળકે જો પોતાનો સાથ પુરાવ્યો હોત તો હેસ્ટર પ્રાઈને તે સૌની સામે કટુતા અને તિરસ્કારભર્યું સ્મિત કરીને તે અટ્ટહાસ્યનો બદલો સૌને વાળી આપ્યો હોત. પણ એવા બુલંદ અટ્ટહાસ્યને બદલે આંહીં તો સીસા જેવી ભારેસલ ગંભીરતા અને સ્તબ્ધતાનો અનુભવ કરવાનું એના નસીબમાં નિર્માયું હતું, એટલે આવી ગંભીરતા તથા સ્તબ્ધતા જોઈને તો, કોઈ કોઈ ક્ષણે, પોતાનાં ફેફસાંમાં હોય તેટલું જોર અજમાવીને પોતે કદાચ ચીસો પાડી ઊઠશે તથા એ માંચડા પરથી જમીન પર એકદમ નીચે પડતું મૂકશે અથવા તો તત્ક્ષણ ગાંડી બની જશે એવું એને લાગી આવ્યું.

છતાં એ માંચડા પર ઊભી રહી અને સઘળાં લોકો એને એકી-ટશે જોઈ રહ્યાં હતાં એ દરમિયાન વચ્ચે વચ્ચે કેટલીક ક્ષણો એવી પણ આવી હતી કે જ્યારે આ આખું દૃશ્ય એની આંખો આગળથી અદૃશ્ય બની જતું અથવા તો સાવ અદૃશ્ય નહિ તો ભૂતના ઓળા જેવી આછી અને અપૂર્ણ આકૃતિઓનો સંમેળો હોય એવું ઝાંખું ઝાંખું દેખાતું હતું. એનું ચિત્ત અને તેમાંયે ખાસ કરીને એની સ્મરણશક્તિ અત્યારે અસાધારણ ચૈતન્યયુક્ત બની ગઈ હતી, એટલે પશ્ચિમના અરણ્યસમૂહની સીમા પર આવેલા એક નાનકડા શહેરની આ અણઘડ શેરીમાં જે બનાવ બની રહ્યો હતો તેના કરતાં જુદાં જ દૃશ્યો એની કલ્પનાચક્ષુ આગળ અત્યારે ખડાં થઈ રહ્યાં હતાં અને મોટી ટોપીઓ પહેરેલાં જે માણસો એને તાકીને જોઈ રહ્યાં હતાં

તેમના કરતાં જુદાં જ મનુષ્યોનાં મુખ એની આગળ દેખાઈ રહ્યાં હતાં. એનાં માનસચક્ષુ આગળ અત્યારે સંસ્મરણોની હારની હાર ઊભરાવા લાગી. આમાંનાં કેટલાંક સંસ્મરણો છેક જ તુચ્છ અથવા અગત્ય વગરનાં હતાં, કેટલાંક બચપણ અને શાળાસમયનાં હતાં, કેટલાંક રમતો ને બાલિશ કલહોનાં હતાં, તો વળી કેટલાંક પોતાની કન્યાવસ્થામાં પોતાને ગૃહજીવનનો જે આછો અનુભવ થએલો તેનાં હતાં, અને એની સાથે પોતાના પાછળના જીવનમાં જે કંઈ ગંભીર અને મહત્ત્વના બનાવો બનેલા તેનાં સંસ્મરણો સાથે સાથે શેળભેળ થઈને દેખાવા લાગ્યાં. આ સઘળાં સંસ્મરણોનાં ચિત્રો એક સરખાં જીવન્ત અને તાદૃશ હતાં, કેમ જાણે એના જીવનમાં જે કંઈ બની ગએલું તે સઘળું સરખું જ મહત્ત્વનું હોય અથવા સરખું જ કેવળ રમત જેવું બિનઉપયોગી હોય તેમ એ નાનામોટા એકેએક પ્રસંગની છાપી એક સરખી સુરેખ જોવામાં આવતી હતી. આ સંસ્મરણોની ચિત્રપરંપરા એ તો, કદાચ અત્યારની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિની નિર્દય સખતાઈ અને ભારમાંથી આવી સૂક્ષ્મ હવાઈ આકૃતિઓ દ્વારા પોતાની જાતને બચાવી લેવા માટે એના અંતરાત્માએ સહજબુદ્ધિથી શોધી કાઢેલી કોઈ યુક્તિ જેવી હતી.

એ તો જે હોય તે ખરું. પણ અત્યારે આ ફજેતીના માંચડા પર ઊભી હતી ત્યાંથી હેસ્ટર પ્રાઈનને પોતાના શૈશવના સુખમય દિવસોથી માંડીને અત્યાર સુધીનો પોતાનો સઘળો જીવનમાર્ગ કલ્પનામાં ખડો થઈ આવ્યો. આ દુઃખદાયક ઉચ્ચ સ્થાને ઊભાં ઊભાં એણે ઈંગ્લાંડમાંના પોતાના વતનના ગામનાં ફરીથી દર્શન કર્યાં, અને ચોમેર ગરીબાઈનાં ચિહ્નોથી ભરપૂર છતાં દરવાજા પરની અર્ધ ભુસાઈ ગએલી ઢાલ દ્વારા પૂર્વજોની અસલી ખાનદાનીનું ભાન આપતું એવું પોતાના પિતાનું ભૂખરા પથ્થરનું બાંધેલું ખખળી ગએલું ઘર જોયું. એ ઘરમાં એણે શૌર્યસૂચક કપાળ, પૂજ્યત્વસૂચક સફેદ દાઢી અને ઈલિઝાબેથના સમયમાં લોકો પહેરતા એવો જૂના જમાનાનો ગળપટો ધારણ

કરેલી પોતાના પિતાની મૂર્તિ તેમ સદાયે કાળજી રાખતી અને ચિંતા કર્યા કરતી એવી પ્રેમભરી દૃષ્ટિથી જોતી અને મરી ગયા પછી પણ એવી દૃષ્ટિથી પોતાના જીવનમાર્ગમાં વારંવાર ઠપકો આપીને વિઘ્નરૂપ થઈ પડેલી એવા સ્વરૂપમાં પોતાની સ્મૃતિમાં સદાને માટે જડાઈ રહેલી પોતાની માતાની મૂર્તિ પણ જોઈ. કન્યાકાળના સૌંદર્યથી મંડિત અને રોજ જેમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જોતી તે ઝાંખા અરીસાને પોતાના સૌંદર્યથી અજવાળતું એવું પોતાનું મુખ પણ એણે અત્યારે જોયું. એની સાથે જ એણે એક બીજો ચહેરો પણ જોયો—ઉમરમાં ઠીકઠીક આગળ વધેલા એવા એક પુરુષનો, દીવા પાસે બેસીને મોટાં મોટાં પુસ્તકો વાંચવાને લીધે ઝાંખી અને ચૂંચી બની ગએલી આંખોવાળો, અને પાંડિત્યની છાપ ધરાવનારો એવો ફીક્કો દૂબળો ચહેરો જોયો. આ પુરુષની આંખને ઝાંખ હતી છતાં કોઈ પણ માનવઆત્માનું અંતર ઉકેલવાની એને ઇચ્છા થતી ત્યારે એમાં વિલક્ષણ પ્રકારની વેધકતા જણાતી હતી. હેસ્ટર પ્રાઇનના સ્ત્રીહૃદયના કલ્પનાચક્ષુને અત્યારે પણ દેખાયા વિના ન રહ્યું કે અભ્યાસખંડના એકાંતમાં રહેનાર આ પુરુષનો ડાબો ખભો જમણા ખભા કરતા જરાક ઊંચો હોવાથી એની આકૃતિ કંઈક કદરૂપી લાગતી હતી. તે પછી સ્મરણ-દેશની આ ચિત્રમાળામાં જે છેલ્લું ચિત્ર દેખાયું તે ગલીકૂંચીવાળા સાંકડા રસ્તા, ઊંચાં ભૂખરાં મકાનો, ભવ્ય વિશાળ દેવળો, પુરાતન કાળની અને વિચિત્ર સ્થાપત્યની મોટી મોટી જાહેર ઇમારતો એવાં એવાં દશ્યોવાળા યૂરોપના કોઈ એક શહેરનું દેખાયું. આ શહેરમાં એ કઘાટા પંડિતના સહવાસમાં એને નવું જીવન ગાળવાનું હતું,—જીવન નવું ખરું, પણ જરીપુરાણી દીવાલ પર બાઝેલી લીલી શેવાળની પેઠે જૂની ખવાઈ ગએલી સામગ્રી પર નિર્વાહ કરનારું, એવું જીવન એને માટે આ શહેરમાં તૈયાર હતું. છેલ્લે, આ બધી ક્ષણે ક્ષણે બદલાયા કરતી ચિત્રપરંપરાને સ્થાને પ્યૂરિટન લોકોની વસાહતમાંની આ અણ-ઘડ બજાર અને તેમાં એકઠાં થઈને, પોતે ફજેતાના માંચડા ઉપર નાનકડા બાળકને હાથમાં રાખીને ઊભી હતી તેના પર અને પોતે

સોનેરી કસબથી પોતાના વક્ષઃસ્થળ ઉપર વિચિત્ર ચિત્રોના મધ્યમાં જે 'એ' અક્ષર ભર્યો હતો તેના પર જોઈ રહેલાં લોકોનું ચિત્ર દેખાયું.

શું ખરેખર આ ચિત્ર સાચું હતું? એનું પારખું લેવા એણે પોતાના બાળકને એવા જોરથી છાતીસમું ચાંપ્યું કે તે ચીસ પાડી ઊઠ્યું; પેલા હિંગળોકિયા અક્ષર પર પણ એણે નીચી નમીને નજર નાખી, અને પોતાની આંગળી વડે તેને સ્પર્શ પણ કરી જોયો. પોતાનું આ બાળક અને પોતાનું આ કલંક એ બંને ખરેખર વાસ્તવિક છે કે નહિ તેની પરીક્ષા એણે આ પ્રમાણે કરી તો એને ખાતરી થઈ કે હા, આ બંને વસ્તુઓ ખરેખર સાચી છે, ખરેખર સત્ય તે તો આ બે જ વાનાં–બાકીનું બીજું બધું તો અદૃશ્ય થઈ ગયું હતું!

૩

પિછાન

સૌધળા પોતાને સખતાઈપૂર્વક નિહાળી રહ્યા છે એ પ્રકારના અત્યંત કષ્ટદાયક ભાનમાંથી આખરે એ લોકોના ટોળાની છેવાડાની કિનાર પર પોતાના સકળ વિચારોનો અનિવાર્ય રીતે કાબૂ મેળવીને તેના કેન્દ્રરૂપ બની જાય એવી એક આકૃતિના દર્શનથી આ લાલ અક્ષર ધારણ કરનારી સ્ત્રી મુક્ત થઈ. એ ટોળાની કિનાર પર ત્યાં એક ઈન્ડિયન પોતાનો દેશી પોશાક પહેરીને ઊભો હતો, પણ એ વખતે એ રક્તવર્ણા લોકો અંગ્રેજી વસાહતોમાં કંઈ જવલ્લે જ નહોતા આવતા કે તે આવી પરિસ્થિતિ વચ્ચે હેસ્ટર પ્રાઈનનું ધ્યાન આ પ્રમાણે ખેંચી શકે અને એના સમસ્ત વિચારોનો કાબૂ મેળવી કેવળ પોતાના પર જ એના ચિત્તને કેન્દ્રિત કરે એવી અસાધારણતા તો એ ઈન્ડિયનમાં હતી જ નહિ. પણ એ ઈન્ડિયનની પડખે જ અને સ્પષ્ટ રીતે એનો સાથની જ હોય એવો એક ગૌરાંગ પુરુષ સુધરેલા અને જંગલી એ બંનેના કોઈ કઢંગા મિશ્રણ જેવો પોશાક પહેરીને ઊભો હતો તેણે આ પ્રમાણે તેનું ધ્યાન ખેંચ્યું.

તે કદે ઠીંગણો હતો, અને ઉમરે વૃદ્ધ ભાગ્યે જ ગણાય એવો હોવા છતાં એના ચહેરા પર કરચલીઓ પડી ગઈ હતી. તેની મુખ-મુદ્રામાં વિલક્ષણ બુદ્ધિતેજ ચમકતું હતું. પોતાના માનસને એટલે અંશે કેળવે કે પોતાના શરીરને પણ એ માનસને અનુરૂપ ઘાટ એ

આપી શકે અને અચૂક ચિહ્નોદ્વારા પ્રગટ કરી શકે એવા સ્વાધીન-મનસ્ક પુરુષના જેવું બુદ્ધિતેજ તેના મુખ પર ચમકતું હતું. એક બીજા સાથે ક્યાંયે મેળ ન ખાય એવો પોશાક દેખીતી બેદરકારીથી પહેરીને પોતાની વિલક્ષણ આકૃતિને છુપાવવાનો અથવા કંઈ નહિ તો છેવટ એ વિલક્ષણતાને ઓછું ધ્યાન ખેંચે એવી બનાવવાનો તેણે જોકે પ્રયત્ન તો કરેલો હતો, છતાં આ પુરુષનો એક ખભો બીજા ખભા કરતાં જરાક ઊંચો હતો એ વાત હેસ્ટર પ્રાઈન તો બરાબર જોઈ શકતી હતી. આ પુરુષનો દૂબળો ચહેરો અને તેની આ કંઈક કઢંગી આકૃતિને જોઈને એણે વળી એકવાર ફરીને પોતાનું બાળક છાતી સરસું એટલા સખત જોરથી ચાંપ્યું કે એ બચ્ચું બિચારું બીજી વાર ચીસ પાડી ઊઠ્યું. છતાં તેની માએ તો જાણે એ ચીસ સાંભળી જ નહિ.

આ અજાણ્યો માણસ બજારમાં આવ્યો એ જ વખતે અને હેસ્ટર પ્રાઈનની નજર તેના પર પડી તેની અગાઉ જ તેણે હેસ્ટર પર દૃષ્ટિ કરી હતી. આ દૃષ્ટિ પ્રથમ તો, મુખ્યત્વે જે આંતરવલોકન કરવાને જ ટેવાએલો હોય અને બાહ્ય વસ્તુઓ જેને પોતાના મનની અંદરના કોઈ તત્ત્વ સાથે કંઈક સંબંધ ધરાવતી હોય તેટલા પૂરતી જ મહત્ત્વની કે મૂલ્યવાન લાગતી હોય એવા પુરુષના જેવી ઉદાસીનતાથી જ તેણે કરી. પણ પછી થોડી જ વારમાં તેની દૃષ્ટિ તીવ્ર અને વેધક બની ગઈ. જાણે કોઈ સર્પ તેના મુખ પર ચાલતો હોય અને સૌ દેખે એવી રીતે પોતાનાં ગૂંચળાં ત્યાં વાળતો હોય એ પ્રકારની અમળાટભરી દુઃખ અને ભયની લાગણી તેની મુખમુદ્રા પર પસરી ગઈ. કોઈ પ્રબળ મનોભાવને લીધે તેનું મુખ ઝાંખું પડી ગયું, પણ એ ઝાંખપ પળવાર જ ટકી, કેમકે એ મનોભાવને તેણે પોતાની ઇચ્છાશક્તિથી એટલી ત્વરાથી અંકુશમાં આણી દીધો કે એ એક પળ બાદ કરીએ તો તેની મુખમુદ્રા શાન્ત સ્વાસ્થ્યભરી જ સૌ કોઈને લાગે. થોડી વારમાં તેના ચિત્તની લાગણીનો આ અમળાટ લગભગ અવ્યક્ત જેવો

બની ગયો અને તેના અંતરની ગુફામાં શમી ગયો. હેસ્ટર પ્રાઈનને જ્યારે તેણે એની નજર પોતાના પર ઠેરવતી દીઠી અને પોતાને એણે ઓળખી કાઢયો છે એવું જ્યારે તેને લાગ્યું ત્યારે તેણે ધીમેથી અને શાન્તિથી પોતાની આંગળી ઊંચી કરી વાતાવરણમાં એ વડે કંઇ ઇશારત કરી અને પછી એ આંગળી તેણે પોતાના હોઠ પર મૂકી.

પછી પોતાની પડખે ઊભેલા એક શહેરીને ખભે હાથ અડકાડી તેણે એને સભ્યતા અને વિનયપૂર્વક આ પ્રમાણે કહ્યું—

'એક વાત પૂછું આપને ?' તે બોલ્યો. 'આ બાઈ કોણ છે ? અને શું છે તે એની આમ જાહેર ફજેતી થઈ રહી છે ?'

'ભાઈ, તમે આ મુલકમાં કોઈ અજાણ્યા આવી ચડયા લાગો છો,' પેલા શહેરીએ એ પ્રશ્ન પૂછનાર તરફ તથા તેના સોબતી તરફ કૌતુકપૂર્વક નજર કરીને કહ્યું, 'નહિ તો શ્રીમતી હેસ્ટર પ્રાઈન અને એના દુરાચારની વાત તમારે કાને આવ્યા વગર રહેત નહિ. ખરેખર, ડિમ્સડેલ જેવા ભગવાનના માણસના દેવળને આ બાઈએ ભારે બટ્ટો લગાડ્યો છે.'

'આપની વાત સાચી જ છે,' પેલાએ જવાબ આપ્યો, 'હું આ મુલકનો અજાણ્યો જ છું. અને મારી તો ધારીએ મરજી નહોતી, છતાં મારે મારાં વરસો પરદેશના પ્રવાસોમાં ગાળવા પડયાં છે. એ ખુસ્કી અને તરીની મુસાફરીઓમાં મને ઘણા કમનસીબ અકસ્માતો નડયા છે, અને દક્ષિણમુલકના કાફર લોકોમાં લાંબા વખતથી મારે ગુલામ તરીકે રહેવું પડયું છે. ત્યાંથી આ ઇન્ડિયન મને આંહીં લઈ આવ્યો છે—મને બંદીખાનેથી પૈસા આપીને કોઈ છોડાવે એટલા માટે લઈ આવ્યો છે. તો આપ કૃપા કરીને હેસ્ટર પ્રાઈનનો—હેસ્ટર પ્રાઈન જ એ બાઈનું નામ ને ? કંઈ ભૂલ તો નથી કરતોને એનું નામ આપવામાં હું ?–આ બાઈનો ગુનો શો, અને એ માંચડા પર એને શા માટે ખડી રાખવામાં આવી છે, તે કહેશો ?'

'જરૂર, ભાઈ,' એ શહેરી બોલ્યો, 'અને તમારા પર આ બધાં વીતકો વીત્યાં પછી અને એ જંગલોમાં રહી આવ્યા પછી મને લાગે છે કે જ્યાં ગુનાને આવી રીતે શોધી કાઢી અમલદારો અને લોકો સમક્ષ તેની સજા કરવામાં આવતી હોય એવા આ ન્યૂ ઇંગ્લંડ જેવા ધર્મપરાયણ મુલકમાં આવવાથી તમારા હૃદયને આનંદ પણ થવો જોઈએ. ત્યારે જુઓ, ભાઈ, એ બાઈ છે ને તે મૂળ ઇંગ્લંડમાં જન્મેલા પણ લાંબો વખત આમસ્ટર્ડામમાં વસેલા એવા એક વિદ્વાનની પત્ની છે. આમસ્ટર્ડામમાંથી તેને આંહીં માસાચ્યુસેટસમાં આવી રહેવાનો વિચાર થએલો. એટલે એવા વિચારથી તેણે પોતાની પત્નીને આંહીં અગાઉથી મોકલી દીધેલી, અને પોતે કોઈ અગત્યના કામકાજને અંગે પાછળ રહેલો. પછી તો એવું બન્યું ભાઈ, કે આ બાઈને બોસ્ટનમાં આવ્યાને બે વરસ થઈ ગયાં છતાં એ વિદ્વાન પુરુષના કંઈ ખબરઅંતર મળ્યા જ નહિ, એટલે એકલી પડતાં તેની જુવાન પત્ની, તમે જુઓ જ છો ને, કોઈ કુસંગતને લીધે—'

'ઓહો ! એમ ! સમજી ગયો તમારી વાત,' કટુ સ્મિત કરીને એ અપરિચિત પુરુષ બોલ્યો. 'આપ કહો છો કે એ પુરુષ વિદ્વાન છે, તો પછી એ વિદ્વાને આટલી વાત પણ પોતાનાં થોથાંમાંથી જાણી લેવી જોઈતી હતી. ત્યારે સાહેબ, આપને વાંધો ન હોય તો એટલું પૂછું ?—કે શ્રીમતી હેસ્ટરના હાથમાં છે તે પેલા બચ્ચાનો બાપ કોણ હશે ? બચ્ચું મને લાગે છે ત્રણ ચાર મહીનાનું થયું હશે.'

'ખરેખર ભાઈ, એ વાતનો કોયડો હજુ ઊકલ્યો નથી; અને એ કોયડો ઉકેલી આપે એવા ચતુર ને અદક્ષ ન્યાયાધીશની હજુ આંહીં સૌ વાટ જોઈ રહ્યું છે,' શહેરીએ જવાબ આપ્યો. 'શ્રીમતી હેસ્ટર તો નામ આપવાની ઘસીને ના પાડે છે. અને ન્યાયાધીશોએ બિચારાઓએ એકઠા મળીને ઘણો વિચાર કરી જોયો, પણ કાંઈ ભાળ મળી નથી. મને તો લાગે છે કે એ ગુનેગાર પોતે, બીજા માણસોને ખબર ન હોય એવી રીતે, આ આખું દૃશ્ય આંહીં ઊભો ઊભો જોઈ રહ્યો છે.

પણ બીજા માણસોને ભલે ખબર ન હોય, ભગવાનને તો બધી ખબર છે, અને ભગવાન તો તેને અત્યારે પણ નિરખી રહ્યો છે એ વાત એ ભલો આદમી ભૂલી જતો લાગે છે.'

'મને લાગે છે,' એ અપરિચિત પુરુષે ફરી સ્મિત કરીને ટકોર કરી, 'કે એ વિદ્વાન પુરુષે જાતે આવીને આ અકળ ઘટનાની તપાસ કરવી જોઈએ.'

'જો એ હજુ હયાત હોય તો તો એણે જરૂર કરવી જોઈએ,' એ શહેરીએ ઉત્તર આપ્યો, 'હવે, જુઓ ભાઈ, આ બાઈ જુવાન ને ફૂટડી છે, અને એનું આ પતન થયું તે કોઈ ભારે પ્રલોભન આવી પડયું હશે તેને જ પરિણામે નિ:શંક થયું હશે. અને વળી સંભવ છે કે તેનો પતિ તો કયાંય સમુદ્રને તળિયે જઈને બેઠો હશે, એટલે આ હકીકત લક્ષમાં લઈને અમારા મેસાચ્યુસેટ્સના ન્યાયાધીશોનો આ બાઈને આંહીંના કાયદા પ્રમાણે જે કડક શિક્ષા કરવી ઘટે તે છેવટની કડક શિક્ષા કરતાં જીવ ચાલ્યો નથી. બાકી નહિ તો આવા ગુનાની કાયદા પ્રમાણેની શિક્ષા તો મોતની જ છે. પણ ન્યાયાધીશોનું અંતર પીગળ્યું એટલે મોટી મહેર બતાવીને તેમણે શ્રીમતી પ્રાઈનને ફક્ત ત્રણ કલાક આ ફજેતીના માંચડા પર ઊભા રહેવાની અને પછી જિન્દગીભર એ બદ્દાનું ચિહ્ન પોતાના વક્ષ:સ્થળ ઉપર ધારણ કરવાની જ સજા કરી છે.'

'બહુ શાણપણપૂર્વક કરી છે એ સજા !' પોતાનું મસ્તક ગંભીરતાપૂર્વક નમાવીને એ અપરિચિત પુરુષે કહ્યું, 'આ રીતે એ બાઈ પાપની સામે એક જીવતા પ્રવચન જેવી બનશે, અને તેના મરણ બાદ એ શરમભરેલો અક્ષર તેની કબર પર કોતરવામાં આવશે ત્યાં સુધી સૌને સદુપદેશ આપ્યા કરશે. છતાં આ દુરાચારમાં એનો જે ભાગીદાર હતો તે પણ, બીજું કંઈ નહિ તો, તેની સાથે આંહીં ફજેતીના માંચડા પર એની પડખે ઊભો નથી રહ્યો એ જોઈને મને દુ:ખ થાય છે. પણ એ તો એ માણસ પણ જણાઈ આવશે !—જરૂર જણાઈ આવશે !—જરૂર જણાઈ આવશે !'

પછી આ વાતોડિયા શહેરીને સભ્યતાપૂર્વક નમસ્કાર કરીને અને પોતાના ઇન્ડિયન સોબતીના કાનમાં ધીમેથી થોડા શબ્દો કહીને એ બન્ને જણાએ એ ટોળામાં થઈને પોતાનો રસ્તો કર્યો.

આ બધું બની રહ્યું હતું એ દરમિયાન હેસ્ટર પ્રાઇન પોતાના ઉચ્ચાસન પર ઊભી ઊભી એ અજાણ્યા માણસને તાકીને સ્થિર દૃષ્ટિએ જોઈ રહી હતી. તેના પરની એની દૃષ્ટિ એટલી બધી સ્થિર અને અચળ હતી કે અખંડ અને તીવ્ર ધ્યાનની કેટલીક પળોએ તો આ દૃશ્ય જગતના બીજા સઘળા પદાર્થો એની આગળ અદૃશ્ય થઈ જતા હતા અને પાછળ પોતે અને એ પુરુષ એમ બે જ જણ રહેતાં હતાં. આ પુરુષનો આમ અત્યારે ભેટો થઈ ગયો,–પોતાને માથે આમ નીત તડકો તપી રહ્યો હતો, પોતાના મોઢાને બાળી રહ્યો હતો, અને પોતાના કલંકરૂપ અક્ષરને ચમકાવી રહ્યો હતો, પોતાના વક્ષઃસ્થળ પર પોતાના કલંકને જાહેર કરતી લાલ નિશાની આવી રહી હતી, પાપના પરિણામે જન્મેલું બાળક પોતે હાથમાં તેડ્યું હતું, અને જે મુખ કેવળ ઘરની સગડીના શાંત પ્રકાશમાં જ, ઘરઆંગણાની શીતળ છાયામાં દેખાવું જોઈતું હતું અથવા કદી બહાર નીકળે તો દેવળમાં પ્રૌઢાને શોભે એવા બુરખા પાછળથી જ દેખાવું જોઈતું હતું તે મુખને આ સઘળા લોકો જાણે ઉત્સવ માણવા આવ્યા હોય એવી રીતે એકીટશે ટીકી ટીકીને જોઈ રહ્યાં હતાં,–એવી બધી પરિસ્થિતિમાં આ પુરુષનો ભેટો થઈ ગયો–એ વસ્તુ ભયંકર તો હતી જ, પણ એ પુરુષનો એને એકાંતમાં ભેટો થયો હોત તો એ એકાંત મુલાકાત જેટલી એ ભયંકર નહોતી જ. કેમકે ભયંકર હોવા છતાં આ હજારો સાથીઓની સમક્ષ એક જાતનું રક્ષણ એને અત્યારે મળી જતું હતું. આવી રીતે એ પુરુષની અને પોતાની વચ્ચે આટલાં બધાં માણસો ઊભાં હોય ત્યારે આવી શરમભરેલી સ્થિતિમાં પણ તેની સાથે ભેટો થાય એ પોતે સાવ એકલી હોય એ વખતે કેવળ એકાંતમાં એની સાથે ભેટો થાય એના કરતાં વધારે સારું હતું. જાણે કે આ પુરુષથી બચવા માટે આ જાહેર ફજેતી

થાય એવી પરિસ્થિતિનું એ નાસીને અત્યારે શરણું લઈ રહી હતી, અને એ પરિસ્થિતિનું રક્ષણ પોતાને મળતું બંધ થઈ ગયું હોય તેવી પળનો સામનો કરતાં એ જાણે કે ડરવા લાગી હતી. આવા આવા વિચારોમાં ગરકાવ થઈ ગએલી હોવાને લીધે એની પાછળથી આખા લોકસમૂહને સંભળાય એવો ઘેરો બુલંદ અવાજ આવ્યો તે, પહેલાં તો એણે સાંભળ્યો જ નહિ અને એ અવાજે જ્યારે એ જ રીતે બીજીવાર એનું નામ પોકાર્યું ત્યારે જ એનું તેના તરફ ધ્યાન ગયું.

'હેસ્ટર પ્રાઇન, જો, મારી વાત સાંભળ,' એ અવાજ બોલ્યો.

હેસ્ટર પ્રાઇન ઊભી હતી એ માંચડાની બરાબર ઉપરના ભાગમાં સંમેલનઘરને એક ઝરૂખો કે ખુલ્લી ગૅલેરી હતી એ વાત તો આપણે અગાઉ કરી ગયા છીએ. એ સ્થળેથી જ, ન્યાયાધીશોનો સમૂહ મળેલો હોય ત્યારે એ જમાનામાં આવા જાહેર પ્રસંગોમાં જે ઔપચારિક વિધિ જાળવવાનો નિયમ હતો તે સઘળા વિધિ સાથે જાહેરાતો કરવામાં આવતી હતી. આપણે જે પ્રસંગ વર્ણવી રહ્યા છીએ તે પ્રસંગ નિરખવા માટે ખુદ સૂબો બેલિંગહામ પોતે ખુરસીની આજુબાજુ પહેરેગીરો તરીકે ઊભેલા ચાર ફરસીધારી સૈનિકોથી વીંટળાઈને બેઠો હતો. એ પીઢવયનો ગૃહસ્થ હતો અને જીવનમાં એને જે કપરો અનુભવ થએલો તે એના ચહેરા પર કરચલીઓરૂપે અંકાએલો દેખાતો હતો. તેણે અત્યારે પોતાની ટોપીમાં કાળું પીછું ખોસ્યું હતું, તેના ડગલાની કોર ભરેલી હતી, અને એ ડગલા નીચે કાળા મખમલનું પહેરણ પહેર્યું હતું. જે લોકસમૂહની ઉત્પત્તિ અને પ્રગતિ, અને અત્યારની સુવિકસિત સ્થિતિ યૌવનની આવેશમય વૃત્તિઓનું નહિ પણ પીઢ વયની કડક અને ઠાવકી શક્તિનું તેમ વૃદ્ધાવસ્થાના ઘેરા રસહીન શાણપણનું પરિણામ હતું, જેણે કલ્પના ને આશાની અલ્પતાને લીધે જ આટલી બધી વસ્તુઓ સિદ્ધ કરી હતી એવા લોકસમૂહનો પ્રતિનિધિ અને પ્રમુખ બનવાને માટે એ સર્વથા યોગ્ય હતો. આ મુખ્ય અધિકારીની આસપાસ જે બીજા અમલદારો બેઠેલા હતા તે સઘળાનું

વર્તન જે જમાનામાં સર્વ સત્તાસ્થાનો દૈવી સંસ્થા જેવી પવિત્રતાથી વિભૂષિત હોવાનું મનાતું હતું તે જમાનાને ઉચિત એવા ગૌરવ અને રૂઆબથી ભરપૂર હતું. એ સઘળા અમલદારો ખરેખર ન્યાયી અને શાણા એવા સજ્જન પુરુષો હતા. પણ ભૂલ કરી બેઠેલા સ્ત્રીહૃદયનો ન્યાય તોળવાને અને એ હૃદયમાંની શુભાશુભ વૃત્તિઓની ગૂંચવણભરી જાળ ઉકેલવાને, કઠોર દેખાવ ધારણ કરીને બેઠેલા આ શાણા પુરુષો કરતાં વધારે અયોગ્ય અને અસમર્થ મણાય એવા આટલા જ ડાહ્યા અને સદ્‌ગુણી માણસો આખી માનવજાતિમાંથી મળવા મુશ્કેલ હતા. હેસ્ટર પ્રાઈને અત્યારે આ સખત મુખમુદ્રા ધારણ કરીને બેઠેલા શાણા પુરુષો તરફ પોતાની નજર ફેરવી. એને ખાતરી હતી કે પોતાને માટે થોડીઘણી પણ સહાનુભૂતિની જો ક્યાંયે પણ આશા હોય તો તે આ નાનકડી અમલદારમંડળી કરતાં અનેક ગણા મોટા અને વિશેષ ભાવોષ્માથી ભરેલા એવા સામે ઊભેલા સામાન્ય જનોના ટોળામાં જ હતી, કેમકે અમલદારો બેઠા હતા એ ઝરૂખા પર તો પોતાની આંખ ઊંચી કરીને નજર કરી કે તરત જ આ અભાગણી સ્ત્રીનો ચહેરો ફીક્કો પડી ગયો અને એની કાયા કંપવા લાગી.

એને હાક મારીને બોલાવેલી તે અવાજ સુવિખ્યાત ધર્મગુરુ જ્હોન વિલ્સનનો હતો. આ જ્હોન વિલ્સન બોસ્ટનનો સૌથી વયોવૃદ્ધ પાદરી હતો, એ વ્યવસાયમાં પડેલા ઘણાખરા પુરુષોની પેઠે મોટો પંડિત હતો, અને એ ઉપરાંત વળી માયાળુ અને મોજીલા સ્વભાવનો આદમી હતો. પણ આ મોજીલાપણાનો ગુણ તેની બીજી બૌદ્ધિક સંપત્તિ જેટલો કાળજીપૂર્વક વિકસાવવામાં નહોતો આવ્યો, અને વસ્તુતઃ એ ગુણને એ પોતે અભિનંદનપાત્ર નહિ પણ લાંછનરૂપ જ લેખતો હતો. એવો એ ધર્મગુરુ એ વખતે ત્યાં ઊભો હતો. તેણે પહેરેલી તાલકાટોપીની નીચેથી ધોળા વાળની કોર બહાર આવી હતી, અને તેની ભૂખરી આંખો પણ અભ્યાસખંડના રક્ષક પડદાવાળા દીપપ્રકાશથી ટેવાએલી હોવાને લીધે આ ખુલ્લા સૂર્યપ્રકાશમાં હેસ્ટરના બાળકની પેઠે

જ કિલ્લાઓમાંય કર્યા કરતી હતી. અત્યારે તેનો દેખાવ જૂના પુરાણા પ્રવચનગ્રંથોનાં મુખપૃષ્ઠ રૂપે જે કાળાં ચિત્રો આલેખેલાં જોઈએ છીએ તેના જેવો જ લાગતો હતો, અને એ ચિત્રોની પેઠે તેને પોતાને પણ અત્યારે તે આગળ આવતો હતો તેમ આગળ આવીને માનવદોષ, વાસના, તેમ વેદનાના કોઈ પણ પ્રશ્નમાં માથું મારવાનો ખરી રીતે કશોયે હક્ક હતો નહિ.

'હેસ્ટર પ્રાઈન,' એ પાદરીએ કહ્યું, 'જેનો શાસ્ત્રોપદેશ શ્રવણ કરવાનું તને સદ્‌ભાગ્ય મળેલું છે તે મારા આ જુવાન ભાઈને' આમ બોલતાં વિલ્સને પોતાની પડખે બેઠેલા ફીકા ચહેરાના એક જુવાન પુરુષના ખભા પર પોતાનો હાથ મૂક્યો—'આ ધર્મનિષ્ઠ જુવાન ભાઈને મેં સમજાવવા પ્રયત્ન કરી જોયો કે આંહીં ભગવાનની સાક્ષીએ, આ સૌ શાણા અને ન્યાયી અમલદારોની સમક્ષ, તેમ આ સૌ એકઠાં થએલાં લોકો સાંભળી શકે એવી રીતે તેં કેવું ઘોર અને અધમ પાપ કર્યું છે તે સંબંધમાં તારી સાથે એ વાત કરે. કેમકે તારી સહજ પ્રકૃતિ મારા કરતાં એ વધુ સારી રીતે પિછાને છે, એટલે આ ભયંકર પતનમાં તને લલચાવી ફસાવનાર પુરુષનું નામ તું અત્યાર સુધી છુપાવી રાખે છે તેમ ન છુપાવે અને જાહેર કરે એટલા માટે તારી સમક્ષ કેવી દલીલો કરવી, એ નામ છુપાવવામાં તારી જે નિષ્ઠુરતા અને હઠીલાઈ છે તેને પિગાળવા માટે માયાભરેલા કે ભયભરેલા એવા કયા શબ્દો વાપરવા એ મારા કરતાં એ વધારે સારી રીતે નક્કી કરી શકે એમ છે. પણ મારા એ સઘળા પ્રયત્નોનો એ વિરોધ જ કર્યા કરે છે—અલબત્ત એ વિરોધ પોતાની ઉમરના પ્રમાણમાં ભારે શાણપણ ભરેલી ગણાય એવી હૃદયની મૃદુતાને લીધે જ એ કરે છે—અને કહે છે કે કોઈ પણ સ્ત્રીને પોતાના હૃદયની ગુપ્ત વાત આવે ધોળે દહાડે અને આવડા મોટા ટોળા સમક્ષ પ્રકટ કરવાની ફરજ પાડવી એ તો ખુદ સ્ત્રીજાતિની સહજ પ્રકૃતિને જ અન્યાય કર્યા બરાબર છે. પણ ખરી રીતે તો, મેં એ ભાઈને સમજાવવા પ્રયત્ન

કર્યો તેમ શરમ તો, એવું પાપ કરવામાં રહેલી છે, કંઈ એ પ્રકટ કરવામાં નથી રહેલી. કેમ બન્ધુ ડિમ્સડેઈલ, તને ફરી એકવાર પૂછી જોઉં, તારો શો અભિપ્રાય છે આ બાબતમાં ? આ બાપડી પાપાચારી સ્ત્રીના આત્માને સન્માર્ગે લાવવા તું પ્રયત્ન કરીશ કે મારે જ કરવો પડશે ?'

એ ઝરૂખામાં જે માનનીય અને ગૌરવાન્વિત મંડળી બેઠી હતી તેમાં કંઈ ધીમો ગણગણાટ શરૂ થયો. આખરે સૂબા બેલિંગહામે સત્તાવાહી છતાં એ જુવાન પાદરી પ્રત્યે આદરભાવથી મિશ્રિત એવા અવાજે મંડળીનું તાત્પર્ય આવા શબ્દોમાં વ્યક્ત કર્યું–

'ભલા ભાઈ ડિમ્સડેઈલ, આ બાઈના આત્માની જવાબદારી મોટે ભાગે તમારા પર જ રહેલી છે. આ બાઈ પોતાનો ગુનો કબૂલ કરે તો જ તેણે સાચો પશ્ચાત્તાપ કર્યો કહેવાય, માટે એવો પશ્ચાત્તાપ અને કબૂલાત એ કરે એટલા માટે તમારે એને સમજાવવી ઘટે છે.'

સૂબાએ આમ સીધું સંબોધન કર્યું એટલે આખા ટોળાની નજર રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઈલ તરફ વળી. આ ડિમ્સડેઈલ ઇંગ્લંડની એક મહાવિદ્યાપીઠમાં કેળવાયો હતો, અને ત્યાં જમાનાઓથી સંચિત થયેલા જ્ઞાનરાશિને એ આપણા આ જંગલી અરણ્યપ્રદેશમાં લઈ આવ્યો હતો. તેના વક્તૃત્વે અને તેના ધર્મોત્સાહે પોતાના વ્યવસાયમાં તે થોડા જ વખતમાં ઉચ્ચ પદવી પ્રાપ્ત કરવાનો એવી આગાહી ક્યારની આપી દીધી હતી. તે ભારે આકર્ષક દેખાવનો પુરુષ હતો, તેનું કપાળ ગોરું, ભવ્ય, અને આગળ પડતું હતું, તેની આંખો મોટી ભૂખરી અને ગમગીનીભરી હતી, અને તેનું મુખ તેણે જોરપૂર્વક દબાવી ન રાખ્યું હોય ત્યારે, સૂક્ષ્મ ભાવક્ષમતા તેમ જ પુષ્કળ સંયમશક્તિ ઉભય દાખવે એટલું કંપનશીલ બની શકે એવું હતું. તેની નૈસર્ગિક શક્તિઓ તેમ પંડિતોચિત જ્ઞાનસંપત્તિ છતાં આ જુવાન ધર્મગુરુની મુખમુદ્રામાં, જાણે પોતે ભૂલો પડયો હોય કે અવળે માર્ગે દોરાઈ ગયો હોય અને માનવજીવનરૂપી પ્રવાસમાર્ગમાં ક્યાં ચાલવું

તેની મૂંઝવણમાં પડી ગયો હોય એ પ્રકારની કંઈક આશંકાઓથી પીડાતો હોય, કંઈક બી ગયો હોય, અડધો ભડકી ઊઠ્યો હોય, એવો ભાવ પણ જોવામાં આવતો હતો. તે જ્યારે સાવ એકાન્તમાં બેઠો હોય ત્યારે જ પૂરું સ્વાસ્થ્ય અનુભવી શકતો હતો. તેથી, પોતાના વ્યવસાયને અંગે બજાવવી પડતી ફરજોમાંથી અવકાશ મળે ત્યારે ત્યારે તે છાયાચ્છાદિત ગલીઓમાં જ ફર્યા કરતો અને એ રીતે તે પોતાને નાના બાળક જેવો સરલચિત્ત રાખતો, તથા પ્રસંગ ઊભો થતાં પાછો તાજગી, સુવાસ, અને ઝાકળ જેવા વિશુદ્ધિભર્યા વિચારો સાથે જનતા સમક્ષ હાજર થતો, એટલે તેના વિચારોના આ બધા ગુણોને લીધે તેનો ઉપદેશ લોકોના હૈયા પર કોઈ ફિરસ્તાના ભાષણ જેવી સચોટ અસર કરતો.

જે જુવાન માણસને વિલ્સને તેમજ સૂબાએ અત્યારની પતિતાવસ્થામાં પણ આટલા પવિત્ર એવા એ સ્ત્રીના અકળ આત્માને સૌ સાંભળે એવી રીતે સંબોધવાની આજ્ઞા આપી આમ ખુલ્લી રીતે જનતા સમક્ષ એને ખેંચી આણ્યો હતો તે આ પ્રકારનો પુરુષ હતો. અત્યારની એની અવસ્થા એની બરાબર કસોટી કરે એવી હતી, એટલે આ આજ્ઞા સાંભળતાં એના ગાલ ઉપરથી લોહી ઊડી ગયું અને એના હોઠ ધ્રૂજવા લાગ્યા.

'એ બાઈને સમજાવ, ભાઈ,' વિલ્સને કહ્યું. 'એના આત્માના કલ્યાણ માટે આપણા માનનીય સૂબાસાહેબ કહે છે તેમ એ વાત બહુ અગત્યની છે, અને એ બાઈનો આત્મા તારી દેખરેખ નીચે મુકાએલો હોવાથી તારા પોતાના આત્માના કલ્યાણને માટે પણ તે એટલી જ અગત્યની છે. માટે સાચી હકીકત કબૂલ કરી દેવા એને સમજાવ !'

એટલે રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઈલે જાણે મૂંગી પ્રાર્થના કરતો હોય એવી રીતે પોતાનું માથું નીચું નાખ્યું અને પછી તે ઊભો થઈને આગળ આવ્યો.

'હેસ્ટર પ્રાઈન,' ઝરૂખા પર અઢેલીને અને એની આંખો પર સ્થિર દૃષ્ટિ કરીને તે બોલ્યો, 'આ સજ્જન પુરુષ જે કહે છે તે તું સાંભળે છે, અને એ ઉપરથી મારે માથે કેવી જુમ્મેદારી આવી પડી છે તે પણ તું જોઈ શકે છે. એટલે જો તને લાગતું હોય કે એમ કરવાથી તારા આત્માને શાન્તિ મળશે, અને જગતમાં તને અત્યારે જે સજા થઈ રહી છે તે સજા એમ કરવાથી તને માફી આપવામાં વિશેષ મદદગાર થઈ પડશે, તો આ પાપમાં તારી સાથે ભાગ લેનાર અને તેથી તારી જ પેઠે તેને પરિણામે અત્યારે દુઃખ ભોગવી રહેલા એવા એ પુરુષનું નામ જણાવી દેવાની હું તને આજ્ઞા આપું છું. એ પુરુષને માટે કોઈ ખોટો દયાભાવ કે માર્દવવૃત્તિ રાખીને તું અત્યારે મૂંગી રહીશ નહિ; કેમકે ખરેખર માનજે હેસ્ટર કે એ પુરુષ અત્યારે કોઈ ઉચ્ચ સ્થાને બિરાજતો હોય ત્યાંથી તું એનું નામ જણાવે એટલે એને નીચે આવીને એ ફજેતીના માંચડા પર ઊભું રહેવું પડે એમ હોય તોપણ જિન્દગીભર ગુનો અંતરમાં છુપાવીને ફર્યા કરવા કરતાં એ સ્થિતિ હજાર દરજ્જે સારી છે. તારું મૌન તો, એ પુરુષે પાપ કર્યું છે તેમાં હવે વળી દંભનો ઉમેરો કરવાને જ તેને લલચાવવાનું, લલચાવવાનું શું પણ ફરજ પાડવાનું. આ સિવાય બીજો કયો લાભ એ મૌનથી તેને થવાનો? ભગવાને તને જાહેર ફજેતીનો લાભ આપ્યો છે, કે જેથી તું તારા અંતરના એ પાપને તથા બહારના એ ખેદને જાહેર રીતે પરાસ્ત કરી શકે. તો જે કડવા પણ આરોગ્યપ્રદ ઔષધનો કટોરો અત્યારે તને સાંપડ્યો છે તેનો લાભ એ પુરુષને પણ મળતો રખેને રહી ન જાય—એવો લાભ પોતાની મેળાએ ઉઠાવવાની એનામાં કદાચ હિંમત ન હોય તો તારા મૌનને પરિણામે એવો લાભ મળતો એને રહી ન જાય—એ વાતની તું સાવચેતી રાખજે!'

આ શબ્દો બોલતી વખતે જુવાન પાદરીનો અવાજ મધુર, ભરેલો ઘેરો, કંપમય અને થડકનો હતો. એ શબ્દોના સીધા તાત્પર્ય કરતાં પણ એમાં જે ભાવ સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત થતો હતો તેણે સઘળા શ્રોતા-

ઓના હૃદયમાં લાગણીનાં આંદોલનો જગાવ્યાં અને તેમને સૌને સમભાવના એક સૂત્રે સાંકળી લીધા. હેસ્ટરે છાતી સરસા તેડી રાખેલા નાના બચ્ચાને પણ જાણે આ શબ્દોની અસર થઈ, કેમકે અત્યાર સુધી એ બાળક શૂન્ય નજરે જોયા કરતું હતું ત્યાંથી તેણે પોતાની દૃષ્ટિ ડિમ્સડેઈલ ભણી વાળી અને અડધી ખુશીમાં અને અડધી વેદનામાં ઝીણો અવાજ કરીને તેણે પોતાના નાનકડા હાથ તેના તરફ લંબાવ્યા. પાદરીનાં આ વચનોની એટલી ઊંડી અસર થએલી લાગી કે લોકોએ તો ચોક્કસ માની લીધું કે હવે તો હેસ્ટર જરૂર એ ગુનેગારનું નામ જણાવી દેશે, અથવા તો, એ ગુનેગાર પોતે જ ભલેને ગમે તેવો ઊંચી કે નીચી પાયરી ધરાવતો હોય તોપણ અંતરની કોઈ અનિવાર્ય પ્રેરણાના દબાણને વશ થઈને આ માંચડા પર જાતે આવીને ઊભો રહેશે.

પણ હેસ્ટરે તો પોતાનું માથું ધુણાવ્યું,

'અરે બાઈ, ભગવાનની દયાને પણ હદ હોય છે હો, તો પછી એ હદ ઓળંગી જા મા!' રેવરંડ મિ. વિલ્સને પહેલાં કરતાં ઘણા વધારે કર્કશ અવાજે બૂમ પાડીને કહ્યું. 'જો, આ જે શબ્દો તેં સાંભળ્યા તેને અનુમોદન ને ટેકો આપવા માટે તારા નાનકડા બાળકને પણ વાચા ફૂટી નીકળી છે એ તો જરા ધ્યાનમાં લે. માટે બોલી નાખ, હવે નામ બોલી નાખ! જો પસ્તાવો કરીને નામ જણાવી દઈશ તો તારે છાતી પર જે લાલ અક્ષર ધારણ કરવો પડે છે તેની સજા દૂર કરવામાં પણ એ બંને વસ્તુ ઉપયોગી થઈ પડશે.'

'કદી નહિ!' વિલ્સન ભણી નહિ, પણ જુવાન પાદરીની ઊંડી અને વેદનાભરી આંખો ભણી નજર કરીને હેસ્ટરે ઉત્તર આપ્યો, 'એ અક્ષર તો બહુ ઊંડે ચંપાઈ ગયો છે, એટલે તમે ધારો તોપણ એ કદી દૂર કરી શકો એમ નથી. અને પેલું નામ તો હું કદી કહેવાની જ નથી. એને બદલે મને તો એમ થાય છે કે એની ને મારી બંનેની યાતના હું જ એકલી એકસામટી ભોગવું!'

'બોલ, બાઇ, બોલ !' માંચડાની આસપાસના ટોળામાંથી કોઈનો ભાવશૂન્ય અને કરડો અવાજ આવ્યો.

'બોલી નાખ અને તારા બાળકને નબાપું મટાડ !'

'હું બોલવાની નથી જ !' હેસ્ટર એ અવાજ કોનો તે તરત પારખી ગઈ, એટલે એ સાંભળીને એ શબ જેવી ફીકી પડી ગઈ, છતાં તરત પડકાર કરીને તેને જવાબ આપ્યો, 'અને મારી બાળકીએ તો હવે ભગવાનને જ પિતા માનવાનો; કોઈ પણ માનવી પિતાને એ કદી ઓળખવાની જ નહિ. !'

'નહિ બોલે એ !' મિ. ડિમ્સડેઇલ પોતાનાં વચનનું શું પરિણામ આવે છે તે જોવાને આતુરતાપૂર્વક પોતાની છાતી પર હાથ રાખીને ઝરૂખાને અઢેલીને ઊભો હતો ત્યાંથી ધીમે અવાજે તેણે કહ્યું. પછી એક લાંબો દમ ખેંચીને ત્યાંથી તે પાછો આવ્યો. 'સ્ત્રીહૃદયમાં કેવી અદ્ભુત શક્તિ અને ઉદારતા વસી રહેલી છે ! બસ, નહિ જ બોલે એ !'

આ બાપડી ગુનેગાર બાઈના ચિત્ત પર કોઈ રીતે અસર કરવી શક્ય ન લાગતાં, મોટેરા પાદરીએ આજના પ્રસંગ પર વ્યાખ્યાન આપવાની પહેલેથી જ કાળજીપૂર્વક તૈયારી કરી રાખી હતી એટલે, એ ટોળા સમક્ષ ઊભા થઈને પાપ અને તેના સઘળા ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારો પર તેણે એક પ્રવચન આપ્યું. તેમાં પેલા ફજેતીભરેલા અક્ષરને ફરી ફરીને સંભારી આપ્યો. એ અક્ષરસંજ્ઞા પર એણે એટલા જોરથી વ્યાખ્યાન આપ્યું કે એની વાગ્ધારાની એક કલાક કરતાં વધુ સમય સુધી લોકોના મસ્તક પર વૃષ્ટિ ચાલી તે દરમિયાન એ અક્ષર-સંજ્ઞાએ એમની કલ્પનામાં નવું વિકરાળ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને એનો હિંગળોકિયો રંગ જાણે નરકની અગ્નિજ્વાળાઓમાંથી આવેલો હોય એવું એમને લાગ્યું. આ બધો વખત હેસ્ટર પ્રાઇન ચમકતી આંખે અને થાકભરી ઉદાસીનતાની વૃત્તિ રાખીને એ ફજેતીના માંચડા પર ઊભી રહી. તે દિવસે સવારે માનવપ્રકૃતિ સહી શકે એટલું સઘળું

કષ્ટ એણે સહ્યું હતું; અને એનો સ્વભાવ અત્યુગ્ર દુઃખની વેળાએ મૂર્ચ્છા પામીને તેમાંથી છટકી જાય એ વર્ગનો નહિ હોવાથી, સ્થૂળ જીવનની શક્તિ જ્યાં સુધી જાગૃત અને સચેત રહે ત્યાં સુધી પાષાણના જેવી નઠોરતા ધારણ કર્યા સિવાય એને બચવાનો બીજો આરો નહોતો. આ મનોદશામાં પેલા પાદરીનો અવાજ એના કાન પર નિર્દય રીતે ગાજ્યા કર્યો. પણ તે એના પર કશી અસર કરી શક્યો નહિ. આ યાતનાના પાછલા ભાગમાં તો પેલા બચ્ચાએ પણ પોતાના કકળાટ અને ચીસો વડે વાતાવરણને ભેદી નાખ્યું. એ ચીસો શાન્ત પાડવાને એણે ઉપર ઉપરથી યાંત્રિક યત્ન કર્યો, પણ એ બચ્ચાનાં દુઃખ પર એને હૃદયના સમભાવ જેવું કશું હોય એવું લાગ્યું નહિ. આખરે એને એવી ને એવી જ કઠોર રીતે દુર્ગમાં પાછી લઈ જવામાં આવી, એટલે એ જનતાની દૃષ્ટિ આગળથી પેલા લોઢા જડેલા દરવાજા પાછળ અદૃશ્ય થઈ. એ વખતે એની પાછળ ડોકિયું કરી કરીને જોનારાઓ અંદર અંદર ઘૂસપૂસ કરીને કહેવા લાગ્યા કે એ અંદર ગઈ ત્યારે એના લાલ અક્ષરે અંદરના અંધારા દ્વારમાર્ગ પર ઝાંખો પ્રકાશ ફેંક્યો હતો.

મુલાકાત

તુરંગમાં પાછી ફર્યા પછી હેસ્ટર પ્રાઈનની કાયા અત્યંત ઉશ્કેરાટભરી બની ગઈ હતી, એટલે એવી હાલતમાં રખેને એ આપઘાત કરી બેસે અથવા પેલા બાપડા બાળકને એની અધઘેલછામાં કંઈ ઈજા કરી બેસે એવી દહેશત હોવાથી એના પર સખત દેખરેખ રાખવાની જરૂર હતી. રાત પડવા આવી ત્યાં સુધીમાં એની ઉદ્ધતાઈને ઠપકા કે સજાની ધમકીથી વશ કરવાનું અશક્ય માલૂમ પડતાં એક વૈદને તુરંગમાં દાખલ કરવાનું જેલર બ્રેકેટને મુનાસબ લાગ્યું. આ વૈદની ઓળખાણ આપતાં તેણે જણાવ્યું કે એ માણસ ભૌતિકવિજ્ઞાનની સઘળી ખ્રિસ્તી પદ્ધતિમાં કુશળ હતો તેમ જ અરણ્યોમાં ઊગતી સઘળી ઔષધિઓ તથા જડીબુટ્ટીઓ બાબતમાં જંગલી માણસો પાસેથી જે કંઈ જ્ઞાન મળી શકે એમ હતું તે પણ તેણે પ્રાપ્ત કરી લીધેલું હતું. ખરી વાત એ હતી કે કેવળ હેસ્ટરને પોતાને જ માટે નહિ પણ તેના બાળકને માટે તો વળી વિશેષ ત્વરાથી વૈદકીય મદદની અત્યંત અગત્ય હતી, કેમકે એ બાળકે આજે માતાની પાસેથી જે પોષણ મેળવેલું તેની ભેગું જ એ માતાના સમગ્ર શરીરમાં આજે જે વ્યાકુળતા, આવેશ, વ્યથા, અને નિરાશા વ્યાપી ગયાં હતાં તેનું ઝેર પણ પીધું જણાતું હતું. તેથી અત્યારે એ બાળક ભારે વ્યથાને લીધે અત્યંત અમળાયા કરતું હતું, અને હેસ્ટર પ્રાઈને આજનો આખો

કહાડો જે માનસિક યાતના ભોગવેલી તે જાણે કે એ દ્વારા પોતાના નાનકડા શરીરમાં પ્રબળ રીતે મૂર્ત કરતું હતું.

આ વૈદ તે બીજો કોઈ નહિ પણ લાલ અક્ષરસંજ્ઞા ધારણ કરનારી એ બાઈનું લોકોના ટોળામાં જેની હાજરી દેખીને ખૂબ લક્ષ ખેંચાએલું એ પેલો વિલક્ષણ દેખાવનો પુરુષ હતો. એ પુરુષ અત્યારે જેલરની પાછળ પાછળ એ બાઈની અંધારી કોટડીમાં દાખલ થયો. એ પુરુષને આંહીં જેલમાં લાવવામાં આવેલો તે કોઈ ગુનાનો એના પર શક આવેલો માટે નહિ, પણ તેના છુટકારા માટે જે રકમ ભરવાની છે તે સંબંધમાં ન્યાયાધીશો રેડ ઇન્ડિયનોના મુખીઓ સાથે મસલત ચલાવે તે દરમિયાન એને સાચવવાનું સૌથી સગવડભર્યું સ્થાન તુરંગ લાગવાથી તેને આંહીં લાવવામાં આવ્યો હતો. જેલરે તેનું નામ રોજર ચિલિંજવર્થ એવું જણાવ્યું. આ માણસ હેસ્ટરની કોટડીમાં આવ્યો કે તરત જ ત્યાંનું વાતાવરણ અગાઉના કરતાં કંઈક શાન્ત બની ગયું એ જોઈને જેલરને આશ્ચર્ય થયું. કેમકે આ માણસને જેવો જેલરે આ કોટડીમાં દાખલ કર્યો કે તરત જ હેસ્ટર પોતે તો શબના જેવી શાન્ત બની ગઈ, જોકે એનું બાળક તો હજુ ઉંકારા કર્યા કરતું હતું.

'સાહેબ, આ દર્દીની પાસે ઘડી વાર મને એકાન્તમાં રહેવા દો,' વૈદે કહ્યું. 'જેલર સાહેબ, ખાતરી રાખજો કે થોડી જ વારમાં તમારા ઘરમાં બધે શાંતિ ફેલાઈ જશે, અને શ્રીમતી પ્રાઈન પણ હવે પછીથી તમે જે કંઈ વાજબી હુકમ કરશો તે વધારે સલૂકાઈથી પાળશે.'

'એમ? આપ જો એટલી બધી અસર કરી શકશો', બ્રેકેટે કહ્યું, 'તો તો આપને હું ખરેખરા ઉસ્તાદ ગણીશ. બાકી આ બાઈને તો મને લાગે છે કોઈ ઝોડ વળગ્યું છે; એટલે એ સેતાનને એના શરીરમાંથી હાંકી કાઢવા માટે હું કોઈ પણ ઉપાય લેતાં અચકાઉં એમ નથી.'

એ અજાણ્યા પુરુષે, પોતે જે ધંધો કરતો હોવાનું જાહેર કરેલું તે ધંધો કરનાર સઘળા વૈદોના જેવા લાક્ષણિક સ્વાસ્થ્યથી જ આ

કોટડીમાં પ્રવેશ કર્યો, અને જેલર એ કોટડીમાંથી ચાલ્યો ગયા પછી પણ, ટોળામાં પોતાને એકાગ્ર ધ્યાનથી જોઈ રહેનારી અને એ એકાગ્ર ધ્યાન દ્વારા તેની સાથેનો ગાઢ સંબંધ વ્યક્ત કરનારી આ બંદીવાન બાઈની સંમુખ તે એકલો પડ્યો ત્યારે પણ, તેના સ્વસ્થ વર્તનમાં કશો ફેર પડ્યો નહિ. તેણે આવીને પ્રથમ સારવાર પેલા બાળકને કરવા માંડી, કેમકે તે પૈડાંવાળી નાની પલંગડીમાં અમળાતું અમળાતું પડ્યું હતું અને અમળાતાં અમળાતાં એવી ચીસો નાખતું હતું કે બીજું બધું કામ પડતું મૂકીને તેને શાન્ત કરવું એ તાત્કાલિક અગત્યની વસ્તુ થઈ પડી હતી. એટલે તેણે એ બાળકનું શરીર કાળજીપૂર્વક તપાસ્યું, અને પછી પોતાના પોશાક નીચે રાખેલી એક થેલી ખોલવા માંડી. આ થેલીમાં તેણે ઓસડો રાખેલાં હતાં, તેમાંથી એક લઈને તેણે પાણીના પ્યાલામાં નાખી દવા તૈયાર કરી આપી.

'રસાયણશાસ્ત્રના મારા જૂના અભ્યાસે,' તે બોલ્યો, 'અને છેલ્લા એકાદ વરસ કરતાં વધારે સમયના સાદી વનસ્પતિઓ અને ઔષધિઓના ગુણોમાં નિષ્ણાત એવા લોકોની અંદરના મારા વસવાટે વૈદ્યવિદ્યામાં પારંગત થઈને ડિગ્રી મેળવેલી હોય એવા દાક્તરો કરતાં પણ મને વિશેષ કુશળ વૈદ બનાવ્યો છે. એટલે લે બાઈ આ દવા! એ બાળક તારું છે–કંઈ મારું નથી–તેથી એ પોતાનો પિતા હોય ને ઓળખે તેવી રીતે મારો સાદ કે ચહેરો કંઈ ઓળખશે નહિ. માટે તું જ તારે હાથે આ દવા તેને પાઈ દે!'

હેસ્ટરે સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે એવી ભીતિથી તેના ચહેરા સામે તાકીને જોયું અને તેણે આપવા માંડેલી દવા પાછી ઠેલી.

'તે તારે આ નિર્દોષ બચ્ચા પર તારું વેર લેવું છે, એમ?' એણે ધીમે અવાજે પૂછ્યું.

'મૂરખ બાઈ!' એ વૈદે અડધી ટાઢાશથી અને અડધી તેની ભીતિ દૂર કરવા માટે આશ્વાસન આપતો હોય એવી રીતે કહ્યું. 'આવા કમજાત ને કંગાળ પીડાતા બાળકને કશી પણ ઈજા કરવાથી

મને શો લાભ થવાનો હતો? આ દવા અકસીર છે, એનાથી ફાયદો જ થવાનો છે, અને આ બચ્ચું મારું સંતાન હોત–હા તારું છે તેમ મારું પોતાનું સંતાન હોત–તોપણ આથી વધુ સારી દવા હું એક પણ આપી શકત નહિ.'

પણ એ બાઈનું ચિત્ત અત્યારે કંઈ ઠેકાણે નહોતું, તેથી આટલા ખુલાસા પછી પણ એણે દવા પાવાની આનાકાની કરી, એટલે તેણે પોતે જ એ બાળકને પોતાના હાથમાં લઈ એ દવા તેને પાઈ દીધી. તેની અસર તરત જ થઈ, અને એ વૈદનું વચન સાચું હતું એમ તેણે પુરવાર કર્યું. એ બચ્ચું ઉંકારા કર્યા કરતું હતું તે શાન્ત પડ્યું, અમળાઈ અમળાઈને એ પથારીમાં ઉછળ્યા કરતું હતું તે ધીરે ધીરે બંધ થઈ ગયું, અને દર્દમાંથી છુટકારો થતાં નાનાં બચ્ચાં ઊંઘી જાય તેવી રીતે મીઠી ઘસઘસાટ ઊંઘમાં પડ્યું. એટલે પછી એ વૈદે,–અને આટલા ચમત્કાર પછી તો તેને વૈદ કહેવડાવવાનો પૂરેપૂરો હક્ક હતો–એ બચ્ચાની માની સારવાર કરવા માંડી. તેણે પહેલાં એની નાડી શાન્તિ અને ધ્યાનપૂર્વક તપાસી, પછી એની આંખોમાં બારીક નજરે જોયું–આ બારીક નજરે, મૂળમાં આટલા પરિચિત અને છતાં અત્યારે અપરિચિત અને ભાવશૂન્ય એવા આ પુરુષની આ બારીક નજરે,–એ ભડકીને હડી ગઈ, અને એટલી બારીક તપાસથી પોતાને જોઈતી હકીકત મળી જતાં તેણે સંતોષપૂર્વક બીજી દવા તૈયાર કરવા માંડી.

'તારા દરદને એકદમ ડુબાડી કે શમાવી દે એવા જાદૂઈ ચમત્કારો કે ઓસડો તો હું જોકે જાણતો નથી.' તેણે કહ્યું, 'છતાં જંગલમાં ઘણી ઘણી જડીબુટ્ટીઓની મને માહિતી મળી છે, અને તેમાંની એક આંહીં તારે માટે તૈયાર કરી છે–એક ઇન્ડિયને આ ઔષધનું જ્ઞાન મને આપેલું, મેં એને કેટલીક વાતો શીખવેલી એ વાતો તો પેરેસેલ્સસના જમાના જેટલી જૂની અને સૌજાણીતી છે, પણ એને મન નવાઈની લાગેલી, એટલે તેના બદલામાં આ દવાનું જ્ઞાન તેણે મને

આપેલું. તો પી જા તું એ દવા ! કદી પાપ ન કર્યું હોય એવી નિર્દોષ મનોદશા જેટલી શાન્તિ તો એ દવા તને અલબત્ત નહિ જ આપી શકે, પણ એવી નિર્દોષ મનોદશા તને આપવી એ કંઈ મારા હાથની વાત નથી. છતાં તોફાની સમુદ્રનાં મોજાં પર તેલ રેડીએ ને એ જેમ શાન્ત થઈ જાય તેમ આ દવાથી તારા અંતરની ઊર્મિઓના ઉછાળા ને પછાડા શાન્ત થઈ જશે.'

આમ કહીને તેણે દવાનો પ્યાલો હેસ્ટર આગળ ધર્યો. હેસ્ટર તે લેતાં તેની સામે ધીમી આતુરતાભરી દૃષ્ટિથી જોઈ રહી—એ દૃષ્ટિમાં જે ભાવ હતો તે સ્પષ્ટ રીતે ભીતિનો નહોતો, છતાં આ બધામાં એ પુરુષનો હેતુ શો હશે તે સંબંધમાં શંકા અને પૃચ્છાના ભાવ તેમાં જણાતા હતા. એ દવા હાથમાં લેતાં લેતાં તેણે પોતાના ઘસઘસાટ ઊંઘમાં પડેલા બાળક ભણી પણ દૃષ્ટિ કરી.

'મેં મરણનો વિચાર કરી જોયો છે,' એ બોલી, 'વિચાર જ શું, મરણની તો મેં ઇચ્છા પણ કરી છે,—મારા જેવી બાઈ કશાને માટે પણ પ્રાર્થના કરે એ જો યોગ્ય ગણાય તો મેં તો મરણને માટે પ્રાર્થના પણ કરી હોત. છતાં, આ પ્યાલામાં જો પ્રાણનાશક દવા હોય, તો હું તારા દેખતાં હમણાં તે ગટગટાવી જાઉં એ પહેલાં હું તને ફરી એકવાર વિચાર કરી જોવાનું કહું છું. જો ! આ પ્યાલો હોઠે તો માંડ્યો યે ખરો મેં !'

'ત્યારે હવે પી જા !' અગાઉના જેટલી જ ભાવશૂન્ય શાન્તિથી તેણે જવાબમાં કહ્યું. 'બસ, આટલું જ જ્ઞાન છે તને મારે વિષે, હેસ્ટર પ્રાઇન ? શું મારાં કાર્યોના હેતુ કદી પણ આવા છીછરા હોઈ શકે ખરા ? મારા મનમાં જો વેરની કલ્પના હોય તોપણ, તને ચિત્તમાં બાળ્યા કરતી આ શરમની લાગણી હજી પણ વિશેષ પ્રબળ બનીને તારા હૈયાની આરપાર ભભૂકી ઊઠે તેટલા ખાતર, મારો એ વેરનો હેતુ પાર પાડવા સારુ પણ, તને જીવતી રહેવા દેવી, જીવનની સઘળી ઇજાઓ અને જોખમો સામે બચાવવા તને દવાઓ આપવી, એના

કરતાં વધારે સારી યોજના બીજી શી હોઈ શકે ?' આમ બોલતાં બોલતાં તેણે પોતાની લાંબી તર્જની પેલા લાલ અક્ષર પર મૂકી અને એ આંગળીના સ્પર્શથી તો જાણે તે ભઠ્ઠીમાં તપાવીને લાલચોળ બનાવી દીધી હોય એવી રીતે, હેસ્ટરની છાતીમાં તરત જ લાહ્ય બળવા લાગી. આ લાહ્યને લીધે એની મુખમુદ્રામાં જે ફેરફાર આપોઆપ થયો તે જોઈને તેણે મોં મલકાવ્યું. 'માટે તું તારે જીવતી રહે, અને જીવતી રહીને સૌ સ્ત્રીપુરુષોના દેખતાં તારી આ સજા તું સહન કર—સૌ સ્ત્રીપુરુષોના જ નહિ પણ જેને તું તારો પતિ કહેતી તેના તેમ જ પેલા ત્યાં સૂતેલા બાળકના દેખતાં પણ તારી એ સજા તું તારે સહન કર! અને તું જીવતી રહે એટલા જ માટે એ પ્યાલાંમાંની દવા તું પી જા!'

એટલે પછી આગળ જરા પણ ચર્ચા કે વિલંબ કર્યા સિવાય હેસ્ટર પ્રાઇને એ પ્યાલો મોઢામાં ઠાલવી દીધો, અને પછી, એ વૈદરાજની ઇશારત મુજબ ઊંઘતા બાળકની પથારી પર બેઠી. એ વૈદરાજે પણ એ કોટડીમાં જે એકની એક ખુરશી હતી તે પાસે ખેંચી અને હેસ્ટરની બાજૂમાં જ પોતાની બેઠક લીધી. તેને આવી રીતે પોતાની બાજૂમાં આવીને બેસતો દેખીને એ અનિવાર્ય રીતે ધ્રૂજી ઊઠી, કેમકે એને લાગ્યું કે પોતાની શારીરિક વેદના દૂર કરવાને માટે માનવોચિત દયાભાવે, સિદ્ધાન્તદૃષ્ટિએ કે પછી શિષ્ટતાના પડ નીચે છુપાએલી ક્રૂરતાએ તેને જે કંઈ પગલાં લેવાનું સૂચવ્યું તે બધાં લીધા પછી હવે તે, પોતે જેને ભારેમાં ભારે ભૂંડું કરેલું અને તે પણ પાછું કદી પણ સુધારી ન શકાય એવું ભૂંડું કરેલું એવા પુરુષનું સ્વરૂપ ધારણ કરવા ને એવા સ્વરૂપમાં હવે પોતાની સાથે વર્તન ચલાવવા માગે છે એમ એને લાગ્યું!

'હેસ્ટર,' તે બોલ્યો, 'તું શા માટે અથવા કેવી રીતે આ ખાડામાં પડી, અથવા તો, બીજા શબ્દોમાં કહીએ, તો મેં તને જોઈ એ ફજેતીના ઉચ્ચાસન પર તું શા માટે ને કેવી રીતે ચડી, એ હું તને પૂછવા માગતો નથી. કેમકે એનું કારણ કંઈ બહુ દૂર શોધવા જવું

પડે એમ નથી. એનું કારણ તે મારી મૂર્ખાઈ ને તારી નબળાઈ એ જ. મારા જેવો માણસ—વિચારપરાયણ જીવન ગાળનારો, મોટાં મોટાં પુસ્તકાલયોનો કીડો બની ગયેલો—જ્ઞાનની અછીપ તૃષા છિપાવવા માટે જેણે પોતાના જીવનનાં ઉત્તમોત્તમ વર્ષો ક્યારનાં આપી દીધાં હતાં, અને જે હવે ઊતરતી અવસ્થામાં આવી પહોંચ્યો હતો ને શક્તિએ ખળભળી ગયો હતો એવા મારા જેવા માણસને વળી તારા જેવી સ્ત્રીના યૌવન ને સૌન્દર્યના મોહમાં લપટાવાની શી જરૂર હતી ? જન્મપળથી જ મારું શરીર કધારું હતું, છતાં કોઈ જુવાન બાલાની કલ્પનામાં મારી બૌદ્ધિક સંપત્તિ મારી શારીરિક વિરૂપતાને ઢાંકી દેશે એવી ભ્રમણામાં હું શું જોઈને પડચો હોઈશ? લોકો મને શાણો કહે છે, પણ શાણા પુરુષો જો પોતાનું શાણપણ પોતાના હિતાર્થે વાપરી શકતા હોય, તો મારે આ બધું બનવાનું એ વાત પહેલેથી જ સમજી લેવી જોઈતી હતી. મારે જાણી લેવું જોઈતું હતું કે પેલા વિશાળ અને અંધકારમય જંગલપ્રદેશમાંથી નીકળીને ખ્રિસ્તી લોકોની આ નવી વસાહતમાં જેવો હું પગ મૂકીશ કે તરત જ પહેલામાં પહેલી જે વસ્તુ હું જોવાનો તે લોકોની સમક્ષ શરમ અને ફજેતીની મૂર્તિની પેઠે ઊભેલી તને, હેસ્ટર પ્રાઇનને પોતાને જ, જોવાનો. અરે એટલું બધું મોડું શું કામ, આપણે પરણી ઊઠીને પેલા જીર્ણ દેવળનાં પગથિયાં સજોડે ઊતરતાં હતાં તે જ પળે આપણા એ માર્ગને અંતે આ લાલ અક્ષરનો ભીતિસૂચક ને ચેતવણી આપનારો ભડકો મારે માટે નિર્માયો છે એ જોઈ લેવું જોઈતું હતું મારે !'

'તને તો ખબર છે' હેસ્ટરે કહ્યું—અત્યારે હતાશ બની ગએલી છતાં, પોતાની શરમની નિશાનીનો ઉલ્લેખ કરીને છેલ્લા શબ્દોમાં તેણે જે ટાઢો ડામ દીધો તે એનાથી સાંખી શકાયો નહિ, એટલે હેસ્ટરે કહ્યું—'તને તો ખબર છે કે મેં તને પહેલેથી જ ખરી વાત ખુલ્લેખુલ્લી કહી દીધી હતી. મને તારા પર જરાયે પ્રેમ મૂળથી હતો જ નહિ, અને પ્રેમનો ખોટો દેખાડો પણ મેં કદી કર્યો જ નહોતો.'

'તારી વાત ખરી છે,' તેણે કહ્યું, 'મારી જ મૂર્ખાઈ હતી એ. હમણાં જ કહ્યું નહિ મેં તને એ ? પણ એ વખત સુધીનું મારું જીવન ફોગટ જ ગએલું. આખો સંસાર મને રસશૂન્ય જ લાગતો હતો ! મારું હૃદય એ વખતે અનેક અતિથિઓને રહેવાની સગવડવાળા છતાં ગાર્હસ્થ્યઅગ્નિની ઉષ્મા વિનાના એવા એકાન્ત ઘર જેવું હતું. અને તેથી એ ઘરમાં ગાર્હસ્થ્યઅગ્નિ પ્રકટાવવાની મને તીવ્ર ઇચ્છા થઈ આવી ! એ વખતે મારું એ સ્વપ્નું મને એટલું બધું તરંગી કે અશક્ય નહિ લાગેલું–ઉંમરે આગળ વધેલો હોવા છતાં, સ્વભાવે ગંભીર અને સોગિયો હોવા છતાં, અને શરીરે કઢાટો હોવા છતાં–ગૃહજીવનનું જે સાદું સુખ પૃથ્વીના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી આખી માનવજાતિ માણી રહી છે તે મને પણ મળશે એવું મારું સ્વપ્નું મને એટલું બધું અશક્ય નહિ લાગેલું. અને તેથી હેસ્ટર, હું તને મારા હૈયામાં ખેંચી ગયો, હૈયામાં જ શું, તારા સહવાસે પ્રકટાવેલી ઉષ્માથી તને હૂંફ આપવા માટે હું તને હૈયાના છેક અંતરના ખંડમાં ખેંચી ગયો.'

'મેં તને ભારે અન્યાય કર્યો છે,' હેસ્ટરે ધીમે સાદે કહ્યું.

'આપણે બન્નેએ એકબીજાને અન્યાય કર્યો છે,' તેણે ઉત્તર આપ્યો. 'પહેલો અન્યાય તો મેં કર્યો કે તારા ફૂટતા યૌવનને ખોટો ને અસ્વાભાવિક સંબંધ બાંધીને મેં દગાથી મારા બુઢાપા સાથે સાંકળી દીધું. એટલે, અત્યાર સુધીની મારી વિચારણાઓ અને તત્ત્વ-ચિંતન છેક જ એળે ગએલાં નહિ હોવાથી મને તારા પર વેર લેવાની જરાયે ઇચ્છા નથી. તેમ તારું કશું અનિષ્ટ કરવાની દાનત નથી. તારું ને મારું બંનેનું છાબડું સમતોલ થઈ ગયું છે. એટલે આપણો હિસાબ સરભર થઈ ગયો ગણાય. પણ હેસ્ટર, આપણને બન્નેને આમ અન્યાય કરનારો પેલો આદમી તો હજી હયાત છે. તો કોણ છે એ આદમી ?'

'પૂછ મા મને એ !' એના મુખ સામે તાકીને દૃઢતાથી જોઈ હેસ્ટરે જવાબ આપ્યો. 'એ તું કદી નહિ જાણવા પામવાનો !'

'કદી નહિ, એમ કહે છે તું?' સ્વાશ્રયસૂચક તેમ અનિષ્ટભાવિસૂચક સ્મિત કરીને તેણે પૂછ્યું. 'કદી નહિ જાણવા પામવાનો એને એમ? ત્યારે હેસ્ટર, મારી આ વાત તું ખાતરીપૂર્વક માનજે હો, કે કોઈ પણ અકળ વાત કળવાને માટે જે મન મૂકીને આતુરતા ને ખંતપૂર્વક મંડ્યો રહે એવા પુરુષથી ગુપ્ત રહે એવી વસ્તુઓ, આ બાહ્ય જગતમાં કે પછી વિચારના અદૃશ્ય પ્રદેશમાં, બહુ જ થોડી હોય છે. તારી એ ગુપ્ત વાત કદાચ તું, આજે તારા હૈયામાંથી બળાત્કારે એ પુરુષનું નામ જાણવાને અને એ દ્વારા એ ઉચ્ચાસન પર તને એક ગોઠિયો આપવાને મથતા પેલા પાદરીઓ અને અમલદારોથી પણ આજની પેઠે હમેશને માટે છૂપી રાખી શકે, પણ મારી પાસેથી તું છૂપી રાખી શકે એ આશા રાખીશ નહિ, કેમકે એ સૌના કરતાં જુદી જ શક્તિઓથી હું આ બાબતની તપાસ કરવાને આવ્યો છું. આજ સુધી હું જેમ સત્ય શોધવા માટે પુસ્તકો પાછળ મંડ્યો રહેતો હતો, અને સોનું શોધવા માટે કીમિયા પાછળ મંડ્યો રહેતો હતો, તેમ જ હવે પછીથી આ આદમીને શોધી કાઢવા મંડ્યો રહીશ. બન્ને વચ્ચે અમુક બાબતમાં એવું ભાવસામ્ય રહેલું છે કે એ ભાવસામ્યને પરિણામે એ માણસની મને જરૂર ખબર પડી જશે. એ મારી પાસે આવશે તો ધ્રૂજવા લાગશે. હું એની પાસે જઈશ તો મને ખબર પણ ન પડે અને સમજાય પણ નહિ એવી રીતે મારા શરીરમાં હું પણ ધ્રૂજારીનો અનુભવ કરીશ. એટલે વહેલો કે મોડો એ મારા હાથમાં આવ્યા વિના રહેવાનો નહિ.'

આ વખતે આ ચોળાઈ ગએલા ચહેરાવાળા પંડિતની આંખો હેસ્ટર પર એવી એકાગ્રતાથી ચમકવા લાગી, કે પોતાના હૈયામાં છુપાવી રાખેલી ગુપ્ત વાત રખેને તે વાંચી જશે એવી બીકે હેસ્ટરે પોતાના બન્ને હાથ પોતાની છાતી પર ભીડી દીધા.

'ત્યારે તું એનું નામ નહિ કહેવાની એમ ને? કંઈ ફિકર નહિ. તું નહિ કહે તોય એ મારા હાથમાં આવવાનો જ છે,' જાણે આ

બાબતમાં વિધાતા પણ તેના સાથમાં કામ કરતો હોય એમ, અડગ વિશ્વાસભરી દૃષ્ટિએ તેણે ફરી બોલવા માંડ્યું. 'એ માણસના વસ્ત્ર પર જોકે તારી પેઠે કલંકસૂચક અક્ષર ભરેલો નથી, છતાં વસ્ત્ર પર નહિ તો એના હૃદય પરથી એ અક્ષર હું વાંચી કાઢીશ. પણ છતાં આ ઉપરથી તું એના સંબંધમાં કશી ભીતિ રાખીશ નહિ! એને દુષ્કૃત્યનો બદલો આપવાની ભગવાનની પોતાની જે પદ્ધતિ હશે એમાં હું ઉતાવળો થઈ વચ્ચે હાથ ઘાલીશ, અથવા તો માનવીએ ઘડેલા કાયદાના સંકજામાં એને સપડાવી મારી જાતને પણ એ દ્વારા નુકસાન કરી બેસીશ, એવું કશું તું ધારી લઈશ નહિ. તેમ એના જાનને ઈજા પહોંચાડવા જેવું, અથવા તો, હું માનું છું તેમ એ નામાંકિત પુરુષ હશે તો એના યશને ઈજા પહોંચાડવા જેવું પણ હું કંઈ કરીશ એવું પણ તું કલ્પી લઈશ નહિ. હું તો કહું છું કે એ ભલે જીવતો રહે! બાહ્ય પ્રતિષ્ઠાના સ્વાંગમાં ભલે એ બંને તો પોતાની જાતને છુપાવી રાખે! પણ ગમે તેમ કરે તોપણ એ મારા હાથમાં આવવાનો જ એ ચોક્કસ!'

'તારાં કાર્યો દયામય છે,' હેસ્ટર તેના શબ્દો સાંભળીને ચોંકી ગઈ તથા હેબતાઈ ગઈ, અને બોલી, 'પણ તારાં વેણ ઉપરથી તો તું ભયંકર આફતરૂપ લાગે એવો છે.'

'એક દહાડો તું મારી પત્ની હતી,' પંડિતે આગળ બોલવા માંડ્યું, 'એટલે મારે તને એક આજ્ઞા કરવાની છે. તેં તારા યારનું નામ ગુપ્ત રાખ્યું છે. તો એ જ પ્રમાણે મારું નામ પણ તારે ગુપ્ત જ રાખવું. આ મુલકમાં મને ઓળખતું હોય એવું કોઈ નથી. તો જીવનમાં કદી પણ તેં મને તારો પતિ ગણેલો એ વાત કોઈ પણ માણસ આગળ ઉચ્ચારીશ નહિ! જગતના આ જંગલી સીમાડા પર હું હવે મારો તંબૂ નાખવાનો છું, કારણ કે બીજે ગમે ત્યાં જાઉં તોપણ હું ત્યાં પ્રવાસી જ રહેવાનો છું, તેમ કોઈ પણ માનવી સાથે ત્યાં મારે કશો સંબંધ હોય એવું બનવાનું નથી, ત્યારે બીજી બાજૂ આંહીં એક

સ્ત્રી, એક પુરુષ, અને એક બાળક છે જેમની અને મારી વચ્ચે ગાઢ સંબંધ રહેલો છે. પછી એ સંબંધ પ્રેમનો છે કે દ્વેષનો, નીતિન્યાયનો છે કે અનીતિમય અને અયોગ્ય છે, એ જુદી વાત છે. તું અને તારાં સ્વજનો એ મારાં જ છો, એટલે જ્યાં તું હો અને જ્યાં તારો પુરુષ હોય ત્યાં જ મારું ઘર છે. પણ તારે મારી વાત ખુલ્લી કરવી નહિ !'

'તે તને એવું કેમ ગમે છે ?' પોતાની અને આ પુરુષની વચ્ચેના આ ગૂઢ સંબંધથી, કોણ જાણે શા કારણે ભડકી જઈને હેસ્ટરે પૂછ્યું. 'એ કરતાં તો તું પોતાની જાતને ખુલ્લે ખુલ્લી રીતે જાહેર કરી દે અને મારો સદંતરનો ત્યાગ કરી દે તો વધારે સારું નહિ ?'

'હું જે કરું છું તેનું કારણ કદાચ એ હોય,' તેણે જવાબ આપ્યો, 'કે વ્યભિચારી સ્ત્રીના પતિની જે બદનામી થાય તે વહોરવા હું તૈયાર નથી; અથવા એનાં એ સિવાય બીજાં પણ કારણો હોય. પણ ટૂંકામાં વાત એટલી કે મારો વિચાર કોઈ જાણે નહિ એવી રીતે જીવવાનો ને મરવાનો છે. એટલે તારે દુનિયાને એમ જ જણાવવું કે તારો પતિ અત્યાર આગમજ ક્યારનો ગુજરી ગયો છે, અને એના સંબંધમાં કશા સમાચાર કદી આવવાના જ નથી. ભૂલ્યે ચૂક્યે કોઈ દહાડો આપણો ભેટો થઈ જાય, તો તારી વાણી, ઇશારત, કે દૃષ્ટિથી તું મને જરા પણ ઓળખે છે એવું કદી પણ જણાવા દઈશ નહિ. ખાસ કરીને પેલા માણસને તો આ ગુપ્ત વાત કદી પણ કરીશ નહિ! આમાં જો કંઈ પણ ચૂક કરી છે ને તો મરી પડી સમજજે! તો પછી એ માણસની આબરૂ, પદવી, અને જીવન સઘળું મારા હાથમાં છે એ ધ્યાનમાં રાખજે! માટે ખબરદાર!'

'એની વાત ગુપ્ત રાખી છે તેમ તારી પણ રાખીશ,' હેસ્ટરે કહ્યું.

'ખા સોગંદ!' પેલાએ કહ્યું.

એટલે હેસ્ટરે સોગંદ ખાધા.

'અને હવે શ્રીમતી પ્રાઈન,' રોજર ચિલિંજવર્થે—આ માણસ હવે પછી આ નામે ઓળખાવાનો છે—કહ્યું, 'તને આંહીં હું એકલી રહેવા દઉં છું, તારું આ બાળક અને તારો આ હિંગળોકિયો અક્ષર એ બન્નેના સહવાસમાં હું તને એકલી રહેવા દઉં છું! આમ કેમ અલી હેસ્ટર? ઊંઘતી વખતે પણ તારે આ નિશાની ધારણ કરવી એવી શું લોકોએ સજા કરી છે? રાતે તને ભયંકર સ્વપ્નાં આવે એવી ધાસ્તી નથી લાગતી એથી?'

'તું મારી સામે જોઈને કેમ એમ મોં મરકાવ્યા કરે છે?' તેની આંખોની અંદરના ભાવો જોઈને મૂંઝાઈને હેસ્ટરે પૂછ્યું. 'આંહીં આપણી આસપાસના જંગલમાં જે સેતાન ફર્યા કરે છે તેના જેવો શું છે તું? તેં શું મને ભોળવીને મારી પાસે એવો કરાર કરાવી લીધો છે કે જેથી મારા આત્માની અવગતિ થાય?'

'ના, ના, તારા આત્માની નહિ,' ફરી વળી સ્મિત કરીને તેણે ઉત્તર આપ્યો, 'નહિ, તારા આત્માની નહિ!'

૫

હેસ્ટરનું ભરતકામ

હેસ્ટર પ્રાઇનની કેદની સજા હવે પૂરી થઈ. એટલે એની તુરંગનો દરવાજો ઉઘાડી નાખવામાં આવ્યો ને એ સૂર્યપ્રકાશમાં બહાર આવી. આ સૂર્યપ્રકાશ સૌની ઉપર એક સરખો પડતો હતો, છતાં એના માંદલા રોગિષ્ટ હૃદયને જાણે એ પોતાની છાતી પરનો હિંગળોકિયો અક્ષર છતો કરવાને માટે જ પડતો હોય એમ લાગ્યું. તુરંગના ઊંબરમાંથી અત્યારે એ કોઈના સાથ વગર એકલી બહાર આવી એ વખતે, અગાઉ ચોપદાર વગેરેની સવારી સાથે બહાર આવેલી અને સૌ માણસો પોતાની સામે આંગળી ચીંધીને જોયા કરે એવા સાર્વજનિક તમાશાનો વિષય પૂર્વે વર્ણવ્યું તેમ પોતાને બનાવવામાં આવેલી તે વખત કરતાં પણ શરૂઆતમાં થોડાં ડગલાં સુધી તો એને વિશેષ દુઃખ થયું. પેલા પ્રસંગે તો પોતાના ચારિત્ર્યમાં જેટલું ઝૂઝવાનું બળ હતું તેટલું સઘળું એકઠું કરીને અને પોતાના મજ્જાતંતુઓ પર કડક કાબૂ મેળવીને એણે એ તમાશાને ઝળહળતા વિજયપ્રસંગના રૂપમાં ફેરવી નાખ્યો હતો. વળી, એવો બનાવ તો આખા જીવનગાળામાં એક જ વાર બને એવો વિરલ હોય છે, એટલે એ બનાવનો સામનો કરવાને માટે તો એ, ભવિષ્યમાં અનેક શાંતિમય વરસો સુધી એને નભાવી શકે એટલી સઘળી જીવનશક્તિ કશી પણ કરકસર કર્યા વગર એ એક જ પ્રસંગમાં ખરચી નાખે તોય એને કોઈ ના પાડે એવું નહોતું. જે કાયદાએ તેને સજા કરેલી તે કાયદો કડક દેખાવના રાક્ષસ

જેવો હતો, પણ એ બિહામણા રાક્ષસના વજ્રબાહુમાં જેમ નાશ કરવાની શક્તિ હતી તેમ ટેકો આપવાની પણ શક્તિ હતી, એટલે એ સજા કરનારા કાયદાએ એને ફજેતીની ભયંકર કસોટી દરમિયાન ટકાવી પણ રાખી હતી. પણ આજે તુરંગના દરવાજામાંથી એકલી બહાર આવી ત્યારથી પછી એ કસોટી એક જ દહાડાની નહિ પણ રોજની વાત બની ગઈ એટલે પોતાની સહજ પ્રકૃતિમાં જે કંઈ સાધનસામર્થ્ય હતું તેની મદદ લઈને એને ગમે તો ટકી રહેવાનું હતું, અથવા તો ટકી ન જ શકે તો પછી પરવશ બનીને ડૂબી જવાનું હતું. વર્તમાન ક્ષણનું દુઃખ સહન કરવા માટે એ ભવિષ્ય પાસેથી કશી પણ મદદની આશા રાખી શકે એવું હતું નહિ. કેમકે આવતી કાલની સાથે આવતી કાલની પોતાની જ એવી નવી કસોટીઓ પાછી આવીને ઊભી રહેવાની જ હતી. તે જ પ્રમાણે દર નવા નવા દિવસ સાથે નવી નવી કસોટીઓ આવવાની જ હતી અને અત્યારે અકથ્ય રીતે અસહ્ય લાગતી હતી એવી જ એ કસોટીઓમાંથી એને રોજ રોજ પસાર થવાનું હતું. દૂર દૂરના ભવિષ્યના દિવસો ક્રમે ક્રમે નજીક આવતા જવાના, પણ છતાં એ ભાવિ દિવસો દરમિયાન પણ એને એનો એ જ બોજો ઉપાડવાનો હતો અને એનું એ જ દુઃખ વેઠવાનું હતું. એમાંનું કશું એનાથી ફેંકી દેવાય એવું હતું નહિ, તેમ ઓછું પણ થાય એમ હતું નહિ, કેમકે વધતા દિવસો અને ઉમેરાતાં વરસો આ શરમના ઢગ પર દુઃખનો ટેકરો વધારતા જ જવાનાં. આ સઘળાં વરસો દરમિયાન એનું વ્યક્તિત્વ ભુસાઈ જવાનું, એ જાણે કે મનુષ્ય-વ્યક્તિ છે એ વાત ભુલાઈ જવાની, અને મનુષ્યવ્યક્તિને બદલે એ સ્ત્રીજાતિની નિર્બળતા અને પાપમય કામાસક્તિની સામાન્ય સંજ્ઞા જેવી બની જવાની, અને સઘળા ઉપદેશકો અને નીતિપ્રચારકો સદ્‌બોધ આપતી વખતે એની જાતનો એવી સંજ્ઞારૂપે ઉપયોગ કરવાના. એની છાતી પર લાલચોળ રંગનો અક્ષર સદાયે ભભૂકતો રહેવાનો એટલે ઊછરતી પેઢીનાં અને વિશુદ્ધ હૃદયનાં સઘળાં સ્ત્રીપુરુષોને પોતે જાણેપાપની મૂર્તિ હોય, પાપનો સાકાર દેહ હોય, પાપનું જ

હાજરાહજૂર સ્વરૂપ હોય એમ પોતા તરફ જોવાનું સૌ શીખવવાનાં—મૂળ પ્રતિષ્ઠિત માતપિતાને ત્યાં જન્મેલી એવી પોતાને—ભવિષ્યમાં પુખ્ત વયની સ્ત્રી થવાની એવી નાનકડી બાળકીની માતાને—એકવાર સર્વથા નિર્દોષ અને નિષ્કલંક હતી એવી પોતાને—સૌ પાપના અવતાર-રૂપ જોતાં શીખવાનું- અને આ કલંક એને છેક મૃત્યુ પર્યંત ધારણ કરવું પડવાનું, મૃત્યુ પર્યંત જ શું, મૃત્યુ પછી એની કબર ઉપર કોઈ સ્મરણચિહ્ન મુકાવાનું તો આ કલંકસંજ્ઞાનું જ મુકાવાનું.

આ બાઈએ આ પ્યૂરિટન લોકોની વસાહતમાં જ સદાકાળને માટે રહેવું એવું કોઈ ફરમાન એને થએલી સજાનું ન હતું, એટલે જો ધાર્યું હોત તો એ પોતાના અસલ વતનમાં અથવા તો યૂરોપના બીજા કોઈ દેશમાં જઈ શકત, અને ત્યાં જાણે નવો જ અવતાર પામી હોય એવો નવો જ સ્વાંગ ધારણ કરીને પોતાના આંહીંના ઈતિહાસને સર્વથા છુપાવી શકત. અથવા એણે જો ધાર્યું હોત તો એ આજુનાં ઘોર અભેદ્ય જંગલોનો માર્ગ પણ લઈ શકત, અને આ મુલકમાં જે કાયદાએ એને સજા કરેલી તેવા કાયદાઓથી સર્વથા ભિન્ન પ્રકારનું જીવન ગાળતારી અને જુદાં જ રીતરિવાજો પાળનારી પ્રજાની સાથે એની પ્રકૃતિની ઉદ્દામતા અને ઉન્મત્તતા એકરૂપ થઈ ભળી જાત—આવી રીતે એની સમક્ષ વિશાળ જગત વિસ્તરેલું હોવા છતાં, અને એ વિશાળ જગતમાં જ્યાં જવું હોય ત્યાં જવાને એ સ્વતંત્ર હોવા છતાં એ ક્યાંય પણ ન ગઈ અને જે મુલકમાં અને જે એક જ મુલકમાં પોતાને સૌ એમના અવતારરૂપ ગણે એ મુલકને જ હજુ પોતાના વતનરૂપે ઓળખાવાને તેને જ વળગી રહી એ ઘણાંને વિસ્મયજનક લાગશે. પણ પોતાના સમસ્ત જીવનને રંગી નાખે એવો કોઈ મહાન વિશિષ્ટ પ્રસંગ જે સ્થળે બન્યો હોય તે સ્થળે પડ્યા રહેવાની અને ભૂતની પેઠે તેની આસપાસ જ ઘૂમ્યા કરવાની અનિવાર્ય વાસના માણસમાં ઉત્પન્ન કરે—એ પ્રસંગ જેમ વિશેષ ઘેરો અને ગમગીનીભર્યો તેમ આવી

લાગણી વિશેષ પ્રબળ રીતે ઉત્પન્ન કરે—એવું કોઈ અકળ વિધિનું વિધાન હોય છે, નસીબના જેટલી જ અપરિહાર્ય અને અવશ્યભાવી એવી કોઈક લાગણી માનવહૃદયમાં રહેલી છે. એ લાગણીને પરિણામે એ બાઈ આ ને આ જ સ્થળે રહી. એણે જે પાપ કર્યું હતું તે જાણે કે આંહીંની જમીનમાં એણે નાખેલાં મૂળિયાં હતાં. બીજા બધા યાત્રાળુ અને પ્રવાસીને આટલા બધા પ્રતિકૂળ થઇ પડતા આ અરણ્યપ્રદેશમાં હેસ્ટર પ્રાઈનનો જાણે કે નવો જન્મ થયો હતો, અને મૂળ જન્મ કરતાં પણ આ નવા જન્મમાં એને આ પ્રદેશ સાથે વિશેષ મેળ બેસી ગયો હતો, તેથી જ આ મુલક જંગલી અને ગમગીનીભરેલો હોવા છતાં તેને એણે પોતાના જીવનભરનું નિવાસસ્થાન બનાવ્યું. આ પ્રદેશની સાથે સરખાવતાં જગતમાં અન્ય સર્વ સ્થળો—જ્યાં પોતાનું સુખમય બચપણ વીતેલું અને લાંબા વખત પર કાઢી નાખેલાં કપડાંની પેઠે જ્યાં પોતાનો નિષ્કલંક કન્યાકાળ પોતાની માતાની સુરક્ષિત સંભાળ નીચે રહેલો હજુ પણ લાગતો હતો એવું ઇંગ્લંડના કૃષિપ્રદેશમાં આવેલું પોતાનું અસલ ગામડું પણ—પરદેશ જેવાં લાગતાં હતાં. એને આ સ્થળ સાથે બાંધી રાખનારી સાંકળો હતી તો લોઢાના જ અંકોડાની, અને એના અંતરાત્માને ખૂબ સંતાપ આપનારી હતી, છતાં એ કદી પણ તોડી શકાય એવું હતું નહિ.

કદાચ એમ પણ હોય—કદાચ શું નિઃશંક એમ જ હતું. જોકે આ વાત એ પોતાના મનથી પણ છુપાવતી હતી, અને દરમાંથી સાપ નીકળે તેમ એના અંતરમાંથી આ વાત જ્યારે બહાર નીકળવા મથતી ત્યારે એનું મોઢું ઝાંખું પડી જતું—કે પોતાના જીવનમાં ભારે આપત્તિજનક થઈ પડેલા એવા આ પ્રદેશમાં એને રાખનારી એક બીજી લાગણી હતી. આ લાગણી તે એ કે જે પુરુષની સાથે પોતાને સંબંધ થએલો હતો તે પુરુષ પણ આ જ પ્રદેશમાં વસી રહ્યો હતો, અને તેનાં પગલાં પણ આ જ ભૂમિમાં સંચરી રહ્યાં હતા. એ પુરુષની સાથેનો સંબંધ અત્યારે જગતદૃષ્ટિએ ભલેને માન્ય ન ગણાયો હોય

તોપણ છેવટના ક્યામતના દિવસે અદાલતની ગાદી સમક્ષ તો એ પુરુષ પણ પોતાની જ પડખે ઊભો રહેવાનો, અને એ ગાદી જ પછી એમને ભવિષ્યમાં અનન્ત સહચારનો બદલો આપે એવી એમની લગ્નવેદી બની જવાની, એમ એ માનતી હતી. માનવહૃદયોને ફસાવનાર આસુરી સત્ત્વે આ વિચાર હેસ્ટરના ચિત્તમાં ફરીફરીને ઉત્પન્ન કર્યો હતો, અને એ વિચાર ઉત્પન્ન થતાં એને જે તીવ્ર અને પરિણામાંધ આનંદ થતો, અને પછી બીજી જ ક્ષણે એ વિચારને હૃદયમાંથી હાંકી કાઢવાને એ જે પ્રયત્ન કરતી તે જોઈને આ આસુરી સત્ત્વ ખડખડ હસતું હતું. જાણે કે આ વિચારનું મુખ પૂરુંપાધરું જુએ ન જુએ એટલામાં તો તેને એ તેની અંધારી ગુફામાં તરત હડસેલી દેતી. જે વિચારને જોરે એ બળપૂર્વક પોતાનું મન મનાવતી હતી, ન્યૂઇંગ્લંડની અંદરનો નિવાસ ચાલુ રાખવા માટે વિવિધ દલીલો કરીને પોતાના અંતિમ પ્રયોજનરૂપે જે વિચાર એ પોતાના મનમાં રજૂ કરતી હતી તે અર્ધ આત્મવંચના જેવો હતો. આ વિચાર તે એ કે પોતાનું પતન થએલું તે આ સ્થળે, અને તેથી ઇહલોકમાં એ પતનનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ પોતે આ જ સ્થળે રહીને કરવું જોઈએ; એટલે આંહીં રહેવાથી પોતાને રોજ રોજ જે શરમની યાતના સહન કરવી પડવાની તે યાતના જ પોતાના અંતરનો સઘળો મળ આખરે દૂર કરી દેશે, અને પોતાના હૃદયમાં નવી જ વિશુદ્ધિ, તપને પરિણામે પ્રાપ્ત થએલી એટલે સન્ત-પુરુષોના જેવી ઉચ્ચતર પ્રકારની વિશુદ્ધિ, પ્રકટાવશે. આવી માનસિક વિચારણા કરીને એણે આ જ પ્રદેશમાં વસવાનો નિર્ધાર કર્યો.

ત્યારે હેસ્ટર પ્રાઇન આ મુલકમાંથી નાસી ગઈ નહિ તે આવી વિચારણાને લીધે. શહેરને સીમાડે, દ્વીપકલ્પની કિનાર પર, છતાં બીજી કોઈ પણ વસ્તીથી સર્વથા દૂર એવી એક પરાળ છાએલી નાનકડી ઝૂંપડી મૂળ તો કોઈ અગાઉના વસાહતીએ બાંધી હતી, પણ એની આસપાસની જમીન ખેતીને માટે કસ વગરની માલૂમ પડતાં તેમ શહેરથી દૂર હોવાને લીધે બીજા

વસાહતીઓ સાથેના સામાજિક વ્યવહારની દૃષ્ટિએ પ્રતિકૂળ માલૂમ પડતાં તેણે તે તજી દીધી હતી. તે ઝૂંપડી સમુદ્રકિનારે બાંધેલી હતી, અને તેની પશ્ચિમ દિશાએ સામેની બાજૂએ જંગલોથી છવાએલી ટેકરીઓ આવેલી હતી. એ ઝૂંપડીની નજીક નાનાં ઠીંગરાએલાં ઝાડવાંનું એક ઝુંડ હતું—એ દ્વીપકલ્પમાં એવાં નાનાં ઠીંગરાએલાં ઝાડવાં જ ઊગતાં—તે એ ઝૂંપડીને પૂરેપૂરી ઢાંકી તો નહોતું દેતું, પણ જાણે કે એમ સૂચવતું હતું કે આ સ્થળે એક એવો પદાર્થ છે કે જે ઢાંકી દેવો જોઈતો હતો અથવા ઢાંકી દીધો હોત તો વધારે સારું લાગત. ત્યારે આવી આ અલગ એકાન્ત ઝૂંપડીમાં હેસ્ટરે ન્યાયાધીશોની પરવાનગી લઈને પોતાના બાળક સાથે રહેવા માંડ્યું, અને પોતાની પાસે જે થોડુંઘણું સાધન હતું તેના વડે જેમ તેમ ગુજારો કરવા માંડ્યો. એ આંહીં રહેવા આવી કે તરત જ આ સ્થળ પર શંકાનો કોઈ અકળ ઓળો પથરાઈ ગયો. આ બાઈને માનવજાતિની દયાવૃત્તિથી વંચિત રાખીને દૂર દૂર શા માટે હડસેલી મૂકેલી એ નાનાં બાળકો કંઈ સમજી શકે નહિ, એટલે એ જ્યારે પોતાના ઘરની બારી આગળ પોતાનું ભરતકામ લઈને બેઠી હોય, અથવા બારણામાં ઊભી હોય, અથવા પોતાના નાનકડા બગીચામાં કંઈ મહેનતનું કામ કરતી હોય, અથવા શહેરમાં જવાના માર્ગ પર ચાલતી હોય, ત્યારે નાનાં બાળકો છાનાંમાનાં આવીને એને જોઈ રહેતાં, પણ એની છાતી પરના લાલ અક્ષર પર એમની નજર પડતી કે તરત જ કોઈ વિચિત્ર પ્રકારની બીતિને લીધે એકદમ હટી કાઢીને નાસી જતાં.

હેસ્ટર જોકે સાવ એકલ દશામાં હતી, અને આખી દુનિયામાં કોઈ પણ માણસ એના મિત્ર તરીકે એની પડખે આવીને ઊભા રહેવાની હિંમત કરી શકે એવું નહોતું, છતાં એને ખાવાપીવાની બાબતમાં જરા પણ તંગી વેઠવી પડે એવી દહેશત નહોતી. કેમકે જોકે એ મુલકમાં ભરતકામના કસબને માટે બહુ અવકાશ નહોતો, છતાં એવા મુલકમાં પણ એ કસબદ્વારા એ પોતાના અને પોતાના

ઊછરતા બચ્ચાના ગુજરાન માટે જોઈએ તેટલું સહેલાઈથી મેળવી લેતી હતી. એ જમાનામાં, તેમ અત્યારે પણ, સ્ત્રીઓને માટે શક્ય અને સંભવિત કસબ તે તો આ એક ભરતકામનો જ કસબ છે. આ કસબમાં એની કલ્પના કેવી ચાલતી હતી. અને કેવું નાજુક કામ ચતુરાઈપૂર્વક એ કરી શકતી હતી તેનો નમૂનો, પોતાની છાતી પર એણે પેલા અક્ષરની આસપાસ જે વિલક્ષણ ભરતકામ કરેલું હતું તેમાંથી મળી આવતો હતો. આ ભરતકામ એટલું આકર્ષક હતું કે દરબારી સ્ત્રીઓ પણ પોતાનાં રેશમી અને કસબી કપડાં પર આવા ભરતકામનો લાભ લઈ તેને વધુ સુન્દર બનાવવાનું ચૂકતી નહિ. સામાન્ય રીતે આંહીંના પ્યૂરિટન લોકોના પોશાકમાં સોગિયા જેવી સાદાઈ દેખાતી હતી, એટલે એના ભરતકામની સુન્દર રચનાઓ માટે આંહીં વારંવાર માગ ઊભી થાય એવો તો બહુ સંભવ નહોતો, છતાં એ જમાનાની રસવૃત્તિ એવી હતી કે આવા ભરતકામમાં જે કંઈ ખૂબ કાળજી અને પ્રયાસપૂર્વક કરવામાં આવતું તેને માટે એને આદરભાવ રહેતો, અને એ રસવૃત્તિની અસર આપણા અમેરિકન વડવાઓ—છોડી છૂટે નહિ એવી અનેક 'ફેશનો' ને ક્ષણમાત્રમાં છોડી દઈને આંહીં આવેલા એવા કઠોર પ્રકૃતિના આપણા અમેરિકન વડવાઓ—પર પણ થયા વિના રહી નહિ, એટલે એમના તંત્રમાં પણ ધર્માધિકારદીક્ષા, ન્યાયાધિકારદીક્ષા, તેમ આંહીંની નવી સરકાર જે નવી નવી દમામભરી પદ્ધતિઓ લોકો આગળ દાખવતી હતી તદનુસાર યોજાએલા સઘળા જાહેર સમારંભો, એક નિયમ તરીકે જ ભારે ઠાઠમાઠ અને ભવ્યતાથી ઊજવાતા, અને એ સર્વ પ્રસંગે એક પ્રકારનો ગંભીર છતાં વિચારપૂર્વક યોજેલો એવો ભભકો જોવામાં આવતો. જે માણસોને શાસનતંત્રની લગામો પહેલ-વહેલી સોંપવામાં આવતી તેમને માટે એ પ્રસંગે મોટા ગળપટ્ટા, ભારે મહેનતે તૈયાર કરેલા કમરબંધ, અને ભારે શોભાયમાન રીતે ભરેલાં હાથનાં મોજાં, આ સઘળી સામગ્રી આવશ્યક ગણાતી—સામાન્ય માણસોને માટે તો રાજ્યના આર્થિક વ્યયનિયામક કાયદા જ આવી વસ્તુઓની મનાઈ કરતા, છતાં નવા અમલની દીક્ષા લેતા માણસો

માટે તેમ પોતાની ઉચ્ચ પદવી કે પુષ્કળ ધનને લીધે સમાજમાં વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવનારા પુરુષોને માટે આવી વસ્તુઓની છૂટ રાખવામાં આવી હતી. મૈયત વખતના પોશાકમાં પણ, ગમે તો ગુજરનારના શરીરના શણગાર તરીકે અથવા તો પછી તેની પાછળ તેનાં સ્વજનોને તેના મૃત્યુથી થએલો શોક ધોળા અને કાળા કાપડની વિવિધ રચનાઓ દ્વારા દર્શાવવાના સાધન તરીકે પણ હેસ્ટર પ્રાઈન પુરું પાડે એવા ભરત-કામની વારંવાર જરૂર પડતી. વળી બાળકોને માટે કપડાં તૈયાર કરવાનાં હતાં તેમાં પણ એની મહેનતની જરૂર પડતી અને તેથી એને કંઈક બરકત થાય એવો અવકાશ રહેતો.

એટલે ક્રમે ક્રમે, અને તે પણ છેક ધીમે ધીમે જ એમ નહિ, પણ ઠીક ઠીક ત્વરાથી, એના હાથના ભરતકામનો ત્યાં બધે ચાલ પડી ગયો. ગમે તો લોકોને આ દુર્ભાગી સ્ત્રીના દુર્ભાગ્ય પ્રત્યે દયા આવતી તે કારણે, અથવા તો ઘણીવાર સામાન્ય કે માલવિનાના પદાર્થોને પણ કાલ્પનિક મહત્ત્વ આપી બેસનારી એવી લોકોની રોગિષ્ઠ વિકૃત કૌતુક-વૃત્તિને લીધે, અથવા તો પછી બીજી રીતે ખાલી પડી રહેત એવી એક ખોટ હેસ્ટરે ખરેખર પૂરી તેને લીધે—આમ કારણ ગમે તે હોય પણ એક પરિણામ તો ચોક્કસ આવ્યું કે જેટલા કલાક સુધી પોતે ભરતકામ કરવાનું યોગ્ય ગણે તેટલા સઘળા કલાક સુધી ચાલે એટલા ભરતકામને માટે પૂરા દામ મળી રહે એવી સ્થિતિ ત્યાં ઊભી થઈ હતી. કદાચ એમ પણ હોય કે દબદબા અને ભભકાના પ્રસંગોએ એના પાપથી ખરડાએલા હાથે તૈયાર કરેલાં કપડાં પહેરીને લોકો પોતાની મોહ અને મિથ્યાભિમાનની મનોવૃત્તિને ડામવા માગતા હોય, કેમકે સૂબો જે ગળપટ્ટો પહેરતો તેના પર એની ભરતકળા નજરે પડતી હતી, સૈનિકજનો ગળાની આસપાસ જે રુમાલ બાંધતા તેમાં પણ એનું ભરતકામ જોવામાં આવતું, અને પાદરીલોકો જે પટ્ટો પહેરતા ત્યાં પણ તે દેખાતું; વળી નાનકડા બચ્ચાની ટોપી પર એ શણગારરચના કરતું; અને છેવટ, માણસો મરી જતા ત્યારે તેમની દફનપેટીમાં મડદા

લેશું ઉમાર્ઇને સડી જવા માટે પણ એનું ભરતકામ સાથે સાથે લપેટી દેવામાં આવતું હતું. આમ એ સઘળા પ્રસંગે દૃષ્ટિગોચર થતું હતું, છતાં એક પ્રસંગે એનો કાળજીપૂર્વક બહિષ્કાર કરવામાં આવતો. એનું ભરતકામ સઘળે પ્રસંગે ખપમાં લેવાતું, પણ લગ્નોદ્યત કન્યાના મુખ પરની શરમની સુરખી ઢાંકવાને માટે વપરાતા સફેદ બુરખા પર એને પોતાની ભરતકળા લોકોએ અજમાવવા દીધી હોય એવો એક પણ દાખલો નોંધાએલો નીકળતો નથી. એટલે લોકો આ એક પ્રસંગે એની કળાનો દૃઢતાપૂર્વક બહિષ્કાર કરતા અને આ બહિષ્કાર તો, એના પાપ પ્રત્યે સમાજ કેવા અચળ અને નિર્ઘૃણ તિરસ્કારપુર્વક જોતો હતો તેના જ નિદર્શનરૂપ હતો.

હેસ્ટર બહુ પૈસા પેદા કરવાની પરવા કરતી નહિ. એ પોતે તો કોઈ તપસ્વીના જેટલી સાદાઈથી રહેતી, પણ પોતાના બાળકને એક વાતની ઊણપ રહેવા દેતી નહિ. એટલે પોતાને માટે સૂકો રોટલો અને પોતાની બાળકીને માટે સાદું તથા કોઈ વાતની ન્યૂનતા વગરનું સમૃદ્ધજીવન એ બન્નેને માટે જોગવાઈ કરી શકાય એથી વધુ કમાણી કરવા એ કદી દરકાર કરતી નહિ. એ પોતે જાડાંમાં જાડાં અને વધારેમાં વધારે સોગિયા રંગનાં કપડાં પહેરતી. અને એ કપડાં પર શણગાર જેવું કંઈ હોય તો તે જિંદગીભર એને કપાળે ચોટેલો પેલો હિંગળોકિયો અક્ષર ભરેલો હતો તે જ હતું. પોતે આમ છેક જ સાદાં કપડાં પહેરતી, પણ પોતાની પુત્રીને તો એ તરેહવાર રંગબેરંગી પોશાક પહેરાવતી,—એ નાનકડી છોકરીમાં સૂક્ષ્મ સુકુમાર લાવણ્ય હતું એને પૂર બહારમાં ખીલવે એવો તરેહવાર રંગબેરંગી પોશાક એ પહેરાવતી. આ પોશાક પાછળ એક બીજો પણ ભેદ રહેલો હતો, પણ એ વિશે આપણે આગળ કોઈ બીજે પ્રસંગે વાત કરીશું. પોતાની છોકરીના શણગારમાં હેસ્ટર આ પ્રમાણે જે થોડોઘણો ખરચ કરતી તે સિવાય પોતાની પાસે જે કંઈ પૈસા વધતા તે સઘળા તે પોતાના કરતાં ઓછાં દુર્ભાગી હોય એવાં સઘળાં દુઃખિયાં માણસોને

ધર્માદામાં આપી દેતી—જોકે આવાં દુખિયાં માણસો તેની પાસેથી ધર્માદો લઈને પણ ઘણી વાર તો તેનું અપમાન જ કરતાં. તે જ રીતે પોતાનો ઘણોખરો સમય પણ પોતાની ભરતકળાનો વધુ વિકાસ કરવામાં અને એ દ્વારા વધુ સુંદર નમૂના પેદા કરવામાં તે ધારત તો ગાળી શકત. પણ તેમ ન કરતાં એ સઘળો સમય તે ગરીબગુરબાંઓને માટે જાડાં કપડાં સીવવામાં ગાળતી. સંભવ છે કે સમયનો આવો ઉપયોગ કરવામાં તેનો આશય પોતે કરેલા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનો હતો, અને એ આટલા બધા કલાક આવા અણઘડ સીવણકામ પાછળ ગાળતી તેમાં તેનો હેતુ પોતાના આનંદ તેમ સુખનો જાણીબૂજીને ભોગ આપવાનો જ જણાતો હતો. એની મૂળ પ્રકૃતિ, પૂર્વ પ્રદેશના લોકોના જેવી માતબર અને વિલાસી હતી, એટલે એનામાં ભભકા અને સુન્દરતાને માટે સાહજિક રસવૃત્તિ હતી, પણ એના સમસ્ત જીવનમાં એક એના ભરતકામ સિવાય બીજે ક્યાંયે એ રસવૃત્તિનો એ વિનિયોગ કરી શકે એવું હતું નહિ. સ્ત્રી જાતિને નાજુક ભરતકામમાં જે મજા આવે છે તે પુરુષ જાતિના તો સમજવામાં પણ આવતી નથી. હેસ્ટર પ્રાઇનને તો એ ભરતકામ પોતાના હૃદયના ઉત્કટ ભાવોને પ્રકટ કરવાનું અને એ રીતે ચિત્તશાંતિ પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન થઈ પડે એવું હતું. પણ જીવનના અન્ય સર્વ આનંદોની પેઠે આ ભરતકામના આનંદને પણ પાપ ગણીને તેણે તજી દીધો. આવી નાની બાબતમાં પણ એ બાઈ એવી રીતે પુણ્ય પાપના વિચારોને વગર કારણે વચ્ચે લાવતી હતી એ ઉપરથી તો એવી ધાસ્તી રહે છે કે એ બાઈના હૃદયમાં સ્થિર સાચા પશ્ચાત્તાપ જેવું બહુ થોડું હતું અને આ બધાની પાછળ ઊંડે ઊંડે કાંઈક શંકાસ્પદ વૃત્તિ કે અનિષ્ટ મનોભાવ છુપાઈ રહ્યો હતો.

હેસ્ટર પ્રાઇન આવી રીતે જગતમાં પોતાનું જીવન ગુજારવા લાગી. એનામાં સહજ ચારિત્ર્યબળ હોવાને લીધે તેમ જ વિરલ શક્તિ હોવાથી જગત એનો સર્વથા ત્યાગ કરી શક્યું નહિ, જો કે સ્ત્રીહૃદયથી સહ્યા ન જાય એવા કલંકથી તો એને તેણે અંકિત

કરી જ. સમાજ સાથેના એના સઘળા વ્યવહારમાં પણ પોતે એ સમાજના અંગરૂપ છે એમ એને લાગે એવું કશું જોવામાં આવતું નહોતું. જે જે માણસના સંસર્ગમાં એ આવતી તે સૌની એકેએક ચેષ્ટા, એકેએક શબ્દ, તેમ મૌન પણ એનો સૌએ બહિષ્કાર કર્યો છે એમ જ સૂચવતું અને ઘણી વાર તો સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવી પણ દેતું. એ જાણે કોઈ જુદા જ જગતમાં વસતી હોય અથવા બીજા મનુષ્યો કરતાં જુદી જ ઇંદ્રિયો અને કરણોથી વ્યવહાર કરતી હોય એટલી બધી એકલી અટૂલી એને બનાવી દેવામાં આવી હતી. કોઈ માણસ મરીને ભૂત થાય, અને એ પછી પોતાને ઘેર પાછું આવે તો એ જેમ કોઈની નજરે ન પડી શકે અથવા બીજી કોઈ રીતે પોતાની હાજરી વ્યક્ત ન કરી શકે, ઘરમાં કંઈ આનંદોત્સવનો પ્રસંગ હોય તો અગાઉ પોતે હયાત હતું એ વખતે તેમાં જેમ ભાગ લેતું તેમ હવે ન લઈ શકે, અથવા કુટુંબમાં કોઈ શોકપ્રસંગ હોય તો તેમાં પણ જેમ દિલગીરી ન દર્શાવી શકે, અથવા પોતાની સહાનુભૂતિ વ્યક્ત કરવાની એને કુદરતી નિયમોથી મનાઈ થએલી હોવા છતાં જો કોઈ યુક્તિ કરીને એવી સહાનુભૂતિ દર્શાવે તો એ જેમ લોકોમાં કેવળ ત્રાસ અને ભીતિભર્યા અણગમાનો જ ભાવ ઉત્પન્ન કરે તેવું આ હેસ્ટર પ્રાઈનનું પણ થયું, અને એ પણ એ ભૂતની પેઠે આ જગતની અંદરના સઘળા નીતિવ્યવહારથી તેમ લાગણીવ્યાપારથી અલગ જેવી બની ગઈ. સમસ્ત વિશ્વહૃદયમાં એના પ્રત્યે કોઈ જાતની લાગણી રહી હોય તો તે ફક્ત ભૂત પ્રત્યે જેમ ત્રાસ અને ભયમિશ્રિત અણગમાની જ લાગણી હોય છે તેવી જ ત્રાસ અને ભયમિશ્રિત અણગમાની જ લાગણી તેમ વધારામાં વળી ઉગ્રમાં ઉગ્ર તિરસ્કારની જ લાગણી રહેલી જોવામાં આવતી હતી. એ જમાનો કંઈ માયા કે મૃદુતાનો જમાનો નહોતો. અને જો કે એવા જમાનામાં અને જગતમાં પોતાની સ્થિતિ એ બરાબર સમજતી હતી અને એ સ્થિતિ કદી પણ એ વીસરી જાય એવો સંભવ જ નહોતો, છતાં તેની એ સ્થિતિ, એના અંતરના એ આળા ભાગ પર ફરી ફરીને નિર્દય રીતે આઘાત

પહોંચાડીને, દર વખતે નવું જ કષ્ટ પેદા કરે એવી રીતે એને ફરી ફરીને પ્રત્યક્ષ કરાવવામાં આવતી હતી. આપણે આગળ કહી ગયા તેમ, જે ગરીબગુરબાંઓને એ ઉદારતાથી મદદ કરતી તેઓ જ પોતાને સહાય કરનારી એ સ્ત્રીની નિંદા કરતાં હતાં. એ જ રીતે પોતાના કામકાજને અંગે એને ઉચ્ચ વર્ગની બાનૂઓને ત્યાં જવું પડતું ત્યારે એ બાનૂઓ પણ કેટલીકવાર નાની નાની વાતમાં ગર્ભિત આક્ષેપો કરવાની સ્ત્રીજાતિની સહજ ટેવ દ્વારા ટાઢા ડામ દઈને તો કેટલીક વાર વળી એના આળા અંતરને સખત નિર્દય ઝાટકા જેવાં લાગે એવાં અસભ્ય વેણુ ઉચ્ચારીને એના હૃદયમાં ઝેર રેડતી હતી. આ બધી રીતોથી હેસ્ટર હવે લાંબા વખતથી સારી પેઠે ટેવાઈ ગઈ હતી, એટલે આવા કોઈ પણ પ્રસંગે ઉત્તરમાં એ અક્ષર સરખો ઉચ્ચારતી નહિ; ફક્ત આવું કોઈ નિંદાવચન સાંભળતી ત્યારે એના ફીકા ગાલ પર ઘડીભર અનિવાર્ય રીતે શરમની સુરખી એકાએક છવાઈ જતી, અને પછી તરત પાછી એના અંતરના ઊંડાણમાં વિલીન થઈ જતી. આવા સર્વ પ્રસંગોએ તે ખૂબ ધીરજ રાખતી—ખરેખર સહનશક્તિ અને ધીરજની બાબતમાં તો એ શહીદ બની ગઈ હતી, છતાં ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરતી વખતે પોતાના આ સઘળા વિરોધીઓ પર આશીર્વાદ વરસાવવાની વિનંતિ કરતાં અચકાતી, કેમકે એ સૌને માફી આપવાની એની અંતરની ભાવના અને ઇચ્છા હોવા છતાં રખેને પોતે આશિષવચન ઉચ્ચારવા જાય તે વખતે જીભ હાથથી આશિષને બદલે ક્યાંક શાપ જ આપી બેસશે એવી એને સદાયે ભીતિ રહ્યા કરતી હતી.

પેલી પ્યૂરિટન અદાલતે હેસ્ટરને સજા તો જોકે એક જ વાર કરેલી, પણ એ સજા એવી કરી કે એની પ્રવૃત્તિ સતત રીતે ચાલુ રહી અને એનો ક્યારે પણ અંત આવ્યો નહિ, એટલે એક જ વખતની સજાદ્વારા આમ ચતુરાઈપૂર્વક સદાની યાતના ઉત્પન્ન કરનારા એ અદાલતના ચુકાદાથી હેસ્ટરને ઉપર વર્ણવી તેવી અને બીજી હજારો રીતે સખત દુઃખના અસંખ્ય આંચકા અખંડપણે સહન કર્યા

કરવા પડતા હતા. એ રસ્તામાં ચાલી જતી હોય અને ભોગજોગે કોઈ પાદરીનો બેટો થઈ જતો તો એને શિખામણના બે બોલ સંભળાવવાને તે રસ્તા વચ્ચોવચ ઊભો રહી જતો, પરિણામે ત્યાં તરત જ આ લાચાર પાપી સ્ત્રીની આસપાસ લોકોનું મોટું ટોળું એકઠું થઈ જતું, અને એને જોઇને તે પછી દાંતિયાં કરતું અથવા રોષ અને તિરસ્કારથી ભવાં ચડાવીને એને જોઈ રહેતું. રવિવારને દિવસે વિશ્વપિતાના પ્રસન્ન હાસ્યનો આસ્વાદ લેવાની આશાએ એ દેવળમાં જતી, તો ત્યાં પણ દુર્ભાગ્યે એ જાતે જ પાદરીના પ્રવચનનો વિષય બની જતી. પછી તો એ છોકરાંઓથી પણ ડરવા લાગી; કેમકે તેઓ એને ઘણીવાર શહેરમાં શાંતિથી મૂંગી મૂંગી ચાલી જતી જોતાં, અને એ વખતે નાનકડી છોકરી સિવાય બીજા કોઇને એની સાથે દેખતાં નહિ, એ ઉપરથી તથા એમનાં માતપિતાની વાતો ઉપરથી આ સોબત વગરની અટૂલી સ્ત્રીમાં કમકમાટી ઉપજાવે એવું કંઈક વસી રહેલું છે એવો આછો આછો ખ્યાલ એમના મગજમાં પેસી ગયો હતો. એટલે એ રસ્તે થઈને ચાલી જતી હોય ત્યારે આ છોકરાં પહેલાં તો એને શાન્તિથી પસાર થવા દેતાં, પણ એ જરાક દૂર પહોંચે એટલે પછી એ સઘળાં મોટી ચીસો પાડતાં પાડતાં એની પાછળ દોડતાં. આ વખતે દોડતાં દોડતાં એ એવો શબ્દ ઉચ્ચારી બેસતાં જેનો એમને પોતાને મન તો કશો અર્થ નહોતો, પણ એમના મુખમાંથી અજાણતા નીકળી ગયેલા એ શબ્દથી હેસ્ટરને ભારે ત્રાસ થતો. એને તો એથી જાણે એવું થતું કે પોતાની કલંકકથા સમસ્ત વાતાવરણમાં એટલી બધી વિસ્તરી ગઈ છે કે જાણે અખિલ નિસર્ગ પણ એનાથી વાકેફ હોય એમ લાગતું. આ વાત એના મગજમાં એટલી બધી ઠસી ગઈ હતી કે એની કાળી કરમકથા વૃક્ષોનાં પાંદડાં અંદર અંદર ધીરે અવાજે ગૂંજતાં હોત—ગ્રીષ્મઋતુની વાયુલહરીઓ એનો ગણગણાટ કરતી હોત—અથવા હેમંતશિશિરનો સુસવતો પવન એ સંબંધી ચીસો નાખીને બોલતો હોત–તો એ બધું સાંભળીને પણ આ છોકરાંઓનો શબ્દ સાંભળીને હેસ્ટરને થતી એથી વધુ વેદના

ન થાત. આમાં વળી કોઈ પણ નવો માણસ એને તાકીને જોયા કરતો તેથી એને જુદી જ જાતની યાતનાનો અનુભવ થતો. અજાણ્યાં માણસો જ્યારે એના હિંગળોકિયા અક્ષર તરફ કૌતુકપૂર્વક વિચિત્ર રીતે જોઈ રહેતાં—અને કોઈ પણ માણસ એ અક્ષર તરફ જોયા વિના કદી પણ રહેતું નહિ—ત્યારે તેઓ જાણે કે નવેસરથી એ અક્ષરનો હેસ્ટરના હૈયામાં ડામ દેતા; એટલે ઘણીવાર તો પોતાને કોઈ જોતું હોય ત્યારે આ અક્ષરસંજ્ઞાને પોતાના હાથથી ઢાંકી દેવાની એને અનિવાર્ય ઇચ્છા થઈ આવતી, જોકે આ ઇચ્છાને એ સદાયે રોકી જ રાખતી. પણ ત્યારે બીજી બાજૂથી એક પરિચિત પુરુષની દૃષ્ટિ એના પર પડતી ત્યારે વળી એને જુદી જ જાતનું કષ્ટ થતું. એ પુરુષની પરિચયસૂચક ઠંડી એકાગ્રદૃષ્ટિ એને માટે અસહ્ય થઈ પડતી. ટૂંકામાં, પહેલેથી છેલ્લે સુધી આ અક્ષરસંજ્ઞા પર કોઈ પણ મનુષ્ય જોતું તો હેસ્ટર પ્રીનના ચિત્તમાં દારુણ વેદના થતી. આ સંજ્ઞાવાળું સ્થળ એને મન કદી પણ રીઢું ન બન્યું, ઊલટું એને તો જાણે રોજની યાતના સાથે એ ઘા રોજ રોજ વધુ ને વધુ આળો બનતો જતો હોય એમ લાગતું હતું.

પણ કોઈકવાર, ઘણે દિવસે અથવા કદાચ ઘણે મહીને કોઈકવાર, પોતાની કલંકસંજ્ઞા પર એ એવી દૃષ્ટિ—માનવોચિત્ત માયાભાવભરી દૃષ્ટિ—પડતી જોતી કે જેથી જાણે પોતાની વેદનામાં એ અડધો ભાગ પડાવતી હોય એમ એને ક્ષણવાર દુઃખમાંથી નિવૃત્તિનો અનુભવ થતો. પણ બીજી જ ક્ષણે તો એ દુઃખ પાછું, પહેલાં કરતાં વિશેષ ઉત્કટતાના અનુભવ સાથે, ધસી આવતું; કેમકે આગલું દુઃખ, અને આગલા દુઃખની નિવૃત્તિ એ બે વચ્ચેના ગાળામાં એ વળી નવું પાપ કરી બેસતી. હેસ્ટરે પાપ કરેલું તે શું એણે એકલીએ જ કરેલું?

જીવનમાં આવું દુઃખ આમ એકલાં એકલાં સહન કરવું પડ્યું તેથી હેસ્ટરની કલ્પનાશક્તિ પર કંઈક અસર થઈ, અને એ જો ચારિત્ર્ય તેમ બુદ્ધિમાં વધુ મૃદુ કે પોચી હોત તો, એ અસર એથી પણ વધારે થાત. આથી, જે નાનકડી દુનિયા સાથે એને બાહ્ય સંબંધ હતો એ

દુનિયામાં, પોતાની સદાની રીત પ્રમાણે કોઈ પણ સોબતી વિના એ એકલી આમ તેમ જતી આવતી કે ફરતી ત્યારે હેસ્ટરને અવારનવાર એમ લાગતું—કદાચ એને એવો તરંગ જ થઈ આવતો, છતાં આ તરંગ હોય તોપણ કેમે કરતાં ન નિવારી શકાય એવો પ્રબળ આ તરંગ હતો—કે આ હિંગળોકિયા અક્ષરે એને એક નવી જ જ્ઞાનેન્દ્રિય આપેલ છે. એને થતું કે આ હિંગળોકિયા અક્ષરે એને બીજાનાં અંતરોમાં છુપાઈ રહેલા પાપનું સમભાવભર્યું જ્ઞાન આપ્યું છે. આ વાત માનતાં એને કમકમાં આવતાં છતાં માન્યા વગર એનો છૂટકો જ નહોતો. આ રીતે બીજાનાં અંતરો ઉઘાડાં થતાં જે અપ્રકટ વાતો એના જાણવામાં આવતી એથી એ ત્રાસી જતી. આ અપ્રકટ વાતો જાણવાથી એના મનમાં કેવા વિચારો આવતા ? એના હૃદયમાં વસી રહેલું આસુરી સત્ત્વ આ સ્ત્રીને હજુ અડધી જ વશ કરી શક્યું હતું, અને એની આસુરી અસર સામે તે હજુ સતત રીતે મથ્યા કરતી હતી. એ આસુરી સત્ત્વ આ સ્ત્રીને એમ સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યાં કરતું હતું કે આ બધાં લોકો બહારથી પવિત્રતા અને ચારિત્ર્યવિશુદ્ધિનો વાઘો પહેરીને ફરે છે તે તો કેવળ જુઠાણું અને દંભ જ છે, અને એ સૌના સંબંધમાં જો સત્ય હકીકત પ્રકટ થાય, તો તો, એક હેસ્ટર પ્રાઈન ઉપરાંત બીજાં અનેક માણસના હૃદય પર એની પેઠે જ હિંગળોકિયો અક્ષર ચમકવા લાગે,—આમ એ આસુરી સત્ત્વ આ સ્ત્રીને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો કરતું હતું એટલે તેવા જ વિચારો એના મનમાં આવે એમાં આશ્ચર્ય શું ? ત્યારે, આવા વિચારો એક રીતે આછા, ઝાંખા અને છતાં બીજી રીતે તદ્દન સ્પષ્ટ એવા સ્વરૂપમાં એના મનમાં આવતા હતા તેને એણે સત્ય તરીકે સ્વીકારી લેવા ? આ સ્ત્રીને જીવનમાં દુઃખનો અનુભવ તો પાર વગરનો થયો હતો, પણ એ સઘળા દુઃખમય અનુભવમાં આ વિચારના જેવી ભયંકર અને ઘૃણાસ્પદ વસ્તુ તો એને બીજી એક પણ લાગી નહોતી. આ જ્ઞાન અને આ વિચાર એના હૃદયમાં ઘણીવાર અણધાર્યો આંચકો પેદા કરતાં અને એને મૂંઝવણમાં નાખી દેતાં, કેમકે એ જ્ઞાન ઘણીવાર સામાન્ય રીતે

માનનીય ગણાતી વ્યક્તિઓના સંબંધમાં ચોંકાવી મૂકે એવી વાતો પ્રકટ કરી દેતું અને કોઈને સ્વપ્ને યે ખ્યાલ ન હોય એવે સ્થળે અને સમયે અણધારી હકીકતો પ્રગટ કરી દેતું. ઉદાહરણ તરીકે, કોઈકવાર એ કોઈ પૂજ્ય ધર્મગુરુ કે ન્યાયમૂર્તિની પાસે થઈને પસાર થતી હોય–ધર્મિષ્ઠતા અને ન્યાયશીલતાના આદર્શરૂપ ગણાતા તથા પ્રાચીન પૂજ્યભાવભર્યા એ જમાનામાં દૈવી ફિરસ્તાની સાથમાં ફરે એવા પવિત્ર મનાતા અને લોકોમાં સદાયે અત્યંત આદરભાવપૂર્વક પૂજાતા એવા કોઈ ધર્મગુરુ કે ન્યાયમૂર્તિની પાસે થઈને પસાર થતી હોય–ત્યાં એની છાતી પરનું રક્તવર્ણું કલંકચિહ્ન જાણે એ વ્યક્તિ સાથે પોતાને કંઈક ઊંડું સગપણ હોય એવા સમભાવપૂર્વક એકદમ સળવળી ઊઠતું. એટલે હેસ્ટર મનમાં પ્રશ્ન કરતી કે 'આંહીં વળી આટલામાં કયો દુરાત્મા આવી ચડ્યો છે ?' અને સાધારણ રીતે નીચી નજરે ચાલ્યા જવાની પોતાની ટેવ હતી, એટલે કચવાતે મને જ્યારે નીચેથી ઊંચે નજર નાખતી ત્યારે પૃથ્વીલોકમાં સન્તપુરુષો તરીકે પૂજાતા આ મહાપુરુષ સિવાય બીજી કોઈ પણ માનવવ્યક્તિ એની દૃષ્ટિમર્યાદામાં દેખાતી નહિ ! વળી કોઈ વાર કોઈ આધેડ ઉમરની સ્ત્રી પોતાના વિશુદ્ધિપ્રેમમાં હેસ્ટર તરફ અણગમામાં ભવાં સંકોચતી ચાલી જતી હોય ત્યાં, એ સ્ત્રી સાથે જાણે જૂનો ભગિનીભાવ હોય એવી વૃત્તિ હેસ્ટર ઘણી ઘણી રોકવા મથે છતાં હઠપૂર્વક એના હૃદયમાં ઊઠી આવતી ! હવે લોકમાન્યતા પ્રમાણે આ આધેડ સ્ત્રીએ પોતાના અંતરમાં જીવનભર ઊર્મિની ઉષ્મા વગરની બરફ જેવી ઉજ્જવળ અને નિષ્કલંક વિશુદ્ધિ ભરી રાખી હતી. ત્યારે પછી એ પ્રૌઢાની હૃદયની એ રાગોષ્મા વગરની નિષ્કલંક વિશુદ્ધિ, અને હેસ્ટર પ્રાઈનના હૃદય પરની આ સળગતી કલંકસંજ્ઞા –એ બે વચ્ચે શું સામ્ય કે સગપણ હોઈ શકે ? અથવા, કોઈક બીજે પ્રસંગે વળી, એકાએક એના અંતરમાં વીજળીના જેવો આંચકો ઊપજીને ચેતવણી આપતો કે 'અરે હેસ્ટર, જો, જો, આ આપણી બહેનપણી જાય !' અને એ ચેતવણી ઉપરથી જ્યાં નજર ઊંચી કરીને એ જોવા જાય, ત્યાં તો કોઈ જુવાન કુમારિકા શરમાતી શરમાતી તરછી

નજરે એના હિંગળોકિયા અક્ષરને જોતી હોય, અને ક્ષણવાર હિંગળોકિયો અક્ષર જોવાથી જાણે પોતાની વિશુદ્ધિ કંઈક અભડાઈ ગઈ હોય એવા ભાવથી ગાલ પર શરમના આછા શેરડા પાડતી તરત પોતાની આંખ ત્યાંથી ખેંચી લેતી હોય એવું દૃશ્ય તેની નજરે પડે ! અરે સેતાન ! તારું માદળિયું તો આ કલંકસંજ્ઞારૂપે છાતીએ જડી જ રાખ્યું છે, તો શું આ પામર પાપી સ્ત્રી પૂજી શકે કે માનભાવથી જોઈ શકે એવી એક પણ વ્યક્તિ જુવાન કે વૃદ્ધ એક વર્ગનાં સ્ત્રી પુરુષોમાંથી એને માટે શું તું નહિ જ રહેવા દે ? જગતમાં પછી કોઈના પર શ્રદ્ધા જ રહે નહિ એ જ પાપનું સૌથી દુઃખકર પરિણામ છે. ત્યારે, પોતાના હૃદયની નબળાઈ અને માનવજાતિના કાયદાની સખતાઈનો આવી ક્રૂર રીતે ભોગ બન્યા છતાં હેસ્ટર પ્રાઈન હજુ જગતમાં કોઈ પણ મનુષ્ય પોતાના જેટલું દુષ્ટ નથી એમ માનવાને મથ્યા કરતી હતી એ વસ્તુ, આ અનાથ સ્ત્રીનું હૃદય હજુ સર્વથા સડી નહોતું ગયું એની જ સાબિતી અને પુરાવા તરીકે આપણે સૌએ સ્વીકારવી જોઈએ.

એ જૂના સાગિયા જમાનાનાં લોકો પોતાની કલ્પનાશક્તિને ગમી જાય એવી વસ્તુઓને હમેશાં ભયંકર વરવો વેશ પહેરાવી દેતાં હતાં. એટલે આ બાઈના હિંગળોકિયા અક્ષર વિશે પણ એમણે એક વાત જોડી કાઢી હતી. આપણે ધારીએ તો એ વાતમાંથી એક મહા ભયંકર અદ્ભુતરસ નીગળતી કથા ઉપજાવી શકીએ. એ લોકો કહેતાં કે આ બાઈ જે કલંકસંજ્ઞા ધારણ કરતી હતી તે કંઈ કોઈ દુનિયાદારી રંગના કૂંડામાં રંગેલું હિંગળોકિયા રંગનું કપડું જ નહોતું, પણ તે તો નરકકુંડના દેવતાની આંચથી ધગધગતું હતું અને જ્યારે હેસ્ટર પ્રાઈન રાતને વખતે બહાર નીકળતી ત્યારે આખું ભભૂકી ઊઠેલું દેખાતું હતું. અને ખરેખર, એ કપડું હેસ્ટરના હૈયામાં એટલી ઊંડી બળતરા ઉત્પન્ન કર્યા કરતું હતું કે આપણી અત્યારની નાસ્તિક મનોદશા સ્વીકારવા તત્પર થાય તે કરતાં વિશેષ સત્ય એમના આ કથનમાં હતું એમ આપણે અવશ્ય કહેવું જોઈએ.

૬

પર્લ

આપણે હજુ હેસ્ટરના બાળક વિશે કંઈ બોલ્યા નથી. એ નાનકડી બાળાનું નિર્દોષ જીવન, વિશ્વંભરના કોઈ અકળ વિધાનને અનુસરી ગોચ ઝાડીના વિસ્તાર અને ગલીકૂંચીઓમાંથી કોઈ સુભગ અમર પુષ્પ ઊગી નીકળે તેમ, પાપમય દુર્વાસનાના દારુણ અતિરેકમાંથી ફૂટી નીકળ્યું હતું. એ બાળાને દહાડે દિવસે વિકસતી અને મોટી થતી જોતાં, રોજ રોજ વધુ ને વધુ ભભકદાર બનતા જતા એના સૌન્દર્યને, અને એના નાજુક અવયવો પર તરલ કાન્તિ વિસ્તારતા એના બુદ્ધિ-તેજને નિરખતાં આ દુઃખી અબળાને કેવી વિચિત્ર લાગણી થઈ આવતી! એ બાળા કોણ? એની પર્લ!—કેમકે હેસ્ટરે એનું નામ 'પર્લ' (મોતી) એવું રાખ્યું હતું; એવું નામ રાખવાનું કારણ કંઈ એ બાળકીનો દેખાવ મોતી જેવો હતો એ નહોતું. ખરી રીતે એના સ્વરૂપમાં મોતીના શાન્ત, ઉજ્જવળ, અને ઊર્મિરહિત તેજની સાથે સરખાવી શકાય એવું કશું નહોતું. પણ એનું નામ 'પર્લ' રાખવાનું કારણ તો એ હતું કે એને મન એ અત્યંત મોંઘી હતી—પોતાનું સર્વસ્વ ખરચ્યા પછી એ પોતાને લાધી હતી અને અત્યારે એ એની માતાની અનન્ય પૂંજી જેવી થઈ પડી હતી, એટલા માટે એણે તેનું નામ 'પર્લ' એવું રાખ્યું હતું. અને ખરેખર, આ બાળકના ઉદ્ભવની ઘટના કેવી વિચિત્ર હતી! માનવીએ આ સ્રીના પાપને હિંગળોકિયા

રંગની કલંકસંજ્ઞાથી અંકિત કર્યું હતું, અને એ કલંકસંજ્ઞાની અસર એટલી સચોટ અને વિનાશકારી હતી, કે એના જેટલા જ પાપી મનુષ્ય સિવાય બીજા કોઈ પણ માનવપ્રાણીની સહાનુભૂતિ એને કદી સાંપડે જ નહિ! ત્યારે બીજી બાજૂથી ઈશ્વરે, જે પાપની માનવીએ આટલી ભયંકર સજા કરી હતી તેના જ સીધા ફળરૂપે એને એક સુંદર બાળક આપ્યું હતું, જેનું સ્થાન એનું એ જ કલંકિત વક્ષઃસ્થળ હતું, જે એનાં માતપિતાને સદાને માટે આ આખી માનવજાતિ સાથે અને તેની ભાવિ વંશપરંપરા સાથે સાંકળનારું હતું, અને જે આખરે પરમધન્ય આત્મારૂપે સ્વર્ગમાં સંચરવાનું હતું! છતાં આવા વિચારોથી હેસ્ટર પ્રાઇનના હૃદયમાં આશા કરતાં ભીતિના ભાવો વિશેષ ઉત્પન્ન થતા, કેમકે એ સમજતી હતી કે પોતે કરેલું કામ દુષ્ટ હતું, એટલે એ કામનું પરિણામ કદી પણ સારું આવે એવી વાત એ માની શકે એમ નહોતું, તેથી પાપના ફળ રૂપે જન્મેલી આ બાળકીમાં એ પાપને અનુરૂપ એવું કોઈ અનિષ્ટ કે ઉન્મત્તતાભર્યું લક્ષણ ક્યાંક આવી તો નથી ગયું ને એવી બીકથી એ પોતાના બાળકની વિકસતી પ્રકૃતિને સદા ભયપૂર્વક નિરખ્યા કરતી હતી.

પણ એ બાળકમાં શારીરિક ખોડ જેવું તો કશું નિઃશંક નહોતું જ. એની સર્વાંગસંપૂર્ણ અનઘ આકૃતિ, એનું ચાંચલ્ય, અને અત્યાર સુધી અણપલોટાએલા એવા એના સબળા અવયવો વાપરવામાં એની નૈસર્ગિક ચાલાકી આ સઘળું એ બાળકને ઇડનમાં જન્મેલ હોત તો તેને માટે પણ યોગ્ય બનાવે એવું હતું; જગતનાં આદિ માતપિતાને એ ઇડનમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવેલાં તે પછી પણ ત્યાંના ફિરસ્તાઓને રમવાના રમકડા તરીકે આ બાળકને ત્યાં રાખ્યું હોત તો ત્યાં રહેવા જેટલી યોગ્યતા તેની આ શરીરસંપત્તિમાં હતી. વળી આ બાળકમાં અક્ષત સૌંદર્ય સાથે સદા અનિવાર્ય રીતે જોવામાં ન આવતું એવું નૈસર્ગિક લાવણ્ય પણ હતું, આ લાવણ્યને લીધે જ એને ગમે તેવો સાદો પોશાક પહેરાવ્યો હોય તોપણ જાણે એ જ પોશાક એને સૌથી

વધારે ભળી જતો હોય એવી છાપ એ જોનારના ચિત્ત પર પાડતી હતી. પણ આ નાનકડી પર્લને કપડાં પહેરાવવામાં આવતાં તે પણ કંઈ ગામડી રાંચા લોકોના જેવાં તો નહોતાં જ. કોઈ વિકૃત રોગિષ્ઠ હેતુથી પ્રેરાઈ ને—એ વિકૃત હેતુ શો તે તો અત્યાર કરતાં આગળ ઉપર વધારે સારી રીતે સમજી શકાશે,—આ બાળકીની માતાએ તેને માટે ત્યાં જે સૌથી વધારે મોંઘું અને સૌથી વધારે ભભકદાર કાપડ મળી શકે એમ હતું તે પેદા કર્યું હતું, ને એ કાપડ પર પોતાની સમસ્ત કલ્પનાશક્તિની સઘળી કરામત વાપરીને એને તરેહવાર શણગારથી શોભાવ્યું હતું અને એવી રીતે તૈયાર કરેલો પોશાક પહેરાવીને એ પોતાની પુત્રીને લોકો સમક્ષ ફેરવતી હતી. આવા પોશાકમાં સજ્જ થએલી હોય ત્યારે એ બાળકીની નાજુક કાયા એવી ગૌરવભરેલી અને દમામદાર લાગતી હતી, અને બીજું કોઈ બાળક ઓછું સુન્દર હોય તો તેના એ ઊતરતા સૌન્દર્યને ઝંખવાવી નાખે એવાં ભભકભર્યાં કપડાંમાં આ પર્લનું નૈસર્ગિક સૌન્દર્ય એવું પૂર બહારમાં ખીલી નીકળતું હતું, કે એના ઝૂંપડાંની શામળી જમીન પર એ ઘૂમતી ત્યારે તેની આસપાસ એક આખું તેજોવલય પથરાઈ જતું. અને છતાં કોઈ વાર તેણે બાલોચિત રમતમાં રગદોળ્યું કે ફાડી નાખ્યું હોય એવું સાદું ગામડી ઝભલું પહેર્યું હોય તો એ ઝભલામાં પણ એની છબી એવી જ આકર્ષક—પેલાં ભભકભર્યાં કપડાં પહેરતી તે વખતના જેવી જ આકર્ષક—લાગતી. આ પર્લના સ્વરૂપમાં અપાર વૈવિધ્યનું જાદુ ભર્યું હતું. આ એક બાળકમાં, ગામડિયા બાળકની જંગલી ફૂલના જેવી સુન્દરતાથી માંડીને તે નાનકડી રાજકુમારીની ભવ્યતા અને દબદબા સુધીનાં અનેકવિધ સૌન્દર્ય અને અનેકવિધ બાળકો સમાઈ ગયાં હતાં. પણ આ સઘળાં સ્વરૂપોની અંદર એક લક્ષણ સળંગ રીતે ઓતપ્રોત થએલું હતું, અને તે એનો ઉત્કટ રાગ, એનો ઘેરો વર્ણ. એનું રૂપ ગમે તેવો દેખાવ ધારણ કરે પણ આ લક્ષણ એમાંથી કદી પણ અછતું રહેતું જ નહિ અને એનાં

અનેકવિધ સ્વરૂપોમાંથી એક પણ સ્વરૂપમાં એ જો ફીકી પડી હોત, એનો રંગ જો આછો બન્યો હોત, તો એનું સ્વરૂપ જ—એનું વ્યક્તિત્વ જ—સદંતર નાશ પામ્યું હોત, તો પછી તે પહેલાંની પર્લ ન રહી હોત અને કોઈક બીજી જ બની ગઈ હોત!

આ એની બાહ્ય પરિવર્તનશીલતા એના આંતર જીવનના વિવિધ ગુણધર્મો સૂચવવા અને ઠીક ઠીક સ્પષ્ટ રીતે પ્રકટ કરવા ઉપરાંત બીજું કંઈ કરતી નહોતી. એની પ્રકૃતિમાં ગંભીરતા તેમ વિવિધતા બન્ને હતાં; પણ ખરેખર કે કેમ તે તો કોણ જાણે, પણ હેસ્ટરની ભડકણ કલ્પનાને એવું લાગ્યા કરતું હતું કે જે જગતમાં એ બાળકી જન્મી હતી તે જગત સાથે જાણે પોતાને કશી નિસ્બત ન હોય તથા તે જગતને અનુરૂપ એ બની શકે એમ ન હોય એ પ્રકારની તેની પ્રકૃતિ હતી. વાત એ હતી કે એ બાળકને કોઈ રીતે નિયમપાલક બનાવી શકાતું નહોતું. એને જન્મ આપવામાં જગતના એક મહાનિયમનો ભંગ કરવામાં આવ્યો હતો, અને એના પરિણામે એક એવો જીવ અવતર્યો હતો કે જેનાં મૂળતત્ત્વો ઘણું કરીને સૌન્દર્યભર્યાં અને તેજદાર હતાં, પણ એ સઘળાં મૂળતત્ત્વો અવ્યવસ્થિત હતાં, અથવા એમાં વ્યવસ્થા જેવું કંઈ હતું તો તે વિશિષ્ટ કે અનન્ય પ્રકારનું હતું, અને તેથી તેમાં સામ્ય, વૈષમ્ય કે ભેદ અભેદનું કોઈ ધોરણ શોધી કાઢવું એ અશક્ય કે મુશ્કેલ હતું. પોતાના બાળકની આવી પ્રકૃતિનો ખુલાસો કરવાનું હેસ્ટર પાસે એક જ સાધન હતું, ને તે પણ બહુ ઝાંખો અને અપૂર્ણ ખુલાસો જ આપી શકે એવું હતું, અને તે સાધન તે એ કે પર્લનો આત્મા આધ્યાત્મિક જગતમાંથી પોતાનું જીવનતત્ત્વ મેળવી રહ્યો હતો, તેમ એની શરીરાકૃતિ પૃથ્વીની માટીમાંથી પોતાનું સર્જન કરી રહી હતી, તે સમય દરમિયાન પોતે કેવી હતી એ વસ્તુનું સ્મરણ કરવું. આમ પર્લ પોતાના પેટમાં હતી તે સમયની પોતાની મનોદશાનું સ્મરણ કરવાથી જ તેની વિલક્ષણ પ્રકૃતિનો કંઈક ખુલાસો થઈ શકતો હતો.

એ વખતની માતાની આવેશમય અને રાગમય અવસ્થાના માધ્યમ દ્વારા જ આ અણુજન્મ્યા બાળકે પોતાના નીતિજીવનનાં કિરણો મેળવ્યાં હતાં, અને એ કિરણો અસલ સ્વરૂપમાં ગમે તેટલાં શુભ્ર અને સ્વચ્છ હોવા છતાં, પોતાની માતાની ચિત્તાવસ્થા રૂપી વચગાળાના વાતાવરણમાંથી એમાં કેસરી તેમ સોનેરી રંગનો ઘેરો પાસ લાગ્યો હતો, તેમ જ એ વાતાવરણમાંના ભભૂકતા પ્રકાશ ને કાળા ઓળા અને અમિશ્ર તેજની પણ તેના પર ઊંડી અસર થઈ હતી. સૌથી વિશેષ તો, એ ગાળા દરમિયાન હેસ્ટરના આત્મામાં જે આંતર યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું તે એની આ પર્લમાં સ્થાયી રૂપ ધારણ કરીને ચિરંજીવ બન્યું હતું. પોતાની બાળકીમાં હવે અત્યારે એ પોતાની એ વખતની નિરંકુશ, મરણિયા, બંડખોર મનોદશાનું, પોતાના સ્વભાવની ચંચળતાનું તેમ જ પોતાના અંતરાકાશમાં ગ્લાનિ અને નિરાશાનાં જે વાદળો ઘેરાઈ વળ્યાં હતાં તેનું પણ પ્રતિબિંબ પડેલું જોઈ શકતી હતી. પોતાના વારસા રૂપે મળેલાં એ સઘળાં તત્ત્વો અત્યારે એ નાનકડી બાળકીની બાલપ્રકૃતિરૂપી અરુણોદયની સુરખીમાં ચમકી રહ્યાં હતાં, પણ આગળ ઉપર એ શૈશવપ્રભાત પરિપક્વ બનીને જ્યારે પ્રૌઢાવસ્થા રૂપી મધ્યાહ્નમાં પરિણત થવાનું, ત્યારે એ સઘળાં તત્ત્વો ભારે ઝંઝાવાત અને ઊર્મિ-તોફાનોનાં જનક થઈ પડે એવું લાગતું હતું.

એ જમાનાનું કૌટુમ્બિક નિયમન અત્યારના કરતાં અનેકગણું કડક ગણાય એવું હતું. બાળકના કોઈ દોષ સમયે ભવાં સંકોચાવવાં, કઠોર ઠપકો આપવો અને ફરી ફરીને સોટીનો ઉપયોગ કરવો, એવીએવી શાસ્ત્રવિહિત રીતો બાળકે ખરેખર જે ગુના કે અપરાધ કર્યા હોય તેની સજા રૂપે યોજવામાં આવતી હતી એટલું જ નહિ પણ બાલોચિત સઘળા સદ્‌ગુણોની વૃદ્ધિ અને પોષણને માટે પણ આવી રીતો પથ્ય અને હિતકર ગણવામાં આવતી હતી. પણ હેસ્ટર પ્રાઈનને તો આ એકનું એક બાળક હોવાથી તેના પર સ્વાભાવિક

રીતે જ અત્યંત પ્રેમ હતો એટલે એના તરફ તે અયોગ્ય કે વધુ પડતી કડકાઈ રાખે એવી ધાસ્તીને તો અવકાશ જ નહોતો. છતાં પોતાની ભૂલોનું અને દુઃખોનું એને બરાબર ભાન હોવાથી શિશુના રૂપમાં જે અમર આત્મા આ રીતે તેને સોંપવામાં આવ્યો હતો તેના ઉપર કોમળતાભર્યો છતાં ચાંપતો કાબૂ રાખવાની તેણે કોશિશ કરી, પણ એ રીતે કાબૂ રાખવાનું કૌશલ તેનામાં હતું નહિ—એવો કાબૂ રાખવા માટે તેણે સ્મિત ને રોષ ઉભયની અજમાયશ કરી જોઈ, પણ એ બેમાંથી એકેની કંઈ લેખામાં લેવા જેવી અસર ન માલૂમ પડતાં હેસ્ટરને એ કોશિશ છોડી દઈને એ બાળકને પોતાની લાગણીઓ જયાં દોરે તેમ દોરાવા દેવું અને પોતે બાજૂ પર ઊભા રહીને એ જોયાં કરવું એ પ્રકારની તટસ્થતા ધારણ કરવાની આખરે ફરજ પડી. અલબત્ત, કોઈ પણ બાબતમાં સ્થૂળ દબાણ કે નિયંત્રણ કરવામાં આવતું, તો એવું દબાણ કે નિયંત્રણ ચાલુ હોય તેટલો વખત તે અસરકારક નીવડતું. બાકી એના ચિત્ત કે હૃદયને બીજી કોઈ રીતે કાબૂમાં રાખવાનો કોઈ વાર પ્રયત્ન કરવામાં આવતો તો એવો પ્રયત્ન જે પળે થતો તે પળે એ નાનકડી પર્લનું મન જો ઠેકાણે હોય તો તે વશ થતી, અને ઠેકાણે ન હોય તો કશાને ગણકારતી નહિ. પર્લ હજી છેક શૈશવ અવસ્થામાં હતી એટલામાં જ એની મા, આ વખતે આ છોકરી પર દબાણ કરશું, કે તેની સાથે દલીલ કરશું, કે તેને સમજાવવા પ્રયત્ન કરશું તો એ બધી મહેનત ફોગટ જ જવાની એવી એને અગાઉથી જ ચેતવણી આપી દે એ પ્રકારની એની મુખમુદ્રા અમુક અમુક સમયે થઈ આવતી તેનાથી બરાબર પરિચિત થઈ ગઈ હતી. એની આ મુખમુદ્રા એટલી બધી સમજભરી છતાં અકળ હતી, એમાં એટલી બધી આડાઈ તેમ કોઈ કોઈવાર તો ખાર પણ વ્યક્ત થતો, અને સાધારણ રીતે એમાં ઊર્મિનો એવો ઉદ્દામ પ્રવાહ પ્રકટ થતો કે આ પર્લ તે ખરેખર માનવ-જાતિનું બાળક છે કે કોઈ બીજી જાતિનું એનો પ્રશ્ન હેસ્ટરના અંતરમાં અનિવાર્ય રીતે થઈ આવતો. કેમકે એ બાળા માનવ કરતાં પણ કોઈ

હવાઈ સત્ત્વ જેવી વિશેષ લાગતી હતી. એ રમતી ત્યારે પણ પોતાની ઝૂંપડીના આંગણામાં ઘડીવાર વિલક્ષણ પ્રકારની રમત રમીને પછી જાણે એ બધાનો ઉપહાસ કરતી હોય એવું સ્મિત કરીને ત્યાંથી અદૃશ્ય થઈ જતી. જ્યારે જ્યારે ઉપર વર્ણવ્યો તેવો ભાવ એની ઉન્મત્ત, ચમકતી, કાળી આંખોમાં પ્રકટ થતો ત્યારે ત્યારે એ ભાવને લીધે એનામાં વિલક્ષણ પ્રકારની વિદૂરતા અને અસ્પૃશ્યતા જોવામાં આવતી: જાણે કે એ અન્ય માનવીઓની પેઠે પૃથ્વી પર ચાલતી ન હોય, પણ હવામાં ઘૂમતી હોય, અને કોઈ અગમ્યસ્થાનમાંથી આવતા અને વળી પાછા અગમ્યસ્થાને ચાલ્યા જતા એવા ચમકતા તેજની પેઠે અદૃશ્ય થઈ જતી હોય એવું લાગતું હતું. એટલે જ્યારે જ્યારે આવો ભાવ એના મુખ પર જોતી ત્યારે હેસ્ટરને અનિવાર્ય રીતે એ બાળક તરફ ધસવું પડતું—એ પોતે એના ભણી જાય એટલે તે નાનકડું તોફાની પોરિયું નાસવા લાગતું તેથી તેની પાછળ હડી કાઢવી પડતી અને તેને પકડી પાડી પોતાની છાતી સરસી દાબી આવેશભર્યાં ચુંબનોની તેના પર ઝડી વરસાવવી પડતી અને આ બધું થતું તે એનો બાળક પ્રત્યેનો પ્રેમ ઊભરાઈ જતો હતો એ કારણે થતું હતું તે કરતાં વિશેષ તો પર્લ આપણા હાથમાં કદી પકડાય જ નહિ એવું કેવળ હવાઈ સત્ત્વ જ નથી, પણ આપણા સૌના જેવું લોહીમાંસનું પૂતળું છે એ બાબતની પોતાના અંતરને ખાતરી આપવા માટે થતું હતું. પણ હેસ્ટર જ્યારે પર્લને આવા ઉદ્દેશથી પકડી પાડતી ત્યારે પર્લ એમદમ ખડખડ હસી પડતી, અને તેનું એ હાસ્ય આનંદ અને સંગીતમાધુર્યથી ભરપૂર હોવા છતાં, તેની માતાની મૂળ શંકાને તો નિર્મૂળ કરવાને બદલે ઊલટી વિશેષ દૃઢ બનાવતું.

પર્લ હેસ્ટરની અનન્ય દોલત હતી, ભારે કિંમતે એણે તે મેળવી હતી અને એના જીવનમાં તે સર્વસ્વ જેવી હતી, એટલે પોતાની આ મોંઘી પુત્રી અને પોતાની વચ્ચે જ્યારે હેસ્ટર ઉપર વર્ણવ્યો તે પ્રકારનો ગભરાવી મૂકે અને સમજ્યો સમજાય નહિ એવો અકળ જાદૂઈ પડદો

જોતી ત્યારે એના હૃદયને ભારે આઘાત પહોંચતો, અને એ આઘાતને લીધે કેટલીકવાર એ રડી પડતી. આવા પ્રસંગની પર્લના મન પર કેવી અસર થશે તે પહેલેથી કહેવું હમેશાં મુશ્કેલ હતું, એટલે હમેશાં તો નહિ પણ કેટલીકવાર તે ભવાં સંકોચાવતી, પોતાની નાનકડી મૂઠીઓ વાળીને મુક્કીઓ ઉગામતી, અને અંતરનો અસંતોષ વ્યક્ત કરે એવી અનુકંપારહિત સખ્ત, કઠોર મુખમુદ્રા ધારણ કરતી. કોઈકોઈ વાર તો વળી જાણે પોતે મનુષ્યજીવનનાં દુઃખશોકથી પર હોય અને એ દુઃખશોકને સમજવાને પણ અશક્ત હોય એવી રીતે, પોતાની માતાને રડતી દેખીને તે ફરી બીજી વાર અને તે પણ પહેલા કરતાં મોટા અવાજે ખડખડ હસી પડતી. અથવા કોઈવાર એવું બનતું—જોકે બહુ વિરલ પ્રસંગે જ આવું બનતું—કે દુઃખના આવેગ અને રોષથી તેનું ચિત્ત મુંઝાઈ જતું, એટલે એ મૂંઝવણના અમળાટમાં પોતાની માતા અને પોતાનો જે પ્રેમભાવ હતો તે ડુસકા ખાતી ખાતી ભાંગ્યાતૂટ્યા શબ્દોમાં તે બોલી બતાવતી અને એવી રીતે પોતાના હૃદયના ચૂરા કરીને જ જાણે પોતાને પણ હૃદય છે એ હકીકત સૌને સાબિત કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હોય એવું તેનું વર્તન થઈ જતું. પણ પર્લની આવી આવેશભરી અનુકંપા કે મૃદુતા પર આધાર રાખવો એ હેસ્ટરને ભાગ્યે જ સલામત લાગતું, કેમકે એ અનુકંપા અને મૃદુતા તો જેમ એકાએક અકસ્માત્ પ્રકટતી તેમ એટલી જ ત્વરાથી એકાએક અકસ્માત્ અદૃશ્ય પણ થઈ જતી. આ બધી વસ્તુઓ પર વિચાર કરતાં પર્લની માતાને પોતાની સ્થિતિ કોઈ માણસે ભૂતને બોલાવ્યું હોય પણ તેને બોલાવવાની વિધિમાં કંઈક ભૂલ થઈ જવાને લીધે, એ નવીન અને અકળ સત્ત્વને કાબૂમાં રાખે એવો મંત્ર કે તાત્ત્વિક શબ્દ તે જાણવા પામેલ ન હોય, એના જેવી થએલી લાગતી. એને ખરેખરી શાન્તિ મળતી તે તો પોતાની બાળકી જ્યારે ઘસઘસાટ ઊંઘમાં પડી હોય ત્યારે જ. એ વખતે પછી એને તેના સંબંધમાં કશી બીતિ કે શંકા જેવું રહેતું નહિ અને એ નિરાંતે શાન્ત, ગમગીનીમિશ્રિત છતાં મધુર સુખભર્યા કલાકોનો આસ્વાદ લેતી. પણ જેવી નનાકડી પર્લ ઊંઘમાંથી

ઊઠતી, અને પોતાની ઊઘડતી આંખોનાં પોપચાં નીચેની પોતાની પ્રકૃતિરૂપ અવળાઈ ને આડાઈના ભાવો ચમકાવતી, કે તરત જ હેસ્ટરના આ અલ્પ સુખાસ્વાદનો અંત આવતો !

પર્લ એકદમ મોટી થઈ ગઈ—ખરેખર, ભારે વિચિત્ર લાગે એવી ઝડપથી તે મોટી થઈ ગઈ!—એટલે જ્યાં તેની માતા તેને સદાયે સસ્મિત મુખે સત્કારતી અને કાલાઘેલા શબ્દોથી લાડ લડાવતી તે ઘરનો પ્રદેશ મૂકીને બીજાં બાળકો સાથે સામાજિક સહવાસમાં આવવા જેવી ઉમરે એ ઝપાટામાં પહોંચી ગઈ! હવે આ વખતે તે જો બીજાં બાળકો સાથે રમતમાં ભાગ લઈ શકી હોત, તો અનેક બાળકોના કલબલાટમાંથી પોતાની પુત્રીનો પક્ષી જેવો સ્પષ્ટ અવાજ સાંભળતાં, અને રમતમાં મશગૂલ બની ગએલાં અન્ય સર્વ બાળકોના ટોળાના મિશ્ર ઘોંઘાટમાંથી પોતાના પરમપ્રિય સંતાનનો સ્વર જુદો પારખી કાઢતાં હેસ્ટર પ્રાઈનને કેટલો બધો આનંદ થયો હોત! પણ એવો આનંદ એના નસીબમાં લખાયો નહોતો. કેમકે જન્મી ત્યારથી જ પર્લને બાલજગતમાંથી દેશવટો મળેલો હતો. તે પાપના પરિણામ ને પ્રતીકરૂપે દુરાચારમાંથી જન્મેલું બાળક હોવાથી ખ્રિસ્તી ધર્મનાં અન્ય બાળકો સાથે રમવાનો તેને બિલકુલ હક્ક નહોતો. એ બાળક પોતે પણ કોઈ અદ્ભુત શક્તિથી પોતાની આ એકલદશા સમજી ગયું—ભાગ્યે પોતાની આસપાસ એક અભેદ્ય વાડ રચી દીધેલી છે અને સંક્ષેપમાં કહીએ તો, અન્ય બાળકોની સાથે સરખાવતાં પોતાની પરિસ્થિતિ સર્વથા વિલક્ષણ છે, એ હકીકત તે બરાબર સમજી ગયું. જેલમાંથી છૂટયા પછી હેસ્ટર સામાન્ય જનતાની નજરે આ બાળકના સાથ વગર કદી પણ પડી નહોતી. જ્યારે જ્યારે એ શહેરમાં જતી ત્યારે પર્લ પણ એની સાથે હંમેશાં હોય જ : પ્રારંભમાં નાનકડું બચ્ચું હતી ત્યારે કાખમાં તેડેલી હોય, અને પછીથી મોટી થઈ ત્યારે, પોતાની માતાની નાનકડી સોબતણ તરીકે, પોતાના આખા હાથે માતાની તર્જની મજબૂત રીતે પકડીને અને હેસ્ટર એક ડગલું ભરે એટલામાં નાનાં નાનાં ચાર ડગલાં ભરતી ભરતી

તે એની સાથે ચાલતી. શહેરના મહોલ્લાઓના ઘાસ છવાએલા છેડા પર અથવા ઘરના ઊંબરામાં એ વસાહતનાં બાળકોને પ્યૂરિટન લોકોની પ્રકૃતિ છૂટ આપે એવી સોગિયા ઢબે તે રમતાં દેખતી—એ બાળકો ગમે તો દેવળમાં જવાની અથવા ક્વેકર લોકોને ફટકાવવાની અથવા ઇન્ડિયન લોકો સાથેની ખોટી દેખાવમાત્રની લડાઈમાં તેમના માથાની ઝુલફાંવાળી ચામડી ઊતરડી નાખવાની અથવા ભૂતડાકણોનો વેશ લઈને એક બીજાને ભડકાવી મૂકવાની રમતો રમતાં તે જોતી. આ બધી રમતો પર્લ જોતી, અને ધ્યાનપૂર્વક એકાગ્રતાથી જોઈ રહેતી, પણ એ બાળકો સાથે પરિચય પાડવાનો કે ભાઈબંધી કરવાનો કદી પણ યત્ન કરતી નહિ. કોઈ બાળક જાતે આવીને તેની સાથે વાત કરતું તો તે એને જવાબ દેતી નહિ. કેટલીક વાર બાળકો તેની આસપાસ ફરી વળતાં તો તે ક્રોધથી નાનકડી ચંડી જેવું દારુણ સ્વરૂપ ધારણ કરીને તીણા અવાજે અસંબદ્ધ ઉદ્‌ગારો કાઢતી કાઢતી એ બાળકો પર ફેંકવા માટે કાંકરા ને પથરા ઉપાડવા મંડી પડતી. તેના આ અસંબદ્ધ પ્રલાપથી તેની મા ધ્રૂજી ઊઠતી, કેમકે એ વખતના તેના શબ્દો કોઈ અજાણી બોલીમાં કોઈ ડાકણ શાપ દેતી હોય એવા લાગતા.

આ બધાની પાછળની ખરી હકીકત એ હતી કે પેલાં નાનકડાં પ્યૂરિટન બાળકો ભારે અસહિષ્ણુ સ્વભાવનાં હતાં અને તેથી આ માદીકરી બન્ને જાણે પરદેશી કે અમાનુષી કે પરંપરાગત રીતરિવાજોથી ભિન્ન પ્રકારનાં હોય એવા અસ્પષ્ટ ખ્યાલો તેમના વિષે ધરાવતાં હતાં, એટલે પોતાનાં અંતરમાં તેઓ એ બન્ને જણાને ધિક્કારતાં હતાં અને કેટલીક વાર તો સ્પષ્ટ શબ્દોથી તેમને ગાળો દેતાં હતાં. એમના અંતરની આ મનોવૃત્તિ પર્લ કળી ગએલી. તેથી નાનકડા બાળકના હૃદયમાં સંભવી શકે તેવા ઉગ્રમાં ઉગ્ર તિરસ્કારથી તે એમની એ મનોવૃત્તિનું સાટું વાળતી હતી. પોતાના બાળકના આવા ભયંકર ક્રોધાવેશનાં કૃત્યો હેસ્ટરને અમુક રીતે મૂલ્યવાન અને આશ્વાસનદાયક પણ લાગતાં હતાં, કેમકે અન્ય પ્રસંગે એ બાળકની પ્રવૃત્તિમાં જે ઢંગધડા વગરના અકળ તરંગો

કે ધૂન જોવામાં આવતી હતી, અને જે એને અનેકવાર પજવતી હતી તેને ઠેકાણે તેના આવા ક્રોધાવેશમાં બીજું કંઈ નહિ તો સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય એવી આતુરતા ને ગંભીરતા તો રહેલી હતી જ. છતાં પોતાના અંતરમાં જે અનિષ્ટ હતું તેનું આછું પ્રતિબિમ્બ પોતાની બાળકીમાં પણ વળી ફરી પાછું આવી રીતે નજરે પડતાં એ ભડકી જતી. આ બધી દુશ્મનાવટ અને જલદ સ્વભાવ પર્લને હેસ્ટરના હૃદય પાસેથી કોઈપણ ખૂંચવી ન શકે એવા અનન્ય વારસા રૂપે મળેલ હતાં. માનવસમાજથી બહિષ્કૃત બનીને મા અને દીકરી બન્ને સાથે એકાન્તવાસમાં પોતાનું જીવન ગુજારતાં હતાં, અને દીકરીના સ્વભાવમાં પર્લના જન્મપૂર્વે હેસ્ટર પ્રાઈનને વ્યાકુલ બનાવી મૂકનારાં આવેશમય તત્ત્વો—અત્યારે માતૃત્વની શામક અસરને લીધે શાન્ત પડવા લાગેલાં એવાં આવેશમય તત્ત્વો—ચિરંજીવ રૂપ લઈને અવતર્યાં હોય એમ જણાતું હતું.

પોતાની માતાની ઝૂંપડીની અંદર કે આસપાસ પોતે ઘેર હોય ત્યારે પર્લને જાતજાતના મિત્રોના વિશાળ મંડળની કશી ગરજ રહેતી નહિ, કેમકે તેના સતત સર્જક આત્મામાંથી જીવનનો જાદૂઈ પ્રવાહ નિરંતર વહ્યા કરતો હતો, અને જેવી રીતે મશાલને જ્યાં જ્યાં લગાડીએ ત્યાં ત્યાં તે જ્યોત પ્રકટાવે છે તેવી રીતે એનો જાદૂઈ જીવનપ્રવાહ ચંચળ પદાર્થોને જીવન્ત બનાવી દેતો હતો. લાકડી કે ચીંથરાની લૂમ કે ફૂલ એના જેવી અત્યંત વિભિન્ન પ્રકારની વસ્તુઓ પણ પર્લની જાદૂઈ વિદ્યાનો તેના પર પ્રયોગ થતાં બાહ્ય દૃષ્ટિએ જરા પણ રૂપાન્તર પામ્યા વગર તેના આન્તર જગતની રંગભૂમિ પર જે કોઈ નાટક ભજવાતું હોય તેને અનુકૂળ સ્વરૂપ ધારણ કરી લેતી. વૃદ્ધ ને જુવાન એવી અસંખ્ય કાલ્પનિક વ્યક્તિઓના સમૂહ સાથે એની એકલીનો બાલોચિત સ્વર એકી સાથે વાતો કરી શકતો હતો. તેની આસપાસ જે જમાના-જૂનાં, કાળાં, ગંભીર પાઈન વૃક્ષો હતાં, પવન પર નિસાસા અને દુઃખમય ઉદ્‌ગારોનો મારો ચલાવનારાં પાઈન વૃક્ષો હતાં, તેમને પ્યૂરિ-

ટન લોકોના વડેરાઓનું રૂપ આપવામાં કંઈ બહુ મોટી રૂપાન્તરશક્તિની પર્લને જરૂર પડે એવું નહોતું. એ જ રીતે બગીચાની અંદરનાં અત્યંત વરવાં વેલાઝાંખરાં તે એ પ્યૂરિટન વડેરાઓનાં સંતાનો હતાં, એટલે પર્લ તે સઘળાંને ભારે નિર્દયતાપૂર્વક જડમૂળથી ઉખેડી ફેંકી દેતી. જે વિશાળ વિવિધતામય વસ્તુઓમાં તે પોતાની બુદ્ધિને યોજતી હતી તે આશ્ચર્યજનક હતી, અલબત્ત, એ વસ્તુઓમાં તેની બુદ્ધિ સતત રીતે પરોવાઈ રહી શકતી નહિ, પણ અસાધારણ પ્રવૃત્તિવેગથી એક વસ્તુ ઉપરથી બીજી વસ્તુ ઉપર કૂદાકૂદ અને નાચાનાચ કર્યા કરતી—જાણે ચેતનના આવા ત્વરિત અને આવેશમય ભરતીપ્રવાહથી થાકી જતી હોય તેમ એક કામ ઉપાડયું હોય તેમાંથી તે તરત વિરમી જતી હતી, પણ વળી પાછી આગળ જેટલા જ અદમ્ય જોમથી એ બીજું કામ ઉપાડતી હતી. તેની આ તરલ આવેગમય પ્રવૃત્તિપરંપરા સાથે સરખાવી શકાય એવી કોઈ પણ વસ્તુ હોય તો તે ઉત્તર પ્રદેશોની અંદરની તરલ વેગમય જ્યોતિપરંપરાનું દૃશ્ય જ છે. આમ છતાં કેવળ તરંગપ્રવૃત્તિના પ્રદર્શનમાં અને વર્ધમાન ચિત્તના રમતિયાળપણામાં તો બીજાં તેજસ્વી શક્તિવાળાં ચકોર બાળકો કરતાં પર્લમાં કંઈ ખાસ વિશેષતા દેખાતી નહોતી. એમાં જો કંઈ તફાવત હોય તો ફક્ત એટલો જ હતો કે પર્લને રમવા માટે મનુષ્યજાતિના સોબતીઓનો અભાવ હોવાથી જાતે સર્જેલા કાલ્પનિક સોબતીઓનો તેને વિશેષ આધાર લેવો પડતો હતો. પણ પર્લમાં જે વિશિષ્ટતા હતી તે તો પોતાનાં જ બુદ્ધિહૃદયનાં આ સંતાનો પર એ જે વિરોધભાવથી જોતી હતી તેમાં જ રહેલી હતી. તે કોઈ દહાડો મિત્રનું તો સર્જન કરતી જ નહિ, પણ જાણે સર્વત્ર આસુરી બીજો વાવતી હતી, એટલે તેમાંથી પછી શસ્ત્રસજ્જ શત્રુઓનો જ જબરો પાક ઊતરતો હતો અને એ સૌની સાથે ઝૂઝવાને માટે તે પછી વેગથી ધસતી હતી. આટલા નાનકડા બાળકને આવી ઊગતી ઉમરમાં વિરોધી જગતનું આટલું અખંડ રીતે ભાન રહ્યા કરે અને એ વિરોધી જગત સાથે જે જંગ મંડા-

વાનો તેની તૈયારી રૂપે પોતાની શક્તિઓને આટલી કપરી તાલીમ તે આપ્યા કરે એ બધું જોતાં સામાન્ય માણસને પણ અકથ્ય દુઃખ થયા વિના રહે નહિ, તો પછી એ બધાનું કારણ પોતે જ છે એમ સમજી શકનારી એ માતાને તો એથી કેટલું ઊંડું અને દારુણ દુઃખ થતું હશે!

હેસ્ટર ઘણીવાર પર્લને જોતી જોતી ભરતકામ કરતી હોય ત્યાં એકાએક પોતાનું ભરવાનું કપડું પોતાનાં ઢીંચણ પર પડતું મૂકતી, અને છુપાવવાને ઘણુંયે ઇચ્છે છતાં અડધી ભાષા અને અડધી નિસાસારૂપે પોતાની મેળાએ એકાએક ઉદ્‌ગાર પામતી એવી તીવ્ર યાતનાની ચીસ નાંખીને બોલી ઊઠતી કે 'હે સ્વર્ગનિવાસી પિતા!—જો તું હજી પણ મારો પિતા રહ્યો હોય તો હે પિતા!—મેં જગતમાં આણેલો આ જીવ તે કઈ જાતનો છે!' અને એના આ ઉદ્‌ગાર સાંભળીને, અથવા તો એની વેદનાના આ બધા સણકારા કોઈ સૂક્ષ્મ માર્ગદ્વારા સમજી જઈને, પર્લ પોતાનું ચેતનથી લખલખતું સુન્દર નાનકડું મુખ પોતાની માતા ભણી ફેરવીને જાદુગરના જેવી અકળ સમજદારી સૂચવતું સ્મિત કરતી, અને વળી પાછી પોતાની મૂળ રમત આગળ રમવા લાગતી.

આ બાળકના વર્તનની એક વિશેષ ખાસિયત હજુ જણાવવાની રહે છે. જીવનમાં તેનું સૌથી પહેલું ધ્યાન ખેંચનારી વસ્તુ કઈ હતી? એ ધ્યાન ખેંચનારી વસ્તુ તે પોતાની માતાનું સ્મિત નહોતું—બીજાં બાળકોની પેઠે જે સ્મિતના ઉત્તરમાં પોતાના નાનકડા મુખ પર પોતે આછું, કેવળ બીજદશા જેવું સ્મિત કરેલ હોય, એટલું બધું આછું સ્મિત કરેલ હોય કે તે ખરેખર સ્મિત હતું કે કેમ તે વિશે પાછળથી પોતાની માતાએ ભારે પ્રેમાળતાપૂર્વક મનમાં ને મનમાં ચર્ચા કરેલ હોય, અને પોતાના બાળકના પ્રથમ સ્મિત તરીકે જેને તેણે પોતાની સ્મૃતિમાં સદાને માટે સંઘરી રાખેલ હોય એવું આછું અને સંશયાસ્પદ સ્મિત પોતે જેના ઉત્તરમાં કરેલ હોય તેવું પોતાની માતાનું સ્મિત તે એના જીવનમાં સૌથી પહેલું ધ્યાન ખેંચનારી વસ્તુ નહોતી!

ના, સૌથી પહેલું ધ્યાન ખેંચનારી વસ્તુ તે એ સ્મિત તો નહિ જ, પણ એથી સર્વથા ભિન્ન જ હતી. પર્લને જીવનમાં સૌથી પહેલું ભાન થયું તે વસ્તુ તો—ખરેખરી વાત કહીશું ?—તેની માતાની છાતી પરનો એલો હિંગળોક્રિયો અક્ષર હતો ! એક દિવસ મા પોતાના બાળકના ઘોડિયા પર પોતાનું શરીર ઝુકાવીને ઊભી હતી એવામાં એ અક્ષરની આસપાસ ભરેલા સોનેરી કસબના ચળકાટથી બાળકની નજર તેના તરફ ખેંચાએલી. એટલે પછી પોતાનો નાનકડો હાથ ઊંચો કરીને તેણે એ અક્ષરવાળું કપડું ઝાલ્યું, અને બીજાં બાળકો પહેલી જ વાર સ્મિત કરે તે સંશયાસ્પદ લાગે એવું ખૂબ જ આછું હોય છે, ત્યારે આ કાપડું ઝાલતી વખતે નાનકડી પર્લે જે સ્મિત કર્યું તે એવું આછું સંશયાસ્પદ લાગે એવું નહિ, પણ સ્પષ્ટ કાન્તિથી ચમકતું અને તેથી એના મુખને એ પોતે તે વખતે હતી એ કરતાં વધારે મોટી ઉમરના બાળકના મુખ જેવો આભાસ આપતું એવું અસંદિગ્ધ સ્મિત હતું. એટલે પછી પર્લના નાનકડા હાથના આ સમજભર્યા સ્પર્શથી હેસ્ટર પ્રાઇનને એવી અપાર વેદના થઈ કે ઘડીભર તો એનો શ્વાસ પણ જાણે થંભી ગયો અને પછી બીજી જ પળે એણે એ કપડું તે બાળકીના હાથમાંથી બળાત્કારે ઝૂંટવી લેવાની પોતાના અંતરની અનિવાર્ય ઇચ્છાને વશ થઈને એ અભાગ્યું નિશાન મૂઠીમાં દબાવી દીધું. એ વખતે પણ જાણે પોતાની માતાની આ વેદનાભરી મુખમુદ્રા કેવળ પોતાના વિનોદ માટે જ હોય તેમ નાનકડી પર્લે એની આંખ ભણી તાકીને જોઈને ફરી વળી બીજીવાર સ્મિત કર્યું. આ અવિસ્મરણીય પ્રસંગ પછી હેસ્ટર પોતાની બાળકી ઊંઘતી હોય એ સિવાયને બીજે કોઈ પણ સમયે એક પળવારની પણ સલામતી કે નિરાંત અનુભવી શકતી નહિ, એક ક્ષણવાર પણ શાન્તિસુખ માણી શકતી નહિ. ખરી વાત છે કે પર્લે આ હિંગળોક્રિયા અક્ષર પર નજર ન માંડી હોય એવાં અઠવાડિયાંનાં અઠવાડિયાં વચ્ચે પસાર થઈ જતાં, પણ એવા લાંબા ગાળા પછી, મૃત્યુના અણચિંતવ્યા પંજાની પેઠે સર્વથા અણધારી વળી ફરી પાછી તે એના પર દૃષ્ટિ ઠેરવતી અને એવી રીતે દૃષ્ટિ

દેખવતી ત્યારે પ્રથમ પ્રસંગના જેવું જ વિલક્ષણ સ્મિત તેના મુખ પર અને એવા જ વિચિત્ર ભાવો તેની આંખોમાં હંમેશાં જોવામાં આવતા.

એકવાર, માતાઓના સામાન્ય શોખ પ્રમાણે હેસ્ટર પોતાના શરીરનું પ્રતિબિંબ પોતાના બાળકની કીકીમાં જોઈ રહી હતી એ વખતે, એ બાળકની આંખમાં આવો વિચિત્ર તોફાની તરંગી ભાવ ફરી વળી એક વખત જોવામાં આવ્યો. અને એવો ભાવ જોવામાં આવતાં એકદમ એકાએક એને આભાસ થયો—એકાન્તમાં વસનારી દુઃખિયારી સ્ત્રીઓનાં હૃદયને આવી અકળ ભ્રમણાઓ અનેકવાર સતાવ્યા કરે છે-કે પર્લની આંખોરૂપી નાનકડા કાળા આયનામાં પોતે જે આકૃતિ દેખતી હતી તે પોતાના જ શરીરનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ નહોતું, પણ કોઈ બીજું જ મુખ ત્યાં પ્રતિબિંબિત થયું હતું. એ મુખ, શયતાનના જેવું અને સ્મિત કરતી દુર્વૃત્તિથી છવાઈ ગએલું હતું, છતાં પોતાને જેની સાથે પૂરેપૂરી પિછાન હતી એવા એક મુખ સાથે સામ્ય ધરાવતું હતું, જોકે એ મુખમાં દેખાતું સ્મિત જવલ્લે જ જોવામાં આવતું અને આ મુખમાં પ્રદર્શિત થતી દુર્વૃત્તિ તો એમાં કદી પણ હતી નહિ. આ વખતે તો જાણે કોઈ અનિષ્ટ સત્ત્વ આ બાળકની સેરમાં આવ્યું હોય અને ઉપહાસ કરવા માટે આ પળે એણે તેના શરીરમાંથી બહાર ડોકિયું કર્યું હોય એવું લાગતું હતું. આ પછી પણ અનેક પ્રસંગે હેસ્ટરને આવી ભ્રમણા સતાવ્યા કરતી, જોકે એ ભ્રમણા આ પ્રસંગ જેટલી તાદૃશ અને પ્રબળ તો કદી યે નહોતી અનુભવવામાં આવી.

પર્લ દોડી શકે એવડી ઉમરની થઈ ત્યારે એક વાર ઉનાળાના એક દહાડે બપોર નમતો હતો તે વખતે તે જંગલી ફૂલોના ખોબા ભરી ભરીને પોતાની માતાની છાતી પર ફેંકવાની રમત કરી રહી હતી. ખોબો ભરીને ફૂલ પોતાની માતાની છાતી પર ફેંકે અને એ ફૂલ બરાબર પેલા હિંગળોકિયા અક્ષરની નિશાની પર પડે એટલે નાનકડા શયતાનની પેઠે આમતેમ નાચવા લાગે. એટલે હેસ્ટરને પ્રથમ વૃત્તિ તો અદબ વાળીને પોતાની છાતી ઢાંકી દેવાની થઈ. પણ પછી ગમે તો અભિ-

માનને લીધે, અથવા તો જે થતું હોય તે ભલે થાય એવી ત્યાગભરી ઉદાસીનતાને લીધે, અથવા તો પછી આવું અકથ્ય દુઃખ વેઠવાથી જ પોતાના પતનનું પ્રાયશ્ચિત્ત ઉત્તમોત્તમ રીતે થઈ શકશે એવી માન્યતાને લીધે, એણે પોતાની આ પ્રથમ પળે ઊઠેલી વૃત્તિને વારી રાખી, અને પર્લની ઉન્મત્ત આંખોમાં ખેદપૂર્વક જોઈ રહીને શબના જેવું ફીકું સ્વરૂપ ધારણ કરીને તે ટટ્ટાર બેઠી. છતાં પેલો ફૂલોનો મારો તો ચાલુ જ રહ્યો અને લગભગ એક પણ અપવાદ સિવાય પોતાના નિશાનને વીંધતો તેની માતાના હૈયામાં એવા વ્રણ ઉપજાવવા લાગ્યો કે જે વ્રણોને રુઝાવી શકે એવો કોઈ મલમ આ લોકમાં તો એને ક્યાં યે મળે એમ નહોતો અને પરલોકમાં પણ એ કેવી રીતે હાથ કરવો તે એ જાણતી નહોતી. આખરે મારો ચલાવવાની સઘળી સામગ્રી–ફૂલોનો ઢગલો–ખૂટી જતાં છોકરી શાન્ત બનીને ઊભી રહી અને પોતાની કાળી આંખોના અગાધ પાતાળમાંથી ડોકિયાં કરતા–ખરેખર ડોકિયાં કરતો હોય કે ન હોય તોપણ તેની માતાની કલ્પનાને તો ડોકિયાં કરતા લાગતા–દાનવની હાસ્યભરી નાનકડી આકૃતિ ધારણ કરીને પોતાની માતાને ટગર ટગર જોઈ રહી.

'એલી છોકરી, તું કોણ છે?' મા બોલી ઊઠી

'કેમ, હું તારી નાનકડી પર્લ છું,' છોકરીએ જવાબ આપ્યો.

પણ આ શબ્દો બોલતાં બોલતાં પર્લ ખડખડાટ હસીને, પળવાર પછી ઘરના ધુમાડિયા પર ચડીને મસ્તી કરવા લાગે એવા નાનકડા ભૂતના જેવી હસામણી ચેષ્ટાઓ કરતી આમતેમ નાચવા લાગી.

'ખરેખર તું મારી છોકરી છે?' હેસ્ટરે પૂછ્યું.

અને આ પ્રશ્ન કંઈ એણે કેવળ પૂછવા ખાતર નકામો જ નહોતો પૂછ્યો, પણ આ પળ પૂરતી તો ખરેખરી ગંભીરતા અને સચ્ચાઈથી પૂછ્યો હતો, કેમકે પર્લની સમજશક્તિ એટલી આશ્ચર્યજનક હતી કે પોતાના જન્મનું રહસ્ય તે ખરેખર જાણતી હોય અને જાણે આ ઘડીએ જ તે પ્રકટ કરી દેવાની હોય એવો તેની માતાને વહેમ હતો.

'હા, હું તારી નાનકડી પર્લ છું !' પોતાની હસામણી ચેષ્ટા ચાલુ રાખી છોકરીએ ફરીથી કહ્યું.

'ના, તું કાંઈ મારી છોકરી નથી! તું કાંઈ મારી પર્લ નથી!' માએ અડધા વિનોદભાવથી કહ્યું; કેમકે ઘણીવાર એવું બનતું કે તેને ઊંડામાં ઊંડી વેદના થઈ રહી હોય તેની વચ્ચે પણ એના અંતરમાં વિનોદવૃત્તિ સળવળી ઊઠતી. 'ત્યારે તું કહે જોઈએ મને કે તું કોણ છે, અને તને આંહીં કોણે મોકલી.'

'હા બા, કહે મને તું એ !' હેસ્ટર પાસે આવીને અને તેના ઘૂંટણ દબાવીને ઊભી રહીને છોકરી ગંભીરતાથી બોલી. 'ચોક્કસ કહે મને એ તું !'

'કેમ વળી, તારા સ્વર્ગનિવાસી પિતાએ તને મોકલી !' હેસ્ટર પ્રાઈને ઉત્તર આપ્યો.

પણ આ ઉત્તર એણે એવા આંચકા સાથે થોથવાતાં થોથવાતાં આપ્યો કે છોકરીની તીવ્ર બુદ્ધિ તે તરત કળી ગઈ. એટલે ગમે તો અત્યારે તે ચાળે ચડી હતી તેને પરિણામે કે પછી કોઈ દુષ્ટ સત્ત્વની ઉશ્કેરણીને પરિણામે તેણે પોતાની તર્જની ઊંચી કરી પેલા હિંગળોકિયા અક્ષર પર તે અડકાડી.

'ના, એણે મને નથી મોકલી !' તે મક્કમ રીતે બોલી ઊઠી. 'મારે કોઈ સ્વર્ગનિવાસી પિતા છે જ નહિ !'

'ચૂપ, પર્લ ચૂપ ! એવું ન બોલાય !' અંતરમાં નિસાસો દબાવી દઈને માતાએ તેને કહ્યું. 'આપણને સૌને એણે આ જગતમાં મોકલ્યા છે. આ હું તારી મા તેને પણ એણે જ આંહીં મોકલેલ છે. ત્યારે પછી તને તો મોકલી હોય એમાં નવાઈ જ શી ? તને એણે ન મોકલેલ હોય, એવી અડબંગ જડભરત છોકરી, તો ક્યાંથી આવી તું આંહીં ??'

'હા બા, કહે મને તું એ ! કહે મને એ !' પર્લે અગાઉના

શબ્દો ફરી વળી બીજી વાર ઉચ્ચાર્યા. પણ આ વખતે તેના મુખ પર ગંભીરતા નહોતી. આ વખતે તો જમીન પર રમતમાં કૂદતાં કૂદતાં ને હસતાં હસતાં તે બોલી, 'એ વાત તારે મને કહેવાની છે!'

પણ હેસ્ટર આ પ્રશ્નનું સમાધાન કરી શકી નહિં, કેમકે પોતે જ એ વિષયમાં શંકાની ભૂલભુલામણીમાં ગોથાં ખાતી હતી. આસપાસના નગરજનો એ બાળકનો પિતા કોણ તેની તપાસ કરી કરીને આખરે થાકતાં, અને તેનામાં કેટલીક વિચિત્રતાઓ જોઈને, એ બાપડી નાનકડી બાળકીનો પિતા બીજો કોઈ નહિ પણ શયતાન જ છે એમ અંદર અંદર વાતો કરતાં હતાં. એ વાતો અર્ધ સ્મિત અને અર્ધ ધ્રૂજારી સાથે આવી પળે એને યાદ આવી. છેક જૂના કૅથોલિક લોકોના સમયથી આવાં બાળકો કોઈ અધમ ને દુષ્ટ હેતુની સિદ્ધિ અર્થે એમની માતાઓના દુરાચારને પરિણામે પૃથ્વી પર જન્મેલાં પ્રસંગે પ્રસંગે જોવામાં આવેલાં હતાં. ઉદાહરણ તરીકે લ્યૂથર તેના વિરોધી સાધુઓએ તેના વિષે જે નિન્દાભરી અફવાઓ ફેલાવેલી તે મુજબ આવી શયતાની ઓલાદનો પોરિયો હતો. અને ન્યૂ ઇંગ્લંડના પ્યૂરિટન લોકોમાં પણ આવું એબલગામણું પિતૃત્વ કંઈ એકલી પર્લને જ આરોપવામાં નહોતું આવ્યું. તેના સિવાય બીજાં કેટલાંક બાળકોના જન્મ વિશે પણ એવી જ લજામણી અફવાઓ પ્રચલિત હતી.

સૂબાનું દીવાનખાનું

એક દિવસ હેસ્ટર પ્રાઈન પોતે ગૂંથેલી ને ભરેલી હાથનાં મોજાંની એક જોડી લઈ સૂબા બેલિંગહામની હવેલીએ ગઈ હતી. આ મોજાં તૈયાર કરવાનો સૂબાએ જ એને હુકમ કર્યો હતો, કેમકે કોઈક મહત્ત્વના દરબારી પ્રસંગે એ મોજાં તેને પહેરવાનાં હતાં, કારણ કે હવે તો લોકોને હાથે ચૂંટણી થવાના દિવસો આવ્યા હતા તેથી એક વખતના આ શાસકને પોતાના સર્વોત્તમ પદ પરથી એક બે ડગલાં નીચે ઊતરવું પડ્યું હતું, જોકે આ વસાહતના ન્યાયાધીશમંડળમાં હજુ પણ તેનું સ્થાન પ્રતિષ્ઠિત અને પ્રભાવશાળી જ ગણાતું હતું.

આ વસાહતના કામકાજમાં આટલી બધી સત્તા ધરાવનાર અને પ્રવૃત્તિમયતા દાખવનાર વ્યક્તિની આ સમયે મુલાકાત લેવામાં પોતે ભરત ભરેલા હાથનાં મોજાંની જોડી સોંપી દેવા ઉપરાંત બીજું પણ પ્રયોજન રહેલું હતું. એને કાને એવી વાત આવી હતી કે ધર્મ-અને રાજતંત્રમાં વિશેષ સખત સિદ્ધાન્તોમાં માનનારા કેટલાક આગેવાન વતનીઓ એનું બાળક એની પાસેથી લઈ લેવાની યોજના વિચારી રહ્યા છે. અગાઉ સૂચવવામાં આવ્યું તેમ પર્લ શયતાની ઓલાદનું સંતાન છે એ વાત સ્વીકારી લઈને આ ભલા આદમીઓએ એવી દલીલ ચલાવી—અને એ દલીલ છેક જ બુદ્ધિશૂન્ય હતી એમ ન કહી શકાય—કે આવું શયતાની સંતાન એની માતાના આત્માનો ઉદ્ધાર કરવામાં નડતર·

રૂપ જ થઈ પડે, માટે એવી નડતર એના માર્ગમાંથી દૂર કરવી એ ખ્રિસ્તી ધર્માનુયાયી તરીકે આપણી ફરજ છે. અને બીજી બાજૂથી, એ બાળકમાં જો નીતિવિકાસ અને ધર્મવિકાસને માટે ખરેખર શક્યતા હોય અને આખરે તે મોક્ષને માટે લાયક બની શકે એવાં તત્ત્વો જો તે ધરાવતું હોય તો તો, તેને હેસ્ટર પ્રાઈનની દેખરેખ નીચેથી દૂર કરીને એના કરતાં વધુ શાણા અને સારા માણસની સંભાળ નીચે મૂકવામાં આવે, તો તેની અંદર રહેલાં એ સઘળાં તત્ત્વોનો લાભ એ બાળકને ઊલટો જરૂર વિશેષ મળી શકે એમ એ લોકોની દલીલ હતી. આ પ્રકારે બાળકને તેની માતા પાસેથી વિખૂટું પાડવાની યોજનાને અનુમોદન આપનારાઓમાં સૂબો બેલિંગહામ સૌથી વિશેષ આગળ પડતો ભાગ લે છે એમ કહેવાતું હતું. આ પછીના જમાનામાં આ જાતનો પ્રશ્ન ઊભો થયો હોત તો તેનો ચુકાદો આપવાનું કામ શહેરના અમુક ચૂંટેલા માણસો કરતાં ઉચ્ચતર પ્રકારના કોઈપણ અધિકારીને સોંપવામાં આવ્યું ન હોત, એટલે આ પ્રશ્નને એ જમાનામાં જાહેરમાં ચર્ચવા જેટલું અને મહાન રાજ્યાધિકારીઓ પણ એને અનુમોદન આપવા કે વિરોધ દર્શાવવા જેટલું મહત્ત્વ આપે એ વિચિત્ર અને અમુક અંશે હાસ્યાસ્પદ પણ લાગે. પણ એ અસલી સાદાઈના જમાનામાં તો હેસ્ટર અને એના બાળકના હિત કરતાં સાર્વજનિક દૃષ્ટિએ ઓછા મહત્ત્વની અને વસ્તુની પોતાની આંતર ગુણસંપત્તિની દૃષ્ટિએ ઓછા ગૌરવની બાબતો પણ ધારાશાસ્ત્રીઓની મસલતો અને રાજ્યતંત્રની કાર્યાવલી સાથે કોઈ વિલક્ષણ પ્રકારે સેળભેળ થઈ જતી હતી. ઉદાહરણ તરીકે એકવાર ડુક્કરની માલિકીની બાબત તકરાર ઊભી થતાં એને કારણે એ વસાહતની ધારાસભામાં ભયંકર કટુતાભરી રસાકસી થએલી એટલું જ નહિ, પણ એને પરિણામે ખુદ ધારાસભાના પોતાના બંધારણમાં પણ અગત્યનો ફેરફાર કરવામાં આવેલો. અને આ બનાવ કંઈ આપણી આ વાર્તાના પ્રસંગ કરતાં બહુ વહેલો નહોતો બન્યો.

એટલે હેસ્ટર પ્રાઈન પોતાની એકાન્ત ઝૂંપડીમાંથી સૂબાની

હવેલીએ આવવા નીકળી એ વખતે એનું ચિત્ત ચિંતાથી ઉદ્વિગ્ન બનેલું હતું, જોકે પોતાના બાળકને પોતાની કને જ રાખવાનો પોતાનો જે કુદરતી હક્ક તેની એને એટલી પક્કી ખાતરી હતી કે એક બાજૂ આખી જનતા હતી અને બીજી બાજૂ કેવળ કુદરતી સંબંધના જ સમર્થનવાળી એકલી અટૂલી સ્ત્રી હતી, છતાં એ બન્ને પક્ષો સરખા જ જોરદાર ગણાય એવા લાગતા હતા. આ રીતે એ સૂબાને ત્યાં જવા નીકળી ત્યારે નાનકડી પર્લ એની સંગાથમાં હતી એ જણાવવાની તો જરૂર જ ન હોય. હવે તે મોટી થઈ ગઈ હતી, એટલે પોતાની માતાને પડખે દોડવા જેટલી તાકાત તેનામાં આવી ગઈ હતી, અને સવારથી સાંજ સુધી આખો દહાડો ફર્યા જ કરતી હોવાથી અત્યારે તેને ચાલવાનું હતું તેથી પણ વધુ લાંબી મજલ એ કરી શકે એમ હતી. છતાં પોતાની માતાને તે ઘણી વાર પોતાને કાખમાં તેડી લેવાની ફરજ પાડતી. અલબત્ત આમાં કારણ તે ચાલતાં થાકી જતી અને તેથી તેને તેડવાની જરૂર પડતી એવું નહોતું, પણ લહેર પડે ત્યારે ચાલવું અને લહેર પડે ત્યારે માતાની કાખમાં ચડી બેસવું એવી તેની મનમોજી પ્રકૃતિ જ કારણરૂપ હતી. પણ એ છોકરી જો તેડાવવાની હઠ કરતી તો પાછી મોકળી મુકાવવાની પણ એટલી જ હઠ કરતી; અને એવી રીતે મોકળી મુકાતાં તે ઘાસ છવાએલા માર્ગ પર હેસ્ટરની આગળ આગળ દોડતી, જોકે દોડતાં દોડતાં વચ્ચે ફરી ફરીને ગોઠીમડાં ખાઈ જતી, પણ રસ્તો પોચો ને ઘાસવાળો હોવાથી ખાસ ઈજા નહોતી થતી. પર્લના ભર્યાભાદર્યા સૌન્દર્યની વાત તો આપણે કરી ગયા છીએ. ઉજ્જવળ વર્ણ, ઘેરી, ચમકદાર આંખો, અને અત્યારે ઘેરા બદામી રંગના બની ગએલા પણ મોટી ઉમરે લગભગ કાળા બની જનારા એવા ચળકતા વાળ—આવી તેની સૌન્દર્યસામગ્રી હતી. એનામાં—એની સમગ્ર કાયામાં જોમ ધસમસતું હતું: કોઈ રાગાવેશભરી પળમાંથી અણધાર્યા ફૂટી નીકળેલા અંકુર જેવી તે લાગતી હતી. આ બાળકની પોશાકરચના કરતી વખતે તેની માતાએ પોતાની ભભકપ્રિય વૃત્તિઓને પૂર બહારમાં

મહાલવાની નિરંકુશ છૂટ આપી દઈ, ઘેરા લાલ રંગનું મખમલ વિશિષ્ટ ઢબે વેતરી તેનું ઝભલું બનાવ્યું હતું અને તેના પર કસબનું ભરત ભરીને તરેહવાર શણગારચિત્રો આલેખ્યાં હતાં. આવું ભભકદાર ઝભલું અત્યારે એણે પર્લને પહેરાવ્યું હતું. પર્લને ઠેકાણે કોઈ આછા રંગનું બાળક હોત તો આવા ઘેરા રંગના કપડામાં તેના ગાલ ફીકા ને પીળા લાગત, પણ પર્લના સૌન્દર્ય સાથે તો આ ઘેરા લાલ રંગનું ઝભલું બરાબર ભળી ગયું અને એવું લાલ ઝભલું પહેરવાથી તો તે પૃથ્વી પર નાચતી મહાતેજસ્વી અગ્નિશિખા જેવી દીસવા લાગી.

પણ આ પોશાકની તેમ ખરેખર આ બાળકના સમગ્ર દેખાવની એક ખાસ વિશિષ્ટતા એ હતી કે તે હેસ્ટર પ્રાઇનને પોતાની છાતી પર ધારણ કરી રાખવાની શિક્ષા થએલી એ નિશાનીનું પ્રેક્ષકને અનિવાર્ય અને અપરિહાર્ય સ્મરણ કરાવતી હતી. એ બાળક જાણે કે બીજા રૂપમાં ચમકતો હિંગળોકયો અક્ષર હતો—જીવન્ત સ્વરૂપે ચમકતો હિંગળોકિયો અક્ષર હતો! જાણે કે પેલી લાલ કલંકસંજ્ઞાએ એના મગજમાં એવો ઊંડો સળગતો ડામ દીધો હતો કે ત્યારથી પછી એના મગજના સઘળા ખ્યાલો એ લાલ કલંકસંજ્ઞાનું જ સ્વરૂપ લેતા હોય એવી રીતે આ બાળકની માતાએ પોતે જ, પોતાના પરમ પ્રેમારપદ બાળક અને પોતાના પાપ અને યાતનાના પ્રતીક વચ્ચેનું સામ્ય પ્રકટ થઈ આવે એટલા માટે કલાકોના કલાકોની રોગિષ્ઠ કલ્પનાભરી કળાકુશળતાનો ઉપયોગ કરી એ કલંકસંજ્ઞાની બીજી જોડી કાળજીપૂર્વક પેદા કરી હતી. પણ વસ્તુત: પર્લ પોતે પણ જેમ એનું પરમ પ્રેમાસ્પદ સંતાન હતી તેમ એના પાપ અને યાતાનાના પ્રતીકરૂપ પણ હતી. અને એ બન્ને વસ્તુઓ વચ્ચેની આ એકાત્મતાને પરિણામે જ તેના દેખાવમાં ઉપર વર્ણવ્યું તેમ પેલો હિંગળોકિયો અક્ષર પૂરેપૂરો મૂર્ત થાય એવી રચના એણે કરી હતી.

આ બે પાથકો શહેરની હદમાં આવ્યાં એટલે પ્યૂરિટનનાં બાળકોએ પોતાની રમતમાંથી—આ નાનકડાં સોગિયાં પોરિયાંઓ જેને

રમત ગણી લેતાં હતાં એવી પ્રવૃત્તિમાંથી—પોતાનાં માથાં ઊંચાં કરીને એકબીજાને અંદર અંદર ગંભીરતાપૂર્વક કહેવા માંડયું—

'જો જો, પેલી હિંગળોકિયા અક્ષરવાળી બાઈ જાય ! અને વળી વધારામાં એની પડખે પણ એ હિંગળોકિયા અક્ષરની મૂર્તિ એની સાથે જ જો પેલી દોડે ! માટે આવો આપણે તેના પર કાદવ ફેંકીએ !'

પણ પર્લ કંઈ કોઈથી ડરે એવી નહોતી, એટલે તેણે ભવાં સંકોચાવી, જમીન પર પગ પછાડી, અને હાથ હવામાં વીંઝી જાતજાતની ધમકીભરી ચેષ્ટાઓ કરી, પોતાના વિરોધીઓના એ ટોળા પર એકદમ ધસારો કરીને તેમને સઘળાંને નસાડી મૂકયાં. એ નાસતાં બાળકોની પાછળ ઉગ્રરૂપ ધારણ કરીને તે દોડી એ વખતે જાણે ઊગતી પેઢીનાં પાપોની સજા કરવાનું ધર્મકાર્ય બજાવવાને માટે નીકળેલા શિશુવયના ચેપી રોગ જેવી—સ્કાલેંટ ફીવર કે એવા કોઈ અર્ધવિકસિત યમદૂત જેવી–લાગતી હતી. દોડતી દોડતી તે ભયંકર અવાજે પડકાર કરતી હતી અને ચીસો નાખતી હતી. એટલે એ અવાજ સાંભળીને નાસેડુ છોકરાંનાં હૃદય એમની છાતીમાં ધ્રૂજવા લાગ્યાં. આમ વિજય સર કરીને તે શાન્તિથી પોતાની મા પાસે પાછી આવી, અને હસતું મોં કરીને એના મુખ સામું જોયું !

પછી આગળ કોઈ વિશેષ પ્રસંગ બન્યો નહિ અને તેઓ બેલિંગહામના મકાને શાંતિથી પહોંચી ગયાં. એ લાકડાનું બાંધેલું વિશાળ મકાન હતું. આપણાં જૂનાં શહેરોની શેરીઓમાં ઉપર લીલ જામી ગએલાં, જીર્ણતાને લીધે ધીરે ધીરે ખંડિયેર જેવી સ્થિતિ તરફ ધસડાઈ રહેલાં, અને પોતાના અલ્પપ્રકાશિત ખંડોમાં બની ગએલા અને હવે પસાર થઈ ગએલા, ગમે તો યાદ રહેલા અથવા વીસરાઈ ગએલા એવા અનેક સુખમય તેમ દુઃખમય પ્રસંગોને લીધે જેનું અંતર ગમગીની ભરેલું થઈ ગએલું છે એવાં જૂનાં મકાનો અત્યારે આપણે જોઈએ છીએ, તે મકાનોની ઢબે આ મકાન બાંધવામાં

આવ્યું હતું. પણ આ મકાન એ વખતે કંઈ એવું જીર્ણ બની ગયું નહોતું. એ વખતે તો એના બાહ્યાકાર પર તાજગીની સ્પષ્ટ છાપ જોવામાં આવતી હતી અને હજુ તેમાં મૃત્યુનો કદી પણ પ્રવેશ થએલો નહિ હોવાથી મનુષ્યવસ્તીથી મઘમઘતા મકાનની આસપાસ જે પ્રકારની પ્રસન્નતા જોવામાં આવે છે તે એની સૂર્યપ્રકાશિત બારીઓ વાટે પ્રકટ થઈ રહી હતી. ખરેખર, એનો દેખાવ ભારે ખુશનુમા લાગતો હતો, કેમકે એની દીવાલો પર જે પ્લાસ્ટર કરેલું હતું તેમાં નાના નાના કાચના ટુકડા બહુ મોટા પ્રમાણમાં ભેળવેલા હતા, એટલે જ્યારે એ ઇમારતના આગલા ભાગ પર તીરછાં સૂર્ય-કિરણો પડતાં ત્યારે તેના પર જાણે હીરાના મુઠ્ઠેમુઠ્ઠા વેર્યા હોય તેમ એ ચમકારા કર્યા કરતું હતું. એ મકાનનો આવો ચમકાર તો ગંભીર બુઝર્ગ પ્યૂરિટન અમલદારની હવેલી કરતાં 'અરેબિયન નાઇટ'ના અલાદિનના મહેલને વધારે છાજે એવો હતો. વિશેષમાં વળી એને એ જમાનાની વિલક્ષણ રસવૃત્તિને રુચે એવાં વિચિત્ર અને દેખીતી રીતે જ ગૂઢ રહસ્યમય જણાતાં ચિત્રો અને આકૃતિઓથી શણગારવામાં આવ્યું હતું. આ ચિત્રો અને આકૃતિઓ એ મકાનના પ્લાસ્ટરમાં તે તાજું હતું ત્યારે અંકિત કરવામાં આવેલાં, અને હવે તે અનુગામી જમાનાઓ તેની સદા પ્રશંસા કરે એવી રીતે હમેશને માટે રૂઢ અને ચિરસ્થાયી બની ગયાં હતાં.

આવું અદ્‌ભુત ચમકદાર મકાન જોઈને પર્લ તો નાચવા ને કૂદવા લાગી, અને એના આગલા ભાગમાં પથરાએલો સકળ સૂર્યપ્રકાશ દીવાલ પરથી ઉખેડીને પોતાને રમવા આપવા હઠપૂર્વક માગણી કરવા લાગી.

'ના બેટા પર્લ!' તેની માએ કહ્યું, 'તારો સૂર્યપ્રકાશ તારે જાતે જ મેળવવાનો છે. મારી પાસે તને આપવા જેવો સૂર્યપ્રકાશ બિલકુલ છે જ નહિ!'

મકાનનો દરવાજો કમાનદાર હતો, અને તેની બન્ને બાજુએ સાંકડો

બુરજ અથવા ઇમારતનો આગળ બહાર પડતો ભાગ આવેલો હતો. આ બન્ને બુરજમાં જાળીવાળી બારીઓ હતી, અને જરૂર પડયે વાસી શકાય એવાં લાકડાનાં બારણાં એ બારીઓને હતાં. આવા દરવાજા કને એ બન્ને જણ આવી પહોંચ્યાં. ત્યાં આવીને હેસ્ટર પ્રાઇને દરવાજાનો લોઢાનો આગળિયો ઊંચો કરીને બૂમ પાડી, એટલે એ સૂબાના એક ગુલામ નોકરે તેનો જવાબ આપ્યો. આ ગુલામ નોકર મૂળ તો સ્વતંત્ર દશામાં જન્મેલો અંગ્રેજ હતો, પણ અત્યારે સાત વરસના ગાળા માટે ગુલામ બન્યો હતો. આ ગાળા દરમ્યાન એ પોતાના માલિકની મિલકત થઈ જવાનો હતો; અને બળદ કે સ્ટૂલની પેઠે તે ધારે ત્યાં સાટાપાટા કે વેચાણ કરી શકે એવી જડ વસ્તુ જેવો બની જવાનો હતો. આ ગુલામે, અસલ ઇંગ્લિંડનાં વંશપરંપરાનાં મકાનોમાં અને અત્યારે આંહીં ન્યૂઇંગ્લંડમાં આ જમાનાના નોકરો નિયત રીતે ભૂરો ડગલો પહેરતા હતા એવો ભૂરો ડગલો પહેર્યો હતો.

'નામદાર સૂબાસાહેબ બેલિંગહામ છે ઘેર?' હેસ્ટરે પૂછ્યું.

'હા છે,' એ ગુલામે જવાબ આપ્યો, અને જવાબ આપતાં આપતાં, આ બાઈનો હિંગળોકિયો અક્ષર પોતે આ મુલકમાં તાજો જ આવેલો હોવાથી કદી નહિ જોએલો તેથી એ અક્ષર એકીટશે જોઈ રહ્યો. 'હા, નામદાર સૂબાસાહેબ ઘેર છે, પણ અત્યારે એમની સાથે એક બે પાદરી સાહેબો અને એક વૈદ બેઠેલ છે. એટલે તમે અત્યારે સૂબાસાહેબને મળી નહિ શકો.'

'છતાં હું અંદર તો આવું છું,' હેસ્ટર પ્રાઈને કહ્યું, અને પેલા ગુલામે પણ એના ઉત્તરની આ મક્કમ નિશ્ચયાત્મક ઢબ ઉપરથી તેમ તેની છાતી પર ચમકતા પેલા ચિહ્ન ઉપરથી એ આ મુલકની કોઈ મોટી ઉમરાવબાનૂ હશે એમ ધારીને એને અંદર આવવા દેવામાં કંઈ વાંધો ન લીધો.

આવી રીતે નાનકડી પર્લ અને તેની માને પ્રવેશખંડમાં દાખલ કરવામાં આવ્યાં. સૂબા બેલિંગહામે પોતાનું આ નવું નિવાસસ્થાન

પોતાના અસલ વતનના ઠીક ઠીક મોટા જાગીરદારોનાં નિવાસસ્થાનોના નમૂના પર બંધાવ્યું હતું, જોકે એ નમૂનો નજર આગળ રાખ્યા પછી પણ ઇમારતી સામગ્રી, હવાપાણી, અને સામાજિક રહેણીકરણી એ બધું ઇંગ્લાંડ કરતાં આંહીં જેટલે અંશે જુદું હતું તેટલે અંશે આંહીં મકાનરચનામાં એને થોડાક ફેરફારો પણ કરવા પડયા હતા. ત્યારે, એવા એ મકાનનો આંહીં એક વિશાળ અને ઠીક ઠીક ઊંચો ને ભવ્ય એવો એક ખંડ હતો. એ ખંડે એ મોટા મકાનનો બધો નીચેનો ભાગ રોકી લીધો હતો, અને બીજા સઘળા ખંડોમાં સીધી કે આડકતરી રીતે જવાના મુખ્ય સાધનરૂપ તે હતો. આ વિશાળ ખંડને એક છેડે, દરવાજાની બન્ને બાજૂએ આવી રહેલા બુરજોની બારીઓમાંથી પ્રકાશ પડતો હતો, તો બીજે છેડે એક પડદો બીડી દેવામાં આવ્યો હતો છતાં જૂનાં પુસ્તકોમાં આપણે જેનાં વર્ણનો વાંચીએ છીએ એવી એ ખંડની એક બારીમાંથી પુષ્કળ પ્રકાશ પડતો હતો. આ બારીની આગળ એક ગાદીવાળી ઊંડી ખુરશી હતી. એની ગાદી પર એક મોટો ગ્રંથ–ઘણું કરીને ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસનો ગ્રંથ અથવા તો એવો જ કોઈ સંગીન સાહિત્યનો ગ્રંથ–પડયો હતો. અત્યારે આપણે જેમ કોઈ આગંતુક અતિથિ આવી ચડે તો તેને ઉપયોગી થઈ પડે એટલા માટે મધ્યસ્થ ટેબલ પર સોનેરી વરખની કિનારવાળાં પુસ્તકો આડાં અવળાં મૂકી રાખીએ છીએ તેવી જ રીતે એ ગ્રંથ ત્યાં મૂકી રાખ્યો હતો. એ ખંડના ફર્નિચરમાં કેટલીક ભારે વજનદાર ખુરશીઓ રાખેલી હતી. એ ખુરશીઓની પીઠ પર ઓકવૃક્ષનાં ફૂલોની માળા કાળજીપૂર્વક કોતરી હતી. ખુરશીઓની સાથે એ જ જાતનું એક ટેબલ પણ ત્યાં રાખવામાં આવ્યું હતું. આ બધી સામગ્રી ઇલિઝાબેથના કે એથી પણ અગાઉના જમાનાની હતી, સૂબાને તે પોતાના વડવાઓ તરફથી વારસામાં મળેલી હતી, અને પોતાના ગૃહમાંથી ફેરવીને સૂબાએ તે આંહીં આણી હતી. જૂના ઈંગ્લંડમાંનો પરોણાચાકરીનો રિવાજ અને આતિથ્યનો ભાવ કંઈ ત્યાં મૂકતા આવ્યા નથી, પણ આંહીં અમેરિકામાં પણ એટલો જ આતિથ્યભાવ જાળવી રાખ્યો છે એમ

બતાવવા માટે પેલા ટેબલ પર જસતનો એક મોટો પ્યાલો મૂક્યો હતો. હેસ્ટરે કે પર્લે આ પ્યાલાની અંદર નજર નાખીને નિરખ્યું હોત, તો કોઈએ થોડી જ પળ પહેલાં પીધેલા જવદારૂનો ફીણભર્યો અવશેષ તેને તળિયે તેણે દીઠો હોત.

દીવાલ પર બેલિંગહામના વડવાઓનાં ચિત્રો હારબંધ ટાંગેલાં હતાં. આમાનાં કેટલાક પુરુષોએ બખ્તર પહેરેલાં હતાં તો કેટલાકે સુલેહશાન્તિના સમયનો દરબારી ઝભ્ભા ગળપટાનો પોશાક પહેર્યો હતો. આ સઘળાં ચિત્રોની મુખમુદ્રા પર, તે સર્વ સદ્‌ગત સજ્જનોનાં જાણે ચિત્રો નહિ પણ પ્રેતો હોય, અને તેઓ જાણે અત્યારના હયાત મનુષ્યોની પ્રવૃત્તિઓ અને ભોગવિલાસો તરફ કડક અસહિષ્ણુ ટીકાદૃષ્ટિએ જોઈ રહ્યાં હોય એવી સખતાઈ અને કડોરતા—બધાં જૂનાં ચિત્રોમાં દેખાતી એવી સખતાઈ અને કડોરતા—જોવામાં આવતી હતી.

દીવાનખાનાના મધ્યમાં એક બખ્તર ટાંગેલું હતું. ચિત્રોની પેઠે આ બખ્તર કંઈ વડવાઓના અવશેષરૂપ નહોતું, પણ તે તો છેલ્લામાં છેલ્લી મિતિનું હતું, કારણ કે સૂબો બેલિંગહામ ન્યૂ ઇંગ્લંડમાં આવ્યો તે જ વરસે લંડનના એક કુશળ કારીગરે તે બનાવ્યું હતું. આમાં પોલાદનું શિરસ્ત્રાણ, ઉરસ્ત્રાણ, કંઠસ્ત્રાણ, પગનું બખતર, બન્ને હાથનાં લોખંડી મોજાં અને સૌની નીચે લટકતી એક તલવાર એટલું હતું. આ બધા ભાગો, અને તેમાં યે ખાસ કરીને તો શિરસ્ત્રાણ અને ઉરસ્ત્રાણ ઘસીને સાફ કરીને એટલાં ઊજળાં બનાવવામાં આવ્યાં હતાં અને તે બન્ને અત્યારે એટલાં ઝગારા મારતાં હતાં કે એક પ્રકારના ધવલ પ્રકાશથી એ ચમકી રહ્યાં હતાં અને દીવાનખાનાની જમીન પર એ ધવલ પ્રકાશ વિસ્તારી રહ્યાં હતાં. આ ઝગારા મારતું બખતર કેવળ દેખાવને માટે જ આંહી રાખવામાં આવ્યું નહોતું, પણ સૂબાએ તે સૈન્યની તાલીમ તેમ કવાયતના અનેક ગંભીર પ્રસંગે પહેર્યું હતું, તેમ વિશેષમાં પેકવોડ વિગ્રહમાં એક સૈન્ય લડવાને ઊતરેલું તેને

મોખરે પણ આ બખ્તર ઝગારા મારતું જોવામાં આવ્યું હતું. કેમકે બેલિંગહામને મૂળ જે શિક્ષણ મળેલું તે જોકે વકીલના ધંધાનું મળેલું, અને પોતાના વ્યવસાયબંધુઓ તરીકે તે ઓળખાવતો તે પણ બેકન, કોક, નોય, અને ફિંચને ઓળખાવતો હતો, છતાં આ નવા મુલકની જરૂરિયાતોએ સૂબા બેલિંગહામને રાજપુરુષ અને શાસકની સાથે સૈનિક પણ બનાવી દીધો હતો.

નાનકડી પર્લને તો આ મકાનનો ચમકતો મુખભાગ જોઈને જેટલો આનંદ થએલો તેટલો જ આનંદ આ ઝગારા મારતું બખ્તર જોઈને પણ થયો, એટલે તેના ઉરસ્ત્રાણના ઓપદાર અરીસા સામે એકીટીશે જોતી તે ત્યાં કેટલોક વખત ઊભી રહી.

'મા, જો! જો!' તે બોલી ઊઠી, 'આમાં તો તું દેખાય છે!'

એટલે હેસ્ટરે બાળકનું મન મનાવવા ખાતર ત્યાં જોયું અને જોયું તો એને જણાયું કે આ બહિર્ગોળ દર્પણની વિશિષ્ટ અસરને લીધે એનો હિંગળોકિયો અક્ષર અતિશયતા પામીને રાક્ષસી રૂપ ધારણ કરીને તે દર્પણમાં પ્રતિબિંબત થયો હતો અને એને પરિણામે એ હિંગળોકિયો અક્ષર જ એની આકૃતિનું સૌથી આગળ પડતું ને ધ્યાન ખેંચનારું તત્ત્વ બની ગયો હતો. અથવા ખરી વાત કહીએ તો એ અક્ષરની પાછળ એ પોતે ઢંકાઈ જતી લાગતી હતી. પર્લે ઉપર શિરસ્ત્રાણમાં પણ એ જ પ્રકારનું ચિત્ર પ્રકટ થયું હતું તે તેની નાનકડી મુખમુદ્રા પર ભૂતના જેવી સમજદારીનો ચિરપરિચિત ભાવ વ્યક્ત કરીને માતા તરફ સસ્મિત જોતાં જોતાં બતાવ્યું. પણ એ દર્પણમાં તો તેનો આ તોફાની વિનોદવૃત્તિભર્યો મુખભાવ પણ એટલા બધા વિશાળ અને સચોટ સ્વરૂપમાં પ્રતિબિંબિત થયો હતો કે એથી હેસ્ટરને તો એમ જ લાગ્યું કે જાણે એ ચહેરો પોતાના બાળકનો હોઈ જ ન શકે, પણ એ મુખ તો પર્લના આકારના બીબામાં ઊતારવા મથતા કોઈ શયતાની સત્ત્વનું જ હોઈ શકે.

'ચાલ પર્લ,' તેને ત્યાંથી બીજી દિશામાં ખેંચી જતી એ બોલી. 'ચાલ, અને આંહીં આ મજાનો બગીચો છે તે જો. જો, આંહીં આપણને જંગલમાં મળે છે એથી વધારે સુંદર પ્રકારનાં ફૂલો જોવા મળશે કદાચ.'

એટલે પર્લ દોડીને એ દીવાનખાનાને દૂરને છેડે જે ગોખ હતો ત્યાં ગઈ અને બગીચાના લીલોતરી ગાલીચાથી આચ્છાદિત થએલા ઉદ્યાનમાર્ગ તરફ તેણે નજર નાખી. આ ઉદ્યાનમાર્ગની બન્ને બાજૂએ નાના નાના છોડવા રોપવાનો અધકચરો યત્ન કરી જોવામાં આવ્યો હતો, પણ તે સફળ ન થતાં, આટલાંટિક મહાસાગરના આ કિનારે આવેલી આ કઠોર ભૂમિમાં ઇંગ્લંડની આલંકારિક ઉદ્યાનકલાનો પોતાનો અસલ શોખ આ મકાનના માલિકને કયારનો જતો કરવો પડયો હોય એમ લાગ્યું. આલંકારિક ફૂલરોપાઓને બદલે આંહીં તો સૌ ખુલ્લી રીતે જોઈ શકે એવી કોબીજ ઊગી હતી. અને તેનાથી થોડે દૂર વાવેલો કોળાનો વેલો વચ્ચેની ખાલી જગામાં પથરાઈ ગયો હતો, અને તેણે પોતાનું રાક્ષસી-કદનું ફળ દીવાનખાનાની બારીની બરાબર નીચે જ એવી રીતે સ્થાપિત કર્યું હતું કે જાણે તે સૂબાને એવી સૂચના ને ચેતવણી આપી રહ્યું હતું કે આ ન્યૂ ઇંગ્લંડની જમીનમાં તો આ કદાવર કોળાના સુવર્ણરંગી ફળ સિવાય વનસ્પતિસૃષ્ટિનો બીજો કોઈ પણ અલંકાર સંભવિત નથી. અલબત્ત, આમ છતાં આંહીં થોડા ગુલાબનાં છોડ તો હતા જ, તેમ કેટલાક શેબવૃક્ષો પણ હતાં. આ શેબવૃક્ષો ઘણું કરીને તો આ દ્વીપકલ્પમાં સૌથી પહેલું થાણું નાખનાર અને આપણા જૂના ઇતિહાસગ્રંથોમાં જેની મૂર્તિ બળદની પીઠ પર બેસીને પસાર થતી આપણે જોઈએ છીએ એવા અર્ધપૌરાણિક ને કાલ્પનિક જેવા રેવરંડ મિ. બ્લેકસ્ટોને વાવેલાં વૃક્ષોના વંશજ હતાં.

ગુલાબના છોડ દેખીને પર્લ એક રાતું ગુલાબ લેવાને રડવા લાગી અને કેમે કરતાં છાની ન રહી.

'છાની રહે, બેટા, છાની રહે!' તેની માએ આતુરતાપૂર્વક કહ્યું.

'રડ મા, બેટા પર્લ ! જો બગીચામાં કોઈક માણુસો બોલતાં સંભળાય છે. જો, સૂબાસાહેબ આવે છે અને એમની સાથે બીજા કોઈક સદ્‌ગૃહસ્થો છે.'

અને વાત પણ ખરી હતી કે એ ઉદ્યાનમાર્ગ પર કેટલાક માણુસો ઘર ભણી આવતાં જણાતા હતા. પણ પર્લે તો, પોતાને શાન્ત કરવાના પોતાની માતાના પ્રયત્નોની કશી પણ પરવા કર્યા વગર એક મોટો ભેંકડો તાણ્યો, અને પછી પાછી થોડી જ પળમાં ચૂપ થઈ ગઈ. પણ તે ચૂપ થઈ તે કંઈ કશા આજ્ઞાધીનતાના ખ્યાલથી નહિ, પણ આ નવા માણુસોના દર્શનથી તેની પ્રકૃતિની વેગવતી તરલ કૌતુકવૃત્તિ સળવળી ઊઠી હતી તેને પરિણામે તે ચૂપ થઈ ગઈ.

પર્લ અને પાદરી

સૂબા એલિંગહામે પાકટ વયના પુરુષો ઘરઆંગણે પહેરવાનું પ
કરે એવો ખૂલતો ઝભ્ભો અને નાનકડી ટોપી ધારણ કર્યાં હતાં. અ
કપડાં પહેરીને અત્યારે તે સૌને પોતાનું આ મકાન દેખાડતો દેખા
અને તેમાં પોતે ભવિષ્યમાં જે કંઈ સુધારાવધારા કરવા માગતો હતે
વીગતવાર સમજાવતો સૌની આગળ ચાલતો હતો. તેની સફેદ દાઢ
નીચેથી તેણે પહેરેલા ને કાળજીપૂર્વક તૈયાર કરેલા ગળપટ્ટાનો વિશ
ઘેરાવો જોઈ શકાતો હતો. તેનો દેખાવ એવો સખત અને કડક હ
અને ઊતરતી અવસ્થારૂપી હિમની અસરથી તે એવો કરમાઈ ગયે
લાગતો હતો કે આંહીં ભારે પ્રયત્નપૂર્વક તેણે જે ઐહિક સુખસાગ
પોતાની આસપાસ એકઠી કરી હતી તેના સાથે એનો કોઈ રીતે
બેસે એવું લાગતું નહોતું. પણ આપણા પૂર્વજો જોકે માનવજીવ
કેવળ મંથન અને કસોટીની અવસ્થા રૂપે માનતા અને ઓળખાવ
હતા અને કર્તવ્યની આજ્ઞા થાય તો સઘળા સુખવૈભવ અને જીવ
પણ હૃદયની ખરેખરી સચ્ચાઈપૂર્વક બલિદાન આપવાને સદા તૈ
રહેતા હતા, છતાં આપણા એ ગંભીર સ્વભાવના વડવાઓ જે
સુખચેન કે વિલાસવૈભવનાં સાધનો પોતાને સહેલાઈથી સાંપડી
તેને તિરસ્કારપૂર્વક લાત મારવી એવું અંતરથી માનતા હતા અને ન
ન મારે તો તેમનો અંતરાત્મા તેમને ડંખ્યા કરતો હતો એવો કોઈ

ખ્યાલ હોય તો તે ભૂલભરેલો છે. ઉદાહરણ તરીકે માનનીય ધર્મગુરુ જહોન વિલસને તો આવો સિદ્ધાંત કદી પણ પ્રતિપાદિત કર્યો નહોતો. અત્યારે જ સૂબા બેલીંગહામને પડખે એ ચાલતો હતો અને એની બરફ જેવી સફેદ દાઢી સૂબાના ખભાની ઉપરના ભાગમાંથી દેખાઈ રહી હતી ત્યારે જ, એ સફેદ દાઢીવાળો બુઝર્ગ પાદરી સૂબાને સૂચવતો હતો કે થોડીઘણી નિષ્ફળતા મળ્યા છતાં જામફળી અને પીચ તો આ ન્યૂ–ઇંગ્લંડનાં હવાપાણીને પણ પ્રયત્નપૂર્વક અનુકૂળ કરી શકાય અને બગીચાની સૂર્યપ્રકાશિત દીવાલ પર કાળી અંગૂરના વેલા પણ મહેનત કરીને આંહીં ઉગાડી શકાય. આ વયોવૃદ્ધ પાદરીનું પોષણ ઇંગ્લંડના ધર્મમંડળને આશરે થએલું હતું, એટલે જીવનની સઘળી લિજ્જતદાર અને સુખચેનવર્ધક વસ્તુઓ માટે તેને પ્રકૃતિથી જ રૂઢ થઈ ગએલો અને ધર્મદૃષ્ટિએ વિહિત ગણાય એવો શોખ હતો, અને દેવળની વ્યાસપીઠ ઉપરથી પ્રવચન કરતી વખતે, અથવા તો હેસ્ટર પ્રાઈન જેવાનાં સ્ખલનોની જાહેર જનતા સમક્ષ ઝાટકણી કાઢતી વખતે તે ગમે તેટલો કઠોર દેખાતો છતાં તેના ખાનગી અંગત જીવનમાં તો ખુશનુમા ઉદારભાવ અને ઉપકારવૃત્તિ જોવામાં આવતાં હતાં અને તેને લીધે જ તેના જમાનાના કોઈ પણ પાદરી કરતાં તે લોકોનો વિશેષ ભાવોષ્માભર્યો પ્રેમ સંપાદન કરી શક્યો હતો.

સૂબા અને મિ. વિલ્સનની પાછળ બીજા બે અતિથિઓ ચાલતા હતા. આ બેમાં એક રેવરંડ આર્થર ડિમ્સડેઈલ હતા, તેને તો હેસ્ટર પ્રાઈનની ફજેતીના પ્રસંગમાં અનિચ્છાપૂર્વક થોડો ભાગ લેનાર પુરુષ રૂપે વાચકો સહેલાઈની સંભારી કાઢશે. અને બીજો, તેની સાથે સાથે જ ચાલતો એવો રોજર ચિલિંગ્વર્થ હતો, તે વૈદામાં ભારે કુશળ હતો અને છેલ્લાં બે ત્રણ વરસથી તે આ શહેરમાં આવીને વસ્યો હતો. લોકોની સમજ પ્રમાણે આ વિદ્વાન પુરુષ એ જુવાન પાદરીનો વૈદ તેમ મિત્ર બન્ને હતો, અને હમણાં હમણાં એ પાદરી ધર્મગુરુ તરીકેનાં પોતાનાં કર્તવ્યો બજાવવામાં પોતાની જાતને નિઃસં-

ક્રોચ ઘસી નાખતો હતો તેને પરિણામે એનું શરીરસ્વાસ્થ્ય ખૂબ ખળભળી ઊઠ્યું હતું, તેથી આ વૈદની પરિચર્યાની તેને જરૂર પડી હતી.

સૂબો પોતાના મહેમાનોથી આગળ આવીને એક બે પગથિયાં ચડ્યો અને એ દીવાનખાનાનું મોટું બારણું તેણે ખોલી નાખ્યું તો તેણે નાનકડી પર્લને પોતાને પડખે જ ઊભેલી દીઠી. એ બારણાના પડદાનો પડછાયો હેસ્ટર પ્રાઇન પર પડતો હતો તેથી તે એ પડછાયામાં કંઈક ઢંકાઈ ગઈ હતી.

'એલા, આ શું ?' પોતાની સામેની એ નાનકડી હિંગળોકિયા રંગની આકૃતિને આશ્ચર્યપૂર્વક જોઈને સૂબા બેલિંગહામે કહ્યું: 'રાજા જેઈમ્સના સમયમાં મારી જુવાનીનો મોહકાળ ચાલતો હતો, એટલે એ વખતે દરબારી નાટક જોવાની કોઈ તક મળતી તો હું તેને મોટો કૃપાપ્રસાદ ગણતો. એ નાટકોમાં આવા વરણાગિયા વેશવાળી આકૃતિઓ હું જોતો. તે પછીથી આજસુધીમાં એક પણ વાર મેં આવી વિચિત્રવેશધારી આકૃતિ જોઈ નથી. તહેવારના દિવસોમાં એ નાટકો ભજવાતાં તેમાં નાનાં નાનાં પોરિયાંનું મોટું ઝુંડ નજરે પડતું, અને અમે એ સઘળાં પોરિયાંને શયતાનનાં સંતાનોને નામે ઓળખતાં હતાં. પણ આવો પરોણો મારા આ ખંડમાં ક્યાંથી આવી ચડ્યો હશે ?'

"ઓહો !," એ ભલો ડોસો વિલ્સન બોલી ઊઠ્યો. 'હિંગળોકિયાં પીછાં ધારણ કરનારું આ કયું નાનકડું પક્ષી હશે ? મને લાગે છે સૂર્ય જ્યારે સુંદર ચિત્રો દોરેલી બારીમાં થઈને પ્રકાશતો હોય અને જમીન પર સોનેરી અને કિરમજી રંગની આકૃતિઓ આલેખતો હોય તે વખતે બરાબર આવી જ મૂર્તિઓ મેં જોઈ છે. પણ એ તો આપણા અસલ વતનમાં. બચ્ચા, તું કોણ છે, અને તારી મા પર એવું શું દુઃખ આવી પડ્યું છે કે તને આવો વિચિત્ર-પોશાક તેણે પહેરાવ્યો છે ? તું ખ્રિસ્તી બાળક છે, હેં ? તને ધાર્મિક પ્રશ્નોત્તરોનું જ્ઞાન છે ? કે પછી તું પેલાં મસ્તીખોર ભૂત અને પરીઓના વર્ગનું

કોઈ પ્રાણી છે? અમે તો માનતા હતા કે એ બધાં ભૂતપરીઓને રોમન કેથોલિક ધર્મના બીજા જરીપુરાણા વહેમોની સાથે અમે જૂના ઇંગ્લંડમાં જ મૂકતા આવ્યા છીએ.'

'હું તો મારી બાની દીકરી છું !' એ હિંગળોકિયા રંગની કલ્પનામૂર્તિએ ઉત્તર આપ્યો, 'અને મારું નામ પર્લ છે !'

'પર્લ ?—ના ના, પર્લ (મોતી) કરતાં તો તારા રંગ ઉપરથી કહીએ તો તો રૂબી (માણેક) વધારે સારું ! અથવા કોરલ (પરવાળું) —અથવા રેડ રોઝ (લાલ ગુલાબ) બરાબર કહેવાય !' નાનકડી પર્લના ગાલ પંપાળવાનો વ્યર્થ યત્ન કરતાં પોતાનો હાથ લંબાવીને એ બુઝર્ગ પાદરીએ કહ્યું. 'પણ એ તારી બા ક્યાં છે? હં, સમજ્યો !' તે બોલ્યો, અને પછી સૂબા બેલિંગહામ ભણી વળીને તેણે ધીમે અવાજે કહ્યું. 'આપણે જેના વિશે વાતો કરી તે જ આ બાળક, અને જુઓ એની અભાગણી મા હેસ્ટર પ્રાઇન પણ આંહીં આ રહી !'

'એમ ?' સૂબો બોલી ઊઠ્યો. 'અરે, આપણે તો એમ ધારત કે આવા બાળકની મા પણ હિંગળોકિયા રંગની જ સ્ત્રી હોવી જોઈએ. પણ એ ઠીક આંહીં બરાબર વખતસર આવી પહોંચી છે. એટલે આપણે આ બાબતનો હાલ ને હાલ વિચાર કરી લઈએ.'

સૂબા બેલિંગહામે એ બારણામાં દાખલ થઈને દીવાનખાનામાં પ્રવેશ કર્યો અને તેના ત્રણે સાથીઓ પણ તેની પાછળ પાછળ અંદર આવ્યા.

'હેસ્ટર પ્રાઇન,' સહજ સ્વભાવે જ સખતાઈભરી એવી પોતાની નજર હિંગળોકિયો અક્ષર ધારણ કરનારી એ બાઈ પર ઠેરવી તેણે કહ્યું. 'હમણાં હમણાં તારા સંબંધમાં એક મોટો સવાલ ઊભો થયો છે. પેલા બાળકમાં વસી રહેલા અમર આત્માને તારા જેવી જગતના પ્રલોભનોમાં સ્ખલનવશ થઈને પતિત બનેલી સ્ત્રીની સંભાળ નીચે

રાખવામાં અમે અધિકારીઓ ને વગદાર માણસો અમારી ફરજ બરાબર બજાવીએ છીએ કે કેમ એ બાબત અમારે હમણાં ભારે ગંભીરતાપૂર્વક ચર્ચા થઈ ગઈ છે. તો હવે એ બાળકની માતા તું પોતે જ બોલ જોઈએ, આ બાળકીને તારી પાસેથી લઈ લીધી હોય અને તેને ઠાવકો પોશાક પહેરાવી, બરાબર નિયમનમાં રાખી, જગત અને સ્વર્ગ વિશેનાં ધાર્મિક સત્યોનું એને શિક્ષણ આપ્યું હોય, તો એથી તારા આ નાનકડા બચ્ચાનું સાંસારિક તેમ શાશ્વત હિત વિશેષ સધાય એમ તને નથી લાગતું ? આ દિશામાં તું તો એ બાળકને માટે શું જ કરી શકે ?'

હું મારી નાનકડી પર્લને આમાંથી જે પાઠ શીખી છું તે શિખવાડી શકું,' પોતાની લાલ સંજ્ઞા પર આંગળી મૂકીને હેસ્ટર પ્રાઈને જવાબ આપ્યો.

'અરે બાઈ, એ તો તારી કલંકસંજ્ઞા છે!' એ કડક ન્યાયાધિકારીએ ઉત્તરમાં કહ્યું. 'એ અક્ષરદ્વારા જે કલંકનું સૂચન થઈ રહ્યું છે તેને કારણે તો તારા બાળકને કોઈ બીજા માણસના હાથમાં મૂકવાની અમારી ઇચ્છા છે.'

'છતાં,' બાળકની માએ શાન્તિથી જોકે વિશેષ ફીકી પડતાં પડતાં કહ્યું, 'આ કલંકસંજ્ઞાએ મને એવા પાઠ શીખવ્યા છે—તે રોજ રોજ મને એવા પાઠ શીખવી રહેલ છે—અત્યારે પણ તે મને એવા પાઠ શીખવે છે—જે મને પોતાને તો જોકે કશો લાભ કરી શકે એમ નથી, છતાં મારી બાળકી તો એ પાઠને પરિણામે વધારે ડાહી અને સારી જ બનવાની.'

'અમે આ બાબતનો નિર્ણય ખૂબ સાવચેતીપૂર્વક કરવાના છીએ,' બેલિંગહામે કહ્યું, 'અને આ સંબંધમાં શું કરવું તેનો કશું પણ પગલું ભર્યા પહેલાં બરાબર વિચાર કરવાના છીએ. વિલ્સન સાહેબ, મારી આપને વિનતિ છે કે આપ આ પર્લની—એ જ એનું નામ છે—પરીક્ષા લ્યો, અને એની ઉમરના બાળકને ખ્રિસ્તી ધર્માનુસાર

જેવું શિક્ષણ મળવું જોઈએ તે તેને મળ્યું છે કે કેમ તે જરા તપાસી જુઓ.'

એટલે એ બુઝર્ગ પાદરી એક આરામખુરશીમાં બેઠા, અને પર્લને પોતાના ઢીંચણ વચ્ચે ખેંચીને ઊભી રાખવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો, પણ એ બાળકને પોતાની માતા સિવાય બીજું કોઈ પરિચયપૂર્વક સ્પર્શ કરે એની ટેવ નહોતી, તેથી તે એકદમ બારણાની બહાર નાસી જઈને, ઉષ્ણપ્રદેશના ચમકદાર રંગથી ભભકતા પીંછાંવાળા કોઈ જંગલી પક્ષી–પળવારમાં જ ઊંચે આકાશમાં ઊડી જવાને તૈયાર બેઠેલા પક્ષી–જેવી દેખાતી ઉપલા પગથિયા પર ઊભી રહી. તેની આવી આવેશમય ચેષ્ટાથી મિ. વિલ્સનને ભારે આશ્ચર્ય થયું, કેમકે એનો દેખાવ સૌના દાદા જેવો લાગતો હતો અને મોટે ભાગે એ બાળકોમાં ખૂબ માનીતો થઈ પડ્યો હતો. પણ પર્લની આવી વિચિત્ર ચેષ્ટા છતાં તેણે પરીક્ષા લેવાની તૈયારી કરી.

'પર્લ,' તેણે ભારે ગંભીરતાથી કહ્યું, 'તારે ભણવામાં બરાબર ધ્યાન આપવું, કે જેથી યોગ્ય સમયે તું ભારે કિંમતનું મોતી તારી છાતી પર ધારણ કરી શકે. તું મને કહી શકીશ, બેટા, તને કોણે બનાવી ?'

હવે પર્લ પોતાને કોણે બનાવી એ વાત બરાબર જાણતી હતી, કેમકે હેસ્ટર પ્રાઈન પોતે એક ધર્મનિષ્ઠ કુટુંબમાં જન્મેલી હતી, એટલે એને પોતાના બાળક સાથે તેના સ્વર્ગનિવાસી પિતા વિશે પેલી વાત થઈ તે પછી તરત એણે તેને, ગમે તેટલી અપક્વ અવસ્થાએ પણ માનવ આત્મા ભારે રસ ને આતુરતાપૂર્વક ઝીલે છે એવાં સત્યોનું જ્ઞાન આપવા માંડેલું. એટલે આ ત્રણ વરસના તેના જીવનગાળામાં તેણે એટલું બધું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું કે આ ન્યૂઈંગ્લૅંડની બાળપોથીની પરીક્ષા અથવા તો વેસ્ટમિન્સ્ટરના ધાર્મિક પ્રશ્નોત્તરોની પહેલી હારમાળાની પરીક્ષા તો એ બેમાંથી એકે સુવિખ્યાત પુસ્તકનો આકાર પણ તેણે કદી જોએલો નહિ હોવા છતાં એ

ખુશીથી આપીને પસાર કરી શકત. પણ સઘળાં બાળકોમાં જે થોડી ઘણી આડાઈ હોય છે અને પર્લમાં તો જે સાધારણ બાળક કરતાં દસગણી વધારે હતી તે આડાઈ બરાબર આ કવખતની પળે જ તેના પર સવાર થઈ બેઠી, અને એની અસરને લીધે તેણે પોતાના હોઠ સીવી દીધા, અથવા કોઈ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો તો તે અવળો આપ્યો. મિ. વિલસનના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાની અનેકવાર અસભ્ય રીતે ખુલ્લેખુલ્લી ના પાડ્યા પછી પોતાની આંગળી પોતાના મોંમાં મૂકી એ છોકરીએ આખરે જાહેર કર્યું કે પોતાને કોઈએ બનાવી જ નથી, પણ પોતાની માતાએ તુરંગના દરવાજા આગળ ઊગેલા જંગલી ગુલાબના છોડ ઉપરથી ચૂંટી લીધી છે.

આ વિચિત્ર તરંગનું સૂચન ઘણું કરીને સૂબાના લાલ ગુલાબનાં ફૂલો આંહીં પાસે જ ઊગેલાં હતાં અને પર્લ બારણા બહાર ઊભી હતી ત્યાંથી તે જોઈ શકતી હતી તેને લીધે થએલું. અલબત્ત, એ સૂચન થવામાં આંહીં આવતી વખતે રસ્તામાં તુરંગ પાસેના ગુલાબના છોડની પાસે થઈને તે પસાર થએલી એટલે અત્યારે તે છોડ સાંભરી આવેલો એ વસ્તુએ પણ અમુક અંશે ફાળો આપેલો ખરો.

વૃદ્ધ રોજર ચિલિંજવર્થે મોં મલકાવીને જુવાન પાદરીના કાનમાં કંઈક વાત કરી. એટલે હેસ્ટર પ્રાઈને એ ઉસ્તાદ વૈદ ભણી નજર કરી, અને એ વખતે એનું નસીબ તાજવામાં તોળાઈ રહ્યું હતું તે ઘડીએ પણ, પોતે તેની સાથે અત્યંત નિકટના પરિચયમાં હતી તે દિવસો પછી તેની મુખમુદ્રામાં જે ફેરફાર થએલો, પહેલાં કરતાં પણ એમાં જે વિશેષ વિરૂપતા અત્યારે દેખાતી હતી, તેનો સામળો વર્ણ અગાઉ કરતાં પણ વિશેષ કાળો પડેલો જણાતો હતો, અને તેની આકૃતિ પણ આગળ કરતાં યે વિશેષ કઘાટી લાગતી હતી એ સઘળું જોઈને ચકિત થઈ ગઈ. પળવાર એણે તેની આંખ સામે મીટ માંડી રાખી, પણ પછી તરત જ પર્લ સંબંધી જે ઘટના આગળ બની રહી હતી તેના તરફ પોતાનું સમસ્ત લક્ષ લગાડવાની એને ફરજ પડી.

'આ તો ભયંકર કહેવાય !' પર્લના ઉત્તરથી આશ્ચર્યમાં પડી ગયો હતો તેમાંથી જાગીને સૂબાએ કહ્યું. ' જુઓ તો ખરા, આ છોકરી ત્રણ વરસની થઈ, છતાં પોતાને કોણે બનાવી તેની એને ખબર નથી ! એટલે તો એમ થયું કે એ પોતાના આત્મા વિશે, તેની અત્યારની પતિતાવસ્થા વિશે, અને તેના ભાવિ વિશે પણ એટલી જ અજ્ઞાન છે ! સદ્‌ગૃહસ્થો, મને લાગે છે આપણે હવે આગળ તપાસ કરવાની કંઈ જરૂર રહેતી નથી.'

હેસ્ટરે પર્લને ઝાલીને બળપૂર્વક પોતાની બાથમાં પકડી રાખી, અને પછી એ બુઝર્ગ પ્યૂરિટન ન્યાયાધિકારી સામે લગભગ ભયંકર કહેવાય એવી દૃષ્ટિ કરીને જોઈ રહી. આખા જગતમાં તે એકલી બની ગઈ હતી, જગતે તો તેને ધુતકારી જ કાઢી હતી, અને એવી સ્થિતિમાં એના હૃદયને જીવતું રાખી શકે એવું કોઈ હોય તો તે એના જીવનની અમૂલ્ય મૂડી જેવી એની આ પુત્રી જ હતી, એટલે એને અત્યારે લાગ્યું કે એ પુત્રીને કોઈ જો પોતાની પાસેથી ખૂંચવી લેવા આવે તો આખા જગત સામે થઈને પણ તેને પોતાની પાસે રાખવાનો કોઈ પણ સત્તા રદ ન કરી શકે એવો અનન્ય અધિકાર પોતાને છે, અને એ અધિકારનું રક્ષણ છેક મરતાં સુધી ઝૂઝીને પણ કરવા તેણે નક્કી કર્યું.

'ભગવાને મને આ બચ્ચું આપ્યું છે !' એ બોલી ઊઠી, 'અને એ બચ્ચું ભગવાને મને આપ્યું છે તે એક એના સિવાયની બીજી સઘળી વસ્તુઓ તમે મારી પાસેથી ખૂંચવી લીધી છે તેના બદલામાં આપ્યું છે. એટલે એ એક જ મારા સુખનું સાધન છે !—જો કે મારી યાતનાનું પણ એ જ સાધન છે ! મને કોઈ જીવતી રાખતું હોય તો તે પર્લ જ છે ! અને મને સજા કરનાર પણ પર્લ જ છે ! તમે આટલું નથી જોઈ શકતા ?—કે એ જ મારો હિંગળોકિયો અક્ષર છે, ફક્ત એ કલંકસંજ્ઞા હોવા છતાં તેના પર પ્રેમ થઈ શકે એમ છે, અને એ જ કારણે મારા પાપની સજા કરવાની તેનામાં હજારગણી

શક્તિ રહેલી છે. એટલે તમે એને મારી પાસેથી નહિ લઈ શકો! એ પહેલાં તો હું જ મરી જવાની!'

'અરે બાઈ,' વૃદ્ધ પાદરી કંઈ નિષ્ઠુર હૃદયનો નહોતો, તેથી તેણે નરમાશથી કહ્યું, 'બાળકની સંભાળ બરાબર લેવામાં આવશે—તારાથી લઈ શકાય એ કરતાં ક્યાંયે સરસ સંભાળ લેવામાં આવશે!'

'ભગવાને તેને મારી સંભાળ નીચે મૂકી છે!' પોતાનો અવાજ લગભગ ચીસ જેટલો મોટો કરીને હેસ્ટર પ્રાઈને ફરીથી કહ્યું. 'એટલે હું તેને આપવાની નથી, બસ!' અને આટલું બોલીને, એકાએક ઊર્મિવશ બનીને, અત્યાર સુધી જેની સામે તેણે એક પણ વાર નજર કરી નહોતી તે જુવાન પાદરી મિ. ડિમ્સડેઈલ તરફ તે ફરી. 'મારા વતી તું બોલ જરા!' એણે બૂમ પાડીને કહ્યું. 'તું મારો ધર્મગુરુ હતો. મારા આત્માની સંભાળ લેવાનું કામ તને સોંપાએલું હતું, અને આ લોકો જાણી શકે તે કરતાં તું મને વધુ સારી રીતે પિછાને છે. હું મારું બચ્ચું જવા દેવાની નથી! માટે મારા વતી બોલ તું! મારા હૃદયમાં શું છે તે તું જાણે છે.—કેમકે તને બીજાઓ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ છે, ત્યારે આ લોકોમાં એનો અભાવ છે.—એટલે મારા હૃદયમાં શું છે, તેમ માતાનો અધિકાર કેવો હોય, અને તેમાંયે કોઈ માતાને જીવનમાં એકનું એક બાળક અને હિંગળોકિયા અક્ષરની કલંકસંજ્ઞા એ બે જ વસ્તુ હોય, ત્યારે તો એ માતાનો પોતાના બાળક પરનો અધિકાર કેટલો બધો પ્રબળ બની જાય એ પણ તું જાણે છે. માટે જો, આ બાબત ધ્યાન રાખ! હું મારું બચ્ચું જવા દેવાની નથી! માટે ધ્યાન રાખ બરાબર!'

આવી આવેશભરી ને વિલક્ષણ પ્રકારની અરજ થતાં, હેસ્ટર પ્રાઈનના અત્યારના સંજોગોએ એને ઉશ્કેરી લગભગ ગાંડી બનાવી દીધી છે એમ સૂચવતી આવી અરજ થતાં, એ જુવાન પાદરી, પોતાની વિશિષ્ટ રીતે આવેશમય પ્રકૃતિ જ્યારે જ્યારે ખળભળી ઊઠે ત્યારે ત્યારે પોતાની છાતી પર હાથ રાખવાનો તેનો રિવાજ હતો તે

પ્રમાણે છાતી પર હાથ રાખીને ફીક્કે ચહેરે તરત જ આગળ આવ્યો. હેસ્ટરની જાહેર ફજેતીને પ્રસંગે આપણે વર્ણવેલ તેના કરતાં પણ અત્યારે તે વિશેષ ક્ષીણ અને ચિંતાગ્રસ્ત જણાતો હતો. અને ગમે તો તેની આવી નાદુરસ્ત તબિયતને લીધે અથવા બીજા કોઈ કારણને લીધે, તેની મોટી કાળી આંખોના ઊંડાણમાં દુઃખ અને ગમગીનીનું આખું જગત વ્યક્ત થતું હતું !

'આ બાઈ કહે છે તેમાં સત્ય રહેલું છે,' પાદરીએ બોલવા માંડ્યું. આ બોલતી વખતે તેનો અવાજ મધુર ને કંપમય છતાં જોમદાર હતો, કેમકે એ દીવાનખાનામાં તેના પડઘા પડતા હતા અને પેલું મોટું બખતર પણ એ અવાજથી રણકી ઊઠ્યું હતું. 'હેસ્ટર કહે છે તેમાં અને જે ભાવ એને આ શબ્દો ઉચ્ચારવાને પ્રેરે છે તેમાં પણ સત્ય રહેલું છે ! આ બાળક એને ભગવાને આપ્યું છે, અને એ બાળકની સાથે તેની પ્રકૃતિ અને તેની જરૂરિયાતોનું પણ સહજ પ્રેરણાજન્ય જ્ઞાન પણ ભગવાને તેને આપ્યું છે. આ બાળકની પ્રકૃતિ અને તેની જરૂરિયાતો એ બન્ને સર્વથી વિશિષ્ટ પ્રકારની છે, એટલે એ બન્નેનું આવું જ્ઞાન હેસ્ટર સિવાય બીજું કોઈ પણ મર્ત્યપ્રાણી ધરાવી શકે એમ નથી. અને વિશેષમાં વળી, આ મા અને આ દીકરી વચ્ચેના સંબંધમાં એક પ્રકારની થડકાવી મૂકે એવી પવિત્રતા પણ રહેલી નથી શું ?'

'આહા ! એ કઈ રીતે, ડિમ્સડેઈલ સાહેબ ?' બૂઢો વચ્ચે બોલી ઊઠ્યો. 'તમારો એ અભિપ્રાય સ્પષ્ટ કરવાની મારી તમને વિનતિ છે.'

'એમ જ હોય,' પાદરીએ વિક્ષેપ પડ્યો હતો ત્યાંથી આગળ બોલવા માંડ્યું. 'કેમકે આપણે જો એથી જુદો વિચાર ધરાવતા હોઈએ, તો સર્વ પ્રાણીઓના સર્જક આપણા સ્વર્ગનિવાસી પિતાએ પાપકૃત્ય બહુ લક્ષમાં લીધું નથી, અને પવિત્ર પ્રેમ અને અપવિત્ર વિષયવાસના વચ્ચે કંઈ પણ ભેદ જ રાખ્યો નથી એમ જ આપણે એ દ્વારા નથી કહેતા? પોતાના પિતાના પાપ અને

પોતાની માતાના કલંકમાંથી જન્મેલું આ બાળક, તેને પોતાની પાસે જ રાખવાના પોતાના અધિકાર બાબત આટલી બધી આતુરતાપૂર્વક અને અંતરની આટલી બધી કટુતાપૂર્વક દલીલ કરનારી પોતાની માતાના હૃદય પર અનેક રીતે અસર કરવા માટે ભગવાનની પાસેથી આવેલું છે. તે એને આપવામાં આવેલું છે તે તો તે આશીર્વાદરૂપ નીવડે —તેના જીવનના અનન્ય આશીર્વાદરૂપ નીવડે—એવા જ ઉદ્દેશથી આપવામાં આવેલું છે. એ જ રીતે, બીજી બાજૂથી, તેની માતા પોતે કહે છે તેમ, નિઃશંક તે એની માતાને એના પાપની સજા કરવા માટે પણ—અનેક વાર અણધારી પળે તે એના જીવનમાં યાતનારૂપ થઈ પડે—વિક્ષિપ્ત આનંદની વચ્ચે તે ડંખ, દુઃખ, અને ફરી ફરીને ઊપડી આવતી પીડારૂપ થઈ પડે—એ માટે પણ તે એને આપવામાં આવેલ છે. આ બાપડા બચ્ચાને એણે પોતાના અંતરને બાળી રહેલી રક્ત કલંકસંજ્ઞાનું પ્રબળ રીતે સ્મરણ કરાવે એવાં કપડાં પહેરાવ્યાં છે, તો એ કપડાં દ્વારા જ આ વિચાર—પોતાની પુત્રી પોતાને પીડારૂપ પણ થઈ પડે છે એ વિચાર—એણે નથી દર્શાવી દીધો?'

'આ વખતે પણ તારી વાત સાચી છે!' મિ. વિલ્સન બૂમ પાડી ઊઠ્યો, 'મને તો એવી ધાસ્તી હતી કે આ બાઈનો પોતાના બાળકને આવો વિચિત્ર પોશાક પહેરાવવામાં તેને ઢોંગી ઠગારું બનાવવાનો જ વિચાર હતો!'

'અરે ના, એમ નહિ!' મિ. ડિમ્સડેઈલે આગળ બોલવા માંડ્યું. 'આ બાળકના રૂપે ભગવાને જે ગંભીર ચમત્કાર કર્યો છે તે એ બાઈ બરાબર સમજે છે એ વાતની તમે ખાતરી રાખજો અને હું તો એમ પણ ઇચ્છું કે ભગવાને એને આ બાળકરૂપી જે વરદાન આપેલ છે તે તેની માતાના આત્માને જડ ન બની જતાં સચેત જીવંત રાખવા ખાતર અને આ બાળક ન હોત તો શયતાન તેને અત્યાર કરતાં પણ વિશેષ ઘોર ભયંકર પાપોની અંદર ડૂબાડી દેત તેમાંથી તેને બચાવવા ખાતર જ આપવામાં આવ્યું છે—ખરેખર

મને તો આ જ ખુલાસો સાચો લાગે છે—એમ પણ એ બરાબર સમજે. એટલે આ લાચાર પાપી અબળા શિશુના રૂપમાં લપેટાએલા આ અમર આત્માને પોતાની પાસે જ રાખે—શાશ્વત સુખ કે દુઃખ બેમાંથી ગમે તેને લાયક બની શકે એવા એ જીવની દેખરેખ એને જ સોંપવામાં આવે, કે જેથી એ તેને નીતિમત્તા અને સદાચરણની તાલીમ આપે ને એ બાળક એને પોતાના પતનનું પ્રત્યેક પળે સ્મરણ કરાવે, અને છતાં એને શીખવે, સર્જનહારે જાણે એ બાળકના રૂપમાં એને પવિત્ર કોલ આપ્યો હોય એ રીતે શીખવે, કે પોતે જો એ બાળકને સદાચારી બનાવીને સ્વર્ગ ભણી લઈ જશે તો એ બાળક પણ પોતાની માતાને સ્વર્ગમાં લઈ જશે,—આમ એ બાળકને સુશિક્ષણ આપીને એ દ્વારા બાળકનો તેમ પોતાની જાતનો એમ બન્નેનો એ ઉદ્ધાર કરી શકે એટલા માટે એ બાળક એની પાસે જ રહેવા દેવામાં આવે એ જ યોગ્ય છે. અને આટલા પૂરતી આ પાપી માતા એ બાળકના પાપી પિતા કરતાં વધારે ભાગ્યશાળી છે. તો હેસ્ટર પ્રાઇનના પોતાના તેમ એના બાળકના પણ હિતને ખાતર વિશ્વંભરે એ બન્નેને જે સ્થિતિમાં મૂકેલ છે તે જ સ્થિતિમાં આપણે રહેવા દઈએ એ જ યોગ્ય છે.'

'ભાઈ, તમે હૃદયની કોઈ વિલક્ષણ ઉત્કટતાપૂર્વક બોલો છો,' રોજર ચિલિંજવર્થે તેના ભણી સ્મિત કરીને કહ્યું.

'અને મારા આ નાનેરા ભાઈએ જે કહ્યું તેમાં ઘણું રહસ્ય રહેલું છે,' રેવરંડ મિ. વિલ્સને ઉમેર્યું. 'કેમ નામદાર બેલિંગહામસાહેબ, આપને શું લાગે છે? એણે આ લાચાર અબળાની સરસ વકીલાત નથી કરી?'

'ખરેખર, એણે સરસ વકીલાત કરી છે,' ન્યાયાધિકારીએ ઉત્તર વાળ્યો. 'અને એવી દલીલો રજૂ કરી છે કે આપણે હવે એ બાબત અત્યારે છે એ જ રૂપમાં રહેવા દઈશું—હંમેશને માટે નહિ તો છેવટ, આ બાઈમાં બીજું કંઈ દુરાચરણ જોવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તો એમ ને એમ જ રહેવા દઈશું. છતાં આ બાળકની ધર્મસિદ્ધાન્તોને

લગતા પ્રશ્નોતરોની રીતસર અને નક્કી કર્યા પ્રમાણેની પરીક્ષા ગમે તો તમે અથવા તો પછી ડિમ્સડેઈલ લે એ વિશે આપણે કાળજી રાખવી જોઈશે. ઉપરાંત તે યોગ્ય ઉમરે નિશાળે જાય તેમ ધર્મમંડળીમાં જાય એ બાબત પણ દશાંશ ધરમાદો ઉઘરાવનારા માણસે લક્ષમાં રાખવી પડશે.'

બોલતો બંધ પડયો એટલે એ જુવાન પાદરી એ મંડળી બેઠી હતી ત્યાંથી થોડાં ડગલાં પાછળ હટયો, અને બારીના ભારે પડદા પાછળ તેનો ચહેરો થોડોઘણો ઢંકાઈ જાય એવે ઠેકાણે ઊભો રહ્યો. આ વખતે એની આકૃતિનો સૂર્યપ્રકાશમાં જે પડછાયો પડતો હતો તે પોતે હમણાં જ જે ઉદ્‌બોધન કર્યું તેની અંદરની આવેશમયતાને કારણે કંપી રહ્યો હતો. દરમિયાન પેલું ઉન્મત્ત ચંચળ નાનકડું પોગિયું —પર્લ—છાનુંમાનું ધીમે રહીને તેની પાસે પહોંચી ગયું, અને તેનો હાથ પોતાના બન્ને હાથમાં પકડીને તેણે પોતાનો ગાલ તે હાથને અડકાડયો. પર્લની પોતાનો પ્રેમભાવ દર્શાવવાની આ રીત એટલી બધી માર્દવભરી હતી અને સાથે એવી શાન્ત સરળતાભરી હતી કે તેની માતા આ બધું જોઈ રહી હતી તેણે પોતાના અંતરને પ્રશ્ન પૂછયો કે 'શું ખરેખર, આ મારી પર્લ છે?' આમ છતાં એ બાળકના અંતરમાં પ્રેમવૃત્તિ હતી જ, જોકે મોટે ભાગે તે આવેશના રૂપમાં વ્યક્ત થતી હતી, અને તેના સમસ્ત જીવનગાળામાં અત્યારના જેટલા માર્દવ સાથે ભાગ્યે જ બે વાર પ્રકટ થઈ હશે. જીવનમાં પુરુષોને સ્ત્રીઓની ચિરઈપ્સિત પ્રેમાદરદૃષ્ટિ બાદ કરીએ તો પછી નાનાં બચ્ચાંઓના પ્રેમ કે પક્ષપાતનાં આવાં ચિહ્નો જેવું મધુર બીજું કશું લાગતું નથી. કારણ કે આવો પ્રેમભાવ હૃદયની આધ્યાત્મિક વૃત્તિથી બીજા કોઈની સૂચના વગર સ્વયંભૂ રીતે પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યો હોય છે, અને તેથી આપણી જાતમાં ખરેખર ચાહવા ને માન આપવા લાયક કોઈક તત્ત્વ વસી રહેલું છે એમ સૂચવતો લાગે છે, એટલે પર્લે જ્યારે પોતાનો પ્રેમભાવ આવી રીતે પ્રદર્શિત કર્યો ત્યારે પાદરીએ પાછું વાળીને જોયું, એ બાળકના માથા પર પોતાનો

હાથ મૂકયો અને પછી પળવાર સંકલ્પવિકલ્પ કરી આખરે તેના કપાળ પર ચુંબન કર્યું. પણ નાનકડી પર્લનો આ વિરલ મનોભાવ કંઈ ઝાઝી ઘડી ટકયો નહિ, એટલે તે ખડખડાટ હસી પડી, અને એ દીવાનખાનામાં એટલી ત્વરિત અને હવાઈ ગતિથી નાચવા અને કૂદવા લાગી કે બુઝર્ગ વિલ્સનને તો એ વખતે આ છોકરીના પગના અંગૂઠા પણ ભોંયતળિયાને અડકયા હશે કે કેમ એ વિશે શંકા થઈ.

'આ શંડમાં તો જાદૂઈ વિદ્યા હોય એવું લાગે છે,' તેણે મિ. ડિમ્સડેઈલને કહ્યું. 'આને ભીડવા માટે કોઈ બુઢ્ઢીની સાવરણીની જરૂર પડે એવું નથી.'

'ભારે વિચિત્ર છોકરી !' વૃદ્ધ ચિલિંગવર્થે ટકોર કરી. 'એની પ્રકૃતિમાં એની માતાના અંશો તો સહેલાઈથી જોઈ શકાય છે. તો ગૃહસ્થો, એ બાળકની પ્રકૃતિનું પૃથક્કરણ કરી, તેની ઘટના અને સ્વરૂપ ઉપરથી તેનો પિતા કોણ હશે તેનું ચાતુર્યપૂર્વક અનુમાન કરવું હોય, તો શું કોઈ તત્ત્વજ્ઞની અન્વેષણબુદ્ધિને માટે એ અશક્ય છે ?'

'ના, આવી બાબતમાં ધર્મશૂન્ય તત્ત્વજ્ઞાનની કૂંચીનો ઉપયોગ કરવો એ તો પાપ ગણાય,' મિ. વિલ્સને કહ્યું. 'એ કરતાં તો એને માટે ઉપવાસ ને પ્રાર્થના કરવાં એ જ વધારે સારૂં. અને એ કરતાં પણ વધારે સારી વસ્તુ તો, વિશ્વંભર પોતે આ સકળ પ્રશ્નનું રહસ્ય પ્રકટ ન કરે ત્યાં સુધી તેને અત્યારે છે એવા ને એવા રૂપમાં રહેવા દેવો એ છે. એમ કરવાથી, આ બાપડા અનાથ ત્યક્ત બાળક પ્રત્યે પિતા જેવો માયાભાવ દર્શાવવાને દરેક ખ્રિસ્તી પુરુષને હક્ક રહે છે.'

આ વાતનો આવો સંતોષકારક નિર્ણય થતાં હેસ્ટર પ્રાઈન પર્લને લઈને ત્યાંથી ચાલી નીકળી. એમ કહેવાય છે કે તે એ મકાનનાં પગથિયાં ઊતરતી હતી એ વખતે એક ખંડની બારીની જાળી ખોલી નાખવામાં આવેલી, અને તેમાંથી તરત સૂબા બેલિંગહામની કડવા સ્વભાવની બહેન શ્રીમતી હિબિન્સ–હમણાં થોડાં વરસ ઉપર જ ડાકણ

ગણીને વધ કરવામાં આવેલી તે શ્રીમતી હિબિન્સ—નું મોઢું એ સૂર્યપ્રકાશમાં બારી બહાર ડોકિયું કરતું દેખાયું.

'આમ જો અલી,' એ મકાનમાં જે પ્રસન્નતાજનક નવીનતા હતી તેના પર પોતાના અપશુકનિયાળ વરવા ચહેરાથી કાળો ઓળો પાથરતી હોય એવી રીતે તે બોલી. 'આજે અમારી સાથે આવીશ તું ? જંગલમાં આજે મજાની મંડળી જામવાની છે, અને ત્યાં શયતાનને મેં લગભગ વચન આપી દીધું છે કે ફૂટડી હેસ્ટર પ્રાઈન પણ એ મંડળીમાં ભાગ લેશે.'

'જરા કૃપા કરીને મારા વતી તેની પાસે માફી માગજો !' હેસ્ટરે વિજયી સ્મિત કરીને ઉત્તર આપ્યો. 'મારે ઘેર રહીને મારી નાનકડી પર્લની નજર રાખવાની છે. આ લોકોએ જો પર્લ મારી પાસેથી ખૂંચવી લીધી હોત તો હું તમારી સાથે ખુશીથી જંગલમાં આવત અને એ શયતાનના ચોપડામાં મારી સહી કરી દેત, અને તે પણ મારા પોતાના લોહીથી સહી કરી દેત !'

'થોડા જ વખતમાં અમે તને ત્યાં જોવાનાં છીએ એ ધ્યાનમાં રાખજે !' પોતાનું માથું બારી પાછળ પાછું ખેંચી લેતાં લેતાં ભવાં સંકોચાવીને એ ડાકણે કહ્યું.

શ્રીમતી હિબિન્સ અને હેસ્ટર પ્રાઈન વચ્ચેની આ વાતચીતને કેવળ દૃષ્ટાન્તકથારૂપ નહિ પણ ખરેખર બનેલી પ્રમાણભૂત વસ્તુ ગણીએ તો પતિત માતા પાસેથી તેના પતનને પરિણામે જન્મેલા બાળકને વછોડાવવા વિરુદ્ધ પેલા જુવાન પાદરીએ જે દલીલ કરેલી તેનું પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ આમાં મળી રહે છે. એ બાળકે પોતાની માતાને આટલી નાની ઉમરમાં પણ શયતાનની જાળમાંથી બચાવી લીધી હતી.

વેદ

વાચકને યાદ હશે કે રોજર ચિલિંગવર્થના નામ નીચે એક બીજું નામ છુપાએલું હતું, પણ એ બીજું નામ અગાઉ ધારણ કરનાર પુરુષે નિશ્ચય કર્યો હતો કે એ બીજું નામ હવે કદી પણ કોઈએ ઉચ્ચારવું નહિ. હેસ્ટર પ્રાઈનની જાહેર ફજેતી જોવા મળેલા ટોળામાં મુસાફરીથી થાકી ગએલો એક પાકટવયનો પુરુષ ભયંકર જંગલપ્રદેશમાંથી તાજો જ નીકળી આવ્યો હતો, અને તેણે શહેરમાં આવતાં જ જેને ગૃહજીવનની ઉષ્મા અને પ્રસન્નતાની મૂર્તિરૂપે જોવાની પોતે આશા રાખેલી એવી સ્રીને જનતા સમક્ષ પાપના વર્ગ-ચિત્રરૂપે ખડી કરેલી જોઈ એ હકીકત આપણે વર્ણવી ગયા છીએ. એ વખતે તેનો માતૃયશ સકળ જનના ચરણ નીચે ચગદાઈ રહ્યો હતો. અને એ સાર્વજનિક બજારમાં એની આસપાસ શરમનો પોકાર થઈ રહ્યો હતો. એ બાઈનાં સંબંધીઓને જો આ સમાચાર કદી પણ મળવાના હોય તો તેઓને માટે તેમ એનું જીવન નિષ્કલંક હતું તે સમયના એના સાબતીઓને માટે હવે એના કલંકના ચેપ સિવાય બીજું કશું રહ્યું નહોતું; અને આ કલંક ને શરમનો હિસ્સો, એ સૌને આ બાઈની સાથે અગાઉ જેટલો ગાઢો ને નિકટ સંબંધ હતો અને એ સંબંધ જેટલો પવિત્ર હતો તેના પ્રમાણમાં, તેમને સૌને વહેંચી આપવાનો હતો એમાં જરાપણ શંકાને સ્થાન નહોતું. તો પછી

આવી રીતે પતન પામેલી સ્ત્રી સાથે જેનો સંબંધ અત્યંત નિકટનો અને અત્યંત પવિત્ર હતો તે પુરુષ, આવા કોઈ રીતે ઇચ્છવા યોગ્ય નહિ એવા કલંક અને શરમના વારસા પર પોતાનો હક્ક સાબિત કરવાને માટે ખાસ ચાહીને જાણી બૂજીને શા માટે આગળ આવે? એ પતિત સ્ત્રી સાથેનો પોતાનો સંબંધ પ્રકટ કરવા માટે એને કોઈ પણ ફરજ પાડતું નહોતું, તો પછી સ્વેચ્છાથી તે એવી પસંદગી શા માટે કરે? તેથી એ ફજેતીના માંચડા પર પોતાની સ્ત્રીની સાથે પોતાને કોઈ ખડો ન કરે એ વાતનો તો તેણે નિશ્ચય કરી નાખ્યો હતો. એક હેસ્ટર પ્રાઇન સિવાય બીજું કોઈ તેને ઓળખતું નહોતું, અને હેસ્ટર પ્રાઇનનું મોં તો તેણે સીવી લીધું હતું, એનાં મોંનાં તાળાં કૂચી તો તેના પોતાના જ હાથમાં હતાં, એટલે માનવજાતિના પત્રકમાં પોતાનું જે પ્રથમ નામ હતું તે પાછું ખેંચી લેવાનું, અને પોતાના પૂર્વજીવનના સ્નેહસંબંધો પૂરતું તો, લોકોએ લાંબા વખતથી તે ડૂબીને સમુદ્રને તળિયે પહોંચી ગયો છે એવી જે અફવાઓ ફેલાવી હતી તે અફવાઓ ખરેખર સાચી જ હોય તેમ સંસારમાંથી સર્વથા અદૃશ્ય થઈ જવાનું તેણે નક્કી કર્યું હતું. હવે આ નિર્ણય એકવાર અમલમાં મુકાઈ ગયો અને એનો આ ઉદ્દેશ સફળ થયો એટલે પછી તરત જ જીવનમાં નવો ઉદ્દેશ પ્રકટ થવાનો અને નવા સ્નેહસંબંધો બંધાવાના એ ચોક્કસ જ હતું. ખરું છે કે આ નવો ઉદ્દેશ ખરેખર ગુનારૂપ ન હોય તોપણ રહસ્યમય ને ગૂઢ તો રહેવાનો જ હતો, છતાં તેના શરીરમનની સઘળી શક્તિઓને પૂરતી પ્રવૃત્તિ આપે એવો પ્રબળ તો એ ઉદ્દેશ જરૂર રહેવાનો હતો.

પોતાના આ નિર્ણયને અનુસરીને, પોતાની અસાધારણ બુદ્ધિ અને વિદ્વત્તા સિવાય બીજા કોઈની ભલામણચિઠ્ઠી વગર તેણે આ પ્યૂરિટન શહેરમાં રોજર ચિલિંગવર્થને નામે વસવાટ શરૂ કર્યો. એના પૂર્વ જીવનમાં એણે અનેકવિધ અભ્યાસ કરેલો તેમાં એ જમાનાના ઔષધવિજ્ઞાનનો પણ એણે ગાઢ પરિચય કેળવેલો, એટલે

આંહીં એ જે રજૂ થયો તે વૈદ તરીકે રજૂ થયો, અને વૈદ તરીકે એને ઘણો સારો આવકાર મળ્યો. આ વસાહતમાં કુશળ વૈદો અને શસ્ત્રવૈદો જવલ્લે જ નજરે પડતા હતા. એ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે એ ધંધાના માણસોમાં આટલાંટિક પાર કરીને આંહીં આવનાર અન્ય લોકો જેટલો ધર્મોત્સાહ રડયાખડયા પુરુષમાં જ દેખતો હતો. એનું કારણ કદાચ એ હોય કે માનવશરીરનું અન્વેષણ કરવાને લીધે આવા પુરુષોની ઉચ્ચતર અને સૂક્ષ્મતર પ્રકારની શક્તિઓ જડવાદી બની જતી હતી, અને જીવનશક્તિને એના સમગ્ર સ્વરૂપમાં વ્યક્ત કરવા જેટલી કરામત ધરાવનારા આ મનુષ્યદેહરૂપી અદ્‌ભુત યંત્રની જટિલ રચના જોઈને તેઓ જીવનનું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ વીસરી જતા હતા. એ ગમે તેમ હોય, પણ આજ દિન સુધી આ ભલા શહેર બોસ્ટનની સુખાકારી દવાદારૂ પૂરતી તો એક બુઝર્ગ પુરુષ પાદરીના મદદનીશ તેમ હકીમ બન્નેનું કામ એકી સાથે કરતો હતો તેના હાથમાં રહી હતી. આ માણસને વૈદાની દિશામાં કશું પ્રમાણપત્ર કે ડિપ્લોમા મળેલો નહોતો, પણ ધર્મનિષ્ઠા અને સદાચરણને બળે કોઈ પણ પ્રમાણપત્ર કરતાં પણ લોકોમાં વિશેષ આદર એ મેળવી શકયો હતો અને આ શહેરમાં શસ્ત્રવૈદ્ય પણ એક જ હતો અને તે સજૈયાના રોજિન્દા વપરાશ સાથે શસ્ત્રવિદ્યાનો પ્રસંગોપાત્ત પ્રયોગ કરનારો હજામ. જયાંની વૈદકવિષયક સ્થિતિ આવી હોય ત્યાં રોજર ચિલિંગવર્થ જેવા વિદ્વાન વૈદનું આગમન ભારે મૂલ્યવાન થઈ પડે એ સ્વાભાવિક જ છે. એણે આંહીં આવીને તરત જ, જેના દરેક ઈલાજમાં દૂરદૂરના સંબંધવાળી અને સર્વથા વિજાતીય એવી ઔષધિઓનું એક મોટું જૂથ જાણે એને પરિણામે ઉદ્‌ભવતી દવા જીવનનુ અમૃત પ્રકટાવતી હોય એટલી બધી કાળજીથી એકઠું કરવામાં આવતું હતું એવા અટપટા અને દિમાગદાર વૈદકશાસ્ત્રની અંદરની પોતાની પારંગતતા પ્રકટ કરી બતાવી. વિશેષમાં, પોતે રેડ ઇન્ડિયનોના મુલકમાં કેટલોક વખત કેદ રહ્યો હતો તેથી ત્યાંનાં દેશી ઓસડિયાં અને જડીબુટ્ટીઓનું પણ એણે વિશાળ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું, અને અશિક્ષિત જંગલી લોકોને કુદરતના મહાન આશીર્વાદતુલ્ય

બની ગએલી આ સાદી દવાઓ પર પોતાને સૈકાઓથી મોટા મોટા વિદ્વાન દાક્તરો અને પંડિતોથી કાળજીપૂર્વક સંશોધાયા અને વિકસ્યા કરતી યૂરોપીય ઉપચારવિદ્યા જેટલો જ વિશ્વાસ છે એ વાત પણ તે પોતાના દરદીઓ આગળ કદી છુપાવતો નહિ.

ધાર્મિક જીવનના બાહ્યાચારવિધિઓ પૂરતો તો આ આગંતુક વિદ્વાન નમૂનેદાર કે આદર્શ ગણાય એવો હતો. આંહીં આવ્યા પછી ટૂંક મુદ્દતમાં જ તેણે રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઇલને પોતાના ધાર્મિક માર્ગદર્શક તરીકે પસંદ કર્યો હતો. આ જુવાન પાદરીના પાંડિત્યની કીર્તિ ઓક્સફર્ડમાં હજુ પણ તાજી હતી, એટલે એના કેટલાક અત્યુત્સાહી પ્રશંસકો એને લગભગ પ્રભુપ્રેરિત ધર્માચાર્ય જેવો ગણતા હતા અને એ જો સામાન્ય માણસોના જેટલું આયુષ્ય ભોગવી શકે અને એ બધો વખત એનું શરીર બરાબર કામ આપી શકે તો ખ્રિસ્તી ધર્મના શૈશવકાળમાં આદિ ધર્મગુરુઓએ એ ધર્મની જેટલી મહાન સેવાઓ કરેલી તેટલી જ મહાન સેવાઓ એ આ ન્યૂ ઇંગ્લંડના અત્યારના પાંગળા ધર્મજીવનને માટે કરશે એવું તેઓ દૃઢ શ્રદ્ધાપૂર્વક માનતા હતા. પણ આ જ અરસામાં મિ. ડિમ્સડેઇલનું આરોગ્ય સ્પષ્ટ રીતે લથડવા લાગ્યું હતું. એની રોજિન્દી ટેવોથી પરિચિત જનો આ પાદરીના ગાલની ફીકાશનો ખુલાસો કરતાં એના અત્યુત્સાહભર્યાં વિદ્યાભ્યાસંગને, તેમ ધર્મગુરુ તરીકેનાં પોતાનાં કર્તવ્યો બજાવવામાં તે અતિશય કાળજી રાખતો હતો તેને, તથા એ બંને કરતાં વિશેષ તો, પોતાના ઐહિક-જીવનની પ્રાકૃતતા પોતાના આંતર ધર્મદીપને રૂંધી કે આવરી ન દે તેટલા માટે તે વારંવાર જે ઉપવાસો અને ઉજાગરા—જાગરણો—કર્યા કરતો તેને એના ચહેરાની ફીકાશના કારણરૂપે રજૂ કરતા. કેટલાક કહેતા કે મિ. ડિમ્સડેઇલ જો ખરેખર મરી જવાના હોય તો એ ઉપરથી તો એમ પુરવાર થતું હતું કે એના જેવાના પુણ્ય ચરણને માટે આ જગત જરા યે લાયક નહોતું. તો બીજી બાજૂથી એ પોતે તો પોતાની લાક્ષણિક નમ્રતાપૂર્વક એટલું જ કહેતો કે વિશ્વંભર જો

પોતાને આ જગતમાંથી લઈ લેવાનું મુનાસબ ગણે તો તે પૃથ્વી પર પોતાને તેણે જે અલ્પમાં અલ્પ ધર્મકાર્ય કરવાનું સોંપેલું તે પણ કરવાની પોતાની અયોગ્યતાને કારણે જ એમ ગણશે. પણ એની લથડતી જતી તબિયતનાં કારણો વિશે આમ ગમે તેટલા મતભેદ હોય છતાં એનું આરોગ્ય કથળ્યું હતું એ બાબતમાં તો કશી શંકાને અવકાશ નહોતો. એની કાયા કૃશ થઈ ગઈ હતી; એનો અવાજ જોકે પહેલાં જેટલો જ ભરેલો અને મીઠો હતો છતાં એમાં વિકાર પેસવાનો એવી ગ્લાનિજનક આગાહી કરી રહ્યો હતો; અને નાનામાં નાના ભયપ્રસંગે અથવા એવા બીજા અણધાર્યા અકસ્માતપ્રસંગે એ પોતાની છાતી પર હાથ મૂકતો હતો, અને એ વખતે એનું મોં પહેલાં એકદમ લાલચોળ બની જતું હતું ને પછી તરત એકદમ ફીકું પડી જતું હતું એ ઉપરથી એને જે દારુણ વેદના થઈ રહી હતી તે દેખાઈ આવતી હતી.

રોજર ચિલિંજવર્થ આ શહેરમાં આવી પહોંચ્યો એ વખતે આ જુવાન પાદરીની સ્થિતિ આવી વિષમ થઈ પડી હતી, અને એની જ્વલંત શક્તિરૂપી જ્યોતિ ઊગતાં જ અકાળે આથમી જાય એવી સૌને ધાસ્તી હતી. તે ક્યાંથી આવ્યો તે બહુ થોડા માણસો કહી શકે એમ હતું. એટલે તેનું આ શહેરમાં આગમન તો જાણે તે એકાએક આકાશમાંથી પડ્યો હોય અથવા પાતાળ લોકમાંથી ફૂટી નીકળ્યો હોય એવું અગમ્ય લાગતું હતું, અને એની અગમ્યતામાં મીઠું મરચું ભભરાવી એને અદ્‌ભુતતાનું સ્વરૂપ આપી દેવું એ લોકોને માટે રમત વાત હતી. અત્યારે હવે સૌ તેને કુશળ વૈદ તરીકે પિછાનતા હતા. તે વનસ્પતિ કે જંગલી ફૂલોની કળીઓ એકઠી કરતો, વનવૃક્ષની કુમળી ડાળીઓ તોડતો તથા તેનાં મૂળિયાં ખોદી કાઢતો એ સૌના જોવામાં આવતું અને એ ઉપરથી સામાન્ય દૃષ્ટિને નકામી લાગતી વનસ્પતિના ગુપ્ત ગુણોથી તે પરિચિત હોય એમ સૌને લાગતું. જેની વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધિઓ લગભગ દૈવી જેવી ગણાતી હતી એવા સર

કેનેલ્મ ડિગ્બી તથા બીજા નામાંકિત પુરુષો પોતાના સોબતીઓ છે અને પોતાની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવી રહ્યા છે એમ તે કહેતો તે વાત કર્ણપરંપરાએ સૌના જાણવામાં આવતી. ત્યારે, જગતના વિદ્વાનમંડળમાં આટલું ઉચ્ચ સ્થાન ધરાવનારો આ પુરુષ આંહીં આવેલો તે શા હેતુથી ? જેનો ખરો કાર્યપ્રદેશ તો મહાનગરીઓમાં રહેલો હતો એવો આ કુશળ પુરુષ આંહીંના અરણ્યપ્રદેશમાં શું ઢૂંઢતો હશે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એક અફવા જોરદાર બનવા લાગી –અને એ અફવા ગમે તેટલી બુદ્ધિશૂન્ય હોવા છતાં કેટલાક અતિ સમજુ માણસો પણ તે માનવા લાગ્યા–કે ભગવાને ખરેખરો ચમત્કાર કરીને જર્મન વિદ્યાપીઠના ઔષધિશાસ્ત્રના એક ધુરંધર પંડિતના શરીરને આકાશમાર્ગે આણીને એકદમ મિ. ડિમ્સડેઇલના અભ્યાસખંડના દ્વાર આગળ ખડું કરી દીધું હતું ! પણ બીજા કેટલાક પુરુષો આમના કરતાં વધુ શાણા હતા. તેઓ સમજતા હતા કે ભગવાનને કંઈ પોતાના ઉદ્દેશો પાર પાડવા માટે ચમત્કારિક દરમિયાનગીરીના નાટકી તમાશા કરવાની જરૂર પડતી નથી, એટલે તેઓ રોજર ચિલિંગવર્થ બરોબર ખરા વખતે જ આંહીં આવી પહોંચ્યો તેમાં વિશ્વંભરનો કરુણામય હાથ રહેલો છે એમ માનતા હતા.

આ વિચારને એ વૈદ આ જુવાન પાદરીમાં જે ઊંડો રસ લેવા લાગ્યો તેથી પુષ્ટિ મળી. એ વૈદ આવીને એ પાદરીના ધર્મપ્રદેશનો સભ્ય બન્યો, અને મૂળથી જ એકાન્તપ્રિય અને થોડાબોલા એવા એ પાદરીનો મૈત્રીભાવ અને વિશ્વાસ સંપાદન કરવા લાગ્યો. પોતાના ધાર્મિક માર્ગદર્શકની તબિયતને જોઈને તેણે ભારે ભીતિ વ્યક્ત કરી. છતાં તે સુધારવાનો યત્ન કરી જોવા તેણે પોતાની આતુરતા બતાવી, અને એ યત્ન જો થોડા જ વખતમાં શરૂ કરવામાં આવે તો હિતકર પરિણામ આવે અને તબિયત પૂરેપૂરી સુધરી જાય એવી પોતાને પૂરેપૂરી આશા છે એમ જણાવ્યું. એટલે મિ. ડિમ્સડેઇલના ધર્મપ્રદેશની અંદર વસતા વડીલ પુરુષો મદદગાર ધર્મગુરુઓ, પ્રૌઢ વયની

સન્નારીઓ, અને જુવાન તેમ ફૂટડી અપરિણીત સ્ત્રીઓ એ સૌએ મળીને આ વૈદ સ્વયમેવ નિખાલસ રીતે ચરણે ધરેલી કૌશલ્યભરી સેવાનો અખતરો કરી જોવા એકી સાથે તેના પર આગ્રહપૂર્વક દબાણ કર્યું. પણ મિ. ડિમ્સડેઇલે એ સૌની વિનતિનો કોમળ શબ્દોથી અસ્વીકાર કર્યો.

'મારે કશી દવાની જરૂર નથી,' તેણે કહ્યું.

પણ જ્યારે દર રવિવારે તેના ગાલ આગલા રવિવાર કરતાં વધુ ને વધુ ફીકા ને દૂબળા પડતા જતા હોય, અને જ્યારે પોતાની છાતી પર હાથ દબાવવો એ વસ્તુ આકસ્મિક ચેષ્ટાને બદલે રોજની અખંડ ટેવ જેવી બની ગએલ હોય, ત્યારે પછી દવાની જરૂર નથી એમ એ જુવાન પાદરી શી રીતે કહી શકે? શું એ પોતાની જીવનપ્રવૃત્તિથી કંટાળીને થાકી ગયો હતો? શું એને મરી જવાનું મન હતું? આવા આવા પ્રશ્નો બોસ્ટનના તેના કરતાં મોટા ધર્મગુરુઓએ તેમ જ તેના ધર્મમન્દિરના મદદનીશોએ ગંભીર ધર્મભાવથી પૂછવા માંડયા, અને વિશ્વંભરે આવી સ્પષ્ટ રીતે જે મદદ તેને મેળવી આપી હતી તેનો અસ્વીકાર કરવામાં રહેલા પાપ પર એ સૌ પાદરીમંડળે તેને પ્રવચન આપ્યું. એટલે આ જુવાન પાદરીએ તેમની સૌની વાત મૂંગા મૂંગા શાન્તિથી સાંભળી અને આખરે એ વૈદ સાથે વાતચીત કરવાનું તેમને વચન આપ્યું.

'જો ભગવાનને મારી વાત મંજૂર હોત,' પોતે આપેલું આ વચન પાળવા માટે તેણે વૃદ્ધ રોજર ચિલિંગવર્થને વૈદકીય સલાહ આપવા નોતર્યો ત્યારે રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઇલે કહ્યું, 'તો તો તમે મારી ખાતર તમારી વૈદવિદ્યા અજમાવો તેના કરતાં મારી આ બધી મહેનત, મારો આ સર્વ વિષાદ, મારાં પાપ અને મારાં દુ:ખ એ સઘળાંનો મારી સાથે ટૂંક મુદતમાં જ અંત આવે, અને એ બધાની અંદરના પાર્થિવ અંશો મારી સાથે મારી કબરમાં દફનાઈ જાય, અને આધ્યાત્મિક અંશો મારા સનાતન સ્વરૂપમાં ભળી જાય, એથી મને વિશેષ સંતોષ થાત.'

'ઓહો,' રોજર ચિલિંજવર્થનું સમસ્ત વર્તન જે સ્વાસ્થ્યથી–એ સ્વાસ્થ્ય નૈસર્ગિક હોય કે કૃત્રિમ રીતે ધારણ કરેલું હોય તે જુદી વાત–સદા યે અંકિત હતું તે સ્વાસ્થ્યથી તેણે કહ્યું, 'જુવાન પાદરી એમ જ બોલે. જુવાન માણસોએ આ સંસારમાં ઊંડાં મૂળ નાખ્યાં નથી હોતાં તેથી તેઓ જીવન પરનો પોતાનો કાબૂ આવી સહેલાઈથી જતો કરી શકે છે! અને સદા યે ઈશ્વરના સહચારમાં જ જગતમાં વિચરનારા સાધુ પુરુષો તો અભિનવ જેરૂસલેમની સુવર્ણમય ફરસબંધી પર એ ઈશ્વરની સંગાથે ચાલવા માટે આંહીંથી જલદી જલદી ઊપડી જવાને હંમેશા આતુર જ હોય છે.'

'ના,' કપાળ પર વેદનાની સુરખી ત્વરાથી પસાર થઈ ગઈ, એટલે પોતાની છાતી પર હાથ મૂકીને એ જુવાન પાદરીએ કહ્યું, 'ત્યાં ચાલવા જેટલી લાયકાત મારામાં હોત, તો તો મને આંહીં રહ્યા જ ઉદ્યોગ કરવાથી સંતોષ થાત.'

'સાધુ પુરુષો હંમેશાં પોતાની જાત પ્રત્યે એવી તુચ્છતાની દૃષ્ટિએ જ જુએ છે,' વૈદે કહ્યું.

આવી રીતે એ ભેદી વૃદ્ધ રોજર ચિલિંજવર્થ રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેલનો શારીરિક સલાહકાર–આરોગ્યમંત્રી બન્યો. એ વૈદને પોતાના દરદીના દર્દમાં જ રસ હતો એમ નહોતું, પણ તેને તો એના ચારિત્ર્ય અને માનસગુણોનું પણ નિરીક્ષણ કરવાની પ્રબળ વૃત્તિ હતી, એટલે આ બન્ને પુરુષો વચ્ચે ઉમરનો મોટો તફાવત હોવા છતાં એ બન્ને જણ ધીરે ધીરે પોતાનો સમય એકબીજાના સાથમાં વધુ ને વધુ ગાળવા લાગ્યા. પાદરી પોતાની તબિયત સુધરે એટલા માટે અને વૈદ રોગ-શાન્તિ કરે એવી વનસ્પતિ પોતે એકઠી કરી શકે એટલા માટે એ બન્ને જણ ગમે તો સમુદ્રકિનારે અથવા પછી અરણ્યમાં લાંબે સુધી સાથે સાથે ફરવા જવા લાગ્યા. એ વખતે ગમે તો મોજાંઓની ગર્જના કે મર્મર ધ્વનિ અથવા વૃક્ષટોચોમાંથી આવતું ગંભીર વાયુસંગીત એમના વિવિધ વિહારનું સંગાથી બનતું. બન્ને જણ એકબીજાના અભ્યાસ-

ખંડ ને નિવૃત્તિસ્થાનના મિજમાન પણ ફરીફરીને થતા. પાદરીને વૈદનો બુદ્ધિવિકાસ અસાધારણ ઊંડાણ અને વિસ્તારવાળો લાગ્યો, અને એના વિચારોની વ્યાપકતા ને સ્વતંત્રતા પણ પોતાના વ્યવસાયબંધુઓમાં જવલ્લે જ જોવામાં આવે એવી અસાધારણ પ્રકારની એને લાગી, એટલે તેને આ વિજ્ઞાનવિદની સોબતનો મોહ ઊપજ્યો. અને ખરી વાત કહીએ તો તો વૈદનું આ વિચારસ્વાતંત્ર્ય જોઈ ને પાદરીને આઘાત ન લાગ્યો હોય તોપણ તે ચમકી તો જરૂર ગયો, કેમકે મિ. ડિમ્સ-ડેઇલ સાચો ધર્મગુરુ, સાચો ધર્મપરાયણ પુરુષ હતો, તેનામાં ધર્મ પ્રત્યેની આદરવૃત્તિ મોટા પ્રમાણમાં વિકાસ પામી હતી, અને તેનું ચિત્ત પણ એ પ્રકારનું હતું કે કોઈ પણ એકાદ સંપ્રદાયને ચીલે જોસપૂર્વક ધસવું, અને સમયના વહેવા સાથે એ ચીલો ઊંડો ને વધુ ઊંડો બનાવતાં જવું એ એનું લક્ષણ હતું. સમાજની કોઈ પણ અવસ્થામાં એ આપણે જેને ઉદારમતવાદી કહીએ એવો પુરુષ તો થયો જ ન હોત. તેને તો પોતાના પોલાદી ચોકઠામાં તેને પૂરી રાખે એવા કોઈ ધર્મસંપ્રદાયનું નિયમન તેના પર સતત રીતે ચાલુ હોય ત્યારે જ ચિત્તમાં નિરાંત થાય એવું હતું. આમ હોવા છતાં પોતે રોજ રોજ સંપર્કમાં આવતો હતો એવા પોતાના ધંધાના પુરુષો કરતાં જુદા જ પ્રકારની બુદ્ધિના માધ્યમદ્વારા વિશ્વનું દર્શન કરવામાં તેને પ્રસંગોપાત્ત જે નિવૃત્તિનો અનુભવ થતો હતો અને આનંદ ઊપજતો હતો તે કંઈ થોડો નહોતો. એ તો જાણે, અત્યાર સુધી તે પોતાના ગોચ અને ગૂંગળાટભર્યા અભ્યાસખંડમાં દીપપ્રકાશ અથવા રૂંધાઈ રૂંધાઈ ને આવતાં કિરણોના સૂર્યપ્રકાશમાં પુસ્તકોમાંથી નીકળતી સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ, શારીરિક કે નૈતિક ગમે તે પ્રકારની છતાં ફૂગીના જેવી વાસથી ગંધાતા વાતાવરણમાં બેસીને પોતાનું જીવન વ્યર્થ રીતે ગુમાવ્યા કરતો હતો ત્યાં બહારની ખુલ્લી તાજી હવા દાખલ કરે એવી એક બારી ઉઘાડી નાખી હોય, એવું એને લાગતું હતું. પણ આ હવા એટલી બધી તાજી અને ઠંડી હતી કે એનાથી લાંબા વખત સુધી તે જીરવી શકાય એવું નહોતું. એટલે પાદરી અને તેની સાથે સાથે વૈદ

પણ એ હવામાંથી એકદમ પાછા ફરીને એમનું ધર્મમંડળ જેને વિહિત અને શાસ્ત્રસંમત ગણે એવા વિચારોની મર્યાદામાં જ પાછા જલદી જલદી આવી જતા હતા.

રોજર ચિલિંગવર્થ પોતાના દરદીની તેનાં બન્ને સ્વરૂપોમાં–તે પોતાને ટેવાઈ ગએલે રસ્તે પોતાને પરિચિત બની ગએલા વિચારોના વર્તુલમાં ફરતો હતો એ સમયના તેના સામાન્ય જીવનને પ્રસંગે તે જે સ્વરૂપમાં દેખાતો હતો તે સ્વરૂપમાં, તેમ જેની નવીનતા તેના શીલની સપાટી પર તેના ચારિત્ર્યનું કોઈ અપૂર્વ તત્ત્વ લઈ આવે એવા ને સામાન્ય રીતે તે ટેવાએલો હતો તેથી ભિન્ન જ પ્રકારના નૈતિક વાતાવરણમાં તેને મૂક્યો હોય તો એ વખતે તે જે સ્વરૂપમાં દેખાતો હતો તે સ્વરૂપમાં એમ તેનાં બન્ને સ્વરૂપોમાં–કાળજીપૂર્વક બારીક તપાસ કર્યા કરતો હતો. આ ઉપરથી એમ લાગતું હતું કે તેનું હિત સાધવાનો પ્રયત્ન આદરવા અગાઉ એ પુરુષને બરાબર યથાર્થ સ્વરૂપમાં પિછાનવો એ વસ્તુ એને તાત્ત્વિક અગત્યની જણાતી હતી. જ્યાં જ્યાં હૃદય ને બુદ્ધિ હોય છે, ત્યાં ત્યાં ભૌતિક શરીરના વ્યાધિઓ પણ આ બન્નેની વિશિષ્ટતાઓથી હમેશાં રંગાએલા હોય છે. આર્થર ડિમ્સડેઈલમાં વિચાર અને કલ્પના એટલાં બધાં પ્રવૃત્તિશીલ હતાં, અને ગ્રહણધારણની ચેતનાશક્તિ એટલી સતેજ હતી, કે તેની શારીરિક નિર્બળતાનું મૂળ ત્યાં ક્યાંક હોવાનો સંભવ હતો. એટલે રોજર ચિલિંગવર્થ–એ કુશળ પંડિત, એ માયા ને મૈત્રીભાવભર્યો વૈદ–તેના સિદ્ધાન્તોને ખોતરી ખોતરીને તેનું રહસ્ય સમજી, તેનાં સંસ્મરણોનું મર્માન્વેષણ કરી, અને ખજાનો શોધવાને નીકળેલો માણસ ઊંડા કોતરમાં સાવચેતીપૂર્વક બધે તપાસ કરે તેવી રીતે તેના જીવનમાં બધી વાતની સૂક્ષ્મ તપાસ કરીને પોતાના દરદીના અંતરમાં ઊંડે ઊંડે ઊતરવા માટે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. કોઈ સંશોધકને શોધ કરવાને માટે તક મળેલ હોય તેમ પરવાનો પણ મળેલ હોય, અને એ શોધ કરવાને માટે આવશ્યક એવી નિપુણતા તેનામાં હોય તો પછી એવો

સંશોધક ન સમજી શકે એવાં રહસ્યો કે ગૂઢતત્ત્વો બહુ જ થોડાં હોય છે. જે માણસ પોતાના અંતરમાં કોઈ ગુપ્ત વાતનો ભાર લઈને ફરતો હોય તેણે ખાસ કરીને પોતાના વૈદ્ય સાથે બહુ નિકટ પરિચયમાં આવવું નહિ. કેમકે એ વૈદ્યમાં જો નૈસર્ગિક ચતુરાઈ ને તીવ્ર બુદ્ધિ હોય, અને તેની સાથે જેવું યથાર્થ નામ આપવું મુશ્કેલ છે એવું એક તત્ત્વ–ચાલોને અત્યારે કામ પૂરતું આપણે તેને સહજોપલબ્ધિ કહીએ તે તત્ત્વ–હોય; તે જો કશો અહંભાવ પ્રકટ ન કરે તેમ પોતાનાં આગળ પડતાં અરુચિકર લક્ષણો વ્યક્ત ન કરે; તેનામાં જો પોતાના દરદી સાથે પોતાના ચિત્તને એટલું પ્રીતિભાવવાળું બનાવવાની કૃત્રિમ કે પ્રયત્નસિદ્ધ નહિ પણ જન્મસિદ્ધ એવી શક્તિ હોય કે તેનો દરદી મનમાં તો પોતે જાણે એકલો એકલો વિચાર કરે છે એમ માનતો હોય એવી વાતો અજાણતાં તેની આગળ બોલી નાખતો હોય; આવી રીતે દરદી જે કંઈ વાત પ્રકટ કરે તે કશા યે ક્ષોભ કે આવેશ વગર ઝીલી લેવામાં આવે, અને સ્પષ્ટ રીતે બોલી બતાવેલા સમભાવપૂર્વક નહિ પણ મૌનપૂર્વક, અવાજ ન થાય એવા નિઃશ્વાસપૂર્વક અથવા તો વચ્ચે વચ્ચે અવારનવાર પોતે બધી વાત બરાબર સમજે છે એમ દર્શાવનારા એકાદ શબ્દના ઉચ્ચારપૂર્વક સ્વીકારવામાં આવે : વિશ્વાસુ મિત્રના આવા આવા ગુણોની સાથે તેને પેલો પુરુષ પોતાના વૈદ્ય તરીકે સ્વીકારતો હોય એ પરિસ્થિતિના લાભો જો એ ગુણોમાં ઉમેરાય–તો કષ્ટાઈ રહેલા પુરુષનો આત્મા કોઈ અનિવાર્ય પળે પોતાની આસપાસ જકડી લીધેલાં બંધનોથી મોકળો બનીને પીગળવા લાગશે, અને પોતાની સઘળી ગુપ્ત વાતો ધોળે દહાડે બહાર કાઢીને સામળા પણ પારદર્શક પ્રવાહરૂપે વહેવા લાગશે.

રોજર ચિલિંજવર્થમાં ઉપર ગણાવેલા સઘળા અથવા ઘણાખરા ગુણો હતા. છતાં વખત તો એમ ને એમ વહેવા લાગ્યો. આ બન્નેનાં કેળવાએલાં સંસ્કારી ચિત્તોને એકઠાં થઈને મળવા માટે, માનવીએ અત્યાર સુધીમાં જે જે બાબતોનો વિચાર કર્યો છે અને જે જે વિષયોનું અધ્યયન કરેલું છે તે સઘળા વિષયોનો અખિલ પ્રદેશ મિલન-

ભૂમિ તરીકે તૈયાર હતો. તેથી આપણે કહી ગયા તેમ આ બે પુરુષો વચ્ચે એક પ્રકારનો ગાઢ નિકટતાભર્યો સંબંધ જામ્યો. તેઓ ધર્મ અને નીતિ, સાર્વજિક પ્રશ્નો અને અંગત ચાલચલગત એમ બધી બાબતોની ચર્ચા કરતા. બન્ને જણ ખાસ પોતાની અંગત જ ગણાય એવી ઘણી બાબતો વિશે એક બીજાને વાતો કરતા, અને છતાં, આ પાદરીના મનમાં ઊંડે ઊંડે કોઈ ગુપ્ત વાત હોવી જોઈએ એમ વૈદ માનતો હતો, પણ તેવી કોઈ ગુપ્ત વાત એ પાદરીના ચિત્તમાંથી નીકળીને તેના સોબતીના કાને આવી નહિ. આથી વૈદને શંકા પડી કે મિ. ડિમ્સડેઇલે એના શારીરિક વ્યાધિનું સ્વરૂપ પણ પોતાની આગળ પૂરેપૂરું પ્રકટ કરેલું નથી. ખરેખર, પાદરીનું આ મૌન તો અજબ કહેવાય !

થોડા વખત પછી રોજર ચિલિંજવર્થે કરેલા ઇશારા ઉપરથી ડિમ્સડેઇલના મિત્રોએ એવી ગોઠવણ કરી કે જેથી એ બન્ને જણ એક જ મકાનમાં રહેવા લાગ્યા. આમાં ઉદ્દેશ, પાદરીના જીવનસાગરમાં જે કંઈ ભરતી ઓટ થાય તે દરેક પર તેને વિશે ચિંતા કર્યા કરતા અને તેના પ્રત્યે પ્રેમભાવ રાખનારા વૈદની નજર રહી શકે એ હતો. આમ એ બન્ને જણ સાથે રહી શકે એવી યોજના થાય તો સારું એમ સૌની ખૂબ ઇચ્છા હતી, તેથી એ યોજના સિદ્ધ થઈ શકી ત્યારે આખા શહેરમાં સૌને આનંદ થયો. એ જુવાન પાદરીનું હિત સાધવા માટે આ યોજના સૌને ઉત્તમોત્તમ લાગતી હતી. અલબત્ત, તેના હિતની સિદ્ધિ અર્થે આ સિવાય બીજી પણ એક યોજના થઈ શકે એમ હતી, અને આ વિષયમાં કંઈ યે અભિપ્રાય દર્શાવવાનો જેમનો અધિકાર ગણાય એવા પુરુષોના મત પ્રમાણે તો તે યોજના પેલી યોજના કરતાં પણ ચડિયાતી હતી. આ યોજના એ હતી કે તે પાદરી પ્રત્યે ધર્મદષ્ટિએ પુષ્કળ આસક્તિ રાખનારી અને તેને પ્રેમાદરપૂર્વક પૂજનારી અનેક રૂપવતી કુમારિકાઓ ત્યાં હતી, તેમાંથી એકાદનું તે પ્રાણિગ્રહણ કરે. પણ એ બાબતમાં આર્થર ડિમ્સડેઇલને સમજાવી શકાય એવી અત્યારે

તો કશી આશા દેખાતી નહોતી, કેમકે જાણે ધર્મગુરુઓએ તો સદા યે અપરિણીત જીવન જ ગુજારવું જોઈએ એવો તેની દૃષ્ટિએ ધર્મમંડળના નિયમનનો કોઈ સિદ્ધાંત હોય એમ એ સંબંધમાં જ્યારે જ્યારે કંઈયે સૂચન તેને કરવામાં આવતું ત્યારે ત્યારે તે એકદમ તેનો તિરસ્કાર કરતો હતો. આ પ્રમાણે મિ. ડિમ્સડેઈલને, તેની પોતાની જ ઇચ્છાથી, કોઈ બીજા માણસને ત્યાં જે લૂખોપાકો ખોરાક મળે તે ખાવાનો હતો; અને કોઈ બીજાની સઘડીથી જ તાપવા માગતા પુરુષોને જીવનભર જે ઠંડી વેઠવી પડે તે ઠંડીમાં ઠૂંઠવાવાનું હતું. તેથી આ ચતુર, શાણો, અનુભવી અને શુભેચ્છક વૈદ્ય—જુવાન પાદરી પ્રત્યે પિતાના જેટલા પ્રેમાદરભાવથી જોનારો આ વૈદ્ય—જ સમસ્ત માનવ-જાતિમાં એ જુવાન પાદરીના નિકટ સહવાસમાં રહે એ ખરેખર સૌને સર્વથા યોગ્ય લાગ્યું.

આ બન્ને મિત્રોનું નવું નિવાસસ્થાન, પાછળથી કિંગ્ઝ ચેપલનું પૂજ્ય ધર્મમંદિર બાંધવામાં આવેલું છે તે જ જગા પર લગભગ આવી રહેલા સામાજિક દૃષ્ટિએ પ્રતિષ્ઠિત એવી એક ધર્મનિષ્ઠ વિધવાના મકાનમાં નક્કી થયું હતું. એની એક બાજૂએ, મૂળ આઇઝેક જહોન-સનનું ખેતર ને ઘર હતું ત્યાં, કબ્રસ્તાન આવેલું હતું, તેથી આ પાદરી અને વૈદ્ય બન્નેના હૃદયમાં પોતપોતાના વ્યવસાયને અંગે ગંભીર વિચારો સ્ફુરાવે એવી એ જગા હતી. એ ભલી વિધવા બાઈએ મિ. ડિમ્સડેઈલ પ્રત્યે માતાની જેટલી કાળજી રાખીને તેને માટે પુષ્કળ સૂર્યપ્રકાશ આવે અને મધ્યાહ્નને સમયે તડકો ખૂબ લાગે તો બારીઓના પડદા બીડી શકાય એવી સગવડવાળો પોતાના મકાનનો આગલો ખંડ નક્કી કર્યો. એ ખંડની દીવાલો પર ગોબેલિનની શાળો પર તૈયાર થએલા કહેવાતા ચિત્રાંકિત પડદા ટાંગી દીધા હતા. પડદા ગોબેલિનમાં તૈયાર થયા હોય કે બીજે, પણ તેના પર ડેવિડ ને બાથશેબા, અને પયગંબર નાથનની પૌરાણિક કથા હજુ એ વખતે ઊપટી નહિ ગએલા એવા તાજા રંગોમાં દોરેલી હતી.

એ ચિત્રોમાં કથામાંની પેલી સ્વરૂપવતી સ્ત્રીને તથા દુઃખને ધિક્કારતા પેલા પયગંબરને એમ ઉભયને તાદૃશ આકારમાં આલેખેલાં હતાં. આ પડદા આગળ એ વિવર્ણ પાદરીએ પોતાનો ગ્રંથસંગ્રહ ગોઠવ્યો. એ ગ્રંથસંગ્રહમાં જૂના ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુઓએ રચેલાં ચામડાના પૂઠે બાંધેલાં પુસ્તકો, યાહુદી પંડિતોનાં પુસ્તકો તેમ મઠનિવાસી સાધુ પુરુષોની વિદ્વત્તાના ફાલરૂપ પુસ્તકો હતાં. મકાનની બીજી બાજૂએ રોજર ચિલિંજવર્થે પોતાના અભ્યાસખંડ અને પ્રયોગશાળાની ગોઠવણ કરી. આ પ્રયોગશાળા કંઈ અત્યારનો કોઈ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી ઠીક ઠીક સંપૂર્ણ ગણે એવી સમૃદ્ધ નહોતી, પણ તેમાં રાસાયણિક સંશોધનમાં ઉપયોગી થઈ પડે એવું એક યંત્ર અને ઓસડિયાં તેમ રસાયણોનું મિશ્રણ કરવાનાં સાધનો હતાં. પણ આટલી અલ્પ સામગ્રી વડે પણ પોતાનો ઉદ્દેશ કેમ પાર પાડવો તે એ અનુભવી કીમિયાગરને બરાબર આવડતું હતું. ત્યારે આવા સોઈદાર અને અનુકૂળ મકાનમાં આ બન્ને વિદ્વાન પુરુષોએ પડાવ નાખ્યો. બન્ને જણ પોતપોતાના ખંડમાં પોતપોતાના ખાસ વિષયનું અધ્યયન મનન ચિંતન સ્વતંત્ર રીતે કર્યાં કરતા, છતાં એક બીજાના ઓરડામાં જવાની સગવડ હોવાથી ને ઘરના માણસ જેવા બની ગયા હોવાથી બન્ને જણ એકબીજાના ખંડમાં આંટો મારી આવતા અને એમ એકબીજાની પ્રવૃત્તિનું કૌતુકપૂર્વક નિરીક્ષણ કર્યાં કરતા.

આથી, આ જુવાન પાદરીની તબિયત સુધારી તેને પહેલાના જેવો તંદુરસ્ત બનાવી દેવા માટે અનેક સ્ત્રીપુરુષો જાહેર રીતે, ઘર આંગણે, તેમ મનમાં ખાનગી રીતે ઈશ્વરને જે અનેક પ્રાર્થનાઓ ફરી ફરીને કર્યાં કરતાં તે પ્રાર્થનાઓ પાછળનો હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે વિશ્વંભરે આ બધી સગવડ કરી આપી છે એમ આપણે અગાઉ સૂચવ્યું તેમ રેવરંડ આર્થર ડિમ્સડેઈલના ઘણા ખરા સમજદાર મિત્રો જે કલ્પના કરતા હતા તે છેક અર્થરહિત નહોતી. પણ મિ. ડિમ્સડેઈલ અને આ ભેદી બુઝર્ગ વૈદ વચ્ચેના સંબંધ વિષે આ

શહેરનો એક બીજો સમુદાય હમણાં હમણાં થોડા વખતથી એક સ્વતંત્ર જ અભિપ્રાય ધરાવવા લાગ્યો હતો એ વાત પણ હવે જણાવી દેવી જોઈએ. કોઈ અણઘડ લોકસમુદાય જ્યારે સ્વતંત્ર દૃષ્ટિએ જોવા કે મત બાંધવા નીકળે છે ત્યારે તેને માટે છેતરાવાનો સંભવ ઘણો મોટો હોય છે છતાં, એ સમુદાય જ્યારે પોતાના વિશાળ ને ભાવોષ્માભર્યા અંતરની અંતઃસ્ફુરણા કે સહજોપલબ્ધિને આધારે કોઈ પણ મત બાંધે છે ત્યારે આવી રીતે એણે પ્રાપ્ત કરેલા નિર્ણયો એટલા ઊંડા અને અચૂક હોય છે કે તે કોઈ અતિમાનુષ સાધન દ્વારા પ્રકટ થએલા સત્ય જેવા બની જાય છે. જે લોકોની આપણે આંહીં વાત કરીએ છીએ તેઓ રોજર ચિલિંજવર્થ પ્રત્યે પોતાને જે અણગમો હતો તે અણગમાના સમર્થનમાં ગંભીર રીતે રદિયો આપવો પડે એવી એક પણ હકીકત કે દલીલ રજૂ કરી શકે એમ નહોતા. ખરી વાત છે કે એ લોકોમાં એક બહુ જ બુઢ્ઢો કારીગર હતો ખરો, જે ત્રીસેક વરસ ઉપર સર થોમસ ઓવરબરીનું ખૂન થએલું તે વખતે લંડનમાં વસતો હતો. એ કારીગર એમ કહેતો હતો કે આ વૈદને પોતે એ વખતે ઓવરબરીપ્રકરણમાં સંડોવાએલા નામચીન જૂના ઈલમી જાદૂગર દાક્તર ફોરમેનના સાથમાં અત્યારે પોતે ભૂલી ગએલો એવા હાલ કરતાં કોઈ જુદા જ નામે જોએલો હતો. વળી બીજા બે ત્રણ માણસોએ એવી પણ ગર્ભિત વાત કહી કે આ કુશળ વૈદ રેડ ઇંડિયન લોકોના મુલકમાં કેદી હતો ત્યારે એ જંગલી પ્રજાના પુરોહિતોના મંત્રપ્રયોગોમાં ભાગ લઈને તેણે પોતાનું વૈદકનું જૂનું જ્ઞાન વધાર્યું હતું. હવે આ બધા જંગલી પ્રજાના પુરોહિતો તો જબરા જાદૂગરો હતા અને ભૂતપ્રેતવિદ્યાની અંદરની પોતાની કુશળતાને બળે દેખીતી રીતે અસાધ્ય લાગતા એવા અનેક રોગો મટાડતા હતા. બહુ મોટી સંખ્યાના માણસો—અને આ બધા માણસો એવી ઠાવકી બુદ્ધિના, અવલોકનશીલ, વ્યવહારકુશળ પુરુષો હતા કે બીજા વિષયોમાં એમના અભિપ્રાયો ખરેખર મૂલ્યવાન ગણાય એવા હતા—એમ કહેતા હતા કે શહેરમાં આવ્યા પછી, અને તેમાં યે ખાસ કરીને તો મિ.

ડિમ્સડેઇલ સાથે એક જ મકાનમાં રહેવા માંડ્યા પછી રોજર ચિલિં-જવર્થના દેખાવમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવો ફેરફાર થયો છે. એ શહેરમાં આવ્યો ત્યારે શરૂઆતમાં એનો દેખાવ શાન્ત, ચિંતનપરાયણ, અને પંડિતના જેવો હતો, પણ હવે એના ચહેરામાં પોતે અગાઉ નહિ દીઠેલી એવી વિરૂપતા અને દુષ્ટતા જોવામાં આવતી હતી. અને એ વૈદને લોકો જેમ વધુ વધુ જોતા તેમ આ વિરૂપતા અને દુષ્ટતા દૃષ્ટિને વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ થતી જતી લાગતી. સામાન્ય પ્રાકૃત લોકોના મત પ્રમાણે તો એની પ્રયોગશાળાની અંદર જે અગ્નિ એ સળગાવેલો રાખતો હતો તે એ પાતાળલોકમાંથી લાવેલો હતો, અને તે અગ્નિમાં એ જે બળતણ નાખતો હતો તે પણ નરકલોકમાંથી આણેલું હતું, અને તેથી એ નરકલોકના બળત-ણના ધુમાડાની મેશથી એનો ચહેરો સ્વાભાવિક રીતે જ સામળો પડતો જતો હતો.

આખી વાત સંક્ષેપમાં સમેટી લઈએ તો, લોકોના બહુ વિશાળ ભાગમાં એવો અભિપ્રાય ફેલાવા લાગ્યો કે, ખ્રિસ્તી જગતના સકળ યુગોમાં થઈ ગએલા વિશિષ્ટ પવિત્રતા ને સાધુતાવાળા બીજા અનેક પુરુષોની પેઠે રેવરંડ આર્થર ડિમ્સડેઇલ કને પણ શયતાન વારંવાર આવતો હતો, અથવા શયતાન પોતે આવતો ન હોય તો શયતાનનો કોઈ પ્રતિનિધિદૂત બુઝર્ગ રોજર ચિલિંજવર્થનો વેશ લઈને તેને વળગી પડ્યો હતો. આ આસુરી પ્રતિનિધિને આ પાદરીના નિકટ સહવાસમાં આવીને એના અંતરમાં ઊંડે ઊતરવાની અને એ દ્વારા એના આત્મા સામે કાવતરું કરવાની અમુક મુદ્દત માટે જાણે દૈવી પરવાનગી મળેલી હતી. હવે આ રીતે પાદરી અને શયતાન વચ્ચે જે યુદ્ધ આરંભાએલું હતું તેમાં વિજય કયા પક્ષને મળવાનો એ સંબં-ધમાં તો કોઈ પણ સમજદાર માણસને જરા પણ શંકા જેવું હોય જ નહિ એમ સૌ કહેતા હતા. આ ઝઘડામાં પાદરી જ નિઃશંક વિજય મેળવવાનો, અને એ વિજયને પરિણામે એનું આખું સ્વરૂપ

જ પલટાઇને અત્યાર કરતાં વિશેષ ગૌરવશાળી બનવાનું એવી આશાથી અને શ્રદ્ધાથી લોકો એ ઝઘડાના પરિણામની વાટ જોવા લાગ્યા. દરમિયાન, વિજય સિદ્ધ કરતાં પૂર્વે એને જે મરણતોલ વેદનાનો ઘણું કરીને અનુભવ લેવો પડવાનો તેનો વિચાર કરતાં સૌને ખરેખર ખેદ થતો હતો.

અરેરે ! આ બાપડા પાદરીની આંખોના ઊંડાણમાં જે ગમગીની અને ભયત્રસ્તતાના ભાવો જોવામાં આવતા હતા તે ઉપરથી તો એમ લાગતું હતું કે શયતાન સાથેનું એનું આ યુદ્ધ અત્યંત દારૂણ નીવડતું જતું હતું અને તેમાં વિજય જ મળશે એવી કશી ખાતરી નહોતી.

વૈદ અને તેનો દરદી

બુઝર્ગ રોજર ચિલિંજવર્થ એના સમસ્ત જીવન દરમિયાન પહેલેથી સ્વભાવે શાંત અને જોકે બહુ હેતાળ તો નહિ છતાં માયાળુ હતો, અને સંસાર સાથેના તેના સકળ વ્યવહારમાં વિશુદ્ધ અને પ્રમાણિક પુરુષ હતો. અત્યારે તે મનમાં એમ સમજતો હતો કે પોતે જે અન્વેષણ આદર્યું છે તે કોઈ ન્યાયાધીશના જેટલી જ આકરી અને નિષ્પક્ષ પ્રમાણિકતાથી આદર્યું છે, અને પ્રસ્તુત વિષયમાં જોકે માનવ-હૃદયના રાગદ્વેષો અને પોતાની જાત પ્રત્યે થએલા અન્યાયોનો પ્રશ્ન સંકળાએલો હતો, છતાં એવું કશું માનવ કે અંગત તત્ત્વ એમાં પરોવાએલું ન હોય અને ભૂમિતિના સિદ્ધાંતની અંદરની કેવળ કાલ્પનિક આકૃતિઓ ને રેખાઓ સાથે જ પોતે કામ કરી રહ્યો હોય એવી કેવળ સત્યપરાયણતાથી પ્રેરાઈ ને જ પોતે આ અન્વેષણ કરી રહ્યો છે એમ એ માનતો હતો. પણ આ અન્વેષણમાં એ જેમ જેમ આગળ વધતો ગયો તેમ તેમ આ બુઢ્ઢા માણસને આ વિષયનો ભયંકર મોહ ઊપજતો ગયો, એક પ્રકારની અનિવાર્ય શક્તિ કે સત્તાએ-સ્વરૂપે શાંત છતાં ભયંકર સત્તાએ—તેની આસપાસ ભરડો લઈ લીધો, અને એ સત્તાના સઘળા આદેશો એ પાર પાડી શક્યો નહિ ત્યાં સુધી આ ભરડામાંથી તેણે એને જરા પણ ચસકવા દીધો નહિ. કોઈ માણસ સોનું મેળવવા માટે જેમ ખાણમાં ઊંડે ઊંડે ખોદ્યા કરે,

અથવા એથી વધારે ઉચિત ઉપમા આપીએ તો, કોઈ ઘોરખોદિયો દફનાએલા માણસની છાતી પર દાટવામાં આવેલો હીરો મેળવવા માટે જેમ તેની કબર ખોદ્યા કરે, જોકે એવા ખોદકામને અંતે તો એને કેવળ માનવશરીરના સડેલા ખવાએલા અવયવો સિવાય બીજું કંઈયે મળવાનો સંભવ ન હોય છતાં ખોદ્યા કરે, એવા ઘોરખોદિયાની પેઠે તેણે હવે આ બાપડા પાદરીના અંતરને ખોદવા માંડયું. પાદરીના અંતરમાંથી પેલા ઘોરખોદિયાની પેઠે એને જો કેવળ માનવ શરીરના સડેલા અવયવો જ જોઈતા હોય તો તો એના આત્માની સ્થિતિ ખરેખર દયાપાત્ર ગણાવી જોઈએ.

કેટલીક વાર તો આ વૈદની આંખમાંથી કોઈ ભઠ્ઠીના ઉપરના ભાગમાં જોવામાં આવે છે એવું અપશુકનિયાળ આસમાની તેજ ચમકતું નજરે પડતું હતું. એ તેજ ઉપરથી લાગતું હતું કે આ કાળા ખાણિયાને પોતાના ખોદકામમાં ઉત્તેજન આપે—પોતે જે વસ્તુ માટે આ ખોદકામ કરી રહ્યો હતો તે હાથ આવવાની એની આશાદ્વારા તેને ઉત્તેજન આપે—એવાં કોઈક ચિહ્નો જે ભૂમિમાં તે એ ખોદકામ કરી રહ્યો હતો તેમાં સંભવ છે કે તેને મળી આવ્યાં હતાં.

'આ માણસને સૌ વિશુદ્ધ ચારિત્ર્યશાળી ગણે છે,' આવાં ચિહ્નો મળી આવેલાં તેવી કોઈક ક્ષણે તે સ્વગત બોલ્યો, 'દેખાવે પણ એ કેવળ ધર્મપરાયણ અને આધ્યાત્મિકતાથી ભરપૂર લાગે છે, છતાં ગમે તો તેના પિતા તરફથી અથવા તો પછી માતા તરફથી તેને પ્રબળ પાશવતાનો વારસો મળેલો હોય એમ જણાય છે, માટે આ દિશામાં ચાલો આપણે આગળ જરા ઊંડું ખોદકામ કરીએ.'

પછી પાદરીના અલ્પપ્રકાશિત અંતરમાં લાંબી શોધ કરી એટલે એમાંથી એને માનવજાતિના કલ્યાણની ઉચ્ચ મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ, ભૂતમાત્રના આત્મા પ્રત્યેની ઉષ્માભરી પ્રેમવૃત્તિ, વિશુદ્ધ ભાવનાઓ અને હૃદયભાવો, અધ્યયન મનનને અંતે પરિપુષ્ટ થએલી એવી નૈસર્ગિક ધર્મનિષ્ઠા—આવા આવા ઉચ્ચ સદ્દગુણોના સ્વરૂપમાં એને પુષ્કળ મૂલ્યવાન સામગ્રી

મળી આવી, પણ આપણા અન્વેષકને મન તો આ સઘળું મહામુલું એનું કોડીની યે કિંમતનું નહોતું લાગતું, એટલે આવી ઉચ્ચ સામગ્રી જ મળતાં એ હતાશ થઇને એ દિશામાંથી પાછો ફરતો અને કોઇ બીજે ઠેકાણેથી ફરી શોધ કરવી શરૂ કરતો. એની આ શોધ એ ચોરના જેટલી ચૂપકીથી કરતો–કોઇ ઓરડામાં મકાનધણી અધજાગતો અથવા તો કદાચ પુરેપૂરી જાગ્રત અવસ્થામાં સૂતેલો પડ્યો હોય ત્યાં તફડંચી કરવા જનારો ચોર જેમ સાવચેત પગલે આજૂબાજૂએથી બધી બાબતની ચોકસાઇ રાખતો અંધારામાં ફંફોસતો ફંફોસતો કાળજીપુર્વક તપાસ કરે, એ મકાનધણી જે મહામૂલ્યવાન વસ્તુને પોતાની આંખના રતન સમાન ગણીને યત્નપૂર્વક સાચવી રહ્યો હોય તે જ વસ્તુ ઉઠાવી લેવા માટે આમ ભારે કાળજીપૂર્વક એ ચોર જેમ તપાસ કરે એવી રીતે આ માણસે પણ તપાસ કરવા માંડી. અને એણે આ પ્રમાણે પહેલેથી જ બરાબર સાવચેતી રાખેલી હોવા છતાં અવારનવાર પોતે ચાલતો હતો એ જમીનતળિયામાંથી અવાજ થતો હતો; એનાં વસ્ત્રો પણ એક બીજા સાથે ઘસાય તેથી તેનો સળવળાટ થતો, અને જ્યાં જવાનો પોતાને હક્ક નહતો એવી નિષિદ્ધ ભૂમિમાં પોતે જેને લૂંટવા માગતો હતો એ પુરુષના પર જ પોતાનો પડછાયો અણધાર્યો પડતો હતો. એટલે કે, મિ. ડિમ્સડેઇલના જ્ઞાનતંતુઓ એટલા બધા સૂક્ષ્મસંવેદનશીલ હતા કે તે કોઇ પણ વસ્તુની અસર સહજોપલબ્ધિના જેવી ત્વરાથી ઝીલી લેતા હતા, જાણે આત્મામાં કોઇ વિષયના જ્ઞાનનો એકાએક ઝબકારો થયો હોય એવી રીતે તે વસ્તુઓને સમજી લેતા હતા, અને તેથી આ વૈદ સાથેના પોતાના વ્યવહારમાં પોતાને નુકસાન કરે ને પોતાના સ્વાસ્થ્યને ક્ષુભિત કરે એવું કોઇક અનિષ્ટ વિરોધી તત્ત્વ પેઠું છે એવું આછું આછું ભાન તેને થઇ આવતું હતું. પણ સામી બાજુએ રોજર ચિલિંજવર્થ પણ એટલો જ સૂક્ષ્મસંવેદનશીલ હતો; એને પણ પાદરીના જેવા જ ત્વરિત જ્ઞાનઝબકારાથી આજૂબાજૂની પરિસ્થિતિ પ્રકટ થઇ જતી હતી; એટલે જ્યારે પાદરી એના તરફ ભયભીત દૃષ્ટિથી જોતો ત્યારે વૈદ, મિત્રની પેઠે માયાળુ, સંભાળ

રાખનાર, સમભાવપૂર્વક તપાસ રાખનાર, અને છતાં બીજાની વાતમાં જરા પણ વધુ પડતું માથું ન મારનાર સૌમ્ય પુરુષનું શાન્ત સ્વરૂપ ધારણ કરીને બેસી જતો.

છતાં, માંદા માણસમાં સ્વાભાવિક રીતે આવી જતી અમુક પ્રકારની રોગિષ્ઠ વિકૃત મનોદશાને લીધે મિ. ડિમ્સડેઈલ જો આખી માનવજાતને માટે વહેમીલો અને શંકાશીલ ન બની ગયો હોત, તો એ પાદરી આ પુરુષનું યથાર્થ સ્વરૂપ કદાચ વધારે સારી રીતે જોઈ શક્યો હોત. પણ તે તો કોઈ પણ પુરુષને મિત્ર માની જ શકતો નહોતો, કોઈના પર પણ વિશ્વાસ રાખી જ શકતો નહોતો, એટલે જ્યારે એક માણસ એનો દુશ્મન થઈને એની પાસે આવી પહોંચ્યો ત્યારે આ માણસ મારો મિત્ર છે એમ જેમ એ કોઈને ઓળખી શકતો નહોતો તેમ આ માણસ મારો દુશ્મન છે એમ પણ એ પારખી શક્યો નહિ. એટલે એ વૈદ વિશે એને થોડી ઘણી ગંધ આવવા છતાં એ તેની સાથે આગળના જેવો જ પરિચયભર્યો નિકટ સહવાસ રાખીને, રોજરોજ તેને પોતાના અભ્યાસખંડમાં આવકાર આપતો, અથવા પોતે એની પ્રયોગશાળામાં જતો, અને વિનોદ તેમ વૈવિધ્ય ખાતર નકામાં જાળાંઝાંખરાંમાંથી અકસીર દવા તૈયાર કરવામાં આવતી તેની આખી વિધિ ને પ્રક્રિયા અવલોક્યા કરતો હતો.

એક દિવસ હાથ પર લમણો ટેકવીને અને એ હાથની કોણી કબ્રસ્તાન ભણીની બારીના બારસાખ પર રાખીને પાદરી, રોજર ચિલિંગવર્થ કદરૂપા દેખાવના કેટલાક રોપાઓનું એ વખતે નિરીક્ષણ કરી રહ્યો હતો તેની સાથે વાત કરવા લાગ્યો.

'ભલા વૈદરાજ,' એ રોપાઓ તરફ તીરછી નજરે જોઈને—આ પાદરીનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ એ હતું કે હમણાં હમણાં કોઈ મનુષ્ય કે કોઈ નિર્જીવ વસ્તુ તરફ જોવું હોય તો તેના તરફ તે સામે મોંઢે સીધી નજરે ભાગ્યે જ જોતો હતો, અને કેવળ તીરછી નજર જ

તેના ભણી કરતો હતો, એટલે એવી તીરછી નજરે જોઈ ને—તેણે પૂછ્યું. 'આવાં પોચાં પાંદડાંવાળી આ વનસ્પતિ તમે ક્યાંથી લાવ્યા ?'

'કેમ વળી, આ બાજૂના કબ્રસ્તાનમાંથી જ,' પોતાનું નિરીક્ષણ-કાર્ય ચાલુ રાખીને વૈદે જવાબ આપ્યો. 'આ જાતનાં ઝાંખરાંનો મને પોતાને પણ આ પહેલી જ વારનો પરિચય થાય છે. અત્યાર પહેલાં મેં આવા રોપા કદી જોયા નહોતા. પેલી નામનિશાન વગરની કબર પરથી મને તે મળી આવ્યા. એ મૃત પુરુષના સ્મરણમાં પોતાની મેળાએ જ તેના સ્મૃતિલેખનું કામ કરવા નીકળી પડેલા આ વિરૂપ ઝાંખરાં સિવાય બીજું કશું ઊભું કરેલું જણાતું નથી. આ ઝાંખરાં એના અંતરમાં ઊગી નીકળ્યાં છે, અને મને લાગે છે કે એના અંતરમાં કોઈ ભયંકર ગુપ્ત વાત જીવનભર રહેલી અને મરતાં સુધીમાં એણે તે કોઈ ને જણાવેલી નહિ તેથી મૃત્યુ સમયે પણ તેના શબની સાથે આ કબરમાં જ તે દટાઈ રહેલી તેને અત્યારે પોતાના આ બેડોળ દેખાવદ્વારા એ ઝાંખરાં દર્શાવી રહેલ છે.'

'કદાચ તેને એ ગુપ્ત વાત કોઈને જણાવવાની તો ઉત્કટ ઇચ્છા હશે.' મિ. ડેમ્સડેઈલે કહ્યું, 'પણ બીચારો જણાવી શક્યો નહિ હોય.'

'કેમ નહિ જણાવી શક્યો હોય ?' વૈદે સામો પ્રશ્ન પૂછ્યો. 'સમસ્ત પ્રકૃતિ પાપની કબૂલાત કરવા માટે સૌને પ્રબળ રીતે પ્રેરી રહી છે, એટલી બધી પ્રબળ રીતે પ્રેરી રહી છે કે એ માણસે પોતાની વાત જીવતાં ન જણાવી તો એણે અપ્રકટ રાખેલા એ ગુનાને હવે પ્રકટ કરી દેવા માટે આ કાળાં ઝાંખરાં તેના અંતરમાંથી ઊગી નીકળ્યાં છે—આમ પ્રકૃતિ કોઈ નહિ ને કોઈ રૂપમાં અચૂક રીતે ગુપ્ત વાત જાહેર કરવાને સૌને પ્રેરી રહી છે, છતાં એ કેમ નહિ જણાવી શક્યો હોય ?'

'એ બધી તો, મહેરબાન, તમારી કલ્પનાની ભ્રમણા છે,' પાદરીએ જવાબ આપ્યો. 'મને જે લાગે છે તે સાચું હોય તો તો, માનવહૃદયમાં દટાઈ રહેલી ગુપ્ત વાત, ગમે તો પ્રકટ શબ્દો દ્વારા

અથવા કોઈ પ્રતીક કે મૂર્તિના સૂચનદ્વારા જાહેર કરવા માટે ઈશ્વરી દયા સિવાય બીજી કોઈ પણ વસ્તુમાં તાકાત નથી. કોઈ મહા દયાળુ ભગવાન પાસે જ આવાં હૃદયો પોતાની ગુપ્ત વાત ખુલ્લી કરી શકે. બીજાં કોઈ આગળ તે કદી ઊઘાડી જ ન શકે. આવી ગુપ્ત વાત પોતાના અંતરમાં દાટી રાખવાનો ગુનો કરનારાં હૃદયોને તો એવી વાત, સમસ્ત વિશ્વની સકલ ગૂઢ વસ્તુઓનું રહસ્ય પ્રકટ થવાનો અંતિમ દિવસ આવે ત્યાં સુધી ઇચ્છા હોય કે ન હોય તોપણ બળપૂર્વક પોતાના અંતરમાં દાટી રાખવી પડે છે, અને એ અંતિમ દિવસે બધી ગુપ્ત વાતો પ્રકટ થવાની એમ જે આપણા પવિત્ર શાસ્ત્રગ્રંથમાં લખેલું છે તેનો અર્થ પણ માનવીઓનાં વિચારો અને કાર્યોનું તે દિવસે જે પ્રકટીકરણ થવાનું તે એ બદલ એમને સૌને સજા કરવાના આશયથી થવાનું એવો પણ એ શાસ્ત્રવચનોનો અર્થ હું પોતે તો કરતો નથી. એવો અર્થ કરવો એ તો એ શાસ્ત્રવચનોને બહુ જ છીછરી દૃષ્ટિએ જોવા બરાબર ગણાય. ના, આવું જે પ્રકટીકરણ થવાનું તે તો આ બાબતમાં મારી કોઈ ભારે સમજફેર ન થતી હોય તો, આપણા જીવનનું ગૂઢ રહસ્ય પ્રકટ થાય અને પોતે એ રહસ્ય કળી શકે એવી ઇચ્છા રાખનારાં અને એને માટે ત્યાં સુધી સતત રાહ જોઈ રહેલાં સઘળાં સમજદાર પ્રાણીઓની બુદ્ધિને સંતોષ આપવા ખાતર થવાનું. આ જીવનનું ગૂઢ રહસ્ય ઉકેલવા ને સ્પષ્ટ કરવા માટે સઘળાં મનુષ્યોનાં હૃદયના જ્ઞાનની જરૂર પડવાની, એટલે તેમની પાસેથી પોતાની ગુપ્ત વાતો જણાવી દેવાની માગણી કરવામાં આવશે. અને હું તો વિશેષમાં એમ પણ માનું છું કે તમે હમણાં જણાવી એવી ક્ષુદ્ર અધમ ગુપ્ત વાતો પોતાની અંદર સંઘરી બેઠેલાં હૃદયો એ અંતિમ દિવસે પોતાની એ બધી થાપણ રજૂ કરવાનાં તે કંઈ અનિચ્છાએ કે આનાકાનીથી નહિ, પણ અકથ્ય આનંદ સાથે એ બધું તેઓ ઠાલવવાનાં.'

'એમને જો એ વાત જણાવતાં એટલો બધો આનંદ થતો હોય તો પછી આંહીં અત્યારે જ કાં નહિ જણાવી દેતાં હોય ?' પાદરી

ભણી સ્વાસ્થ્યપૂર્વક તીરછી નજર કરીને રૉજર ચિલિંગવર્થે પૂછ્યું. ‘આવી અકથ્ય નિવૃત્તિનો લહાવો એ પાપી ચિત્તો જલદી જલદી શા માટે નહિ લેતાં હોય ?’

‘મોટે ભાગે તો તેઓ એ લહાવો લે જ છે,’ જાણે દુઃખનો જબરો સણકારો થયો હોય એવી રીતે પોતાની છાતી જોરથી દાબીને પાદરીએ કહ્યું. ‘મારી આગળ કેટલા યે માણસોએ દોષનિવેદન કર્યું છે, અને તે પણ કેવળ મરણપથારીમાં જ નહિ, પણ કેટલાંક શરીરે સમર્થ અને યશે નામાંકિત હતાં એવા દિવસોમાં કર્યું છે. અને પોતાનાં પાપોનો એ રીતે નિખાલસ એકરાર કર્યા પછી એ પતિત માનવબન્ધુઓને કેવી નિરાંત અને છુટકારાનો અનુભવ થએલો મેં જોયો છે ! એ વખતે તો જાણે તેઓ લાંબા વખત સુધી કોઈ કોટડીમાં ગોંધાઈ રહ્યાં હોય, અને તેથી પોતાના જ બહાર કાઢેલા શ્વાસની એ કોટડીમાં જમા થએલી હવાથી ગૂંગળાઈ ગયાં હોય, અને એવી કોટડીમાં લાંબો વખત રહ્યા પછી આખરે ખુલ્લી તાજી હવાનો દમ લેવાની જાણે એમને તક મળતી હોય એટલો બધો આનંદ એમને થતો હતો. અને એવો આનંદ થાય એમાં નવાઈ પણ શી ? ધારો કે કોઈ માણસે ખૂન કર્યું હોય, તો એ અભાગિયો ખૂની, પોતે ખૂન કરેલા માણસના મુડદાને જગતને એનું જે કરવું હોય તે કરે એવા વિચારથી એકદમ બહાર ફેંકી ન દેતાં પોતાના હૃદયમાં દાટી રાખવાનું પસંદ શા માટે કરે ?’

‘છતાં કેટલાક માણસો પોતાની ગુપ્ત વાત એવી જ રીતે પોતાના હૃદયમાં દાટી રાખે છે,’ વૈદે શાન્તિથી કહ્યું.

‘ખરું; એવા માણસો જરૂર હોય છે.’ મિ. ડિમ્સડેલે ઉત્તર આપ્યો. ‘પણ એમ કરવાને એમને કેટલાંક સહેલાઈથી સમજાય એવાં સ્પષ્ટ કારણો હોય છે. પણ એ પ્રકારનાં કારણોની વાત હાલ તરત જવા દઈએ તોપણ એમ કરવાનું એક પ્રબળ કારણ તો કદાચ એ હોય છે કે એમની પ્રકૃતિ જ અબોલ હોય છે, એટલે તેઓ એ વાત

ઉચ્ચારી શકતા નથી. અથવા–આપણે એવું પણ અનુમાન ન કરી શકીએ ? કે–એ માણસો પતિત ને અપરાધી હોવા છતાં એમના ચિત્તમાંથી ઈશ્વરના મહિમા અને માનવીના કલ્યાણની ધગશ કંઈ ઓછી થએલી હોતી નથી, તેથી મનુષ્યોની આગળ પોતાની જાતને અધમ કે ભ્રષ્ટ સ્વરૂપમાં બતાવતાં તેમનો જીવ ચાલતો નથી; કેમકે પોતાની જાતને એવા ખરા સ્વરૂપમાં બતાવે તો પછી તે પળથી માંડીને કોઈ પણ શુભકાર્ય તેમને હાથે થઈ શકતું નથી તેમ ભૂતકાળનું અનુચિત કાર્ય અગાઉ કરતાં પણ વધારે સારી સેવા બજાવીને ધોઈ નાખવાનો અવકાશ પણ તેમને માટે પછી રહેતો નથી. એટલે પછી તેઓ, પોતાના અંતરમાં આમ કરવાથી અકથ્ય યાતના થતી હોવા છતાં, અંદરથી એમનાં હૃદય આખાં ને આખાં અનીતિ અન્યાયથી કલંકિત બન્યાં હોય અને એ અનીતિ અન્યાયમાંથી તેમને છૂટવું હોય તોપણ કેમે કરતાં છૂટી શકતા ન હોય તેથી ઉપરથી તો તાજા જ પડેલા બરફના જેવો સ્વચ્છ ને શુભ્ર દેખાવ ધારણ કરીને જ પોતાના માનવબંધુઓના સમૂહમાં વિચરે છે.'

'એવા માણસો આત્મવંચના જ કરી રહ્યા હોય છે,' રોજની ઢબ કરતાં જરા વિશેષ ભાર મૂકીને પોતાની તર્જનીથી જરા ચેષ્ટા કરીને રોજર ચિલિંગવર્થે કહ્યું. 'એમને જે બટ્ટો ખરી રીતે લાગેલો હોય છે તે જાહેરમાં સ્વીકારતાં એ લોકો ડરે છે. માનવજાતિને માટે પ્રેમ અને ઈશ્વરની સેવા કરવાની ધગશ એ બધું એમના હૃદયમાં ખરેખર હશે કે કેમ એ તો કોણ જાણે, પણ આટલું તો નિશ્ચિત છે કે એમના પાપે એમના હૃદયમાં વસી રહેલા કેટલાંક અનિષ્ટ તત્ત્વોને બહાર કાઢી જગતમાં રોપ્યાં છે, અને ત્યાં પછી એને અધમસંતતિનો મોટો ફાલ આવવાનો છે. અને એ લોકો જો ખરેખર ઈશ્વરનો મહિમા જાણવા ને વધારવા માગતા હોય તો એમણે પોતાના ભ્રષ્ટ હાથ આકાશ ભણી કદી ઊંચા કરવા નહિ ! એમને જો પોતાના માનવબંધુઓની સેવા કરવાની ઇચ્છા હોય, તો

પશ્ચાત્તાપપૂર્વક આત્માવમાનના કરીને એમણે પાપ ને દુરાચારથી માનવીનો અંતરાત્મા કેટલો દુભાય છે અને એ અંતરાત્માનું સામર્થ્ય કેટલું ઉગ્ર અને વાસ્તવિક છે તે પોતાની જ જાતના દૃષ્ટાંતથી બતાવીને માનવજાતિની પ્રથમ સેવા કરવી જોઈએ. તમારા જેવો શાણો અને ધર્મપરાયણ મિત્ર શું મને એમ માનવાનું કહેશે કે ઈશ્વરને અત્યંત પ્રિય છે એવા સત્ય કરતાં ખોટો ડોળ કે દેખાવ એ વધારે સારી વસ્તુ હોઈ શકે—એથી ઈશ્વરનો મહિમા વિશેષ જાળવી ને વધારી શકાય, અથવા એથી માનવજાતિનું હિત વિશેષ સાધી શકાય? ના, ના. એવું હોઈ જ ન શકે. મારી વાત ખાતરીપૂર્વક માનજો કે એવો વિચાર ધરાવનારાં માણસો આત્મવંચના જ કરી રહ્યાં છે.'

'એમ પણ હોય,' પોતાને અપ્રસ્તુત કે અપ્રિય લાગતી ચર્ચા ઉડાડી મૂકવી હોય ત્યારે એ દાખવતો એવો ઉદાસીનતાનો ભાવ દાખવીને એ જુવાન પાદરીએ કહ્યું. ખરેખર, પોતાની આવેશમય પટુકરણ પ્રકૃતિને ક્ષુબ્ધ કરે એવો કોઈ પણ વિષય નીકળ્યો હોય તો તેમાંથી છટકી જવાની એનામાં હાજરજવાબી શક્તિ રહેલી જ હતી. 'પણ હવે હું મારા સુનિષ્ણાત વૈદરાજને પૂછવા માગું છું કે એમની માયાભરી માવજતથી આ દુર્બળ કાયાને ખરેખર કંઈ લાભ થયો એમને લાગે છે કે નહિ?'

રોજર ચિલિંજવર્થ આનો ઉત્તર આપે એ પહેલાં તો એ બન્ને જણે કોઈ નાનકડા બાળકના સ્પષ્ટ ઉન્માદભર્યાં ખડખડાટ હાસ્યનો અવાજ પડખેના કબ્રસ્તાનમાંથી આવતો સાંભળ્યો. એટલે પાદરીએ સહજ પ્રેરણાથી પોતે બેઠો હતો તે ખુલ્લી બારીમાંથી નજર કરી—સમય ઉનાળાનો હતો તેથી બારી ખુલ્લી જ રાખી હતી—તો તેણે હેસ્ટર પ્રાઈન અને નાનકડી પર્લને આંગણાને વીંધીને જતી કેડી પર ચાલતાં દીઠાં. એ ઉનાળાનો દિવસ જેવો ખુશનુમા દેખાતો હતો તેવી જ આ પર્લ પણ ખુશનુમા ને રમણીય દેખાતી હતી, પણ અત્યારે એનું ચિત્ત આડાઈભર્યા ટીખળને સ્વાડે

ચઢી ગયું હતું, અને એનું ચિત્ત આવે રવાડે ચઢી જતું ત્યારે તે માનવસંસર્ગ કે સમભાવના વર્તુલમાંથી એકદમ બહાર નીકળી આવતી હતી. અત્યારે તે કશા પણ પૂજ્યભાવ વગર એક કબર ઉપરથી બીજી કબર ઉપર ઠેકડા મારવા લાગી હતી. આમ ઠેકડા મારતી મારતી તે કોઈ મરહૂમ મહાપુરુષની કબર પર સ્મૃતિલેખરૂપે મૂકેલી એક પહોળી સપાટ શિલા પર આવી—આ શિલા કદાચ ખુદ આઈઝેક જહોનિસનની જ હોય– અને ત્યાં આવીને તે નાચવા લાગી. એની માએ તેને કંઈક સભ્યતાપૂર્વક વર્તવાની આજ્ઞા તેમ આજીજી કરી તો તેના જવાબમાં તેણે એ કબરની પડખે ઊગેલા એક ઊંચા ઝાડ ઉપરથી ઝીણા ઝીણા કાંટાવાળાં ફળ લીધાં. આવાં ફળ ખોબો ભરીને લઈને પોતાની માની છાતીને શણગારી રહેલા પેલા હિંગળોકિયા અક્ષરની કિનાર પર મૂક્યાં, એટલે એના કુદરતી સ્વભાવ પ્રમાણે એ કાંટાળાં ફળ કેમે ઉખેડી શકાય નહિ એવા રૂપમાં ત્યાં ચોટી ગયાં. હેસ્ટરે પણ પછી તે ઉખેડવાની દરકાર કરી નહિ.

દરમિયાન રોજર ચિલિંજવર્થ પણ એ બારી આગળ આવી પહોંચ્યો હતો, એટલે એણે ભયંકર સ્મિત કરીને નીચે જોયું.

'એ છોકરીના માનસબંધારણમાં કશું નિયમન કે સત્તા માટેનો કશો માનભાવ નથી, તેમ માનવસંસ્થાઓ અને અભિપ્રાયો—એ સાચાં હોય કે ખોટાં હોય તોપણ એકે સ્વરૂપમાં તેને એને માટે કશી પરવા નથી.' તેણે જાણે સ્વગત બોલતો હોય એવી રીતે પોતાના સાથીને કહ્યું. 'એક દિવસ મેં એને સ્પ્રિંગલેઈનની અંદરનાં ઢોરો માટેના પાણીના હવાડામાંથી પાણી લઈને ખુદ સૂબા સાહેબ સામે તે પાણી ઉડાડતી જોએલી. આ છોકરી તે કેવી હશે ? શું આ પોરિયું સર્વથા દુષ્ટ જ હશે? એનામાં શું સ્નેહવૃત્તિ જેવું કંઈ હશે ખરું ? એના જીવનમાં કોઈ નિયામક તત્ત્વ જેવું શોધી શકાય ખરું ?'

'નિયમભંગના સ્વાતંત્ર્ય સિવાય બીજું કશુંય તત્ત્વ શોધી

શકાય નહિ,' જાણે આ બાબત પોતાના મનમાં જ ચર્ચતો હોય એવી શાન્ત સ્વસ્થ રીતે મિ. ડિમ્સડેઈલે જવાબ આપ્યો.

એ છોકરી આમની આ વાતચીતનો અવાજ ઘણું કરીને સાંભળી ગઈ. કેમકે વિનોદ ને સમજભર્યું એક તેજસ્વી છતાં તોફાની સ્મિત કરીને તેણે આ બારી ભણી ઊંચે નજર કરી અને પેલા કાંટાવાળું એક ફળ રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઈલ પર તાકીને માર્યું. આ નાનકડા અસ્ત્ર આગળ એ નાજુક હૃદયના પાદરીસાહેબ તો ડરીને પાછા હઠી ગયા. એની આવી ભયભીત અવસ્થા કળી જતાં પર્લ અત્યંત આનંદના આવેશમાં પોતાના નાનકડા હાથે તાળીઓ પાડવા માંડી. પર્લની પેઠે હેસ્ટર પ્રાઈને પણ આ વખતે અનાયાસે ઊંચે જોયું, અને એ રીતે જુવાન તેમ વૃદ્ધ એવા આ ચારે જણ એકબીજાને મૂંગાં મૂંગાં જોઈ રહ્યાં. પણ સૌ એમ શાન્ત રીતે જોઈ રહ્યાં હતાં ત્યાં છોકરી મોટેથી ખડખડાટ હસી પડી, અને પછી બોલી ઊઠી, 'ચાલ ચાલ, બા ! હવે ચાલ ઝટ, નહિ તો પેલો શયતાન તને પણ પોતાના પંજામાં સપડાવી દેશે ! પાદરીને તો એણે પોતાના પંજામાં ક્યારનો સપડાવી દીધો છે. માટે ચાલ ચાલ ઝટ, નહિ તો તને પણ સપડાવી દેશે ! પણ ગમે એમ કરે તો યે એ નાનકડી પર્લને તો કદી સપડાવી શકવાનો જ નહિ એ ચોક્કસ !'

જાણે આંહીં દટાએલી આગલી પેઢી સાથે પોતાને કંઈ લેવા દેવા ન હોય, તેમ તેની સાથે પોતાની કોઈ પ્રકારની સજાતીયતા કે સમાનતા ન હોય એવી રીતે, આ મરી ગએલાં માણસોના નાના નાના ટેકરા પર સ્વચ્છંદી રીતે નાચતાં, કૂદતાં, ઠેકડા મારતાં પોતાની માને તે ત્યાંથી ખેંચી ગઈ. એના આ સ્વચ્છંદી સ્વરૂપ ઉપરથી તો એવું લાગતું હતું કે જાણે તેનું સર્જન કોઈ અભિનવ તત્ત્વોમાંથી તાજું જ કરવામાં આવ્યું હતું, એટલે તેની આવી આવી સઘળી વિચિત્રતાઓને દોષ કે અપરાધરૂપ ન ગણતાં, જાણે તે પોતે જ પોતાની નિયામિકા હોય એમ, તેને અનિવાર્ય રીતે જ પોતાનું જીવન પોતાને ફાવે તેમ ગાળવા દેવું પડે એવું હતું.

'જુઓ પેલી બાઈ જાય,' થોડા વિરામ બાદ મૂળ વાત પાછી શરૂ કરીને રોજર ચિલિંજવર્થે કહ્યું, 'હવે એ બાઇના દોષો તો જે હોય તે ખરા, પણ તમે જેને અસહ્ય ગણો છો એવી ગુપ્ત પાપાચરણની અગમ્યતા તો તેનામાં નથી જ. પોતાની છાતી પર એ હિંગળોકિયો અક્ષર ધારણ કરવાથી હેસ્ટર પ્રાઈનની સ્થિતિ ઓછી દુઃખમય છે એમ શું તમે માનો છો?'

'ખરેખર, હું એમ જ માનું છું,' પાદરીએ જવાબ આપ્યો. 'છતાં એની વાતનો ખરો ઉત્તર તો એ જ આપી શકે, હું નહિ. એના મુખ પર મેં એવા દુઃખના ભાવ જોએલા કે જે મારે જોવા ન પડયા હોત તો સારું એમ મને લાગે છે. પણ છતાં, આવું દુઃખ સઘળું પોતાના હૃદયના ઊંડાણમાં સંતાડીને ઢાંકી રાખવું પડે તેના કરતાં તો એ દુઃખ ભોગવનારને આ અનાથ અબળા હેસ્ટરની પેઠે પોતાનું દુઃખ ખુલ્લે ખુલ્લું પ્રકટ કરવાનું સ્વાતંત્ર્ય હોય તો તે એને માટે અવશ્ય વધારે સારું જ થઈ પડે એમ મને તો લાગે છે.'

એ વાતચીતમાં વળી ફરી પાછો વિરામ આવ્યો, અને વૈદ પોતે એકઠા કરેલા રોપાઓની નવેસરથી તપાસ કરીને વ્યવસ્થા કરવા લાગ્યો.

'હમણાં થોડી વાર પહેલાં,' આખરે તે બોલ્યો, 'તમારી તબિયત વિષે તમે મારો અભિપ્રાય પૂછતા હતા, ખરું ને?'

'હા, હું પૂછતો હતો,' પાદરીએ જવાબ આપ્યો, 'અને ખરેખર તમે તમારો અભિપ્રાય જણાવશો તો મને આનંદ થશે, પણ મારી તમને વિનંતિ છે કે, જીવન કે મરણ જે હોય તે તમારે નિખાલસ રીતે ખુલ્લે ખુલ્લું કહી નાખવું.'

'ભલે, ત્યારે કશા સંકોચ વગર ખુલ્લે ખુલ્લું સાદા સરળ શબ્દોમાં તમને કહી નાખું.' હજી પણ પોતાના એ રોપાનું કામ કરતાં કરતાં છતાં મિ. ડિમ્સડેઇલ ઉપર સાવચેતીભરી નજર રાખીને વૈદે કહ્યું. 'તમારો રોગ કોઈ વિચિત્ર જાતનો છે—એટલે કે એનું સ્વરૂપ વિચિત્ર

છે અથવા એનાં જે કંઈ ચિહ્નો ને લક્ષણો મારી આગળ પ્રકટ થયાં છે તેટલા પૂરતું એનું બાહ્ય સ્વરૂપ વિચિત્ર છે એવું કંઈ હું કહેવા માગતો નથી. મહાશય, તમને હું રોજ રોજ જોયા કરું છું, અને આજ મહીનાઓથી તમારા આ સ્વરૂપનાં લક્ષણોની હું તપાસ કર્યા કરું છું, એટલે તમે ભારે મંદવાડ ભોગવી રહ્યા છો એમ મને લાગે છે, પણ છતાં તમારો એ મંદવાડ એવો ભારે નથી કે કોઈ વૈદને એ મંદવાડની બધી હકીકત જણાવવામાં આવે અને તે બરાબર ધ્યાન રાખે તો તમને સાજા કરવાની બાબતમાં એ સર્વથા નિરાશ બની જાય. પણ—પણ—શું કહેવું—મારી વાત તમને કેમ સમજાવવી—તે સૂઝતું નથી. પણ વાત એમ છે કે તમારો રોગ હું જાણતો હોઉં એમ મને લાગે છે, અને છતાં હું તે જાણતો નથી.'

'આ તો તમે રહસ્યમય ભેદી સમસ્યાના જેવી ભાષા વાપરવા માંડી, પંડિતરાજ,' બારી બહાર તીરછી નજરે જોઈને એ ફીકા પાદરીએ કહ્યું.

'ત્યારે વધુ સ્પષ્ટ ભાષામાં કહું તો,' વૈદે આગળ બોલવા માંડ્યું. 'અને આવી સ્પષ્ટ ભાષામાં બોલવા માટે હું તમારી માફી ચાહું છું,—જો આવા વિષયમાં માફીની જરૂર રહેતી હોય તો માફી ચાહું છું. ત્યારે હું તમને એક પ્રશ્ન પૂછું. હું તમારો મિત્ર છું. ભગવાનની સાક્ષીએ તમારા શરીરસ્વાસ્થ્ય, આરોગ્ય, ને આયુષ્યની જુમ્મેદારી મને સોંપવામાં આવી છે, તો એ મૈત્રી ને એ જુમ્મેદારીના સંબંધથી હું તમને પ્રશ્ન પૂછું છું કે આ રોગની રજેરજ હકીકત તમે મારી આગળ જેવી છે તેવી જણાવી દીધી છે? એનાં કારણો લક્ષણો વગેરે સઘળું તમે નિખાલસ રીતે ખુલ્લું કરી દીધું છે?'

'એમાં વળી સવાલ જ શો?' પાદરીએ પૂછ્યું. 'વૈદને બોલાવીને પછી ઘાને સંતાડવા બેસવું એ તો ખરેખર બાલિશતા જ કહેવાય!'

'ત્યારે તમે એમ કહેવા માગો છો કે એ રોગની રજેરજ હકીકતથી હું વાકેફ છું, ખરું ને?' પાદરીના મુખ પર પોતાની તીવ્ર સમજથી ચમકતી એકાગ્ર દૃષ્ટિ ઠેરવીને રોજર ચિલિંજવર્થે વિચારપૂર્વક કહ્યું, 'ભલે! પણ એક બીજી વાત. જે માણસને કેવળ બાહ્ય શારીરિક વ્યાધિની જ હકીકત કહી હોય તે ઘણીવાર પોતાને જે રોગ મટાડવા માટે રાખવામાં આવ્યો હોય તે રોગની અડધી જ વાત જાણવા પામે છે. આપણે શારીરિક વ્યાધિને મનુષ્યના ઇતર જીવન સાથે કશા યે સંબંધ વગરની સર્વથા સ્વયંપર્યાપ્ત અને નિરાળી વસ્તુ ગણીએ છીએ, પણ ઘણીવાર એવું બને છે કે એ શારીરિક વ્યાધિ તો માનસિક દેહને જે રોગ થએલો હોય તેના કેવળ બાહ્ય લક્ષણ રૂપ જ હોય છે. મારા અત્યારના શબ્દોમાં તમને કંઈ માઠું લાગે એવો આભાસ થાય તો ફરીથી તમને વિનંતિ કરું છું કે મને માફ કરશો. પણ મહાશય, મેં જગતમાં જેટલાં માણસો જોયાં છે તે સૌમાં તમારું શરીર તમારા આત્મા સાથે સૌથી વિશેષ નિકટ સંબંધથી જોડાએલું, ઓતપ્રોત થઈ ગએલું, એકરૂપ બની ગએલું—જે આત્માના સાધન તરીકે એ શરીર-વ્યવહાર કરે છે તે આત્મા સાથે જાણે એકરૂપ બની ગએલું—મને લાગ્યું છે.'

'ત્યારે હવે તમને વધુ પૂછવા જેવું રહેતું નથી,' પોતે બેઠો હતો તે ખુરશી ઉપરથી કંઈક ઉતાવળે ઊઠતાં પાદરીએ કહ્યું. 'કેમકે તમે કંઈ આત્માની દવા તો રાખતા નથી એ હું જાણું છું.'

'એટલે તમારા આત્માનો વ્યાધિ,' પાદરી આમ વચ્ચે બોલી ઊઠ્યો તેના શબ્દો પર લક્ષ ન આપતાં અને તેની કૃશ થઈ ગએલી અને ફીકા પડી ગએલા ગાલવાળી કાયા સામે પોતાનું ઠીંગણું, સામળું અને કઘાટું શરીર ખડું કરીને ઊભા રહી, પોતાના મૂળ અવાજમાં જરા પણ ફેરફાર થવા દીધા વિના રોજર ચિલિંજવર્થે આગળ બોલવા માંડ્યું,– 'તમારા આત્માનો વ્યાધિ, અથવા તો એમ કહીએ કે તમારા આત્માનો આળો ભાગ, તમારા સ્થુળ શરીરમાં વગર વિલંબે

યોગ્ય સ્વરૂપે વ્યક્ત થયા વગર રહેતો નથી. તો તમારો વૈદ તમારા શારીરિક વ્યાધિને નાબૂદ કરે એમ તમે ખરેખર ઇચ્છો છો? જો ઇચ્છતા હો તો, જ્યાં સુધી તમારા આત્માના વ્રણને કે પીડાને પ્રથમ ખુલ્લી કરો નહિ ત્યાં સુધી એ શારીરિક વ્યાધિ શી રીતે નાબૂદ થઈ શકે?'

'ના, તારી આગળ નહિ! કોઈ દુન્યવી વૈદ આગળ તો નહિ જ!' વૃદ્ધ રોજર ચિલિંજવર્થ ભણી એક પ્રકારની વિકરાળતાથી ચમકતી આંખે નજર કરીને મિ. ડિમ્સડેઈલ આવેશપૂર્વક બોલી ઊઠ્યો. 'ના, તારી આગળ નહિ! પણ આ વ્યાધિ જો આત્માનો જ હોય, તો આત્માના અનન્ય વૈદ્યને જ હું શરણે જઈશ! એને જો મોજ આવે તો ખુશીથી એ સાજો કરે, અને નહિ તો ભલે એ મારી નાખે! પોતાની ન્યાયી અને શાણપણભરી દૃષ્ટિથી એને મારું જેમ ઠીક લાગે તેમ એ ખુશીથી કરે! પણ આવી બાબતમાં માથું મારનારો તું કોણ? ભગવાનને ફાવે તે કરે મારું! પણ મારા પીડાઈ રહેલા આત્મા અને મારા ભગવાન વચ્ચે આડે આવવાની હિંમત કરનારો તું કોણ?'

આટલું બોલીને એ ઓરડામાંથી તે ઉન્મત્તની પેઠે એકદમ વેગપૂર્વક ચાલ્યો ગયો.

'આ પગલું ભર્યું એ સારું જ કર્યું,' પાદરી જોસથી ચાલ્યો જતો હતો તેની પાછળ ગંભીર સ્મિતપૂર્વક જોઈ રહીને રોજર ચિલિંજવર્થ સ્વગત બોલ્યો. 'આમાં ગુમાવવું તો કશું જ પડ્યું નથી. કેમકે થોડી જ વારમાં અમે પાછા હતા એવા મિત્રો બની જવાના છીએ, પણ આમાં જોવા જેવી વાત તો એ છે કે હવે આ માણસ કેવા ક્રોધાવેશમાં આવી જાય છે, અને એ ક્રોધાવેશમાં એ પોતાના ચિત્તનો કાબૂ ગુમાવી બેસીને કેવો તેનો ગુલામ બની જાય છે! ત્યારે એ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે કે જેવો એ અત્યારે ક્રોધાવેશને વશ થઈ ગયો તેવો જ એ બીજા કોઈ મનોવિકારને પણ વશ થઈ ગએલો. એટલે, આ ધર્મપરાયણ ડિમ્સડેઈલસાહેબ હૃદયના કોઈ પ્રચંડ

મનોવિકારના આવેશમાં ઉન્મત્તાઈભર્યો કોઈ કામો અત્યાર આગમચ કરી બેઠેલા એ વાત નક્કી !'

આ બન્ને સાથીઓ વચ્ચે, અત્યાર સુધી ચાલતો હતો એવા જ પ્રકારનો અને એટલો જ ગાઢો સહવાસ સંબંધ ફરીથી સ્થાપવામાં કંઈ ખાસ મુશ્કેલી નડી નહિ. એ જુવાન પાદરી થોડા કલાક એકાન્તમાં રહ્યો એટલે તરત જ સમજી શક્યો કે પોતાના જ્ઞાનતંતુઓની વિકળતાને લીધે તે પોતે નકામો એકદમ મિજાજ ખોઈ બેઠો હતો, બાકી વૈદના વચનમાં એવો મિજાજ ખોવા જેવું કે એવા ઉગ્ર આવેશનો બચાવ કરી શકાય અથવા પોતાના વર્તનની દોષપાત્રતા ઓછી બતાવી શકાય એવું કશું હતું નહિ. એ વૈદ તો બિચારો પોતાના કર્તવ્યને અનુસરીને તેને અમુક સલાહ આપી રહ્યો હતો, અને તે પણ પોતે સ્પષ્ટ રીતે માગણી કરેલી તે ઉપરથી એ સલાહ આપી રહ્યો હતો. ત્યારે એવી સલાહ આપતા એ માયાળુ ડોસાને પોતે આવી જંગલી રીતે તુચ્છકારી શા માટે કાઢ્યો હશે એ વિચારે તેને મનમાં ખરેખર ભારે આશ્ચર્ય થયું. આમ પોતાના વર્તન સંબંધમાં એને પસ્તાવો થતાં એણે વૈદની પાસે જઈને વગર વિલંબે ક્ષમા માગી, અને અત્યાર સુધી જે સંભાળપૂર્વક તે પોતાનો ઉપચાર કરી રહ્યો હતો તેવી જ સંભાળપૂર્વક હજુ પણ એ ઉપચાર ચાલુ રાખવા તેને વિનંતિ કરી. કેમકે એ ઉપચાર કદાચ પોતાને સાજો કરવામાં બરાબર સફળ થએલ ન હોય તોપણ પોતાના નિર્બળ જીવનને વર્તમાન ક્ષણ પર્યંત ટકાવી રાખવામાં તો ઘણું કરીને સાધનભૂત થયો જ હતો. એટલે રોજર ચિલિંજવર્થે તેની વિનંતિ તરત જ માન્ય કરી, અને અગાઉની પેઠે જ તે પાદરીની તંદુરસ્તીની તપાસ રાખવા લાગ્યો. આ પ્રસંગ બની ગયા પછી પણ તે એના આરોગ્યને માટે પોતાનાથી જે કંઈ બની શકે એમ હોય તે સઘળું એના હૃદયની પૂરેપૂરી સચ્ચાઈથી કર્યા કરતો હતો, પણ આ પ્રસંગ પછી તેના વર્તનમાં એક ફેરફાર અવશ્ય થયો, અને તે એ કે વૈદ તરીકે જ્યારે

જ્યારે તે પાદરીની મુલાકાત લેવા તેના ખંડમાં જતો ત્યારે ત્યારે એ ધંધાદારી મુલાકાત પૂરી થતાં દરદીના ખંડમાંથી બહાર નીકળતી વખતે એના હોઠ પર સદા યે જોનારને ગૂંચવાડામાં નાખે એવું કોઈ અકળ ભેદી સ્મિત જોવામાં આવતું હતું. આ સ્મિત મિ. ડિમ્સડેઈલની હાજરી હોય ત્યાં સુધી પ્રકટ થતું નહિ, પણ જેવો તે એ પાદરીના ખંડના ઊંબર બહાર પગ મૂકતો કે તરત જ તે સ્પષ્ટ રૂપમાં જોઈ શકાતું હતું.

'ખરેખર, આ દરદી કોઈ વિચિત્ર પ્રકારનો જ છે' તે બોલતો. 'એની હજુ વિશેષ ઊંડી તપાસ કરવી જોઈએ. એના શરીર ને આત્મા વચ્ચે કેટલો અસાધારણ સંબંધ છે ! કંઈ નહિ તો કેવળ જ્ઞાનવૃદ્ધિ અને વૈદકશાસ્ત્રના વિકાસ ખાતર પણ મારે આ વાતની ઠેઠ તળિયા સુધી તપાસ કરવી જોઈએ !'

ઉપર વર્ણવેલો પ્રસંગ બન્યા પછી ટૂંક મુદતમાં જ એક દિવસ એવું બન્યું કે બપોરને વખતે રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઈલ ટેબલ પર એક મોટું થોથું ઉઘાડીને ખુરશી પર બેઠો બેઠો વાંચતો હતો તેવામાં એને ખબર ન રહી તેમ ભારે ઘસઘસાટ ઊંઘમાં પડી ગયો. તેણે વાંચવા લીધેલું પુસ્તક ખરેખર નિદ્રાપ્રદ સાહિત્યનો ઉત્તમોત્તમ નમૂનો હશે. છતાં પાદરી આવી ભારે ઘસઘસાટ ઊંઘમાં પડી ગયો એ નવાઈની વાત હતી, કેમકે સાધારણ રીતે એની ઊંઘ એક ડાળીએથી બીજી ડાળીએ ઊડયા કરે એવા પક્ષીની જેવી ચંચળ, ટૂંકી અને ઘડીકમાં ઊડી જાય એવી હતી. અને તોય આજે એનો આત્મા એવા ઊંડાણમાં ડૂબી ગયો હતો કે રોજર ચિલિંજવર્થ કશી ખાસ ચેતવણી વગર તેના ખંડમાં આવ્યો ત્યારે પણ તે પોતાની ખુરશીમાં જરા યે સળવળ્યો નહિ. એટલે વૈદ સીધેસીધો પોતાના દરદીની પાસે ગયો, ત્યાં જઈ તેની છાતી પર પોતાનો હાથ મૂકયો, અને અત્યાર સુધી એ વૈદને પણ જે કપડું ખસેડીને પોતાનું શરીર તપાસવા નહોતું દીધું તે કપડું તેણે દૂર ખસેડી નાખ્યું

એ વખતે મિ. ડિમ્સડેઈલ ખરેખર ચમકી ઊઠ્યો અને જરાક સળવળ્યો.

થોડીવાર રહીને વૈદ પાછો ચાલ્યો ગયો.

પણ એ વખતે એની આંખોમાં આશ્ચર્ય, આનંદ અને ભીતિના કેવા ઉદ્દામ ભાવો ચમકતા હતા ! એને તો એ વખતે એટલો બધો ભયંકર આનંદ થયો કે એ આનંદ જાણે કે કેવળ એની આંખો અને મુખચર્યા દ્વારા દર્શાવવો એને અશક્ય લાગ્યો અને તેથી એના સમગ્ર શરીરની વિરૂપતા મારફત જોસભેર ઊભરાવા લાગ્યો અને અત્યંત આવેશથી પોતાના હાથ છાપરાની છત પર વીંઝીને તથા પોતાના પગ ભોંયતળિયા પર પછાડીને આવી ઉન્મત્ત ચેષ્ટાઓ દ્વારા એ આનંદને વ્યક્ત કરવા લાગ્યો. આવા ઉન્મત્ત આનંદની પળે કોઈ માણસે જો એ બુઢ્ઢા રોજર ચિલિંજવર્થને જોયો હોત, તો કોઈ મહામૂલ્યવાન આત્મા સ્વર્ગમાંથી પતિત થઈને પોતાના પ્રદેશમાં આવે ત્યારે શયતાન કેવી રીતે વર્તતો હશે તે પૂછવાની તેને પછી જરૂર રહેત નહિ.

પણ શયતાનના અને આ વૈદના ઉન્મત્ત આનંદાવેશ વચ્ચે કોઈ ફેર હોય તો તે એ હતો કે વૈદના આ આનંદાવેશમાં તો આશ્ચર્યનો ભાવ પણ ભળેલો હતો !

૧૧

અંતરની વેદના

છેલ્લો વર્ણવ્યો તે પ્રસંગ બની ગયા પછી પાદરી અને વૈદ વચ્ચેનો સંબંધ બહારના દેખાવમાં તો જોકે એવો ને એવો જ રહ્યો, છતાં ખરી રીતે પહેલાં કરતાં તદ્દન બદલાઈ ગયો. રોજર ચિલિંજવર્થની બુદ્ધિને હવે પોતાનો માર્ગ સીધો સરળ લાગતો હતો. એ માર્ગ એણે અગાઉ પોતાને માટે નક્કી કરેલો તેવો તો બરાબર નહોતો જ. દેખાવે જોકે એ શાન્ત, કોમળ, આવેશરહિત હતો, છતાં આ દુર્ભાગી વૃદ્ધ પુરુષના અંતરના ઊંડાણમાં પુષ્કળ ખાર હતો. એ ખાર અત્યાર સુધી ગુપ્ત અને નિષ્ક્રિય રહ્યો હતો, પણ હવે તે સક્રિય બન્યો હતો અને એ ખારની પ્રેરણાથી દુનિયામાં કોઈ પણ માણસે પોતાના દુશ્મન પર લીધું હોય એવું ભયંકર વેર લેવાની એક યોજના તેણે કલ્પી કાઢી હતી. આ યોજના તે એ કે પોતે પાદરીના અનન્ય વિશ્વાસુ મિત્ર બની જવું; એટલે પછી એ પાદરી પોતાના અંતરની સઘળી ભીતિ, ગ્લાનિ, યાતના, વ્યર્થ પશ્ચાત્તાપ, અને હાંકી કાઢવાને યત્ન કર્યા છતાં ફરીફરી પાછા હલ્લો કરતા પાપી વિચારો આ સઘળું પોતાને વિશ્વાસપૂર્વક જણાવે; પોતાના પાપ અને દુરાચારને પરિણામે જન્મેલી આ સઘળી વેદના ને ગ્લાનિ તે જગત આગળ તો ગુપ્ત જ રાખે—પોતાના ઉદાર અને વિશાળ હૃદયથી પાદરી પર દયા ખાઈ તેના અપરાધની ક્ષમા આપે એવા જગત આગળ તો

ગુપ્ત જ રાખે—અને એક પોતાની આગળ જ—નિષ્ઠુર અને ક્ષમારહિત એવા એક પોતાની આગળ જ—એ સઘળું તે પ્રકટ કરે! પાદરી પોતાના અંતરનો સઘળો ગુપ્ત મલિન ખજાનો બરાબર એ જ પુરુષ પાસે ઠાલવે કે જેને પોતાનું વેર વાળવા માટે એ સિવાય બીજું કંઈએ જોઈતું ન હોય—એવી એની મૂળ યોજના હતી.

પણ પાદરીના શરમાળ અને આળા અબોલા સ્વભાવે એની આ યોજનામાં એને નાસીપાસ કર્યો હતો. છતાં વિશ્વંભરે એની આ દુષ્ટ યોજનાને સ્થાને જે જુદી જ પરિસ્થિતિ ઊભી કરેલી હતી—વેર લેનાર અને વેરનો ભોગ બની જનાર એ બન્ને પુરુષનો પોતાના જ વિશિષ્ટ હેતુની સિદ્ધિ અર્થે ઉપયોગ થાય, અને દેખાવમાં જેને ભારેમાં ભારે સજા થઈ રહેલ હોય તેને વસ્તુતઃ માફી મળે એ પ્રકારની જે નવી પરિસ્થિતિ ઊભી કરેલી હતી—તેનાથી રોજર ચિલિંજવર્થને મૂળ કરતાં કંઈ ઓછો સંતોષ થયો હોય એવું નહોતું લાગતું. કેમકે એ એમ કહી શકે એમ હતું કે કોઈએ એક ભારે ગુપ્ત હકીકત એની આગળ ખુલ્લી કરીને જબરો રહસ્યસ્ફોટ કરી દીધો હતો. એ સત્તા સ્વર્ગીય હતી કે કોઈ અન્યપ્રદેશવાસી હતી એ વસ્તુ એને પોતાના ઉદ્દેશની સિદ્ધિ અર્થે કંઈ ખાસ અગત્યની નહોતી. એ ગુપ્ત હકીકતના જ્ઞાનની મદદથી મિ. ડિમ્સડેઈલના તે દિવસ પછીના સમસ્ત વ્યવહારમાં એ પાદરીનું કેવળ બાહ્ય સ્વરૂપ કે વર્તન જ નહિ પણ તેનો અંતરતમ આત્મા પણ તેની આંખો આગળ ખડો થઈ જતો લાગતો હતો, એટલે તે પછી એ પાદરીની એકેએક ક્રિયા કે ચેષ્ટાને પૂરેપૂરી જોઈ ને સમજી શકતો હતો. ત્યારથી પછી તે આ લાચાર પાદરીના આંતર જગતનો કેવળ પ્રેક્ષક જ નહિ પણ મુખ્ય કાર્યકર્તા પણ બની ગયો હતો. એ હવે તેને ઇચ્છે તેમ રમાડી શકતો હતો. ધારો કે એને તેના અંતરમાં વેદના જગાવવાની ઇચ્છા થઈ હોય, તો એ કામ એને માટે હવે સાવ સહેલું હતું, કેમકે પાદરી તો આઠે પહોર યાતનાના યંત્ર ઉપર જ ઊભો હતો. એટલે એ યંત્રની

કંઈ કળ ચલાવવી એટલી જ માહિતીની જરૂર હતી, અને વૈદને એ માહિતી તો બરાબર મળી ગઈ હતી. ધારો કે તેને અણધારી ભીતિથી ભડકાવી મૂકવાની એને ઇચ્છા થઈ આવી. તો કાં, એ કામ પણ એને માટે સાવ સહેલું હતું, કેમકે જાદૂગરની ઇલિમની લકડી જરાક હવામાં વીંઝી કે તરત જ પાદરીની પાસે ભયંકર ભૂત ખડું થતું, એક જ નહિ પણ હજારો ભૂતો મૃત્યુ કે મૃત્યુ કરતાં વધારે ભયંકર એવી નામોશીનાં અનેક રૂપો ધારણ કરીને ટોળે મળીને એ પાદરીને ઘેરી વળતાં અને આંગળીઓની ઇશારત વડે તેની છાતી ચીંધતાં.

આ બધું એવી ઉસ્તાદીથી અને એવી સૂક્ષ્મ કરામતથી કરવામાં આવતું હતું કે પાદરીને જોકે કોઈ દુષ્ટ સત્ત્વ પોતાને સતત રીતે નિરખી રહ્યું છે એવું ભાન તો અખંડ રીતે રહ્યા કરતું, છતાં એ દુષ્ટ સત્ત્વનું ખરેખરું સ્વરૂપ શું તે એ જાણવા પામતો નહિ. અલબત્ત, એ વૃદ્ધ વૈદની વિરૂપ આકૃતિ તરફ એ સંશયપૂર્વક, ભયપૂર્વક,–કેટલીક વાર તો તિરસ્કારજન્ય અભાવ અને કટુતાભરી નજરે–જોતો હતો. પાદરીના દૃષ્ટિએ એની ચેષ્ટાઓ, એની ગતી, એની ભૂખરી દાઢી, એનાં નાનાંમાં નાનાં ને તુચ્છમાં તુચ્છ કાર્યો, એનાં વસ્ત્રોની ઢબછબ પણ ભારે અળખામણાં લાગતાં હતાં, અને એ ઉપરથી જ એ પાદરીના અંતરમાં તેને કેટલો ઊંડો તિરસ્કાર હતો–જાતે કબૂલ ન કરી શકે એવો કેટલો ઊંડો તિરસ્કાર હતો–એ સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ આવતું હતું. આવા અવિશ્વાસ અને અણગમાને માટે મિ. ડિમ્સડેઈલ કશું ચોક્કસ કારણ આપી શકે એમ નહોતું, અને પોતાના અંતરમાં એક વ્રણ સડ્યા કરે છે ને પોતાના સમસ્ત હૃદયને તેનું ઝેર વિકૃત બનાવી મૂકે છે એ વાતનું તેને ભાન હતું, એટલે આ અવિશ્વાસ ને અણગમો પણ એ જ ઝેરનું પરિણામ છે એમ તેણે માની લીધું. એટલે રોજર ચિલિંજવર્થ પ્રત્યે આવી દુર્વૃત્તિ રાખવા માટે તેણે પોતાના અંતરને ઠપકો આપ્યો, આવી સાહજિક દુર્વૃત્તિનાં ચિહ્નો પરથી તેણે જે ચેતવણી અને શિખા-

મણ લેવી જોઈતી હતી તે વિશે તેણે ઉપેક્ષા બતાવી, અને એ દુર્વૃત્તિને હૃદયમાંથી નિર્મૂળ કરવા માટે તે પોતાથી બનતું બધું કરવા લાગ્યો. અલબત્ત, દુર્વૃત્તિને તે નિર્મૂળ ન કરી શક્યો, પણ એ નિષ્ફળતાને કારણે એક સિદ્ધાન્ત તરીકે જ તેણે એ બુઝર્ગ પુરુષ સાથેનો પોતાનો નિકટ સંબંધ પહેલાના જેવો જ ચાલુ રાખ્યો, અને એ દ્વારા એ પુરુષે વેર લેવાનો જે હેતુ નજરમાં રાખ્યો હતો તે પાર પાડવાની એને નિરંતર અનુકૂળતા આપવા લાગ્યો—જોકે ખરેખર તો એમ વેર લેવામાં એ દયાપાત્ર એકલ ડોસો જ એના વેરના ભોગ બનનાર પુરુષ કરતાં વિશેષ દુ:ખી થતો હતો.

આ પ્રમાણે જે વખતે તે શારીરિક વ્યાધિથી પીડાતો હતો, અને આત્માની કોઈ ઘોર યાતના એના અંતરને કષ્ટ આપીને કોરી રહી હતી, અને વળી બહારથી એના મહાભયંકર દુશ્મનનાં કાવતરાંનો ભોગ બની ગયો હતો તે દરમિયાન આ બધી મુશ્કેલીઓ છતાં રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઈલે પાદરી તરીકેના પોતાના પવિત્ર વ્યવસાયમાં ઉજ્જવળ કીર્તિ તથા લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરી હતી. અને મોટે ભાગે એ કીર્તિ તથા લોકપ્રિયતા તેણે પોતાની પીડા ને યાતનાને કારણે જ પ્રાપ્ત કરી હતી. કેમકે એની રોજિન્દી જિન્દગીના યાતનાઓથી જ એની બૌદ્ધિક સંપત્તિ, એના નૈતિક વિચારો અને ઊર્મિઓ, જાતે અનુભવવાની અને બીજાના હૃદયમાં સંક્રાન્ત કરવાની એની શક્તિઓ આ બધું અસાધારણ પ્રમાણમાં પ્રવૃત્તિશીલ, પ્રબળ, ને વેગવંત રહેતું હતું. તેની કીર્તિ તો જોકે હજુ હમણાં જ ઉદય પામી હતી, અને જોકે દિને દિને વર્ધમાન જ હતી, છતાં બીજા નામાંકિત પાદરીઓની સ્થિર સ્થાપિત થઈ ચૂકેલી કીર્તિને પણ તેણે આટલી ટૂંક મુદતમાં જ ઝાંખી પાડી દીધી હતી. એ નામાંકિત પાદરીઓમાં કેટલાક એવા પંડિતો પડ્યા હતા કે જેમણે ડિમ્સડેઈલને જગતમાં અવતર્યાં જેટલાં વરસ થયાં તેથી વિશેષ વરસ ધર્મગુરુના ધંધાને લગતું ગૂઢ અકળ જ્ઞાન સંપાદન કરવામાં ગાળ્યાં હતાં અને

તેથી તેઓ આવી સંગીન ને મહત્ત્વની બાબતમાં તો આ જુવાન પાદરી કરતાં વિશેષ પારંગત હતા. તેમ વળી, એ ધંધામાં તેના કરતાં વધારે મજબૂત માનસિક બંધારણવાળા, ને તેના કરતાં વધુ પક્કાઈભરી પોલાદ કે ખડકના જેવી સખત સંગીન સમજશક્તિવાળા પુરુષો પણ હતા. આવી સમજશક્તિ સાથે ધર્મસિદ્ધાંતોના જ્ઞાનનું કોઈ પણ પુરુષમાં યોગ્ય મિશ્રણ થાય ત્યારે ભારે પ્રતિષ્ઠિત, ભારે સચોટ, તેમ ભારે અણગમો ઉપજાવનાર એવા પ્રકારનો પાદરીવર્ગ ઊભો થાય છે. વળી ત્યાંના પાદરીમંડળમાં કેટલાક એવા પણ ધર્મગુરુઓ હતા કે જેઓ ખરેખરા સંતપુરુષ હતા. તેમની શક્તિઓ ગ્રંથોનું શ્રમપૂર્વક અધ્યયન કરવાથી ને ધૈર્યપૂર્વક ચિંતન કરવાથી પરિપૂર્ણ બની હતી અને મર્ત્યભાવનાં વસ્ત્રો હજુ એમને વળગેલાં હોવા છતાં એમના જીવનની વિશુદ્ધિએ એમનાં પવિત્ર શરીરોનો જે ઊર્ધ્વલોકમાં પ્રવેશ કરાવેલો તે ઊર્ધ્વલોક સાથેના આધ્યાત્મિક સંપર્કદ્વારા અત્યંત સૂક્ષ્મ બની હતી. એ સંતપુરુષોમાં ખામી હોય તો તે એક જ વાતની, અને તે સળગતી ભભૂકતી ભાષાની—અપરિચિત કે વિદેશી ભાષામાં પોતાના વિચાર દર્શાવવાની શક્તિની નહિ, પણ સકળ માનવબંધુઓને એમના જ અંતરની ભાષામાં સંબોધે એવી ભભૂકતી ભાષાની જ તેમનામાં ખામી હતી. બીજી રીતે ધુરંધર ધર્મસંસ્થાપકના જેવા ગુણો ધરાવતા હોવા છતાં, કોઈ પણ પુરુષ ધર્મગુરુના ધંધાને માટે અધિકારી છે એમ પુરવાર કરવા ને મંજૂર કરવા માટે ઈશ્વર તરફથી એને જે છેલ્લામાં છેલ્લી અને વિરલમાં વિરલ ભેટ—ભભૂકતી ભાષાની ભેટ—મળે તે તેમને મળેલી નહોતી. ધર્મનાં ઊચ્ચમાં ઉચ્ચ સત્યો સાદા, સીધા, પરિચિત ઘરગથુ શબ્દો અને ઉપમાઓદ્વારા વ્યક્ત કરવાનો એમને કદી ખ્યાલ સરખો પણ આવ્યો ન હોત, અને કદાચ એમાંના કોઈને એવો ખ્યાલ આવ્યો હોત અને એવી સાદી ઘરગથુ ભાષામાં તે વ્યક્ત કરવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો હોત તોપણ તે નિષ્ફળ જ જાત, કેમકે મોટે ભાગે તેઓ વિચારનાં એવાં ઉચ્ચ શિખરો ઉપર વસતા હતા કે ત્યાંથી આવતો એમનો અવાજ દૂરદૂરનો અને અસ્પષ્ટ જ લાગતો હતો.

ઘણું કરીને મિ. ડિમ્સડેઈલનો સમાવેશ પણ તેનાં કેટલાંક ચારિત્ર્યલક્ષણોને કારણે મૂળ આ છેલ્લા વર્ગના ધર્મગુરુઓમાં જ થતો હતો. અત્યારે એ કોઈ અપરાધ કે યાતનાના બોજા નીચે ચગદાઈ ગયો હતો, પણ એ પ્રમાણે એ જો ન ચગદાઈ ગયો હોત, તો એણે પણ શ્રદ્ધા અને સાધુતાનાં ઉચ્ચ ગિરિશિખરો પર આરોહણ કર્યું હોત. પણ એના તે બોજાએ એને–દૈવી ગુણસંપત્તિ ધરાવતા અને એ બોજો એના પર ન પડ્યો હોત તો દેવદૂતો પણ જેની વાણી સાંભળવા અને જેના આદેશને અનુસરવા યત્ન કરત એવા આ પુરુષને–પૃથ્વી પરના અધમમાં અધમ પુરુષની સાથે એક જ કોટિમાં બેસાડી દીધો હતો. પણ સાથેસાથે એ જ અપરાધ કે યાતનાના બોજાએ માનવજાતિના પાપી મનુષ્યબંધુઓ પ્રત્યે એને અત્યંત અનુકંપાશીલ બનાવી દીધો હતો, એટલે એનું હૃદય એ પાપી મનુષ્યનાં હૃદય સાથે એકતાલ બનીને ધડકતું હતું, એમનાં કષ્ટોને આત્મસાત્ બનાવી દેતું હતું, અને પોતાનાં દુઃખોનાં આંદોલનોને પોતાની ગ્લાનિમય અને સચોટ વક્તૃત્વધારાના ધોધવાઓ મારફતે બીજાં હજારો મનુષ્યોનાં હૃદયોમાં પ્રેરતું હતું. એનું વક્તૃત્વ મોટે ભાગે સચોટ હતું, પણ કેટલીકવાર તો એ સચોટતાની હદ ઓળંગીને ભયંકર પણ બની જતું હતું. પોતાના ચિત્તને આમ હલમલાવી મૂકનારી પાદરીની આ શક્તિ કયાંથી ઉદ્‌ભવેલી તે લોકો સમજી શકતાં નહોતાં. એટલે તેઓ આ જુવાન પાદરીને સાધુતાના અદ્‌ભુત અવતાર જેવો ગણતા હતા. ભગવાનને જે કંઈ શાણપણ, ઠપકા, કે પ્રેમના સંદેશા લોકોને માટે પાઠવવા હોય તે સઘળા આ પાદરીના મુખ વાટે તે પાઠવે છે એમ સૌ માનતા હતા. એમની દૃષ્ટિમાં તો જે ભૂમિ પર તે પગલાં માંડતો હતો તે પણ પવિત્ર હતી. એના દેવળમાં જે કુમારિકાઓ આવતી તેમનાં અંતરમાં એને માટે પ્રબળ રાગવૃત્તિ જન્મતી, એ રાગવૃત્તિ આગળ તેઓ પરવશ બની જતી, એ પાદરીની આસપાસ ઘેરો વળીને ઘૂમતી ત્યારે એ રાગવૃત્તિને લીધે એમનાં મુખ વિવર્ણ બની જતાં, છતાં એ રાગવૃત્તિમાં ધર્મભાવનું

એવું મિશ્રણ થએલું હતું કે તેમને એ કેવળ શુદ્ધ ધર્મવૃત્તિ જ લાગતી હતી અને તેથી ધર્મવેદીને સર્વથા સ્વીકાર્ય એવા બલિરૂપ એ વૃત્તિને તે માનતી હતી અને પોતાનાં શુભ્ર ઉજ્જવલ વક્ષઃસ્થળમાં સંઘરીને દેવળમાં તે લાવતી હતી ને ખુલ્લે ખુલ્લી રીતે એને ચરણે તે ધરતી હતી. એના અનુયાયીવર્ગની અંદર જેઓ વૃદ્ધ વયનાં હતાં તેઓ મિ. ડિમ્સડેઈલની કાયાને કૃશ ને દુર્બળ જોઈને તથા એની સાથે સરખાવતાં વૃદ્ધ વયે પણ પોતાનાં શરીરને લઠ્ઠ દેખીને એ પાદરી પોતાના કરતાં વહેલો સ્વર્ગે સિધાવવાનો એમ માનતાં હતાં, અને તેથી પોતાનાં સંતાનોને આજ્ઞા આપી મૂકતાં હતાં કે પોતે જ્યારે ગુજરી જાય ત્યારે પોતાનાં એ જીર્ણ અસ્થિને તેમના આ જુવાન ધર્મગુરુની પવિત્ર કબર નજીક જ દાટવાં. અને ખૂબીની વાત તો એ છે કે, એક બાજૂથી લોકો એને માટે આટલો બધો પૂજ્યભાવ ધરાવતાં હતાં, ત્યારે બીજી બાજૂથી મિ. ડિમ્સડેઈલ તો બિચારો એ જ વખતે, પોતાની કબરમાં એક દુષ્ટ વસ્તુ દફનાએલી હોવાથી ઘાસ સરખું પણ તેના પર કદી પણ ઊગશે કે કેમ એ વિશે જ સ્વગત પ્રશ્ન પૂછયા કરતો હતો !

લોકોના આવા પૂજ્યભાવથી એને અંતરમાં જે ઉગ્ર યાતના થતી તેનો ખ્યાલ આવવો મુસ્કેલ છે. કેમકે સત્યની પૂજા કરવી, અને જેના જીવનમાં આ સત્યરૂપી દૈવી તત્ત્વ જીવાતુભૂત અંશરૂપે ન હોય તે સઘળા પદાર્થોને ખાલી ઓળા જેવા અને સર્વથા મૂલ્ય કે મહત્ત્વ વગરના ગણવા, એ એની સહજ મનોવૃત્તિ હતી. ત્યારે બીજી બાજૂથી એ પોતે કેવો હતો ? ખરેખર સત્ત્વરૂપ હતો ? કે આછામાં આછો ઓળોમાત્ર હતો ? એને તો પોતાના જ પ્રવચન-પીઠ પરથી પોતે કેવો છે તે હકીકત બુલંદમાં બુલંદ અવાજે લોકોને આમ કહી બતાવવાની ઘણીવાર ઇચ્છા થઈ આવતીઃ— 'જેને તમે આ ધર્મગુરુના શ્યામ વાઘામાં સજ્જ થએલો જુઓ છો, સર્વોચ્ચ, સર્વજ્ઞ પરમાત્મતત્ત્વની સાથે તમારા

વતી સંબંધ બાંધવાની જવાબદારી માથે લઈને પવિત્ર વ્યાસ-પીઠ પર ચડીને પોતાનો ચીકો ચહેરો જે આકાશ ભણી ફેરવે છે, જેના નિત્યના આહ્નિકમાં તમે એનકના જેવી સાધુતાનાં દર્શન કરો છો, જે જમીન પર આવે છે ત્યારે પણ પ્રકાશની પગલીઓ પાડે છે એમ તમે ધારી લ્યો છો, અને એ પગલીઓને આધારે હવે મારી પછી આવનારા યાત્રાળુઓ પુણ્યશાળીઓના સુખધામમાં સંચરશે એમ જેના વિશે તમે માનો છો, જેણે તમારાં સંતાનોને જળદીક્ષા આપતી વખતે પોતાનો હાથ તેમના પર મૂક્યો છે, અને જેણે તમારાં મૃત્યુ પામતાં સ્વજનો સમક્ષ અંતિમ પ્રાર્થના કરી છે, અને જેની એ અંતિમ પ્રાર્થનાના ઉત્તરમાં એ સ્વજનોએ 'તથાસ્તુ' એવો છેલ્લો શબ્દ આ જગત છોડી જતાં પહેલાં ઉચ્ચાર્યો છે—એવો આ હું, જેને તમે આટલા પૂજ્યભાવથી જુઓ છો અને જેનામાં તમે આટલી શ્રદ્ધા રાખો છો એવો આ હું તમારો ધર્મગુરુ, સર્વથા ભ્રષ્ટ અને જૂઠો જ છું !'

ઉપર જણાવ્યા તેવા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા વગર પ્રવચનપીઠનાં પગથિયાં પરથી આજે તો નીચે ઊતરવું જ નથી એવો મક્કમ નિશ્ચય કરીને મિ. ડિમ્સડેલ એક કરતાં વધુ વાર એ પ્રવચનપીઠ પર ચડેલો. ઉપર જઈને પણ એણે ખોંખારો ખાઈને પોતાનું ગળું એક કરતાં વધુ વાર સાફ કરેલું, અને દીર્ઘ, ઊંડો, કંપમય શ્વાસ લીધેલો ને એ જ શ્વાસમાં પોતાના અંતરની મલિન ગુપ્ત વાત ભરીને તે ઉચ્છ્વાસ રૂપે બહાર કાઢવાનો એણે નિશ્ચય કરેલો. એક કરતાં વધુવાર—અરે, એક સો કરતાં વધુવાર—એ બોલી પણ ગએલો ! હા, હા, બોલી ગએલો ! પણ તે કેવી રીતે ? પોતાના શ્રોતાઓને એણે કહેલું કે પોતે સર્વથા અધમ પુરુષ છે, અધમાધમ મનુષ્યો કરતાં પણ પોતે વિશેષ અધમ છે, પાપીઓમાં પણ સરદાર ઠરે એવો દુષ્ટ પાપી છે, સઘળી રીતે તિરસ્કારપાત્ર છે, અકલ્પ્ય અન્યાય અનીતિથી ભરપૂર છે, અને પોતાના સંબંધમાં કંઈ યે આશ્ચર્ય જેવી વસ્તુ હોય તો તે એક જ છે

કે પોતાની આવી દુષ્ટ કાયા તેમની દેખતાં સર્વશક્તિમાન પરમાત્માના ભભૂકતા ક્રોધાગ્નિમાં સળગીને ભસ્મીભૂત બની નથી જતી. હવે આ કરતાં તો વધારે સ્પષ્ટ શબ્દો બીજા કયા હોઈ શકે? જે માણસ પ્રવચનપીઠ પર ચઢીને પોતાને માટે આવો ખુલ્લો એકરાર કરે તેને તો સઘળા લોકો એકીક્ષણે આવેશમાં આવીને પોતાની ખુરશીઓમાંથી ઊભા થઈને એ જે પ્રવચનપીઠને ભ્રષ્ટ કરી રહ્યો હોય ત્યાંથી જોરપૂર્વક નીચે ઘસડીને તેના ચૂરેચૂરા જ ન કરી નાખે? પણ છતાં પરિણામ ખરેખર એવું ન આવ્યું. લોકોએ એનાં આ સઘળાં વચનો સાંભળ્યાં, પણ એ વચનો સાંભળીને તો તેઓ એને ઊલટાં અગાઉ કરતાં પણ વિશેષ પૂજવા લાગ્યાં. એ આત્મનિંદક વચનોની પાછળ કેવો ભયંકર અર્થ રહેલો છે તે તેઓ ભાગ્યે જ સમજી શક્યાં. એ શબ્દો સાંભળીને તેઓએ તેને અંદર અંદર એકબીજાને મોંએ 'ઇશ્વરપરાયણ યુવાન,' એવું જ નામ આપ્યું. 'આ તો પૃથ્વી પરનો સન્ત છે! અરેરે! એના આવા ઉજ્જવળ આત્મામાં પણ એને જો આવું ઘોર પાપ ભરેલું દેખાતું હોય, તો પછી તારા કે મારા આત્મામાં તો એને કેવું મહાભયંકર પાપપૂર્ણ દૃશ્ય નજરે પડે!' એમ તેઓએ કહ્યું. પોતાના અસ્પષ્ટ એકરારને કેવી દૃષ્ટિએ જોવામાં આવશે તે આ પાદરી—પશ્ચાત્તાપથી ભરપૂર હોવા છતાં પક્કો દંભી પુરુષ હોવાથી—બરાબર સમજતો હતો. પોતાના અંતરના અપરાધનો આવો એકરાર કરીને તેણે આત્મવંચના કરવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ એને પરિણામે એને જો કંઈ યે લાભ થયો હોય તો તે એટલો જ કે એના પાપપુંજમાં એક વધુ પાપ ઉમેરાયું, તેમ એ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકે અને એને પોતાને સ્વીકારવી પડે એવી નામોશીનો ભાવ એને અનુભવવો પડ્યો, અને બદલામાં પોતાના આત્માને છેતરીને જે નિવૃત્તિનો આનંદ એ મેળવવા માગતો હતો તે તો એને પળવાર પણ મળ્યો નહિ. એણે ખરેખર સત્ય બિના બોલી બતાવી હતી. અને છતાં તેને એણે ખરેખર જૂઠાણાના રૂપમાં ફેરવી નાખી હતી. આમ છતાં એનું પ્રકૃતિબંધારણ એવું હતું કે એને

જગતમાં બહુ જ વિરલ માણસોને હોય છે એવો સત્યપ્રેમ હતો, અને અસત્યનો ઊંડો તિરસ્કાર હતો. અને તેથી, જગતની અન્ય કોઈ પણ વસ્તુ કરતાં, આવા ઢોંગી એકરાર પછી, એ પોતાની અભાગણી જાતને વિશેષ ધિક્કારવા લાગ્યો !

પોતાના આ અંતરતાપને લીધે એ પાદરી, પોતે જે નવા સંસ્કારી પ્રોટેસ્ટંટ ધર્મમાં જન્મ્યો ને ઊછર્યો હતો તે ધર્મની નહિ પણ જૂના ભ્રષ્ટ રોમન કેથોલિક ધર્મની પ્રથાને અનુસરતાં વ્રતતપાદિ કરવા પ્રેરાયો. મિ. ડિમ્સડેલના ખાનગી ખંડમાં એક ભયંકર ચાબુક તાળાકૂંચીમાં રાખેલો હતો. આ પ્રોટેસ્ટંટ ને પ્યૂરિટન ધર્માચાર્યે એ ભયંકર ચાબુક તેના પોતાના વાંસામાં વીંઝ્યો હતો, એ ચાબુક વીંઝતાં વીંઝતાં તે પોતાની જાત પ્રત્યે કટુતાપૂર્વક હસતો હતો. અને એ કટુ હાસ્યને કારણે તે ચાબુક વધુ ને વધુ નિષ્ઠુરતાથી પોતાના શરીર પર ફટકારતો જતો હતો. વળી અન્ય અનેક ધર્મિષ્ઠ પ્યૂરિટનોની જેમ ઉપવાસ કરવાનો પણ એનો રિવાજ હતો. પણ એ જે ઉપવાસ કરતો તે પ્યૂરિટનો પોતાના શરીરને વિશુદ્ધ બનાવી દૈવી પ્રકાશ મેળવવા માટે વિશેષ યોગ્ય સાધનરૂપ તેને બનાવવા સારુ કરતાં તેમ નહોતો કરતો, પણ એ તો પ્રાયશ્ચિત્ત અને દેહદમનની દૃષ્ટિથી ટાંટિયા અશક્તિથી ધ્રૂજવા લાગે એવી અંતિમ હદ સુધી જઈને ભારે કડકાઈથી તે ઉપવાસ કરતો હતો. એ જ રીતે તે રાતોની રાતો જાગરણ પણ કર્યા કરતો. કોઈ વાર ઘોર અંધકારમાં બેસીને, કોઈ વાર આછા ટમટમિયા દીવા પાસે બેસીને, તો વળી કોઈ વાર અત્યંત તેજસ્વી પ્રકાશ પાસે બેસીને તથા હાથમાં રાખેલા દર્પણ પર તે પ્રકાશ પાડીને તેમાં પોતાનું મોં જોતો જોતો તે રાતોની રાતો જાગરણ કર્યા કરતો. આવી ચેષ્ટાથી જે સતત આત્માવલોકન વડે તે પોતાની જાતને વિશુદ્ધ તો નહોતો કરી શકતો પણ કષ્ટયા કરતો તે આત્માવલોકનને એ જાણે કે મૂર્ત સ્વરૂપ આપતો હતો. આવાં લાંબાં જાગરણોમાં એના મગજને ચકરી આવતી અને કલ્પનાચિત્રોની પરંપરા એની આગળ થઈને પસાર થઈ જતી. આ ચિત્રપરંપરા ગમે તો અંધારા ઓરડાના દૂરના ખૂણામાં

તેના પોતાના પ્રકાશમાં અસ્પષ્ટ રૂપમાં દેખાતી, અથવા તો પોતાની પાસે જ પોતે રાખેલા દર્પણમાં ખૂબ તાદૃશ સ્વરૂપમાં દેખાતી. ઘડીકમાં એ ચિત્રો રાક્ષસરૂપધારી સત્ત્વોના ટોળાના રૂપે જોવામાં આવતાં, અને એ રાક્ષસો પછી એ ફીકા પાદરી સામે દાંતિયાં કરી તેની મશ્કરી કરતા અને પોતાની સાથે ચાલી નીકળવાને ઇશારત કરતા, અથવા તો ઘડીકમાં એ ચિત્રો તેજસ્વી ફિરસ્તાના સમૂહરૂપે જોવામાં આવતાં. અને એ ફિરસ્તાઓ જાણે ગમગીનીના બોજાને લીધે ઊંચે ઊડી ન શકતા હોય તેમ પ્રારંભમાં બહુ ધીમે ધીમે ઊડતા, પણ આકાશમાં જેમ જેમ આગળ ચડતા જતા તેમ તેમ તેમની ગતિ વધુ ને વધુ ત્વરિત અને ગગનગામી બનતી જતી. પછી વળી ઘડીકમાં એના યૌવનકાળના સદ્‌ગત મિત્રો, અને શ્વેત દાઢી ફરફરાવતા અને સન્તજનની પેઠે ઠપકારૂપે ભવાં સંકોચાવીને પસાર થતા એવા એના પિતા અને એની પડખે થઈને પસાર થતી વખતે આડું જોઈ ચાલી જતી એની માતા એની નજરે પડતી. પણ મને લાગે છે કે એની માતાના એ ઓળાએ—આછામાં આછી એવી એની માતાની એ ભ્રમજન્ય આકૃતિએ—એ વખતે પણ પોતાના પુત્ર તરફ આ બધું છતાં દયાની એક નજર તો નાખી હશે! અને આખરે, આવા ભૂતસૃષ્ટિના વિચારો ને કલ્પનાચિત્રોએ ભારે ભયંકર બનાવી મૂકેલા એ ઓરડામાં થઈને, હેસ્ટર પ્રાઇન હિંગળોકિયા પોશાકમાં નાનકડી પર્લને આંગળીએ વળગાડીને ચલાવતી, અને પોતાની તર્જની વડે પહેલાં પોતાની છાતી પરનો હિંગળોકિયો અક્ષર બતાવતી, અને પછી એ જ આંગળી વડે પાદરીની પોતાની છાતી બતાવતી, પસાર થતી

આમાંનું કોઈ પણ કલ્પનાચિત્ર એને સર્વથા ભ્રમણામાં કે ભુલાવામાં નાખવા સમર્થ નહોતું થતું. આ બધાં ચિત્રો દેખાતાં હતાં તે દરમિયાન કોઈ પણ ક્ષણે એ પોતાની ઇચ્છાશક્તિને જરાક જાગ્રત કરતો કે તરત એ ચિત્રોના હવાઈ આકારની આરપાર સ્થૂળ પદાર્થોને સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકતો, અને પેલા કોતરેલા ટેબલ કે પેલા ચામડાના પૂઠાથી

બાંધેલા અને પિત્તળના સળિયાવાળા મહાન ધર્મગ્રંથ જેવાં એ ચિત્રો નક્કર પદાર્થો નથી એની એના અંતરને પૂરેપૂરી ખાતરી આપી શકતો. પણ એ બધું છતાં, એક દૃષ્ટિએ તો આ પાદરીના વ્યવહારમાં આવતા સમસ્ત પદાર્થસમૂહમાં એ ચિત્રો સૌથી વધારે સાચા અને સૌથી વધારે સંગીન પદાર્થો હતાં. એના જેવા જૂઠાણાથી ભરપૂર પુરુષની જિંદગીનું અકથ્ય દુઃખ તો એ છે કે આપણા આત્માને આનંદ ને પોષણ આપવાના ઉદ્દેશથી ભગવાને સરજાવેલા આપણી આસપાસના સઘળા વાસ્તવિક પદાર્થોની અંદરનો સાર અને સત્ત્વ–એનું સમસ્ત વાસ્તવિકત્વ જ–તે હરી લે છે. જૂઠા માણસને મન પછી સમસ્ત વિશ્વ જૂઠું બની જાય છે–તે પછી અસ્પર્શ્ય–હાથમાં લેવા જાય ત્યાં શૂન્યરૂપ થઈ જાય એવું–બની જાય છે. અને એ માણસ પોતે પણ જેટલે અંશે પોતાને જૂઠા સ્વરૂપમાં રજૂ કરતો હોય, તેટલે અંશે એ પોતે પણ કેવળ ઓળા જેવો જ બની જાય છે અથવા એટલા પ્રમાણમાં એનું અસ્તિત્વ જ નષ્ટ થઈ જાય છે. મિ. ડિમ્સડેલને આ પૃથ્વી પર સતત રીતે વાસ્તવિક અસ્તિત્વ આપનારું જે એકનું એક સત્ય હતું તે તો એના અંતરના ઊંડાણમાં એને જે વેદના થઈ રહી હતી અને એના બાહ્ય દેખાવમાં પણ એ વેદનાનું જે નિર્વ્યાજ પ્રકટીકરણ થઈ રહ્યું હતું તે જ હતું. એણે જો એક પણ વાર સ્મિત કરવાનું અને ખુશમિજાજી મુખમુદ્રા ધારણ કરવાનું સામર્થ્ય બતાવ્યું હોત, તો પછી એ ખતમ જ થઈ ગયો હોત !

ઉપર જેનું આછું સૂચન જ કર્યું છે, અને જેનું તાદૃશ વર્ણન કરવાનું તો અમે જતું જ કર્યું છે, એવી એક બિહામણી રાત્રિએ પાદરી પોતાની ખુરશી પરથી ઊભો થયો. આ વખતે એના મગજમાં એક નવો જ વિચાર આવ્યો હતો. એણે ધાર્યું કે કદાચ એથી પળવાર નિરાંત પણ થાય. એટલે જાણે સાર્વજનિક પ્રાર્થના કરવા જતો હોય એવા સંભાળપૂર્વક અને બરાબર એ જ ઢબછબથી પોશાક ધારણ કરીને એ ધીરેથી દાદર ઊતર્યો અને બારણું ઉઘાડીને બહાર નીકળી પડ્યો.

૧૨

પાદરીનું જાગરણ

જાણે કોઈ સ્વપ્નમાં હોય, અથવા કદાચ ખરેખર એક પ્રકારનું નિદ્રાભ્રમણ કરતો હોય, એમ ચાલતો ચાલતો મિ. ડિમ્સડેઈલ ઘણા લાંબા વખત ઉપર જ્યાં હેસ્ટર પ્રાઈને પોતાની જાહેર ફજેતીના પ્રારંભના કલાકો વિતાવ્યા હતા તે સ્થળે આવી પહોંચ્યો. એનો એ જ માંચડો, એના એ જ સંમેલનઘરના ઝરૂખા નીચે અત્યારે પણ ઊભો હતો, પણ વચ્ચે સાત સાત વરસો વીતી જવાને લીધે તાપ, તડકો, વરસાદ વગેરે જાતજાતની ઋતુઓના મારાને લીધે તે કાળો પડી ગયો હતો અને વચગાળામાં જે અનેક ગુનેગારો તેના પર ચડેલા તેનાં પગલાંને લીધે એનાં પગથિયાં ઘસાઈ પણ ગયાં હતાં. આવા એ માંચડા પાસે આવીને પાદરી તેનાં પગથિયાં ચડીને ઉપર ગયો.

મે માસના પ્રારંભના દિવસોની એ અંધારી રાત હતી. ક્ષિતિજથી તે મધ્યાકાશ પર્યંતનો સમસ્ત વિસ્તાર અખંડ મેઘમાળાથી ઢંકાઈ ગયો હતો. હેસ્ટર પ્રાઈને પોતાને થએલી સજા ભોગવેલી એ વખતે પ્રેક્ષક તરીકે ઊભેલા માણસોને જો અત્યારે પણ બોલાવી શકાયાં હોત તો આ મધ્યરાત્રિના અંધકારમાં તેઓ એ માંચડા પર કોઈનો પણ ચહેરો સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકયાં ન હોત, તેમ કોઈ માનવાકૃતિની રેખાઓ પણ ભાગ્યે જ નિરખી શકયા હોત. પણ અત્યારે તો આખું નગર ઊંઘતું હતું—એટલે કોઈ પોતાને જોઈ જાય એ ધાસ્તીને તો

અવકાશ જ નહોતો. પાદરી જો એની મરજીમાં આવે તો પૂર્વદિશામાં અરુણોદય થવા લાગે ત્યાં સુધી આંહીં ઊભો રહી શકે એમ હતું, અને એમ ઊભો રહેતાં પણ એને જોખમ જેવું હતું તે ફક્ત રાતની ઠંડી ઝાકળભરી હવા તેની કાયામાં ભરાઈ જઈને સાંધિવાથી એનાં અંગોને જકડી લે અને સળેખમ ને ઉન્નરસથી એના કંઠને રોધી દે અને એને કારણે વળતા દિવસે એનો શ્રોતાવર્ગ એની પ્રાર્થના ને પ્રવચનની વાટ જોઈને બેઠો હોય તેને નિરાશ કરવો પડે એટલું જ હતું. અત્યારે એને, પોતાના ખંડમાં પોતે લોહી કાઢે એવો કોરડો વીંઝતો તે દૃશ્ય જેણે જોએલું એ સદાજાગ્રત અંતર્યામી પુરુષ સિવાય બીજા કોઈની આંખ જોઈ શકે એમ હતી નહિ. ત્યારે એ અત્યારે કેમ આંહીં આવ્યો હશે? એને શું કેવળ પ્રાયશ્ચિત્તનો ડોળ જ કરવો હતો? હા, એ ડોળ જ હતો, પણ એમાં એનો આત્મા પોતે જ પોતાની બનાવણી અને છેતરપિંડી કરી રહ્યો હતો! એની પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની આવી ડોળી રમત દેખીને તો દેવદૂતો શરમાઈને રડતા હતા, ત્યારે દાનવો ઠંડી મશ્કરીમાં અટ્ટહાસ્ય કરીને આનંદ પામતા હતા. પળેપળ પ્રત્યેક સ્થળે એની પાછળ પડેલી પશ્ચાત્તાપની લાગણીથી ધકેલાઈને તે આંહીં આવ્યો હતો, પણ આ પશ્ચાત્તાપની સાથે સાથે એની બ્હેન નામર્દાઈ પણ આંહીં આવી હતી અને પેલો પશ્ચાત્તાપનો ભાવ જેમ એને બધી ગુપ્ત વાત કરી દેવા અંતિમ અણી પર ઘસડી જતો હતો, તેમ આ નામર્દાઈની લાગણી એ જાહેર કરવા તૈયાર થયો હોય તે જ પળે બરાબર એને પોતાની કંપતી મૂઠીમાં પકડીને સદા યે પાછો ઘસડી જતી હતી. બાપડો અભાગિયો માણસ! એના જેવા નબળા મનના માણસને પાપનો ભાર વહોરવાનું કોણે કહ્યું હતું? એવા પોચા માણસને પાપ કરવાનો હક્ક પણ શો હતો? પાપ ને ગુના કરવા એ તો પોલાદી ઇચ્છાશક્તિવાળા માણસોનું–ધારે તો એ પાપ કે ગુનાનો તાપ સહન કરી શકે, અથવા તો એ તાપ અસહ્ય લાગે તો પછી પોતાના ઉદ્દામ ભીષણ સામર્થ્યનો કોઈ શુભ હેતુ અર્થે વિનિયોગ કરીને

એ દ્વારા તે તાપને તરત જ ઉખેડીને ફેંકી દઈ શકે એવા વજ્રહૃદયી માણસોનું–કામ છે. પણ આ નબળો ને આળા અંતરનો પુરુષ એ બેમાંથી એકે વાનું કરી શકે એમ નહોતો. અને છતાં નિરંતર રીતે તે બેમાંથી એકાદ વાનું કર્યા જ કરતો હતો, અને તેથી એ બન્ને વસ્તુઓ, છોડી છૂટે નહિ એવા એક અવિભાજ્ય ગાંઠરૂપે ગૂંથાઈને, પ્રથમ ભગવાનની પણ પરવા ન કરે એવો અપરાધ કરવો અને પછી એ અપરાધનો વ્યર્થ પશ્ચાત્તાપ કરવો એવી બેવડી મનોદશામાંથી ઉદ્ભવતી બળતરારૂપે વ્યક્ત થતી હતી.

પ્રાયશ્ચિત્તનો આવો મિથ્યા દેખાવ કરતો મિ. ડિમ્સડેઈલ આ પ્રમાણે માંચડા પર ઊભો હતો, ત્યારે બરાબર પોતાના હૃદય ઉપરના ખુલ્લી છાતીના ભાગ પર જે ડિંગળોકિયું ચિહ્ન હતું તે જાણે વિશ્વ અત્યારે જોઈ રહ્યું હોય એવી બીતિથી એનું ચિત્ત અત્યંત બેબાકળું બની ગયું. ખરેખર, બરાબર એ જ જગ્યાએ શારીરિક વેદનાનો કોરી ખાનારો ઝેરી ડંખ લાંબા વખતથી સણકા મારી રહ્યો હતો અને અત્યારે પણ એ સણકા ચાલુ હતા. એટલે બૂમ પાડવાના કશા યે ખાસ પ્રયત્ન વગર, અથવા તો તે રોકવાના કશા સામર્થ્ય વગર એણે મોટેથી બૂમ પાડી. હવે એની આ બૂમ, એમાં ભારે યાતના અને બીતિ વ્યક્ત થએલી દેખીને શયતાનસેનાની એક ટુકડીએ જાણે એ બૂમનો ધ્વનિ પોતાના હાથમાં ઝીલ્યો હોય અને એ ધ્વનિને દડાના જેવું રમકડું બનાવીને એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે આમતેમ એ ટુકડી ઉછાળતી હોય, એવી રીતે એ ગાજતો ધ્વનિ રાત્રિના એ વાતાવરણમાં એક ઘેરથી બીજે ઘેર અથડાવા લાગ્યો, અને પાછળના ભાગમાં આવેલી ટેકરીઓમાંથી એના પડઘા પડવા લાગ્યા.

'થઈ રહ્યું !' પોતાના હાથ વડે મોં ઢાંકી દઈને પાદરી ગણગણ્યો. 'હવે આખું શહેર જાગી ઊઠશે અને એકદમ દોડીને આંહીં આવશે, એટલે મને આંહીં જોઈ જશે !'

પણ વસ્તુતઃ એમ ન બન્યું. કારણ કદાચ એ હોય કે એના

ચમકી ઊઠેલા કાનને એ બૂમનો અવાજ ખરેખર હતો તેથી ઘણો મોટો લાગેલો હોય. એટલે શહેર તો કંઈ જાગ્યું નહિ, અથવા જો જાગ્યું, તો એ ઊંઘાળવા નગરજનોએ ભુલાવો ખાઈને એ બૂમને કોઈ ભયંકર સ્વપ્નમાં પોતે સાંભળેલી ચીસરૂપ અથવા તો પછી શયતાનના સાથમાં સવારી કરીને હવામાં ફરતી ડાકણોનો અવાજ એ જમાનામાં વસાહતોમાં તેમ એકલવાયાં ઝૂંપડાંઓમાં સંભળાતો હતો તેથી એ ડાકણોના અવાજરૂપ તેને માની લીધી એટલે કશા ખળભળાટનાં ચિહ્નો ન દેખતાં પાદરીએ પોતાની આંખો ઢાંકી દીધી હતી તે ઉઘાડી નાખી અને આસપાસ જોવા માંડયું. સામે જ એક બીજા મહોલ્લામાં થોડે દૂર સૂબા બેલિંગહામની હવેલી આવેલી હતી, તેના ખંડની એક બારીમાંથી એણે એ બુઝર્ગ ન્યાયાધિકારીની પોતાની આકૃતિ, હાથમાં ફાનસ, માથે રાતે પહેરવાની સફેદ ટોપી, અને આખી કાયાની આસપાસ સફેદ લાંબો ઝભ્ભો, એવા વેશમાં જોઈ. અત્યારે તેનો દેખાવ ઘોરમાંથી કવખતે જગાડેલા ભૂતના જેવો લાગતો હતો. પાદરીની એ બૂમથી એ ખરેખર ભડકી ગયો જણાતો હતો. વળી એ જ મકાનની એક બીજી બારીએ સૂબાની બહેન શ્રીમતી હિબિન્સ પણ હાથમાં ફાનસ લઈને ઊભેલી દેખાતી હતી, અને એ ફાનસનો પ્રકાશ આટલે દૂરથી પણ તેના અસંતુષ્ટ ચીડિયા ચહેરાની રેખાઓ પ્રકટ કરતો હતો. તેણે બારીમાંથી પોતાનું મોઢું બહાર કાઢયું અને ચિંતાપૂર્વક ઊંચે નજર કરી. એ ઉપરથી આ પ્રતિષ્ઠિત ડાકણે મિ ડિમ્સડેલની ચીસ નિ:શંક સાંભળેલી એમ જણાઈ આવતું હતું, અને એ ચીસના અસંખ્ય પડઘાઓ પડેલા તેથી પોતે જેના સાથમાં જ ગલમાં સફરે નીકળી પડતી તે ભૂતડાં અને ડાકણોના કલબલાટ રૂપે તે ચીસને એ સમજી હતી.

સૂબાના ફાનસનો પ્રકાશ દેખીને એ વૃદ્ધ બાઈએ પોતાનું ફાનસ બુઝાવી નાખ્યું અને તે તરત જ અદૃશ્ય થઈ ગઈ. કદાચ તે ઊંચે વાદળામાં ચાલી ગઈ હોય. પણ પછી તેની કશી ચેષ્ટા પાદરીની નજરે પડી નહિ. ન્યાયાધિકારીએ પણ અંધારામાં સાવચેતીપૂર્વક બારીક

નજર કરી, પણ ધંટીના પડમાં જેમ બહુ આઘે જોઈ શકાતું નથી તેમ એ અંધારામાં પણ બહુ આઘે જોઈ શકાય એવું હતું નહિ, એટલે પછી કશું માલૂમ ન પડતાં તે બારી આગળથી અંદર ચાલ્યો ગયો.

આથી પાદરી પણ પહેલાં કંઈક સ્વસ્થ થયો. પણ ત્યાં તેની આંખે દૂરદૂરથી એ મહોલ્લા તરફ ચાલ્યો આવતો કોઈ ઝાંખો પ્રકાશ પડ્યો. એ પ્રકાશ ઘડીકમાં કોઈ બગીચાની વાડ પર, ઘડીકમાં કોઈ જાળીદાર બારીના કાચ પર, ઘડીકમાં કોઈ હવાડાના પાણીના પંપ પર, તો ઘડીકમાં વળી કોઈ લાકડાનો કમાનદાર દરવાજો હોય તેમાં લોઢાનો આગળિયો હોય, અને નીચે પગથિયા તરીકે લાકડાનું ઢીમચું મૂકયું હોય એવા કોઈ દ્વાર પર પડતો હતો, અને અંધારામાં અત્યાર સુધી અદૃશ્ય રહેલી એ સઘળી વસ્તુઓને તેની આગળ દૃશ્ય બનાવી દેતો હતો. આ પ્રકાશ તેમ એ પ્રકાશધારી વ્યક્તિનાં પગલાં જેમ જેમ પાસે આવતાં ગયાં તેમ તેમ પોતાનું હવે આવી બન્યું એમ પાદરીને નિશ્ચયપૂર્વક ખાતરી થઈ ગઈ, કેમકે એ વ્યક્તિ પાસે આવશે કે તરત જ તેના ફાનસનો પ્રકાશ પોતાના પર પડશે, અને તેથી એની દીર્ઘકાળથી છૂપી રાખેલી વાત ખુલ્લી થઈ જશે. પણ આવી ખાતરી હોવાં છતાં એ ફાનસના પ્રકાશથી ઉપર વર્ણવી તેવી જે જે વસ્તુઓ દૃશ્ય બની ગઈ તે સઘળી તે ધ્યાનપૂર્વક જોઈ રહ્યો. પછી એ દીવો વધુ પાસે આવ્યો એટલે એમાંથી પડતા પ્રકાશના મર્યાદિત ઘેરાવાની અંદર તેણે પોતાના પાદરીબંધુ અથવા વધુ યથાર્થ રીતે કહીએ તો, ધર્મગુરુના વ્યવસાયમાં એના પિતા અને માનનીય મિત્ર–રેવરંડ મિ. વિલ્સનને જોયો, એટલે મિ. ડિમ્સડેઇલ હવે અનુમાન કરી શકયો કે કોઈ માણસ મરણપથારીએ હશે તેની પાસે અંતિમ પ્રાર્થના કરવા તે નીકળ્યો હશે. અને હકીકત પણ એમ જ હતી. સૂબો વિન્થ્રોપ કલાક પહેલાં જ સ્વર્ગે સિધાવ્યો હતો, એટલે આ ભલો બુઝર્ગ પાદરી તેની મૃત્યુશય્યાની પાસેથી જ સીધેસીધો ચાલ્યો આવતો હતો અને જાણે એ સદ્‌ગત સૂબો એને પોતાની

તેજસ્વિતાનો વારસો આપતો ગયો હોય, અથવા તો એ વિજયી યાત્રાળુ સ્વર્ગદ્વારમાં થઈને પસાર થઈ રહ્યો હોય એ વખતે એ સ્વર્ગનગરનો દૂરદૂરનો પ્રકાશ જાણે એણે પોતાના મસ્તક પર ઝીલ્યો હોય એવી રીતે, પ્રાચીનકાળના સાધુ સંતોની પેઠે એની આસપાસ એક તેજોવલય પથરાઈ રહ્યું હતું, અને એવા તેજોવલયથી પરિવેષ્ટિત થઈ, સળગાવેલા ફ્રાનસની મદદથી માર્ગ કરતો કરતો આ ભલો પાદરી વિલ્સન ઘર ભણી જઈ રહ્યો હતો. ઉપર જે તેજોવલય સંબંધી તરંગો વર્ણવ્યા તે એ ફ્રાનસના પ્રકાશના દર્શનથી મિ. ડિમ્સડેઈલના મગજમાં ઊઠેલી તર્કપરંપરાના પરિણામરૂપ હતા, અને પોતાના એવા તરંગોને કારણે તેણે સ્મિત કર્યું–સ્મિત શું અટ્ટહાસ્ય કર્યું–અને પોતાને હસતો દેખીને પોતે ક્યાંક ગાંડો તો નથી થઈ ગયોને એમ સ્વગત વિચાર કરવા લાગ્યો.

રેવરંડ મિ. વિલ્સન એક હાથે પોતાનો જીનિવાનો ઘોકો મજબૂત રીતે પકડીને અને બીજા હાથે પોતાની છાતી આગળ ફ્રાનસ પકડી રાખીને એ માંચડા આગળ થઇને નીકળ્યો. એટલે પાદરીથી બોલ્યા વગર રહેવાયું નહિ—

'નમસ્તે, ગુરુવર્ય વિલ્સનસાહેબ, નમસ્તે! આંહીં ઉપર પધારો, અને મારા સાથમાં કલાકેક મોજ કરો!'

ભલા ભગવાન! શું ખરેખર મિ. ડેમ્સડેઈલ આ શબ્દો બોલ્યો? એક પળવાર તો એને લાગ્યું કે આ શબ્દો એના મુખમાંથી ઉચ્ચારાઈ ગયા. પણ એ બધું કેવળ એની કલ્પનામાં જ બન્યું. ગુરુવર્ય વિલ્સન-સાહેબ તો, પોતાના પગ પાસેનો કાદવભરેલો માર્ગ બરાબર જોતા જોતા ને એ અપરાધીઓના માંચડા ભણી તો એક પણ વાર મોં ફેરવ્યા વગર, ધીમે ધીમે આગળ ચાલ્યા ગયા. પછી એ ચમકતા ફ્રાનસનો પ્રકાશ દૂર જવાથી જ્યારે સાવ આછો બની ગયો, ત્યારે પોતાનામાં જે નિર્બળતા આવી ગએલી જણાઈ તે ઉપરથી, તેને માલૂમ પડ્યું કે એક પ્રકારની રમતથી પોતાના ચિત્તને શાંતિ આપ-

વાનો આમ સહજ પ્રયત્ન કર્યા છતાં, પોતાની છેલ્લી થોડી ક્ષણો તો દારુણ ચિંતાને લીધે ખરેખર કટોકટીની ગણાય એવી પસાર થઈ હતી.

થોડા વખત પછી તેના માનસિક ઓળા વળી પાછા પહેલા જેવા ભયંકર બની ગયા. કોઈ દહાડો રાતની ઠંડીમાં બહાર નીકળવાની ટેવ નહિ હોવાથી એને આંહીં ઊભા રહેવાથી પોતાનાં અંગો અક્કડ થઈ જતાં લાગ્યાં, એટલે એ માંચડાનાં પગથિયાં પોતાથી ઊતરી શકાશે કે કેમ એ વિશે પણ તેને શંકા થવા લાગી. એને થયું કે આમ ને આમ પરોઢિયું થશે અને છતાં પોતે તો ત્યાં ને ત્યાં જ ઊભો હશે. પછી આજૂબાજૂનાં માણસો ઊંઘમાંથી જાગવા લાગશે, સવારમાં સૌથી વહેલો ઊઠનારો પછી પરોઢિયાના ભળભાંખળામાં એ બાજૂ આવશે ત્યારે એ ફજેતીના માંચડા પર ઊંચે કોઈ અસ્પષ્ટ રેખાવાળી આકૃતિને દેખશે; અને અડધા ભય અને અડધા કૌતુકથી અધગાંડા જેવો બની જઈ ને ઘેર ઘેર બારણાં ખખડાવીને કોઈ મરી ગએલા પાપીના એ ભૂતને—એ તો એને ભૂત જ માને ને ?—જોવા સૌને બોલાવા આવશે. એટલે એ ધૂંધળા વાતાવરણમાં ઘેર ઘેર પંખીની પાંખોના ફફડાટ જેવા ધાંધલ મચી રહેશે. પછી પ્રભાતતેજ હજુ વિશેષ ખીલતાં બુઝર્ગ વડીલો ફલાલીનના ઝભ્ભા પહેરીને જ ઝટ ઝટ બિછાનામાંથી ખડા થઈ જશે અને પાકટ વયની સ્ત્રીઓ પણ રાતનો પોશાક બદલાવ્યા વગર બહાર દોડી આવશે. આમ આજ સુધીમાં એક પણ દિવસ જેમની વાળની એક લટ સરખી પણ કદી યે અવ્યવસ્થિત જોવામાં નહિ આવેલી એવો આ સુસભ્ય માનવસમાજ જાણે હુલકું પડયું હોય કે કોઈ મહા દુઃસ્વપ્ન દેખીને છળી ઊઠયો હોય એવા અસ્તવ્યસ્ત દેખાવમાં સરિયામ જગા પર આવી ચડશે. આમાં બુઝર્ગ સૂબો બેલિંગહામ પણ ગળપટ્ટો કંઈ ઠેકાણા વગર ગમે તેમ લપેટીને ભયંકર રૂપમાં આવશે; શ્રીમતી હિબિન્સ પણ પોતના રાત્રિપર્યટનમાંથી સીધી જ આવતી હોવાથી ને તેથી પળવાર પણ ઊંઘનું મટકું મારવાનું નહિ મળવાથી

રોજના કરતાં વધારે કટાણું મોં રાખીને વસ્ત્રના પાલવમાં જંગલી રોપાઓની કોઈ ડાંખળીઓ વળગેલી હોય એવા વેશમાં ત્યાં આવી પહોંચશે. તેમ પાદરી વિલ્સન પણ અડધી રાત મરણપથારી આગળ ગાળી હોવાથી પોતે પથારીમાં પડ્યો પડ્યો ઊંઘમાં જે ગૌરવશાળી સંત પુરુષોનાં સમણાં જોતો હતો તેમાંથી આટલો વહેલો લોકો તેને જગાડશે એ નહિ ગમતાં કસમોડું મોઢું રાખીને ત્યાં આવશે. વળી આંહીં ડિમ્સડેઈલના દેવળના નાના પાદરીઓ તેમ એના ધર્મમંડળના વડેરાઓ પણ આવશે, પોતાના ધર્મગુરુને ભગવાનની જેમ પૂજતી, અને પોતાના શુભ્ર વક્ષઃસ્થળને તેના મંદિરરૂપ બનાવીને તેમાં પધરાવતી એવી યુવાન કુમારિકાઓ પણ અત્યારે રઘવાટમાં એ વક્ષઃસ્થળને રૂમાલમાં ઢાંકવા જેટલો પણ વખત ઉતાવળમાં ન મળતાં અવ્યવસ્થિત દશામાં આવી પહોંચશે. ટૂંકામાં સઘળા લોકો પોતાના ઘરના ઉંબરમાં ઉતાવળને લીધે ઠેશ ખાતાં ખાતાં આહીં આવીને ટોળે મળશે અને એ માંચડાની આસપાસ પોતાના તાજુબ થઈ ગએલાં અને બેબાકળાં બની ગએલાં મોઢાં ઊંચાં કરીને જોયાં કરશે. અને એ પ્રમાણે જોતાં પુર્વાકાશનાં પ્રથમ કિરણો કયા પુરુષના કપાળ પર પડતાં તેઓ દેખશે ? કેમ વળી, ઠંડીમાં ઠૂંઠવાઈને મરણતોલ બની ગએલા, શરમથી ઝાંખાઝપ થઈ ગએલા, અને હેસ્ટર પ્રાઈન ઊભી હતી તે જ જગાએ ઊભેલા રેવરંડ આર્થર ડિમ્સડેઈલ સિવાય બીજા કોને તેઓ ત્યાં દેખવાનાં હતાં ?

આ ચિત્રમાલાની વરવી ભયંકરતાથી ભાન ભૂલી જઈને એ પાદરી એને પોતાને પણ ખબર ન પડે એમ ભારે મોટા અવાજે ખડખડાટ હસી પડ્યો. પોતાના આવા બુલંદ સ્વરના અટ્ટહાસ્યથી એ પોતે પણ અત્યંત છળી ઊઠ્યો. જેવું એનું એ બુલંદ હાસ્ય પૂરું થયું કે તરત જ જાણે એનો પડઘો જ પડતો હોય એમ એક આછું, તરંગી, બાલકના જેવું હાસ્ય સંભળાયું. એ સંભળાયું તેવો જ એણે એમાં નાનકડી પર્લનો અવાજ ઓળખ્યો, અને એ અવાજ ઓળખતાં જ એના

અંતરમાં એક ધ્રુજારી પેદા થઈ, પછી એ ધ્રુજારી દુઃખાતિરેકની હતી કે સુખાતિરેકની તે તો એ પોતે પણ સમજી શક્યો નહિ.

'પર્લ ! નાનકડી પર્લ !' થોડીવાર થોભીને તેણે બૂમ પાડી; પછી અવાજ દબાવી દઈને બોલ્યો, 'હેસ્ટર ! હેસ્ટર પ્રાઈન ! કોણ તું છે એ ?'

'હા; હેસ્ટર પ્રાઈન છે એ !' એણે આશ્ચર્યચકિત અવાજે ઉત્તર આપ્યો; અને પછી તરત બાજૂના રસ્તા પર થઈને તે જતી હતી ત્યાંથી તેનાં નજીક આવતાં પગલાંનો ધસારો તેણે સાંભળ્યો. 'એ હું છું ને મારી નાનકડી પર્લ છે.'

'તું ક્યાંથી આવી, હેસ્ટર ?' પાદરીએ પૂછ્યું, 'ક્યાંથી આવી ચડી આંહીં ?'

'સૂબા વિન્થ્રોપસાહેબની મરણપથારી આગળ બેઠી'તી,' હેસ્ટર પ્રાઈને જવાબ આપ્યો, 'ત્યાં એમના ઝભ્ભાનું હમણાં માપ લીધું, અને હવે મારે ઘેર જાઉં છું'

'આંહીં ઉપર આવ હેસ્ટર, તું ને નાનકડી પર્લ બન્ને આવો ઉપર !' રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઈલે કહ્યું. 'તમે બન્ને આંહીં ઉપર ઊભાં રહેલાં, પણ એ વખતે હું તમારી પડખે નહોતો. તો એકવાર ફરીથી આંહીં ઉપર આવો, એટલે આપણે ત્રણે સાથે ઊભાં રહીએ.'

એટલે તે મૂંગી મૂંગી પગથિયાં ચડી અને નાનકડી પર્લને આંગળીએ વળગાડીને માંચડા પર ઊભી રહી. પાદરીએ એ છોકરીનો બીજો હાથ ફંફોસીને શોધી કાઢ્યો અને તે પોતાના હાથમાં થોભી રાખ્યો. જે પળે એણે આવી રીતે પર્લનો હાથ થોભી રાખ્યો તે જ પળે, જાણે એ માદીકરી પોતાનું હૂંફભર્યું ચેતન તેની અર્ધજડ કાયામાં રેડતાં હોય તેમ અભિનવ જીવનનો અતિ વેગવંત ધોધ—પોતાના નહિ પણ કોઈ બીજાના જ ચેતનપ્રવાહનો ધોધ—કોઈ મહા પ્રતાપની પેઠે તેના અંતરમાં ઠલવાતો હોય, અને એની નસેનસમાં જોસભેર

ઘુમી વળતો હોય એવું એને લાગ્યું. એ ત્રણેએ મળીને જાણે કોઈ વિદ્યુદ્વાહક તાર રચી દીધો હતો.

'પાદરી !' નાનકડી પર્લ ધીરે સાદે બોલી.

'શું કહે છે, બેટા ?' મિ. ડિમ્સડેઇલે પૂછ્યું.

'તું બાની ને મારી સાથે કાલે બપોરે આંહીં ઊભો રહીશ ?' પર્લે પૂછ્યું.

'ના; નહિ જ બેટા પર્લ.' પાદરીએ જવાબ આપ્યો; કેમકે એ પળે એનામાં જે નવું જોમ આવ્યું તેની સાથે એના અંતરને જીવનમાં લાંબા વખતથી પીડી રહેલો એવો જાહેર ફજેતીનો પહેલાના જેટલો જ ડર પણ પાછો તાજો થયો; અત્યારે જ જે સાથમાં તે ઊભો હતો—અલબત્ત એ સાથમાં રહેતાં એને આનંદ જ થતો હતો, છતાં—તેને લીધે એ ક્યારનો કંપી રહ્યો હતો. તેથી તેણે કહ્યું, 'ના બેટા, કાલ બપોરે તો આંહીં ન ઊભું રહેવાય. તારી બાની ને તારી બન્નેની સાથે એક દિવસ તો હું જરૂર ઊભો રહેવાનો છું, પણ તે કાલે નહિ.'

પર્લ ખડખડ હસી પડી, અને પોતાનો હાથ તેના હાથમાંથી છોડાવવાને મથવા લાગી. પણ પાદરીએ તે દાબીને પકડી રાખ્યો હતો.

'થોડીવાર ભલે રહ્યો, બેટા !' તે બોલ્યો.

'પણ તું વચન આપે છે, કાલે બપોરે બાનો ને મારો હાથ પકડીને ઊભા રહેવાનું ?' પર્લે પૂછ્યું.

'ના, કાલ નહિ,' પાદરીએ કહ્યું, 'પણ બીજે વખતે ઊભો રહીશ.'

'તે કયે બીજે વખતે ?' છોકરીએ એની વાત આગળ ચલાવી.

'મોટા કયામતને દિવસે,' પાદરીએ ધીરે અવાજે કહ્યું; અને પોતે ધાર્મિક સત્યોનો પ્રચાર કરનારો ધંધાદારી ગુરુ છે એ વિચારે તેને આ બાળકને એ રીતે ઉત્તર આપવા પ્રેર્યો.

'એ વખતે સૌનો ઇન્સાફ થશે ત્યાં, એ ઇન્સાફની ગાદીની સામે તારી બાએ, તારે, ને મારે એમ આપણે સૌએ સાથે ઊભાં રહેવું પડશે. પણ આ જગતમાં ધોળે દહાડે તો આપણે કદી પણ એકઠાં ઊભાં નહિ રહી શકીએ !'

પર્લ ફરી ખડખડ હસી પડી.

પણ મિ. ડિમ્સડેઇલના બોલ પૂરા થયા પહેલાં તો ઘનઘટાથી છવાઈ ગએલા વિશાળ આકાશના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી પ્રકાશનો એક ઝબકારો થયો. એ ઝબકારો આકાશના શૂન્ય ભાગમાં ઘણીવાર તારા ખરતા જોવામાં આવે છે તેનાથી જ નિઃશંક થએલો. એનો પ્રકાશ એટલો બધો પ્રબળ હતો કે તેનાથી આકાશ ને પૃથ્વી વચ્ચે જે ઘાડું ઘનપડ આવી રહ્યું હતું તેને એણે ઝગાંઝગાં કરી દીધું. ગગનની એ ગંજાવર કમાન, કોઈ રાક્ષસી કદના દીવાના ઘુમ્મટની પેઠે ચમકી ઊઠી. આ પ્રકાશને લીધે એ શેરીની પરિચિત વસ્તુઓ ખરા બપોરના ધોમ તેજમાં ચમકતી હોય એવા સ્પષ્ટ સુરેખ આકારમાં પ્રકાશવા લાગી. પણ આવી સુરેખતાની સાથે જ પરિચિત વસ્તુઓ પર અપરિચિત પ્રકાશ પડે ત્યારે એમાં જે એક પ્રકારની ભયપ્રેરકતા સદાયે આવી જાય છે તે પણ એ પદાર્થોમાં આવી. આગળ પડતી મેડીઓ અને વિચિત્ર ત્રિકોણાકાર ટોચોવાળાં લાકડાનાં મકાનો, આસપાસ ઊગી નીકળેલા ઘાસથી છવાઈ ગએલા મકાનોનાં ઊંબરા અને પગથિયાં; તાજી જ ખેડેલી જમીનનાં ઢેફાંને લીધે કાળા દેખાતા બગીચાના કિત્તા; જરા ઘસાએલો અને બજારના ભાગમાં પણ બન્ને બાજુની કોર પર ઘાસ ઊગી નીકળેલો એવો ગાડામાર્ગ—આ બધા પદાર્થો એ પ્રકાશમાં જોઈ શકાતા હતા, પણ તે એવા વિલક્ષણ સ્વરૂપમાં દેખાતા હતા કે આ જગતની વસ્તુઓનું નૈતિક રહસ્ય આજસુધી લાગેલું તેથી કોઈ જુદી જ જાતનું એ પ્રકાશને લીધે જણાતું હતું. આ વખતે એ પાદરી પોતાની છાતી પર હાથ રાખીને ત્યાં ઊભો હતો; પડખે હેસ્ટર પ્રાઈન પણ ઊભી

હતી અને ભરત ભરેલો અક્ષર એની છાતી પર ઝબકતો હતો; અને વચ્ચે નાનકડી પર્લ કોઈ સંજ્ઞાનું મૂર્ત સ્વરૂપ હોય એવી, અને એ બન્ને સ્ત્રી પુરુષ વચ્ચેની સંયોગી કડી જેવી ઊભી હતી. ખરતા તારાનો આ ઝબકારો એ જાણે કે સર્વ ગુપ્ત વસ્તુઓને પ્રકટ કરનારો પ્રકાશ હોય, અને ખરેખર એક બીજા સાથે સંબંધ ધરાવતાં હોય એવાં સૌને જોડીને એકરૂપ કરી દેનારું પ્રભાત હોય તેમ, એ વિલક્ષણ ને ગંભીર ભભૂકતા તેજ–અંધારમાં એ ત્રણે જણ ઊભાં હતાં.

પર્લની આંખોમાં એ વખતે ડાકણના જેવું તેજ ચમકતું હતું, અને પાદરી ભણી ઊંચે નજર કરતી વખતે એના મુખ પર જાણે એ ભૂત હોય એવી છાપ પાડતું સ્મિત રમતું હતું. તેણે પોતાનો હાથ મિ. ડિમ્સડેઈલના હાથમાંથી ખેંચી લીધો અને શેરીની પેલી બાજૂએ આંગળી ચીંધી. પણ પાદરીએ તો પોતાના બન્ને હાથ છાતી પર દાબી રાખ્યા અને મધ્યાકાશ ભણી દૃષ્ટિ કરી.

એ જમાનામાં તારા ખરે અથવા તો સૂર્યોદય ને સૂર્યાસ્ત કરતાં ઓછી નિયમિતતાવાળા–અણધાર્યા જેવા લાગે એવા–બીજા કોઈ પ્રાકૃતિક બનાવ બને તો તે સઘળા બનાવોને કોઈ ઇંદ્રિયાતીત જગતમાંથી થએલી આગાહી કે ભવિષ્યકથનરૂપ ગણી લેવામાં આવતા હતા. ઉદાહરણ તરીકે મધ્યરાત્રિએ આકાશમાં કોઈ ચમકતું ભાલું, ઝબકતી તરવાર, ધનુષ્ય, કે બાણનો ભાથો જોવામાં આવે તો તે રેડઇન્ડિયનોના વિગ્રહના સૂચનરૂપ ગણી લેવામાં આવતુ હતું. એ જ રીતે રતુંબડા રંગની વૃષ્ટિ થાય તો તે ઉપરથી કોઈ ચેપી રોગ ફાટી નીકળવાનો એમ મનાતું હતું. એટલે ન્યૂ ઈંગ્લંડની વસાહત શરૂ થઈ ત્યારથી તે તેણે ઇંગ્લંડ સામે બંડ ઉઠાવ્યું ત્યાં સુધીમાં એવો એક પણ મહત્ત્વનો બનાવ ભાગ્યે જ બન્યો હશે કે જેની ત્યાંના વતનીઓને આવા કોઈ અસાધારણ દૃશ્ય દ્વારા આગળથી ચેતવણી આપી દેવામાં ન આવી હોય. અને ઘણીવાર તો આવાં દૃશ્યો કોઈ એક જ માણસની નહિ પણ અનેક માણસોના સમૂહોની નજરે પડતાં. છતાં

ઘણીવાર આવા દૃશ્યની વિશ્વાસપાત્રતાનો આધાર કોઈ એકલદોકલ પ્રેક્ષકની શ્રદ્ધા પર જ રહેતો, ને આવો પ્રેક્ષક પોતાની કલ્પનાના રંગીન, રજનું ગજ કરી બતાવે એવા, ને વિકૃત માધ્યમ દ્વારા જ એ અદ્‌ભુત બનાવને જોતો હતો, અને પછી પાછળથી મનમાં વિચાર કરીને એનો કેવો અર્થ કરવો તેની યોજના નક્કી કરી રાખતો હતો. પ્રજાઓનું વિધિનિર્માણ આમ આકાશના મસ્તકે અંકાએલી આવી ભયંકર ચિત્રલિપિ દ્વારા પ્રકટ થાય એ તે વખતના માણસોનો ખ્યાલ ખરેખર ભવ્ય હતો. કોઈ પ્રજાનું ભાગ્યવિધાન લખવા માટે વિશ્વંભરને આકાશ રૂપી વિશાળ પટ એ કંઈ અતિ વિસ્તીર્ણ લેખનપટ લાગે એવો સંભવ નથી, એટલે જગન્નિયંતા આવા પ્રાકૃતિક બનાવોરૂપી સૂચનો દ્વારા ભવિષ્યની આગાહી આપે છે એ વિચાર આપણા વડવાઓમાં અતિમાનીતો થઇ પડ્યો હતો, અને એમ માનીતા થઈ પડવાનું ખાસ કારણ તો એ હતું કે એ દ્વારા આપણી હજુ બાલ્યાવસ્થા ભોગવતી આ વસાહત બધું બારીક નજરે તપાસી રહેલી અને અતિ નિકટ સંબંધ ધરાવતી એવી કોઈ દૈવી સત્તાની રક્ષક છત્રચ્છાયા નીચે કામ કરી રહી છે એમ સૂચવાતું હતું. આમ કોઈ આખો લોકસમૂહ આવી માન્યતા ધરાવે એ તો કંઈકે સમજી શકાય, પણ એના એ વિશાળ આકાશપટ પર કોઈ વ્યક્તિ જ્યારે કેવળ પોતાને એકને જ ઉદ્દેશીને કોઈ વાત પ્રકટ થએલી માની લે ત્યારે એ વ્યક્તિને વિશે આપણે શું કહીશું? એવે પ્રસંગે તો, એ માણસનું ચિત્ત દીર્ઘ કાળની દારુણ ને ગુપ્ત મનોવ્યથાને લીધે રોગિષ્ટ બની ગયું છે અને એ રોગિષ્ઠતાને પરિણામે એને એકલા એકલા વિચાર કર્યા કરવાની ટેવ પડી જતાં આ વિશાળ આકાશ પણ પોતાના આત્માનું ભૂત ભાવિ લખી બતાવવા માટે એને બરાબર યોગ્ય કાગળ જેવું લાગે એટલો બધો મિથ્યાભિમાની એ બની ગયો છે અને એ રીતે એની મનોદશા ભારે અવ્યવસ્થિત થઈ ગઈ છે એમ જ એને માટે કહી શકાય.

એટલે આ પાદરી મધ્યાકાશ ભણી જોઈ રહ્યો હતો એ વખતે

એણે ત્યાં એક અતિકાય અક્ષર—અંગ્રેજી ભાષાનો એ (A) આછા રાતા રંગે લખાએલો દીઠો તે તો એની પોતાની આંખ ને એના અંતરની રોગિષ્ઠતાનું પરિણામ હતું એમ અમે માનીએ છીએ. એનો અર્થ એમ નહિ કે એ વખતે કોઈ તારો વાદળાંના પડની પાછળથી આછો આછો ઝબૂકતો નીચે ખર્યો જ નહિ હોય, પણ એ તારો ખરેલો તે કંઈ એ પાદરીની અપરાધ કરી બેઠેલી કલ્પનાએ ધારી લીધો તેવા કોઈ આકારમાં નહિ ખરેલો, અથવા તો, એનો આકાર કંઈક 'એ'ના જેવો લાગ્યો હોય તો પછી એ આકારની રેખાઓ એટલી ઝાંખી અને અસ્પષ્ટ હશે કે બીજા કોઈ પુરુષની અપરાધી કલ્પનાએ એ જ આકારમાં કોઈ બીજી જ સંજ્ઞાનું દર્શન કર્યું હોત.

એ ક્ષણે મિ. ડિમ્સડેઈલની મનોદશાને વિક્ષિપ્ત કરનારો એક બીજો બનાવ પણ બન્યો. એ ઊંચે મધ્યાકાશમાં જોઈ રહ્યો હતો એ સઘળો વખત નાનકડી પર્લ માંચડાથી થોડે જ છેટે ઊભેલા વૃદ્ધ રોજર ચિલિંજવર્થ ભણી પોતાની આંગળી ચીંધી રહી હતી એ વાતનું એને પૂરેપૂરું ભાન હતું. એટલે જે ક્ષણે એને તે વૈદનું દર્શન થયું તે જ ક્ષણે એને પેલી આશ્ચર્યજનક અક્ષરસંજ્ઞાનું દર્શન થયું હોય એમ લાગ્યું અને આ ખરતા તારાના પ્રકાશે જેમ અન્ય સર્વ પદાર્થોને નવા જ સ્વરૂપમાં પ્રકટ કર્યાં તેમ વૈદના ચહેરાને પણ તેણે નવા જ સ્વરૂપમાં પ્રકટ કર્યો. અથવા કદાચ એમ પણ હોય કે વૈદ જે ખાર ને દુર્વૃત્તિથી પોતાના આ શિકાર તરફ જોતો હતો એ રોજ તો કાળજીપૂર્વક તે સંતાડી રાખતો હતો, પણ અત્યારે એટલી સાવચેતી તેણે રાખેલી નહિ, એટલે અત્યારે એની મુખમુદ્રા જુદી જ જાતની જણાતી હતી. ખરેખર, એ ખરતા તારાએ જો આકાશને એવું સળગાવી મૂક્યું ને પૃથ્વીને એવી પ્રકાશિત કરી દીધી, કે સઘળી વસ્તુઓના દિદાર ફેરવીને હેસ્ટર પ્રાઈન અને પાદરી એ બંનેને તે કયામતના દિવસનો ખ્યાલ આપે એવા ભયપ્રેરક સ્વરૂપમાં દર્શાવે તો પછી, એવા પ્રકાશમાં રોજર ચિલિંજવર્થ તેમને વક્રદર્શી સ્મિત કરીને

ઊભેલા શયતાનના સ્વરૂપમાં દેખાય એમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી. એ વખતે એ વૈદની મુખમુદ્રા એવા તાદૃશ રૂપમાં પ્રકટ થઈ હતી. અથવા તો પાદરીને એનું જે દર્શન થએલું તે એટલું બધું સચોટ અને અવિસ્મરણીય થએલું હતું, કે એ ખરતો તારો અદૃસ્ય થઈ ગયા પછી પણ, પાછળના અંધકારમાં પણ એ મુખમુદ્રા સ્થિર ચિરંજીવ દ્યુતિથી ચિત્રાંકિત થએલી લાગતી હતી, અને એની અંદરની બીજી સઘળી વસ્તુઓ જાણે એકદમ સર્વથા નષ્ટ થઈ ગઈ હોય એવી રીતે અદૃશ્ય બની ગઈ.

'કોણ છે એ, હેસ્ટર?' બીકથી શિયાવિયા થઈ જઈને મિ. ડિમ્સડેઈલે હાંફતાં હાંફતાં કહ્યું. 'એને જોઈને તો મારી કાયા કંપે છે! તું એ આદમીને ઓળખે છે? મને તો એના પર ભારે તિરસ્કાર વછૂટે છે, હેસ્ટર!'

પણ હેસ્ટરને પોતે આપેલું વચન બરાબર યાદ હતું, એટલે તે ચુપ જ રહી.

'ખરી વાત કહું છું હો તને, કે એને જોઈને તો મારી કાયા કંપે છે'—પાદરી બીજીવાર ગણગણ્યો. 'કોણ છે એ? કોણ છે એ? તું મારે માટે કંઈ કરી શકે એમ નથી? એ માણસથી મને તો અકથ્ય ત્રાસ છૂટે છે!'

'પાદરી,' પર્લ બોલી, 'હું કહું તને એ કોણ છે તે.'

'હા, તો ઝટ કર, બેટા,' નીચે નમીને પોતાના કાન તેના હોઠની છેક પાસે આણીને પાદરીએ કહ્યું. 'ઝટ કર, અને ખૂબ ઝીણા સાદે મારા કાનમાં કહે.'

પર્લે તેના કાનમાં કંઈક ધીમો ગણગણાટ કર્યો, અને એનો અવાજ પણ મનુષ્યવાચા જેવો લાગ્યો ખરો, પણ વસ્તુતઃ નાનાં છોકરાં એકઠાં મળીને રમતાં હોય અને બે ઘડી વિનોદ કરતાં હોય એ વખતે જે અર્થશૂન્ય પ્રલાપ તે કરે છે એવો જ એ અવાજ હતો.

ગમે તેમ, પણ રોજર ચિલિંજવર્થના સંબંધમાં કોઈ ગુપ્ત બાતમી એ અવાજમાં સમાએલી હોય તો તે આ વિદ્વાન પાદરીને જ્ઞાન નહિ હોય એવી કોઈ ભાષામાં સમાએલી હશે, તેથી એ અવાજ સાંભળીને તો પાદરીની ગૂંચવણ ઊલટી વધી. એટલે એ પોરિયું પછી ખડખડ હસી પડ્યું.

'તું અત્યારે મારી મશ્કરી કરે છે?' પાદરીએ કહ્યું.

'તારામાં હિંમત ક્યાં છે? તારામાં સચ્ચાઈ પણ ક્યાં છે?' છોકરીએ કહ્યું. 'કાલે બપોરે મારો ને મારી બાનો હાથ પકડીને આંહીં ઊભા રહેવાનું વચન તો તું આપતો નથી!'

'મહાશય,' હવે એ માંચડાના પગથિયા કને આવી પહોંચેલા વૈદે કહ્યું. 'ધર્મનિષ્ઠ ડિમ્સડેઈલસાહેબ, આપ ઊભા છો એ? ભલે, ભલે. હંમેશાં પોતાનાં થોથાંમાં જ મશગૂલ રહેનારા આપણા જેવા અભ્યાસી લોકોની તો કોઈક દેખરેખ રાખે એ જરૂરનું છે. આપણે તો જાગતાં જાગતાં પણ સ્વપ્નાં જોઈએ છીએ, અને ઊંઘતાં ઊંઘતાં પણ ચાલીએ છીએ. ચાલો, મહાશય, ચાલો, પ્રિય મિત્ર, હું તમને લઈ જાઉં!'

'તને ક્યાંથી ખબર કે હું આંહીં છું?' હેબતાઈ ગએલા પાદરીએ પૂછ્યું.

'ખરેખર,' રોજર ચિલિંજવર્થે જવાબ આપ્યો, 'મને કંઈ ખબર જ નહોતી. હું તો રાતનો ઘણોખરો વખત સૂબાસાહેબ વિન્થ્રોપની પથારી પાસે જ હતો, અને ત્યાં મારી અદના આવડતથી એમને શાન્તિ આપવાને માટે જે કંઈ બની શકે તે કરતો હતો. એ પરલોકમાં પોતાને ઘેર સિધાવ્યા, એટલે હું પણ મારે ઘેર જવા નીકળી પડ્યો, પણ એટલામાં આ ઝબકારો થયો. તો ગુરુવર્ય, ચાલો હવે, નહિ તો આવતી કાલે રવિવારે પ્રવચન આપવાનું છે તેમાં આપનાથી નહિ પહોંચી શકાય. ઓહો! જુઓ આ થોથાં માણસના મગજને કેવું હેરાન કરે છે! હા, આ થોથાં ભારે પજવે છે માણસને!

મહાશય, આપે હવે વાંચવાનું ઓછું કરી નાખવું જોઈએ, અને જરા વિશ્રાંતિ વિનોદમાં સમય ગાળવો જોઈએ, નહિ તો પછી આવી રાત્રિભ્રમણાઓ અને તરંગોનું જોર તમારા પર દહાડે દિવસે વધતું જશે.'

'ચાલો, હું તમારી સાથે આવું છું ઘેર.' મિ. ડિમ્સડેઈલે કહ્યું.

કોઈ ભયંકર સ્વપ્નમાંથી જાગતાં માણસ જેવો ઢીલોઢફ ઠંડોગાર ને સર્વથા હતાશ બની જાય એવો બની જઈને પાદરીએ પોતાની કાયા વૈદના હાથમાં સોંપી દીધી અને એ દોરતો ગયો તેમ એ દોરાવા લાગ્યો.

છતાં બીજે દિવસે રવિવાર હતો તેથી એણે જે વ્યાખ્યાન આપ્યું તે આજ સુધીનાં એનાં સઘળાં પ્રવચનોમાં સૌથી વિશેષ સમૃદ્ધ, સૌથી વિશેષ જોમદાર, અને ઊર્ધ્વલોકની પ્રેરણાથી સૌથી વિશેષ ઊભરાતું સૌને લાગ્યું. એમ કહેવાય છે કે એ પ્રવચનની અસરને લીધે કેટલા યે આત્માને સત્યનો સાક્ષાત્કાર થયો, અને તેથી તે દિવસથી મિ. ડિમ્સ-ડેઈલ પ્રત્યે પવિત્ર કૃતજ્ઞતાબુદ્ધિ સદાને માટે પોતાના અંતરમાં રાખવાની તેમણે પ્રતિજ્ઞા લીધી. પણ એ પ્રવચન પૂરું કરીને જેવો તે પ્રવચન-પીઠ પરથી નીચે આવ્યો કે તરત જ દેવળનો ભૂખરી દાઢીવાળો ઘોરખોદિયો કાળું હાથનું મોજું લઈને સામે આવ્યો. મોજું જોઈને તરત પાદરીએ તે પોતાનું છે એમ વરતી કાઢ્યું.

'ગુનેગારોની જાહેર ફજેતી કરવાનો માંચડો છે ને,' તે ઘોરખોદિયાએ કહ્યું, 'ત્યાંથી એ જડ્યું. મને લાગે છે આચાર્યશ્રીની નફ્ટ મશ્કરી કરવાના ઇરાદાથી શયતાને એ ત્યાં નાખેલું, પણ એ શયતાન તો મૂળથી મૂરખ ને આંધળો જ છે, નહિ તો એટલું ન સમજે કે વિશુદ્ધ હાથને કંઈ ઢાંકવા માટે મોજાની જરૂર નથી હોતી ?'

'આભાર થયો, ભાઈ,' પાદરીએ ગૌરવપૂર્વક ગંભીરતાથી કહ્યું, પણ છતાં આમ બોલતી વખતે એનું હૃદય ભડકી ઊઠ્યું હતું. કેમકે એની

સ્મરણશક્તિ હમણાં હમણાં એટલી બધી અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગઈ હતી કે ગઈ કાલ રાતના બનાવોને આજે એ કેવળ સ્વપ્નસૃષ્ટિરૂપ જ માનવા લાગ્યો હતો, 'હા, ખરેખર, મોજું મારું જ હોય એમ લાગે છે.'

'અને શયતાનને એ ચોરી જવા જેવું લાગ્યું છે, માટે આચાર્ય-શ્રીએ હવે એને મોજું પહેર્યા વગર જ ઠેકાણે આણવો,' એ ઘરડા ઘોરખોદિયાએ ભયંકર સ્મિત કરીને ટકોર કરી. 'પણ કાલ રાતે આકાશમાં એક ઉત્પાત થએલો—એક મોટો એ (A)ના જેવા આકારનો અક્ષર રાતો રાતો દેખાએલો—એ વાત સાંભળી આચાર્યશ્રીએ? અમે તો એ એ અક્ષરનો અર્થ "એંજલ" (દેવદૂત) એવો કરીએ છીએ, કેમકે કાલે રાતે જ આપણા ભલા સૂબાસાહેબ વિન્થ્રોપને ભગવાને "એંજલ" બનાવી દીધા છે, એટલે આ વાતના ખબર આપવા માટે કંઈક નિશાની તો બતાવવી જ જોઈએ ને?'

'ના,' પાદરીએ જવાબ આપ્યો, 'મને એ અક્ષરની વાત કોઈએ કરી નહોતી.'

હેસ્ટર વિશેનું દૃષ્ટિપરિવર્તન

મિ. **ડિમ્સડેઈલ** સાથે હેસ્ટરને જે વિલક્ષણ મુલાકાત આમ અકસ્માત થઈ ગઈ તેમાં એ પાદરીનું શરીર આટલું બધું ઘસાઈ ગએલું જોઈને તેને ખૂબ આઘાત થયો. એનું મનોબળ સર્વથા ચાલ્યું ગએલું તેને લાગ્યું. એનું નીતિબળ ક્ષુદ્ર થતાં થતાં છેક બાલોચિત નિર્બળતાની હદે પહોંચી ગયું હતું. એની બાહ્યિક શક્તિમાં અસલનું સામર્થ્ય એવું ને એવું ચાલુ હતું, અથવા કદાચ કેવળ રોગ જ આપી શકે એવું વિકૃત રોગિષ્ઠ જોસ એમાં ઉમેરાયું હતું, પણ એનું નૈતિક ને માનસિક બળ તો પરવશ બનીને ધૂળમાં આળોટતું હતું. અને આમ થવાનાં કારણ આખી દુનિયાથી અજ્ઞાત હતાં પણ હેસ્ટર પ્રાઈન તો એ સમસ્ત પ્રસંગપરંપરાથી પૂરેપૂરી પરિચિત હતી, એટલે તે તરત અનુમાન કરી શકી કે મિ. ડેમ્સડેઈલની શક્તિઓનો આવો હ્રાસ થયો તેમાં એ પાદરીનું અંતર એને ડંખ્યા કરતું હતું તે એક કારણ તો હતું જ પણ તે ઉપરાંત પણ એના સ્વાસ્થ્ય ને કલ્યાણની વિરુદ્ધ કોઈ ભયંકર ષડ્યંત્ર રચાએલું હતું અને એ ષડ્યંત્ર હજુ પણ તેની સામે કામ કરી રહ્યું હતું એ પણ વિશેષ કારણ હતું. આ બાપડો પતિત પુરુષ પૂર્વે એક વાર કેવો હતો તે એ બરાબર જાણતી હતી, એટલે એ માંચડા પર ઊભો હતો તે વખતે એમણે કેવળ સહજબુદ્ધિથી જ પોતાના દુશ્મનને ઓળખી કાઢ્યો, અને એ દુશ્મનની સામે પોતાને સાહાય્ય

કરવા એણે તેને-તેના જેવી સમાજબહિષ્કૃત પતિત સ્ત્રીને-જે ધ્રુજારી ભરેલી ભીતિથી આજીજી કરેલી તેથી, એના સમગ્ર અંતરાત્મા પાદરી પ્રત્યે અનુકંપાથી દ્રવી ઊઠયો હતો. વળી પોતાની કનેથી વિશેષમાં વિશેષ સાહાય્ય મેળવવાનો એને હક્ક પણ છે એમ તેને નિઃશંક લાગ્યું. સમાજથી બહિષ્કૃત બનીને તે એકાન્તમાં વસતી હતી, એટલે શું યોગ્ય શું અયોગ્ય તેનો નિશ્ચય કરતી વખતે પોતાના અંતઃકરણ સિવાય બીજા કોઈ બહારના ધોરણ પર દૃષ્ટિ કરવાની એને ટેવ નહોતી, અને તેથી આ પાદરીના સંબંધમાં આખી દુનિયામાં અન્ય કોઈ પણ વ્યક્તિ પરત્વે પોતાની નહોતી એવી કોઈ ભારે જવાબદારી પોતાને માથે રહેલી છે એમ હેસ્ટરને લાગ્યું. બાકીની મનુષ્યજાતિ સાથે પોતાને જોડનારી કડીઓ ભલેને ફૂલોની, રેશમની, સોનાની કે બીજા કોઈ પદાર્થની બનેલી હોય, તોપણ એ સઘળી કડીઓ હવે તૂટી ગઈ હતી. ત્યારે આંહીં બન્નેએ સાથે મળીને કરેલા પાપરૂપી એક લોહમય કડી પરસ્પરને જોડી રહી હતી, અને એ કડી તે બેમાંથી એકે જણ તોડી શકે એવું નહોતું. એટલે અન્ય સર્વ સંબંધોની પેઠે આ સંબંધની પાછળ પણ કેટલીક ફરજો બજાવવાની રહેતી હતી.

હેસ્ટર પ્રાઈનની સ્થિતિ સમાજમાં હવે તેની ફજેતીના પ્રારંભના દિવસોમાં હતી તેવી રહી નહોતી. એ ફજેતી થયા પછી કેટલાં યે વરસો આવીને ચાલ્યાં ગયાં હતાં. પર્લ પણ હવે સાત વરસની થઈ ગઈ હતી. વિલક્ષણ ભરતકામની વચ્ચે ચમકતો હિંગળોકિયો અક્ષર ધારણ કરનારી તેની માતા પણ હવે નગરજનોને સર્વથા પરિચિત વ્યક્તિ બની ગઈ હતી. અને કોઈ વ્યક્તિ જ્યારે સમાજ સમક્ષ બહુ આગળ પડતું સ્થાન-બીજા બધા કરતાં જુદું તરી આવે એવું સ્થાન-ધરાવતી હોય, અને છતાં સમસ્ત જનમંડળના કે કોઈ પણ પૃથક વ્યક્તિના સ્વાર્થ સગવડમાં વચ્ચે આવતી ન હોય ત્યારે એ સમાજનાં સઘળાં માણસો એના પ્રત્યે એક પ્રકારના આદરભાવથી જોવા લાગે છે એવો જે એક સામાન્ય નિયમ છે તદનુસાર હેસ્ટર પ્રાઈન પ્રત્યે પણ લોકો

હવે આદરભાવથી જોવા લાગ્યાં હતાં. જ્યાં કોઈ સ્વાર્થનો પ્રશ્ન આડો આવતો ન હોય ત્યાં મનુષ્યો ધિક્કાર કરતાં પ્રેમ રાખવાને વિશેષ આતુર હોય છે એ વાત માનવપ્રકૃતિને ગુણપક્ષે સ્વીકારવી પડે એવી છે. અને કોઈ વ્યક્તિ પ્રત્યે ધિક્કાર પ્રકટ્યો હોય તોપણ, એ ધિક્કાર પ્રકટતી વખતની દુશ્મનાવટની મૂળ વૃત્તિ જો ફરી ફરીને ઉશ્કેરણી ને ચોંચપરોણો કરીને તાજી ને તાજી રાખવામાં ન આવી હોય તો એ ધિક્કાર પણ ધીમે ધીમે શાન્ત રીતે પ્રેમના રૂપમાં ફેરવાઈ જાય છે. પણ આ હેસ્ટર પ્રાઈનના સંબંધમાં તો તેના તરફથી કશી ઉશ્કેરણી કે ચોંચપરોણો થતો જ નહોતો. જનતાની સામે તે કદી ઝઘડતી જ નહોતી, પણ એના ખરાબમાં ખરાબ વર્તાવને પણ તે વગર ફરિયાદે શાન્તિથી સાંખી લેતી હતી. વળી પોતે જે સહન કરતી હતી તેના બદલામાં તે જનતા પાસેથી કશો બદલો મેળવવાનો પણ હક્ક રજૂ કરતી નહોતી, અને તેના રાગદ્વેષનું તે માપ કાઢવા કે હિસાબ રાખવા પણ બેસતી નહોતી. વિશેષમાં તેને કલંકિત ગણીને સમાજે બહિષ્કૃત કરેલી એ સમયનાં આ સત્રળાં વરસો દરમિયાન તેણે અખંડ જાળવી રાખેલી એની નિષ્કલંક ચારિત્ર્યવિશુદ્ધિને પરિણામે પણ લોકો તેના તરફ સદ્ભાવપૂર્વક જોવા લાગ્યાં હતાં. કેમકે લોકો જોઈ શકતાં હતાં કે હવે એ દુરાચારી બને તો એને કંઈ ગુમાવવા જેવું હતું નહિ અને સદાચારી રહે તો એને કંઈ મેળવવાની આશા નહોતી તેમ ઇચ્છા પણ નહોતી, છતાં એ પોતાનું ચારિત્ર્ય વિશુદ્ધ રાખી રહી હતી તે ઉપરથી એ બાપડી અનાથ અબળા આડી અવળી ભટકીને હવે સન્માર્ગે આવેલી તે વિશુદ્ધિ અને નીતિ પરના સાચા પ્રેમને કારણે જ આવી હતી એમ લોકોએ સ્વાભાવિક અનુમાન કર્યું હતું.

વળી એમ પણ જોવામાં આવ્યું કે સાર્વજનિક હવા શ્વાસમાં લેવી અને પોતાના હાથની પ્રમાણિક મહેનત કરીને પોતાને ને પોતાની નાનકડી પર્લને માટે રોજનો રોટલો કમાઈ ખાવો એ ઉપરાંત જગતમાંથી જરા પણ વિશેષ લાભ મેળવવાને હેસ્ટર સહેજ પણ

દાવો કરતી નહોતી—માનવજાતિ જગતમાંથી જાતજાતના લાભ ખાટી જાય છે તેમાં લેશ માત્ર ભાગ પડાવવાનો પોતાનો હક્ક આગળ કરતી નહોતી—છતાં બીજી બાજૂથી કોઈનું કંઈ ભલું કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો હોય ત્યારે માનવજાતિ સાથેનો પોતાનો ભગિનીભાવ પુરવાર કરી બતાવવામાં—કોઈની સેવા કરીને પોતે મનુષ્યજાતિની બહેન જેવી છે તે બતાવવામાં—તે જરા પણ પાછી પાની કરતી નહિ. દુઃખ તિરસ્કારથી કટુ હૃદયના બની ગએલા ભિખારીઓને ઘેર જઈ રોજ રોજ તે ખોરાક આપી જતી તથા રાજાધિરાજના વાઘામાં ભરતકામ કરી શકે એવી કુશળતાવાળી પોતાની આંગળીઓ વડે તેમને માટે કપડાં સીવી આપતી. આ બાઈની એ બધી સેવાના બદલામાં એ ભિખારીઓ જોકે તેની ગિલ્લા કરતાં છતાં પોતાની પાસે જે કંઈ થોડું હતું તે તેમના ભલા માટે ખરચી નાખવાને માટે તે હંમેશાં તૈયાર રહેતી. અને શહેરમાં જ્યારે ઘેર ઘેર કોઈ ચેપી રોગ ફાટી નીકળતો ત્યારે સૌની સારવાર કરવામાં પણ તે મોખરે રહેતી. ખરેખર સઘળા આફતના દિવસોમાં, એ આફત સાર્વજનિક હોય કે વ્યક્તિગત હોય તોપણ સમાજનો બહિષ્કાર પામેલી આ બાઈ હંમેશાં પોતાનું સેવા-કાર્ય સંભાળી લેતી. જે કોઈ મકાનમાં વિપત્તિનો અંધકાર ફેલાઇ જતો ત્યાં તે જઈ પહોંચતી—કેમ જાણે વિપત્તિના ગમગીનીભરેલા ધુંધળા વાતાવરણમાં જ પોતાના માનવબન્ધુઓ સાથે સંબંધ રાખવાની એને રજા હોય એવી રીતે વિપત્તિને સમયે તે દરેક ઘેર જઈ પહોંચતી, અને તે પણ કોઈ બહારના આગંતુક મહેમાન તરીકે નહિ, પણ એ ઘરના હક્કદાર અંગભૂત તરીકે જઈ પહોંચતી. એવા ગમગીનીભરેલા દુઃખમય વાતાવરણમાં પછી પોતાનાં અપાર્થિવ કિરણોદ્વારા સૌને આશ્વાસન આપતો એનો ભરત ભરેલો અક્ષર ચમકતો. અન્યત્ર જે પાપના પ્રતીકરૂપ હતો તે અક્ષર દરદીના ઓરડામાં દીપશિખા જેવો બનતો હતો. એ દીપશિખા દરદીના ઓરડામાં પ્રકાશ પાડતી હતી એટલું જ નહિ પણ દરદી આ લોક છોડી જવાની અણી પર હોય એવી એની અન્તિમ ક્ષણે આ લોકની પેલી પારના પ્રદેશમાં પણ તે

પ્રકાશનું આછું કિરણ ફેંકતી હતી. આ લોકનું અજવાળું આછું થવા માંડયું હોય, અને પરલોકનું અજવાળું હજી પોતા સુધી આવી પહોંચ્યું ન હોય એવા વચગાળાના સમયે પોતાના પગ કયાં મૂકવા તે આ દીપશિખા એ મરણોન્મુખ દરદીને બતાવતી હતી. આવી કટોકટીની વેળાએ હેસ્ટરનો સ્વભાવ ઉદાર ને ઉષ્માભર્યો બની જતો—એ વખતે તેની પાસે જે કંઈ સાચી માગણી કરવામાં આવતી તેનો તે જવાબ આપતી અને દયામાયાના અખૂટ ઝરણ જેવી તે બની જતી. કલંકચિહ્ન ધારણ કરતું તેનું વક્ષઃસ્થળ જેને જેને જરૂર હોય તે સૌના શિરને માટે કોમળ ઓશીકારૂપ બની જતું. કોઈના પણ સૂચન વગર સ્વયમેવ તેણે દયાભગિનીની દીક્ષા લીધી હતી, અથવા આપણે એમ કહીએ કે પોતાનું જીવન આવું સ્વરૂપ ધારણ કરશે તે એણે કે જગતે કોઈએ ધારેલું નહિ છતાં, જગતે નિષ્ઠુર આઘાતો આપી આપીને તેને આ દીક્ષા લેવરાવી હતી. તેનો એ અક્ષર તે દયાભગિની તરીકેના એના કાર્યના પ્રતીકરૂપ હતો. તે એટલી બધી ઉપયોગી થઈ પડી હતી—તેનામાં કામ કરવાની એટલી બધી શક્તિ અને સહાનુભૂતિનું એટલું બધું સામર્થ્ય હતું—કે ઘણાં માણસો એના અક્ષરનો મૂળ અર્થ સ્વીકારવાની હવે ના પાડતાં હતાં. કેવળ અબળા હોવા છતાં હેસ્ટર પ્રાઈનમાં એટલી બધી સબળતા માલૂમ પડતી હતી કે લોકો તેના એ (A) અક્ષરનો અર્થ 'એબલ' (સબળ) એવો જ થાય એમ હવે કહેતાં હતાં.

પણ તેનો સમાસ કેવળ અંધકારગ્રસ્ત ગૃહમાં જ થઈ શકતો હતો. એ જ ઘરમાં ફરી પાછો સૂર્યપ્રકાશ આવતો કે તરત તે ત્યાંથી અદૃશ્ય થઈ જતી. સૂર્યપ્રકાશના આગમનની સાથે જ તેનો ઓળો ઘરના ઊંબરને ઓળંગીને બહારના પ્રદેશમાં વિલાઈ જતો. પોતે જેમની ભારે ઉત્સાહપૂર્વક સેવા કરેલ હોય તે મનુષ્યોના અંતરમાં એને માટે કદાચ કંઈ કૃતજ્ઞતાનો ભાવ ઊપજ્યો હોય તો તે કૃતજ્ઞતાનો આસ્વાદ લેવા પૂરતી એક પણ નજર પાછી ફેંક્યા સિવાય આ સેવારત સ્ત્રી ત્યાંથી એકદમ ચાલી નીકળતી. અને એ મનુષ્યો પછી કોઈવાર રસ્તામાં મળી

જાય તો તેમના નમસ્કાર ઝીલવાને માટે પણ તે કદી પોતાનું માથું નીચેથી ઊંચું કરતી નહિ. છતાં તેઓ જો આગ્રહપૂર્વક તેને બોલવતાં, તો તે મૂંગી મૂંગી પોતાના હિંગળોકિયા અક્ષર પર આંગળી મૂકતી અને પછી ત્યાંથી પસાર થઈ જતી. આમાં કદાચ કોઈને અભિમાન જેવું લાગે, છતાં એનું આ વર્તન એટલું બધું નમ્રતાભર્યું હતું કે જનતાના ચિત્ત પર તે કેવળ નમ્રતાની જ કોમળતાપ્રેરક છાપ પાડતું હતું. જનતાની પ્રકૃતિ જુલમગારના જેવી હોય છે. સામાન્ય ન્યાયની માગણી પણ તમે તેની આગળ ભારે જોરશોરપૂર્વક કરો તો એટલો સામાન્ય ન્યાય પણ તમને એ નહિ આપે, પણ સઘળા આપખુદ જુલમગારોને ગમે છે તેમ એ ન્યાયનો સમગ્ર પ્રશ્ન જો તમે તેની ઉદારતા પર જ છોડી દો તો તે તમને ઘણીવાર સામાન્ય ન્યાય કરતાં પણ ઘણું વધારે આપી દે છે—એટલે હેસ્ટર પ્રાઈનનું વર્તન પણ આ પ્રકારનું લાગતાં સમાજ અગાઉ પોતાના રોષના ભોગરૂપ બની ગએલી આ બાઈ તરફ તે પોતે પરવા કરે અથવા ખરેખર લાયક હોય તે કરતાં પણ વિશેષ માયાભાવ દર્શાવવા લાગ્યો.

છતાં આ સમાજનો અધિકારીવર્ગ તેમ તેના શાણા ને વિદ્વાન લોકોને હેસ્ટરના સદ્‌ગુણોની કદર કરવામાં સામાન્ય લોકો કરતાં વિશેષ વાર લાગી. કેમકે આ બાઈ પ્રત્યે તેમને જે અણગમો હતો તે એમના અંતરમાં તો બુદ્ધિ અને દલીલોના પોલાદી ચોકઠામાં સજ્જડ રીતે જકડાએલો હતો, અને તેથી એ અણગમાને એકદમ હાંકી કાઢવાનું કામ સામાન્ય લોકો કરતાં તેમને માટે વિશેષ કપરું અને શ્રમજનક થઈ પડયું. છતાં દિન પ્રતિદિન તેમના મુખની કટુતા ભરી કરડી રેખાઓ ક્રમે ક્રમે શિથિલ થતી થતી એવું રૂપ પકડતી હતી કે જે સમય જતાં માયાળુપણાના સ્વરૂપમાં પલટાઈ જાય એવો પૂરો સંભવ હતો. ઉચ્ચ પદવીધારી અમલદારોનું હેસ્ટર પ્રત્યેનું વલણ આવું હતું, કેમકે પોતાના એ ઉચ્ચ પદની રૂએ સાર્વજનિક નીતિનું સંરક્ષણ કરવું એ એમને પોતાની ફરજ લાગતી હતી પણ

ઇતર જનો તો હેસ્ટર પ્રાઇનના સ્ખલનની ક્ષમા ક્યારની આપી ચૂક્યા હતા, એટલું જ નહિ પણ વિશેષમાં હિંગળોકિયા અક્ષરને પાપના નહિ—જેને પરિણામે એણે આટલા લાંબા સમય સુધી કષ્ટમય તપ સહન કરેલું તે પાપના ચિહ્નરૂપે નહિ—પણ એ સ્ખલન પછીના દિવસોમાં એણે જે પાર વગરનાં સુકૃત્યો કરેલાં તેના ચિહ્નરૂપે ગણવા લાગ્યાં હતાં. 'પેલા ભરત ભરેલા ચિહ્નવાળી બાઈને જોઈ?' એ લોકો અજાણ્યા આગંતુકોને કહેતા. 'એ અમારી હેસ્ટર—ગરીબો પ્રત્યે પુષ્કળ દયાભાવ રાખતી, માંદાઓની માવજતમાં પુષ્કળ મદદગાર થઈ પડતી, અને પીડિતોને સદા યે આશ્વાસનરૂપ નીવડતી એવી સમસ્ત નગરજનની હેસ્ટર—છે!' ખરી વાત છે કે આમ એનું ગુણદર્શન કરાવ્યા પછી પોતા સિવાય બીજા કોઈ મનુષ્યમાં કંઈ દુર્ગુણ જેવું હોય તો તે જણાવ્યા વગર ન રહેવાની જે સહજ માનવપ્રકૃતિ છે તેની પ્રેરણાથી, એના જીવનના ભૂતકાળની કલંકકથા ધીમે રહીને એ આગંતુકના કાનમાં તેઓ કહેતા. છતાં, એવી રીતે એની કલંકકથા કહેનારની પોતાની દૃષ્ટિએ આ હિંગળોકિયો અક્ષર કોઈ સાધ્વીના વક્ષઃસ્થળ પર ધારણ કરવામાં આવતા ક્રોસના જેવો પવિત્ર લાગતો હતો એ વાત પણ પાછી એટલી જ સાચી છે. આ અક્ષર તેને ધારણ કરનારી સ્ત્રીમાં એક પ્રકારની પવિત્રતાનો સંચાર કરતો હતો, અને તેથી એ પવિત્રતાના પ્રભાવને લીધે તે સ્ત્રી પછી સઘળા ભયંકર કે જોખમભરેલા સંજોગોમાં પણ નિરાંત જીવે બેધડક સંચરતી હતી. એ અક્ષર ધારણ કરીને એ કોઈ લૂંટારાઓની ટોળીના હાથમાં સપડાઈ ગઈ હોત તો ત્યાં પણ એને બળે તે સુરક્ષિત રહી હોત એમ લોકો માનતાં હતાં. કહેવાય છે કે એક વાર એક રેડ ઈન્ડિયને આ કલંકચિહ્નને તાકીને પોતાનું તીર મારેલું, એ તીર એ નિશાનને બરાબર વાગેલું પણ ખરું, પણ હેસ્ટરની કાયાને રજ માત્ર ઈજા કર્યા વગર તે ભોંય પર ખરી પડેલું. અને આ ચમત્કારિક વાત ઘણા માણસો માનતાં પણ હતાં.

પણ આ કલંકસંજ્ઞાની—અથવા તો આ કલંકસંજ્ઞા દ્વારા સમાજ સાથેના વ્યવહારમાં પોતાનું જે કલંકિત અને બહિષ્કૃત સ્થાન હતું તે સ્થાનની—હેસ્ટર પ્રાઈનના પોતાના ચિત્ત પર જે અસર થએલી તે પ્રબળ અને વિશિષ્ટ પ્રકારની હતી. આ ધગધગતા લાલચોળ ડામને લીધે એના ચારિત્ર્યમાં જે કંઈ સુકુમાર ને લલિત પર્ણપુષ્પપુંજ હતો તે કરમાઈને લાંબા વખતથી ખરી પડ્યો હતો, અને એ મનોહર પર્ણપુષ્પપુંજને સ્થાને સૂકી કર્કશ ડાખળીઓનાં ઠૂંઠાં જ માત્ર પાછળ રહેવા પામ્યાં હતાં. હેસ્ટરને જો કોઈ સ્નેહી સંબંધી કે મિત્રો હોત તો એના નવપલ્લવિત ચારિત્ર્યને સ્થાને કેવળ આવાં વરવાં ઠૂંઠાં જ દેખીને તેમને અણગમો જ ઊપજ્યો હોત, અને તેના તરફથી મોં ફેરવી લઈને આઘું જ જોઈ જવાનું તેમને મન થયું હોત. એના શરીરની સુન્દરતામાં પણ એ જ જાતનો ફેરફાર થયો હતો. આ ફેરફારનું કારણ અમુક અંશે પોતાના પોશાકમાં તે કાળજીપૂર્વક જે સાધ્વીના જેવી કડક સાદાઈ રાખતી હતી તે અને અમુક અંશે એની રીતભાતમાં ભાવપ્રદર્શનનો સદંતર અભાવ હતો તે હતું. વળી એના સુંદર ઘાટા વાળ ગમે તો કાપી નાખ્યા હોય તેથી અથવા તો પછી એની ટોપીની અંદર પૂરેપૂરા પૂરી દીધેલા હોય તેથી એની એક પણ ચમકતી લટ કદી પણ સૂર્યપ્રકાશમાં ફરફરતી જોવામાં આવતી નહિ. એનામાં થએલું આ પરિવર્તન પણ ખેદજનક હતું. હેસ્ટરના મુખમાં હવે કોઈના પ્રેમને આકર્ષી શકે એવું રહ્યું નહોતું, એનું શરીર દમામદાર અને પૂતળી જેવું સુઘટિત હોવા છતાં કોઈને તે શરીર રાગાવેશમાં પોતાની બાથમાં સજ્જડ પકડી રાખવાનું કદી મન થાય એવું તેમાં કશું રહ્યું નહોતું, તેમ એના વક્ષઃસ્થળમાં કોઈ પ્રિયતમના મસ્તકને ઓશીકું બનવા જેવું કશું રહ્યું નહોતું. તેનું કારણ અમુક અંશે તો આ સઘળું પરિવર્તન જ હતું, જોકે એના કારણમાં આ પરિવર્તન ઉપરાંત બીજું પણ કંઈક રહેલું હતું ખરું. એના સ્ત્રીત્વને જાળવી રાખવાને માટે સદાકાળ ટકી રહેવું જોઈએ એવું કોઈક અનિવાર્ય અગત્યનું મહત્ત્વનું તત્ત્વ એનામાંથી ચાલી ગયું હોય એમ જણાતું હતું. જ્યારે જ્યારે કોઈ

સ્ત્રીને કોઈ ભારે કપરા અનુભવમાંથી પસાર થવું પડે છે અથવા કોઈ ભારે વિષમ પ્રસંગ એના જીવનમાં આવી પડે છે ત્યારે ત્યારે એ સ્ત્રીના શરીર અને મનના હાલહવાલ આવા જ થાય છે, અને એની પ્રકૃતિ પણ પછી આવી જ રૂક્ષ બની જાય છે. દુઃખના દિવસોમાંથી પસાર થએલી સ્ત્રીને માટે આવી નિષ્ઠુર ને રૂક્ષ બની જવું એ જાણે કે એના નસીબમાં લખાએલો વિધાતાનો લેખ હોય છે. આવા કપરા પ્રસંગમાંથી પસાર થનારી સ્ત્રી જો બહુ કોમળ હોય તો તે રામશરણ થઈ જાય છે. અને એ જો જીવતી રહે છે તો એના અંતરની સઘળી સુકુમારતા ને મૃદુતા ગમે તો મરી જાય છે અથવા તો તે એના અંતરમાં દબાઈ ને એટલી ઊંડી પેસી જાય છે કે પછીથી તે કદી પણ બહાર આવી શકતી નથી. એટલે એ મરી જાય કે દબાઈ જાય તોપણ બાહ્ય દૃષ્ટિએ તો એકનું એક જ થઈ રહે છે. પણ દુઃખમય પ્રસંગને લીધે નારીહૃદયની મૃદુતા સર્વથા હણાઈ જવાને બદલે અંતરના ઊંડાણમાં દબાઈ રહે છે એ મત સૌથી વધુ સાચો લાગે છે, એટલે એક વાર સ્ત્રીરૂપે જીવન જીવ્યા પછી જે સ્ત્રી મટી ગઈ હોય તેના સ્ત્રીત્વને પુનઃ જાગ્રત કરે એવો જાદૂઈ સ્પર્શ કરનારી કોઈ શક્તિ જો નીકળી આવે તો તે કોઈ પણ ક્ષણે ફરી પાછી સ્ત્રી બની જાય. હેસ્ટર પ્રાઇનમાં એવું પરિવર્તન કરનારો કોઈ જાદૂઈ સ્પર્શ કોઈ એ એના આખા જીવનમાં પાછળથી કર્યો કે કેમ એ આપણે આગળ જોઈશું.

હેસ્ટરના ચહેરામાં પાષાણ જેવી ભાવશૂન્યતા ને સખતાઈ આવી ગઈ હતી તેનું કારણ મુખ્યત્વે તો એનું જીવન ઊર્મિ ને રાગાવેશમાંથી ઘણે ભાગે વિચાર ભણી વળ્યું હતું એ ગણી શકાય. ભર્યા જગતમાં એ સાવ એકલી અટૂલી ઊભી હતી. સમાજ પાસેથી તેને કશો આધાર મળે એમ નહોતો એ દૃષ્ટિએ આમ એકલી ઊભી હતી. તેને પોતાની બાળકી પર્લનું રક્ષણ ને પાલનપોષણ ને માર્ગદર્શન કરાવવાનું તો હતું જ, પણ તેને કોઈ મદદ કરે એમ નહોતું એટલે એ દૃષ્ટિએ તે સાવ એકલી અટૂલી હતી. અને કદાચ પોતાની સામાજિક સ્થિતિ

સુધારવા મથવાનો વિચાર એણે ધુતકારી કાઢ્યો ન હોત તોપણ એ સ્થિતિ સુધારવાની એને માટે જરા પણ આશા હતી નહિ. એટલે પછી એણે જે થોડો ઘણો સંબંધ રહ્યો હતો તેના રહ્યા સહ્યા તંતુઓને તોડી વછોડીને ફેંકી દીધા. પછી દુનિયાના વિધિનિષેધો કે કાયદાઓ એને મન વ્યર્થ બની ગયા. એ જમાનામાં માનવબુદ્ધિ થોડા જ વખત પર રૂઢિપરંપરાનાં બંધનોમાંથી મુક્ત થઈ હતી, અને તેથી પાછલા ઘણા સૈકાઓ સુધી નહિ બનેલી એવી ચંચળ તે અત્યારે બની ગઈ હતી અને મહદ વિસ્તારમાં તે અત્યારે ઘૂમવા લાગી હતી. આથી જ શમશેરધારી પુરુષોએ રાજાઓ ને અમીર ઉમરાવોને ઉથલાવી પાડ્યા હતા. અને એ શમશેરધારી પુરુષો કરતાં પણ વિશેષ શૂરવીર નરોએ,—સ્થૂલ વાસ્તવિક જગતમાં તો નહિ પણ પોતે જેમાં ખરેખર વસી રહ્યા હતા એવા માનસિક જગતમાં—જૂની માન્યતાઓનું આખું તંત્ર તોડી પાડીને તેને સ્થાને નવેસરથી જ રચના કરવા માંડી હતી. હેસ્ટર પ્રાઈને આ જમાનાનું ને આ ભાવનાનું શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. એટલે એની વિચારણાઓ ને માન્યતાઓમાં એ ઉદ્દામ સ્વાતંત્ર્ય દાખવતી હતી. આવું સ્વાતંત્ર્ય આટલાંટિક મહાસાગરની પેલી પારના દેશોમાં તો એ વખતે સાધારણ થઈ ગયું હતું, પણ આપણા અમેરિકાનિવાસી પૂર્વજોને જો હેસ્ટરના આવા ઉદ્દામ વિચાર-સ્વાતંત્ર્યની ખબર પડી હોત તો તેઓએ તો પેલા હિંગળો-કિયા અક્ષરની કલંકસંજ્ઞા જે અપરાધને કારણે એને કપાળે ચોંટી હતી તે અપરાધ કરતાં પણ આવા ઉદ્દામ વિચારસ્વાતંત્ર્યને વિશેષ ભયંકર અપરાધ ગણ્યો હોત. સમુદ્રકાંઠે એકાન્ત ઝૂંપડીમાં એ વસતી હતી ત્યાં આખા ન્યૂ ઇંગ્લંડના બીજા કોઈ પણ ઘરમાં દાખલ થવાની હિંમત ન કરી શકે એવા વિચારો એની મુલાકાતે આવતા હતા. આ વિચારોની મુલાકાત જો કોઈના પણ જોવામાં આવી હોત, એ વિચારોરૂપી હવાઈ સત્ત્વો તેના ઝૂંપડામાં પેસતાં તો શું, પણ ઝૂંપડાની ખડકી ખખડાવતાં પણ કોઇના જોવામાં જો આવ્યાં

હોત તો તે હવાઈ સત્ત્વો એમને આવકાર આપનાર બાઈને માટે તો બિહામણા રાક્ષસોના જેટલા ભયંકર થઈ પડત.

આ એક નોંધવા જેવી વિલક્ષણ વાત છે કે વિચારના પ્રદેશમાં ભારેમાં ભારે શૌર્ય દાખવનારા અને ઉદ્દામ સ્વાતંત્ર્ય અખત્યાર કરનારા માણસો સમાજના બહારનાં રીતરિવાજો તેમ કાયદાકાનૂનોને જરા પણ ચૂંચાં કર્યા વગર સંપૂર્ણ શાંતિપૂર્વક સ્વીકારી લે છે. એવા માણસોને કેવળ વિચારોથી પરિતૃપ્તિ થઈ જાય છે, એટલે એ વિચારને પછી કૃતિરૂપી લોહીમાંસની આકૃતિ આપવાની જરૂર એમને જણાતી નથી. હેસ્ટરના સંબંધમાં પણ એમ જ થયું હોય એમ લાગ્યું. છતાં જો નાનકડી પર્લ સૂક્ષ્મ જગતમાંથી એની કને ઊતરી આવી ન હોત તો હેસ્ટરનું આચરણ પણ સર્વથા જુદી જ જાતનું બન્યું હોત. તો પછી એ એન હચિન્સનની સાથોસાથ કોઈ નવા ધર્મસંપ્રદાયની સ્થાપક બનીને ઇતિહાસમાં અમર થઈ ગઈ હોત, અને એનું નામ એ રૂપમાં આપણને આજે પરિચિત બની ગયું હોત. અથવા પોતાના ચિત્ત અને જીવનશક્તિનાં જે અનેક વિવિધ પાસાંઓ હતાં તેમાંના એકાદને વિકસાવીને એ પયગમ્બરરૂપે પ્રસિદ્ધ થઈ હોત. કદાચ એ પ્યૂરિટન વસાહતના પાયા ખોદી નાખવાનો એણે પ્રયત્ન કર્યો હોત ને એ પ્રયત્ન બદલ એ જમાનાની કરડી અદાલતને હાથે એને મોતની સજા ઘણું કરીને સહન કરવી પડી હોત. પણ હવે તો એને પોતાના સંતાનને કેળવવાનું હતું, અને એ કેળવણીના કાર્યમાં એને પોતાના વિચારોના થનગનતા ઉત્સાહને માટે પૂરતું ક્ષેત્ર મળી રહેતું હતું. આ નાનકડી બાળાના સ્વરૂપમાં વિશ્વંભરે સ્ત્રીત્વનો એક નાજુક અંકુર ને કળી હેસ્ટરને ભળાવી હતી, અને એ અંકુરનો એને પાર વગરની મુશ્કેલીઓ વચ્ચે રહીને ઉછેર ને વિકાસ કરવાનો હતો. અને એના આ કામમાં એકેએક વસ્તુ એની વિરુદ્ધ હતી. પ્રથમ તો જગત આખું એની સામે હતું. વળી એ બાળકની પોતાની પ્રકૃતિમાં પણ કંઈક વાંધો હતો, અને એ ઉપરથી તે સતત રીતે એમ સૂચવ્યા કરતી હતી

કે તેનો જન્મ કંઈક ખોટી રીતે થયો હતો—તેની માતાના ઉન્મત્ત રાગાવેશના પ્રવાહરૂપે તે જન્મી હતી—અને તેથી આ બાપડું બચ્ચું જગતમાં જન્મ્યું છે એ તે સુખી થવા કે દુ:ખી થવા એવો પ્રશ્ન અંતરની ઊંડી બળતરાપૂર્વક સ્વગત પૂછવાનું એને જોઈને હેસ્ટરને ઘણી વાર મન થઈ આવતું હતું.

અને ખરેખર, આવો અળખામણો પ્રશ્ન કેવળ પોતાની પુત્રીને જ વિશે નહિ પણ સમસ્ત સ્ત્રીજાતિને વિશે એના અંતરમાં ઉપસ્થિત થતો હતો. એ સ્ત્રીજાતિની અંદર સૌથી વધુ સુખી હોય એવી કોઈ સ્ત્રીનું જીવન પણ શું સ્વીકારવા યોગ્ય છે? એની પોતાની જ વાત કરીએ તો, પોતાને વિશે તો એણે લાંબા વખતથી નક્કી કરી નાખ્યું હતું કે સ્ત્રીજીવન સ્વીકારવા કે ઇચ્છવા યોગ્ય છે જ નહિ, અને એ રીતે પોતા—પૂરતો તો એણે એ પ્રશ્નનો કયારનો નિકાલ કરી નાખ્યો હતો. સ્ત્રીહૃદયમાં જ્યારે વિચાર કરવાની વૃત્તિ જાગે છે ત્યારે એ વૃત્તિને પરિણામે પુરુષની પેઠે એનું ચિત્ત સ્વસ્થ રહે છે ખરું, પણ સાથે તેને લીધે એ ખિન્ન પણ બને છે. એનું કારણ કદાચ એ હોય કે એ જ્યારે વિચાર કરવા લાગે છે ત્યારે એને પોતાની આગળ કોઈ ભારે નિરાશાજનક કામ આવી પડેલું લાગે છે. વિચાર કરતાં વિચારને પહેલે પગથિયે જ એને લાગે છે કે સમાજનું આખું વર્તમાન તંત્ર ભાંગીને ભૂકો કરી નાખવું જોઈએ અને પછી તેની નવેસરથી પુનર્રચના કરવી જોઈએ. પછી આગળ વિચાર કરતાં એને જે બીજી વસ્તુ આવશ્યક લાગે છે તે એ કે પુરુષજાતિની સમસ્ત પ્રકૃતિ, અથવા પ્રકૃતિરૂપ બની ગએલી એની દીર્ઘકાળની આનુવંશિક ટેવો અને આચારવિચારસરણીઓમાં પણ તાત્ત્વિક પરિવર્તન કરવું જોઈએ, કેમકે એને લાગે છે કે એવા તાત્ત્વિક પરિવર્તન વગર સ્ત્રીને સંસારમાં એનું હક્કસરનું કે અનુકૂળ સ્થાન કદી પણ મળી શકે એમ જ નથી. અને એથી પણ આગળ વિચાર કરતાં છેવટે એને જે બીજી વસ્તુ આવશ્યક લાગે છે તે એ કે પુરુષજાતિ કરતાં વિશેષ મહાન

પરિવર્તન પોતાની સ્ત્રીજાતિમાં પણ કરવું જોઈએ, કેમકે એને લાગે છે કે બધી મુશ્કેલીઓ અને અંતરાયો દૂર કરીએ તોપણ જ્યાં સુધી સ્ત્રીજાતિની વર્તમાન પ્રકૃતિ પરિવર્તન પામે નહિ ત્યાં સુધી ઉપર જણાવેલા પ્રાથમિક સુધારાનો પણ તે કશો લાભ લઈ શકે નહિ. પણ બીજી બાજૂથી એ જુએ છે કે સ્ત્રીજાતિ પોતાની પ્રકૃતિમાં કશું ય તાત્ત્વિક પરિવર્તન કરવા જાય કે તરત એનું સાચું જીવન, એનું અપાર્થિવ સત્ત્વ ઊડી જવાનું. એટલે સ્ત્રી આ બધા પ્રશ્નોનો ઉકેલ વિચાર કરવાથી કદી પણ લાવી શકતી નથી. એ બધા જટિલ પ્રશ્નોનો ઉકેલ કદી આવે એમ જ નથી, અથવા આવે એમ હોય તો તે એક જ રીતે આવે એમ છે. આ સ્થિતિમાં તો એનામાનસતંત્રમાં બુદ્ધિને બદલે હૃદયનું પ્રાધાન્ય થાય, હૃદયનું વર્ચસ્વ વધે એ જ એકનો એક ઉપાય છે. એ રીતે બુદ્ધિને બદલે હૃદય પ્રધાન બને તો પછી આ બધા પ્રશ્નો આપોઆપ અદૃશ્ય થઈ જવાના. પણ હેસ્ટરનું હૃદય તો પોતાની મૂળની નિરામય નિયમિત પ્રવૃત્તિ લાંબા વખતથી ગુમાવી બેઠું હતું, અને તેથી આ બધી માનસ ભૂલભૂલામણીમાં તે બિચારી આમતેમ અટવાયાં કરતી હતી. ઘડીકમાં એક બાજૂએ જાય તો સામે ઊંચી દુરારોહ કરાડ આવીને ઊભી રહેતી, અને ત્યાંથી બીજી બાજૂએ જાય તો ઊંડી અતલ બીણુ ડાચું વકાસીને ઊભી રહેલી દેખાતી તે જોઈને કંપારી ખાઈને તે એકદમ પાછી ફરી જતી. આમ પોતાની આસપાસ ચોમેર જ્યાં જુએ ત્યાં બધે એને વિકરાળ ભીષણ દૃશ્યો દેખાતાં અને નિરાંત જીવે વસી શકાય એવું શાંત સ્વાસ્થ્યપ્રદ ઘર એને ક્યાય નજરે પડતું નહિ. આ દશામાં કોઈ કોઈ વાર તો એના અંતરમાં એવો ભયંકર વિચાર પ્રબળ બનતો કે આવા જગતમાં પર્લને મોટી થવા દેવા કરતાં એને બચપણમાં જ સ્વર્ગધામમાં મોકલી દેવી, અને જાતે પણ આવા જગતમાં જીવવા કરતાં એમાંથી ચાલ્યા જઈને પછી વિશ્વની સનાતન ન્યાયસત્તા ભવિષ્યમાં પોતાને બીજી જે કોઈ અવસ્થામાં મૂકે તે સ્વીકારી લેવી.

પેલા હિંગળોકિયા અક્ષરે હજુ પોતાનું કામ કર્યું નહોતું.

પણ પેલી જાગરણની રાતે તે રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઈલને મળી ત્યારથી હવે એને વિચારનો એક નવો વિષય મળ્યો હતો, જેની સિદ્ધિને અર્થે પોતે ગમે તેટલી મહેનત લે તેમ ભોગ આપે તોપણ તે યોગ્ય ગણાય એવો એક પદાર્થ ત્યારથી એને પ્રાપ્ત થયો હતો. પાદરી કેવી યાતનાપૂર્વક મથી રહ્યો હતો, અથવા યથાર્થ ભાષામાં કહીએ તો, કેવી યાતનાને અંતે હવે મથતો મટી ગયો હતો, એ હકીકત તે દિવસે રાત્રે એણે પ્રત્યક્ષ જોઈ હતી. એ વખતે એણે જોયું કે તે પાદરી ખરેખર ગાંડો ન બની ગયો હોય તોપણ અત્યારે તે ગાંડપણને આરે જ ઊભો હતો. અને આ બધાના મૂળમાં, પોતે કરેલા કામને લીધે થતા પશ્ચાત્તાપની ગમે તેટલી દુઃખદાયક અસર હોવા છતાં એની અત્યારની અવસ્થા કેવળ પશ્ચાત્તાપનું જ પરિણામ નહોતું, પણ એના અનારોગ્યને ટાળવા જે પુરુષ વૈદકીય ઉપચારો કરી રહ્યો હતો તેના તરફથી આ પશ્ચાત્તાપની વેદનામાં કોઈ ભયંકર વિષમય તત્ત્વ ઉમેરવામાં આવતું હતું તેને જ પરિણામે તેની આવી કરુણ અવસ્થા થઈ હતી એ બાબતમાં પણ એને હવે શંકા રહી નહોતી. આ રીતે મિત્ર ને મદદગારના સાલ્લામાં એક ગુપ્ત દુશ્મન સતત રીતે એની પડખે ખડો હતો, અને એ મૈત્રીના સંબંધદ્વારા પોતાને મળતી તકોનો લાભ લઈને એ માણસ નાજુક આળી પ્રકૃતિના મિ. ડિમ્સડેઈલને સતાવી રહ્યો હતો. આમાં કશી સારાવાટની આશા નહોતી પણ ઊલટું ઘણું અનિષ્ટ થવાની ધાસ્તી હતી. તેથી પોતે પાદરીને આવા સંજોગોમાં સપડાવા દીધો એ પોતાની સત્યનિષ્ઠા, હિંમત, અને પાદરી પ્રત્યેની વફાદારી એ બધાની ઊણપ જ ગણાય એમ હેસ્ટરને લાગ્યા વિના રહ્યું નહિ. આમાં એને પોતાના બચાવપક્ષે કહેવા જેવું હોય તો તે એટલું જ કે, રોજર ચિલિંજવર્થે રજૂ કરેલી ગુપ્તવેશની યોજનાને પોતે સંમતિ આપી ન હોત તો એ પાદરીની પોતાના કરતાં પણ બૂરી દુર્દશા થવાની હતી અને એ દુર્દશામાંથી તેને બચાવવાનો કોઈ પણ

ઈલાજ એને સૂઝે એમ નહોતો. એટલે પોતાના જેવી દુર્દશામાંથી પાદરીને ઉગારી લેવાની આતુર ઇચ્છાથી એણે ઉતાવળમાં રોજર ચિલિંજવર્થની ગુપ્તવેશની યોજના એકદમ સ્વીકારી લીધી હતી, પણ હવે એને લાગ્યું કે પોતે એ રીતે જે પસંદગી કરેલી તે ખોટી હતી. એટલે હવે તે દહાડે થઈ ગએલી ભુલ જેટલે અંશે સુધરી શકે એમ હોય તેટલે અંશે સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવા એણે નિશ્ચય કર્યો. તે દિવસે રાત્રે રોજર ચિલિંજવર્થ એને તુરંગના ઓરડામાં સૌથી પહેલીવાર મળેલો તે વખતે તો પોતાના દુરાચારને લીધે એ એવી પતિત થઈ ગઈ હતી અને તાજી જ થએલી પોતાની ફજેતીને લીધે એ એટલી બધી ઉન્મત્ત થઈ ગઈ હતી કે ત્યારે રોજર ચિલિંજવર્થનો સામનો કરવાની એનામાં તાકાત નહોતી, પણ તે પ્રસંગ પછી તો હવે ઘણાં વરસો વીતી ગયાં હતાં અને એ વરસો દરમિયાનની ગંભીર કપરી કસોટીને લીધે હવે એ એવી મજબૂત બની ગઈ હતી કે તેનો સામનો કરતાં હવે એ ડરે એવું નહોતું. એ તપને પરિણામે હવે એ તે દિવસ કરતાં ઘણું ઉચ્ચ પદ પ્રાપ્ત કરી શકી હતી, ત્યારે બીજી બાજૂએ પેલા બુઢ્ઢાએ વેર લેવા જેટલા અધમ બનીને પોતાને એટલો પતિત કર્યો હતો કે અત્યારે તેનું પદ લગભગ હેસ્ટરની જ ભૂમિકા પર આવી ગયું હતું અથવા કદાચ એથી પણ નીચું ઊતરી ગયું હતું.

ત્યારે ટૂંકામાં, હેસ્ટર પ્રાઈને પોતાના આગલા ધણીને મળવાનો અને તેણે જે પુરુષને પોતાના સકંજામાં સપડાવ્યો હતો તેને તેના હાથમાંથી છોડાવવા પોતાની શક્તિમાં હોય તેટલું બધું કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. અને એ મુલાકાતને માટે એને કંઈ ઝાઝા દહાડા વાટ જોવી પડી નહિ. એક દિવસ સાંજે એ પર્લને સાથે લઈને એ દ્વીપકલ્પના નિર્જન ભાગમાં જતી હતી એવામાં એક હાથમાં ડાંગ અને બીજા હાથમાં છાબડી લઈને જમીન પર નીચે નમીને તે દવા બનાવવાનાં મૂળિયાંની શોધ કરતો એના જોવામાં આવ્યો અને આ રીતે એને તેનો અકસ્માત્ ભેટો થઈ ગયો.

૧૪

હેસ્ટર અને વૈદ

હેસ્ટરે પર્લને કહ્યું કે એ મૂળિયાં દૂંઢનારા આદમી સાથે પોતાને જરા વાત કરવી છે, માટે પોતે તેની સાથે વાત કરે ત્યાં સુધી પાણીને કાંઠે જઈને છીપલાં અને દરિયાઈ વનસ્પતિનાં જાળાં સાથે તેણે રમવું, એટલે એ છોકરી તો કોઈ પક્ષીના જેટલી ઝડપથી એકદમ દોડી, અને પોતાના નાના ગોરા પગ ખુલ્લા કરીને એ ભીના દરિયાકિનારા પર છમછમિયાં બોલાવતી દોડવા લાગી. એમ દોડતાં દોડતાં દરિયામાં ઓટ થતાં પાણીનાં કોઈ નાનાં ખાબોચિયાં આવતાં, અને તે ખાબોચિયાં જાણે સમુદ્રે એ પર્લને મોઢું જોવા માટે મુકુર મૂક્યાં હોય એવાં હતાં તેથી એવા ખાબોચિયા આગળ તે એકદમ અટકી જતી, એ ખાબોચિયામાં જેવું તે કૌતુકપૂર્વક પોતાનું મોઢું જોતી કે તરત જ એ ખાબોચિયામાંથી માથે કાળાં ચમકતાં ઝુલફાં અને આંખમાં અપ્સરાના જેવું સ્મિત કરતી એક નાનકડી બાલાનું મુખ તેની સામે જોઈ રહેતું, અને પર્લ સાથે રમવાને અત્યારે કોઈ ગોઠણ નહિ હોવાથી તે એ બાલાને પોતાના હાથ પકડીને હડી કાઢવાની રમત રમવા નોતરતી. પણ ત્યાં તો કલ્પનાપ્રદેશની એ નાનકડી બાલા પણ સામેથી તેને એવું જ નોતરું દેતી—કેમ જાણે તેને એમ કહેતી હોય નહિ કે ' તારા કરતાં આ જગા સારી છે; માટે તું જ આંહીં આવ,' એવી રીતે તે નોતરું દેતી. એટલે પર્લ કાંડાબૂડ પાણીમાં પગ મૂકીને

પોતાના જ ગોરા પગ તેમાં દેખાતા તે જોઈ રહેતી, અને એ જ વખતે એ ચંચળ બનેલા પાણીની સપાટી પર પાણીના ઊંડાણમાંથી આવતા એક પ્રકારના ખંડિત સ્મિતનો ચમકારો જોવામાં આવતો.

એક તરફ પર્લ આમ પાણીમાં રમત કરી રહી હતી એ વખતે બીજી તરફ તેની માએ વૈદને બોલાવ્યો.

'મારે તમારી સાથે જરા વાત કરવી છે,' એ બોલી. 'એ વાત આપણા માટે બહુ મહત્ત્વની છે.'

'ઓહો હો! કોણ શ્રીમતી હેસ્ટરને આ બુઢ્ઢા રોજર ચિલિંજવર્થ સાથે વાત કરવી છે?' નાચો નમીને મૂળિયાં શોધતો હતો તેમાંથી ટટ્ટાર થઈને તેણે કહ્યું. 'ઘણી ખુશીથી. શ્રીમતી, તમારાં તો જ્યાં જાઉં ત્યાં વખાણ સાંભળું છું. હજુ કાલે સાંજે જ એક ન્યાયાધીશ, એક શાણા ધર્મિનિષ્ઠ ન્યાયાધીશ તમારી વાત કરતા હતા અને ધીમેથી મારા કાનમાં કહેતા હતા કે સમિતિમાં તમારો પ્રશ્ન ચર્ચાતો હતો. પ્રશ્ન એ હતો કે તમારો પેલો લિંગળાકિયો અક્ષર તમારી છાતી પરથી હવે લઈ લીધો હોય તો સમાજને કંઈ હાનિ પહોંચે કે નહિ. એટલે મેં તો એ માનનીય ન્યાયાધીશને વિનંતિપૂર્વક કહ્યું કે એ અક્ષર હવે વગર વિલંબે લઇ લેવો જોઇએ.'

'મારો એ પટ્ટો લઈ લેવો એ ન્યાયાધીશોની મરજીની વાત છે જ નહિ,' હેસ્ટરે શાંતિથી જવાબ આપ્યો. 'જો એ લઈ લેવાવાને હું લાયક જ હોઉં તો એ અક્ષર એની મેળાએ નીચે ખરી પડે અથવા તો એ પરિવર્તન પામીને એવું રૂપ ધારણ કરે કે જેનો અર્થ અત્યાર કરતાં કંઈક જુદો જ થાય.'

'ના, જો તમોને એ માફક આવતો હોય તો તો તમારે એ ધારણ કરી જ રાખવો,' વૈદે કહ્યું. 'પોતાના શરીરને કેમ શણગારવું એ બાબતમાં તો સ્ત્રીએ પોતાની અંગત ઇચ્છા ને તરંગને જ અનુસરવું. એ અક્ષરનું ભરતકામ બહુ સુંદર છે, અને તમારી છાતી પર એ પૂર બહારમાં ભભૂકી ઊઠે છે!'

આ બધો વખત હેસ્ટર એ બુઢ્ઢાને સ્થિર દૃષ્ટિએ જોઈ રહી હતી. એ માણસમાં છેલ્લાં સાત વરસના ગાળામાં કેવું પરિવર્તન થઈ ગએલું તે જોઈને એને આઘાત થયો અને એ આશ્ચર્યચકિત બની ગઈ. આ પરિવર્તન તે એ બહુ વૃદ્ધ થઈ ગએલો એ નહોતું; કેમકે જોકે એને અવસ્થા થઈ હતી તેનાં ચિહ્નો જોઈ શકાતાં હતાં, છતાં આ અવસ્થાની અસર એના ઉપર બહુ થઈ નહોતી અને અત્યારે પણ તે પ્રબળ શરીરસામર્થ્ય તેમ માનસિક ચાંચલ્ય જાળવી રહ્યો હતો. પણ અગાઉ તેનામાં જે બુદ્ધિનું તેજ ચમકતું હતું અને જે વિદ્યાભ્યાસંગની છાપ એના ચહેરા પર હતી, તેમ જ તેનામાં જે સ્વાસ્થ્ય અને શાન્તિ હતાં–તેનાં ચારિત્ર્યલક્ષણ રૂપ તેના આવા બધા જે ગુણો એને અત્યારે સૌથી વધારે યાદ આવતા હતા–તે હવે સર્વથા અદૃશ્ય થયાં હતાં અને એને ઠેકાણે તેની મુખમુદ્રામાં આતુરતાભરી, વેધક, લગભગ વિકરાળ કહી શકાય એવી અને છતાં કાળજીપૂર્વક છુપાવી રાખેલી એવી ઊંડી દૃષ્ટિ જોવામાં આવતી હતી. પોતાના ચહેરા પરનો આ ભાવ સ્મિતના આવરણમાં ઢાંકી રાખવાની તેની ઇચ્છા ને ઉમેદ જણાતી હતી, પણ તેનું એ સ્મિત તેને દગો દેતું હતું અને તેનું સ્મિત તેના ચહેરા પર એવી તિરસ્કારભરી રીતે ફરકતું હતું કે એવા સ્મિતને લીધે તો પ્રેક્ષક તેની અધમતા ને કુટિલતા ઊલટી વધારે સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકતો હતો. વળી, જાણે એ બુઢ્ઢાનું હૃદય સળગતું હોય અને તેના અંતરમાં ધૂંધવાયા કરતું હોય, ને એ ધૂંધવાટ અવારનવાર કોઈ આકસ્મિક આવેશરૂપી ફૂંકને લીધે ખસી જઈને કેમ જાણે તેમાંથી મોટો ભડકો થઈ ઊઠતો હોય એવી રીતે તેની આંખોમાંથી અવારનવાર લાલ તેજનો ચમકારો પણ જોવામાં આવતો હતો. આવો ચમકારો પોતાની આંખમાં દેખાતો કે તરત જ જાણે કશું ન બન્યું હોય એવી રીતે તેને દાબી દેવાને પોતાથી બને તેટલી બધી કોશિશ તે કરતો હતો.

ટૂંકમાં, માણસ જો શયતાનના જેવું આસુરી કામ માથે લે, તો

માણસ મટીને પોતાને શયતાન જેવો બનાવી દેવાની તેનામાં જે શક્તિ રહેલી છે તેનો આ બુઝર્ગ રોજર ચિલિંજવર્થ સચોટ નમૂનો હતો. આ અભાગિયા માણસે એક યાતનાભર્યા અંતરનું અખંડ પૃથક્કરણ કરવામાં, એવા પૃથક્કરણમાંથી આનંદ લૂંટવામાં, અને એ પૃથક્કરણ દ્વારા વ્યક્ત થતી વેદનાની આગમાં ઘી હોમવામાં ને એમ એ હૃદયના દુઃખમાં વૃદ્ધિ કરીને રાચવામાં સાત સાત વરસ ગાળ્યાં હતાં, અને એ દ્વારા તેણે પોતાની જાતમાં આવું ભયંકર પરિવર્તન કરી દીધું હતું.

હેસ્ટર પ્રાઇનની છાતી પર પેલો હિંગળોકિયો અક્ષર ભભૂકી રહ્યો હતો, ત્યારે આંહીં એક બીજા માનવ–આત્માનું ખંડિયેર ઊભેલું હતું, અને એમાં પણ કેટલેક અંશે પોતાની જવાબદારી રહેલી હતી એ વાતનું હેસ્ટરને ભાન થયું.

'મારા ચહેરામાં એવું શું છે,' વૈદે પૂછ્યું 'કે તમે આટલી બધી એકાગ્રતાથી તે જોઈ રહ્યાં છો?'

'એ ચહેરામાં એવું કંઈક છે કે મારામાં જો કરુણાનાં આંસુ હજુ રહ્યાં હોય તો મને રડાવી મૂકે,' એણે ઉત્તર આપ્યો, 'પણ એ વાત જવા દઈએ! મારે તો તમને પેલા કમનસીબ આદમીની વાત કરવી છે.'

'ને શી વાત કરવી છે એની?' જાણે આ વિષય પોતાને પ્રિય હોય, અને એ સંબંધમાં જે એક જ વ્યક્તિ આગળ તે વિશ્વાસપૂર્વક પોતાના અંતરની સઘળી ગુપ્ત બાતમી ઠાલવી શકે એમ હતો તેની સાથે વાત કરવાની આ તક મળતાં જાણે આનંદ પામ્યો હોય એવી આતુરતાથી રોજર ચિલિંજવર્થ બોલી ઊઠ્યો. 'સાચી વાત જો છુપાવું નહિ, તો શ્રીમતી હેસ્ટર, આ ઘડીએ હું એ ગૃહસ્થનો જ વિચાર કરી રહ્યો હતો. એટલે તમારે જે કંઈ કહેવું હોય તે વગર સંકોચે કહો, ને હું એનો ઘટતો જવાબ આપીશ.'

'સાત વરસ ઉપર આપણા વચ્ચે જ્યારે છેલ્લી વાત થએલી,'

હેસ્ટરે કહ્યું, 'ત્યારે તમારી અને મારી વચ્ચેના પૂર્વસંબંધની વાત સર્વથા ગુપ્ત રાખવાનું તમે મારી પાસેથી બળાત્કારે વચન લીધું હતું. એ વખતે આ માણસનું જીવન ને યશ તમારા હાથમાં હતાં, એટલે તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે એ વિષયમાં મૂંગા રહેવા સિવાય મારે માટે બીજો કશો ઉપાય નહોતો. છતાં તમારી સાથે એ રીતે બંધાતી વખતે પણ મારા હૃદયમાં સંકોચ અને આનાકાની થયા વિના રહેલાં નહિ. કેમકે બીજાં સઘળાં માનવીઓ પ્રત્યેના કર્તવ્યમાંથી મુક્ત થએલી હોવાથી, આ એક મનુષ્ય તરફ તો મારું અચૂક કર્તવ્ય રહેલું મને લાગતું હતું, અને તમારી સલાહને અનુસરીને તમને મૂંગા રહેવાનું વચન આપતાં મારા એ કર્તવ્યનો હું ભંગ કરી રહી છું એવું મારા અંતરમાંથી મને કોઈક કહી રહ્યું હતું. તે દિવસ પછી તમે એ પુરુષના સૌથી નિકટ સહવાસમાં રહેવા લાગ્યા છો. પગલે પગલે તમે એની પાછળ ભમ્યા કરો છો. જાગતાં અને ઊંઘતાં તમે એની સાથે જ હો છો. તમે એના વિચારો શા છે તે તપાસ્યા કરો છો. તમે એની સાથે જ રહો છો ને એના અંતરને ખણ્યા અને ખોતર્યા કરો છો! એની જિંદગીને તમે તમારી મજબૂત પકડમાં સપડાવી છે, એટલે તમે રોજ રોજ તેને જીવંત મૃત્યુનો અનુભવ કરાવો છો, અને છતાં એ બાપડો તમને ઓળખી શક્યો નથી. આવું બધું તમને કરવા દેવામાં જે એક જ પુરુષ પ્રત્યે આ સંસારમાં હું વફાદાર રહી શકું એમ હતી તેના પ્રત્યે ખરેખર હું મારી ફરજ ચૂકી ગઈ છું!'

'નહિ તો વળી તમે બીજો કયો રસ્તો લઈ શકો એમ હતું?' રોજર ચિલિંગવર્થે પૂછ્યું. 'એ આદમી ભણી મેં જરાક આંગળી ચીંધી હોત કે તરત જ એ પોતાના પ્રવચનપીઠ પરથી ગબડીને કોઈ જેલની અંધારકોટડીમાં હડસેલાઈ ગયો હોત, અને ત્યાંથી પણ કદાચ આગળ વધીને ફાંસીને લાકડે લટકી ગયો હોત!'

'એમ થયું હોત તો અત્યાર કરતાં તે વધુ સારું થાત!' હેસ્ટર પ્રાઈને કહ્યું.

'તે મેં એ માણસનું શું બૂરું કર્યું છે?' રોજર ચિલિંજવર્થે પૂછ્યું, 'જો, હેસ્ટર પ્રાઈન, હું ખરેખર કહું છું હો, કે મેં આ અભાગિયા પાદરીની જેટલી સંભાળ લીધી છે તેટલી સંભાળ કોઈ બાદશાહ તરફથી ભારેમાં ભારે ફી મળતાં પણ કોઈ વૈદ લેત નહિ. અને મારી મદદ ન મળી હોત તો એની જિંદગી એણે ને તેં મળીને જે દુરાચાર કર્યો છે તે દુરાચાર પછીનાં પહેલાં બે જ વરસમાં એના અંતરની વેદનાની જ્વાલામાં બળીને ક્યારની ભસ્મ થઈ ગઈ હોત. કેમકે આ હિંગળોકિયા અક્ષરનો ભાર ને યાતના સહન કરવાની તારામાં છે એવી તાકાત આ માણસના આત્મામાં નથી. અરે, એની તો એક ગુપ્ત વાત પણ હું તને કહી શકું એમ છું! પણ હવે બસ. માણસનો ઇલમ જે કંઈ કરી શકે તે સઘળું હું આને માટે કરી ચક્યો છું. મારી બધી વિદ્યા અને ચતુરાઈ મેં એના પર ઠાલવી દીધી છે અને આજે એ જીવે છે અને દુનિયામાં નીચી મૂંડીએ ને વળેલે વાંસે ટગુમગુ પણ ચાલે છે તે બધું મારી સંભાળ ને સારવારને જોરે છે!'

'પણ એ કરતાં તો એ તત્ક્ષણ ગુજરી ગએલ હોત તો સારું હતું!' હેસ્ટર પ્રાઈને કહ્યું.

'હા બાઈ, એ વાત તેં સાચી કહી!' પોતાના હૈયાની ભભૂકતી જ્વાલાને એ બાઈની સમક્ષ પ્રકટ થવા દઈને રોજર ચિલિંજવર્થ બોલી ઊઠ્યો. 'એ કરતાં તો એ તત્ક્ષણ ગુજરી ગયો હોત તો ખરેખર સારું હતું! આ માણસે જે યાતના સહન કરી છે એવી યાતના કોઈ પણ માણસે કદી સહન કરી નથી. અને એ બધી યાતના એને પોતાના ભયંકરમાં ભયંકર ને દુષ્ટમાં દુષ્ટ દુશ્મનની હાજરીમાં તેની દેખતાં સહન કરવી પડી છે.! મને એ કળી ગયો છે. કોઈ શાપની પેઠે કોઈ અદ્દશ્ય સત્તા એની પૂઠે પડીને એને સતત રીતે સતાવી રહેલ છે એમ એ સમજી ગયો છે. મૂળથી એ બહુ આળા અંતરનો છે, એના જેવો સૂક્ષ્મસંવેદનશીલ માણસ સરજનહારે બીજો

કોઈ ભાગ્યે જ કદી ઘડ્યો હશે, એટલે પોતાના અંતરની એ સૂક્ષ્મસંવેદનશક્તિથી તે જાણી ગયો છે કે એની હૃદયતંત્રીના તારને ખેંચી રહેલો હાથ એ કંઈ કોઈ મિત્રનો હાથ નથી, અને એને ખબર પડી ગઈ છે કે કોઈકની આંખ—એના ચારિત્ર્યદૂષણને જ શોધી કાઢવા મથતી એવી કોઈકની આંખ—એના આચરણનું જિજ્ઞાસાપૂર્વક નિરીક્ષણ કરી રહી છે, અને એ નિરીક્ષણને પરિણામે એ આંખને એ ચારિત્ર્ય દૂષણ દેખાઈ પણ આવ્યું છે! પણ એને એટલી ખબર નથી પડી કે એ આંખ બીજા કોઈ માણસની નહિ પણ મારી પોતાની જ છે! પાદરીમંડળમાં સાધારણ એવા વહેમથી તેણે એમ કલ્પી લીધું છે કે તેને શયતાને પોતાના સકંજામાં સપડાવેલ છે અને શયતાન મૃત્યુ પછીની અવસ્થામાં એની જે ઘોર દુર્દશા થવાની તેની પૂર્વપ્રસાદી રૂપે અત્યારે તેને ભયાનક સ્વપ્નાં અને અતલ નિરાશાભર્યા દુર્વિચારો, પશ્ચાત્તાપનો ડંખ અને માફી મળવાની નિરાશા એવી એવી વસ્તુઓથી સતાવી રહ્યો છે. પણ એ બધાની પાછળ મારું સાન્નિધ્ય કામ કરી રહ્યું છે, જે પુરુષને એણે ઘોર અન્યાય કર્યો હતો, અને એ અન્યાયના બદલામાં આવી રીતે કટ્ટર વેર વાળવાની પ્રવૃત્તિદ્વારા જ જે પોતાના જીવનને ટકાવી રહ્યો છે એ પુરુષનું અતિ નિકટનું સામીપ્ય તેના પર આ બધી ભ્રમણાઓ અને યાતનાઓના રૂપમાં પોતાનો ભયંકર ઓળો પાથરી રહ્યું છે, એ ખબર એને હજુ પડી નથી. એની વાત ખોટી નથી! ખરેખર શયતાન એની પડખે આવીને ભરાઈ બેઠો છે. પૂર્વે એક વખત માનવીનું હૃદય ધરાવનારો મર્ત્ય પુરુષ તેને ખાસ યાતના આપવા ખાતર શયતાન બન્યો છે.'

આ શબ્દો બોલતો હતો એવામાં, જાણે કોઈ અરીસામાં તેણે પોતાનું સ્થાન કોઈ ન ઓળખી શકાય એવી ભયંકર વિકરાળ આકૃતિને લેતી જોએલ હોય એમ આ અભાગિયા વૈદે ભીતિભરી દૃષ્ટિપૂર્વક પોતાનો હાથ ઊંચો કર્યો. માણસનો નીતિદેહ એના માનસ ચક્ષુ આગળ તાદૃશ સ્વરૂપમાં પ્રકટ થાય એવી જે અતિ વિરલ પળો

એના જીવનમાં વરસોના આંતરા પછી કોઈક વાર અકસ્માત્ એને સાંપડે છે એમાંની એક પળ અત્યારે તેને સાંપડી હતી. ઘણું કરીને અગાઉ કદી પણ તેણે આ સ્વરૂપમાં પોતાને જોએલો નહોતો.

'તેં એને યાતના આપવામાં હવે કંઈ બાકી રાખ્યું છે?' એ બુઢ્ઢાના ચહેરા પર નજર કરીને હેસ્ટરે કહ્યું. 'તારું બધું વેર અત્યાર સુધીમાં વળી નથી ગયું? અને એ રીતે તારું સઘળું દેવું એણે ચૂકવી નથી દીધું?'

'ના, ના! ચૂકવવાને બદલે એણે તો ઊલટું મારું દેવું વધાર્યું છે!' વૈદે જવાબ આપ્યો; અને એ જેમ આગળ બોલવા લાગ્યો, તેમ એના ચહેરામાંના તેમ રીતભાતમાંના કડક અંશો નરમ પડયા અને તેના પર ગમગીનીનો ભાવ છવાઈ ગયો. 'નવ વરસ ઉપર હું કેવો હતો એ સાંભરે છે તને હેસ્ટર? એ વખતે પણ મારા જીવનની શિશિર ઋતુ જ ચાલતી હતી, અને તે પણ વળી કંઈ શિશિર ઋતુનો પણ પ્રારંભકાળ જ નહિ પણ મધ્યાહ્નકાળ ચાલતો હતો, છતાં મારું સમગ્ર જીવન જ્ઞાનોપપાસાની ઝંખના, વિદ્યાવ્યાસંગ, વિચારપરાયણતા, અને શાંતિથી ભરપૂર હતું, મારાં સઘળાં વરસો મુખ્યત્વે મારા જ્ઞાનની વૃદ્ધિની પાછળ જ વફાદારીપૂર્વક ગાળવામાં આવતાં હતાં, અને જોકે એ જ્ઞાનવૃદ્ધિનો પ્રધાન ઉદ્દેશ અંગત હતો છતાં તેની પાછળનો ગૌણ હેતુ વફાદારીપૂર્વક માનવજાતિના કલ્યાણની વૃદ્ધિ કરવાનો પણ રહેલો હતો; એ દિવસોમાં મારું જીવન જેટલું સ્વાસ્થ્યભર્યું અને નિર્દોષ હતું તેવું સ્વાસ્થ્યભર્યું અને નિર્દોષ જીવન સમગ્ર માનવજાતિમાં કોઈ પણ વ્યક્તિનું પૂર્વે હતું નહિ; અને અન્યનું ભલું કરવાથી માનવજીવનમાં જે રસાળતા ને સમૃદ્ધિ આવે છે તે પણ મારા જેટલી બહુ થોડાં માનવીઓના જીવનમાં એ વખતે હતી. આ બધું સાંભરે છે તને? ભલે તું મને મંદ હૃદયનો માને, તોપણ હું બીજાંઓની લાગણીઓનો હમેશાં વિચાર કરનારો, અને મારી જાતને માટે ઓછામાં ઓછી માગણી કરનારો, સત્યનિષ્ઠ, માયાળુ, ન્યાયી, અને બહુ ઊષ્માભરી ન

હોય તોપણ દીર્ઘકાળ ટકી રહે એવી સ્નેહવૃત્તિ ધરાવનારો પુરુષ એ વખતે નહોતો? કહે જોઈએ, મારામાં આ બધા ગુણો નહોતા એ વખતે?'

'હા. આ બધા ય ગુણો હતા, અને ઉપરાંત બીજા ગુણો યે હતા.'

'અને અત્યારે હું કેવો બની ગયો છું?' પોતાના અંતરની સઘળી દુષ્ટતાને પોતાના મુખમાં અંકિત થવા દઈને, એના મોં સામે તાકીને તેણે પૂછ્યું. 'ક્યારનું કહી ચૂક્યો છું હું તને, હું કેવો બની ગયો છું તે–કેમ વળી શયતાન જ બની ગયો છું અત્યારે! અને કોણે મને આવો શયતાન બનાવ્યો?'

'મેં જ,' હેસ્ટરે કાંપતાં કાંપતાં કહ્યું. 'મારો અને એ પુરુષનો બન્નેનો એમાં એકસરખો વાંક છે. તો પછી તેં મારા પર કેમ વેર ન લીધું?'

'તને તો મેં તારા હિંગળોકિયા અક્ષરને જ હવાલે કરી દીધી છે,' રોજર ચિલિંજવર્થે જવાબ આપ્યો. 'એ અક્ષરે જો તારા પર મારું વેર ન લીધું હોય, તો પછી મારામાં તારા પર વેર લેવાની તાકાત છે નહિ!'

આમ કહીને આછું સ્મિત કરીને તેણે પોતાની આંગળી એ નિશાન પર મૂકી.

'એણે ખરેખર તારું વેર મારા પર લઈ લીધું છે,' હેસ્ટર પ્રાઈને જવાબ આપ્યો.

'મેં પણ એમ જ ધાર્યું હતું,' વૈદે કહ્યું. 'અને હવે આ માણસના સંબંધમાં તારે મારી પાસે શું કામ છે?'

'મારે હવે આ ગુપ્ત હકીકત પ્રકટ કરી દેવી જોઈએ,' હેસ્ટરે દૃઢતાપૂર્વક જવાબ આપ્યો. 'એને તારા યથાર્થ સ્વરૂપનું દર્શન થવું જોઈએ. એમ કરવાથી પરિણામ શું આવશે તે તો હું જાણતી નથી, પણ હું એ માણસના શાપરૂપ નીવડેલ છું, મારે લીધે એનું જીવન

બરબાદ થયું છે, એટલે મારે આ ગુપ્ત વાત તેને જણાવવી જોઈએ, અને એ મારું ઋણ તારા બંધનને લીધે લાંબા વખતથી હું ચૂકવી શકી નથી, તે હવે આખરે ચૂકવી દેવાનો મારો નિશ્ચય છે. એની પ્રતિષ્ઠા અને એની સાંસારિક પદવી તેમ કદાચ તેનું જીવન પણ એ ત્રણે વાનાં સાચવી રાખવાં કે નષ્ટ કરવાં એ તારી સત્તા અને મુનસફીની વાત છે. મને તો મારા હિંગળોકિયા અક્ષરે તપ કરાવી કરાવીને સત્યમય જીવનની તાલીમ આપી દીધી છે, પછી એ સત્ય ભલેને ધગધગતા સળિયાની પેઠે અંતરમાં વેદના કરતું પેઠું હોય, પણ એ અક્ષરને પ્રતાપે મને હવે સત્યની ઝાંખી થઈ છે, એટલે એ માણસના જીવનમાં અત્યારે મડદાની જેવી નિષ્ક્રિયતા અને શૂન્યતા વ્યાપી ગઈ છે તો એવી દશામાં એનું જીવન લાંબો વખત ટકાવી રાખવાથી પણ મને એવો કોઇ મોટો લાભ દીસતો નથી કે તે ટકાવી રાખવાને હું તારી આગળ આજીજી કરવા આવું. માટે એના સંબંધમાં તને જેમ ઠીક લાગે તેમ તું તારે ખુશીથી કરજે ! એનું કશું કલ્યાણ થાય એવી આશા નથી, મારું કશું કલ્યાણ થાય એવી આશા નથી, તારું ય કશું કલ્યાણ થાય એવી આશા નથી, તેમ આ નાનકડી પર્લનું પણ કશું કલ્યાણ થાય એવી આશા નથી. આ ભયંકર ભૂલભુલામણીમાંથી આપણને બહાર કાઢી સાચે રસ્તે દોરી જાય એવો એક પણ કેડો મળે એમ નથી.'

'બાઈ, મને તો તારી દયા આવે એવું થઈ જાય છે,' હેસ્ટરે જે નિરાશા વ્યક્ત કરી તેમાં લગભગ ભવ્ય કહી શકાય એવું તત્ત્વ હતું, એટલે એના આ શબ્દો સાંભળીને તેને એના પ્રત્યે પ્રશંસાભાવ થયા વિના રહ્યો નહિ, અને એ ભાવના આવેશમાં તે બોલી ઊઠયો.

'તારા સ્વભાવમાં ઉદાત્ત અંશો રહેલા હતા. કદાચ, તને જો તું મને મળી એ પૂર્વે મારા કરતાં કોઈ વિશેષ લાયક પ્રિયતમ મળ્યો હોત તો તારા જીવનમાં આવું અનિષ્ટ પેસી ન શકત. એટલે તારી પ્રકૃતિની અંદરનાં શુભ તત્ત્વો આમ બરબાદ ગયાં એ જોઈને મને તારી દયા આવે છે.'

'અને મને તારી દયા આવે છે,' હેસ્ટર પ્રાઈને જવાબ આપ્યો. 'તારા જેવા સુજ્ઞ અને ન્યાયી પુરુષને આમ શયતાન જેવો બનાવી દે એટલો બધો ખાર ને તિરસ્કારભાવ રાખવા બદલ મને ય તારી દયા આવે છે. હજી તું એ દુર્વૃત્તિ તારા અંતરમાંથી કાઢી નાખીને પહેલાં હતો એવો શુદ્ધ માનવી બનીશ? એ માણસ ખાતર નહિ તો બમણી રીતે તારી પોતાની ખાતર! બધી વાતની ક્ષમા કર. અને વિશેષ નશિયત કરવાનું કામ એ કામ કરવાનો અધિકાર છે તે સત્તાને સોંપી દે! હજી અબઘડી જ મેં તને કહ્યું, કે એને કે તારે કે મારે માટે કોઈ કલ્યાણપ્રસંગની આશા છે જ નહિ, કેમકે આપણે બધાં દુષ્ટતાની ગમગીનીભરી ભુલભુલામણીમાં એકી સાથે અટવાયાં કરીએ છીએ, અને આપણે કરેલા પાપ અને દુરાચાર વડે આપણો માર્ગ છવાઈ ગએલો હોવાથી એ પાપને લીધે આપણને રસ્તામાં ડગલે ડગલે ઠેશ વાગે છે. આથી આપણામાંથી કોઈને પણ માટે કલ્યાણપ્રસંગની જરા પણ આશા નથી એમ મેં તને હમણાં જ કહ્યું. છતાં હકીકત ખરેખર એમ નથી! આપણા બધામાંથી તારે માટે કલ્યાણની આશા રાખી શકાય ખરી, પણ તે કેવળ તારે એકને જ માટે હો, કેમકે તને ઘોર અન્યાય કરવામાં આવ્યો છે, અને એ અન્યાયની માફી આપવાની સત્તા ને તક તારા હાથમાં છે. તો આ એકનો એક અનન્યાધિકાર જે તને મળેલો છે, આ વિરલ તક જે તને સાંપડેલી છે, તે તું શું ફોકટ જવા દઈશ? આવો અમૂલ્ય લાભ શું તું ઠેબે ચડાવીશ?'

'સબૂર, હેસ્ટર, સબૂર!' વિષાદભરી દૃઢતાથી એ વૃદ્ધ પુરુષે કહ્યું. 'માફી આપવી એ મારે માટે શક્ય નથી. તું કહે છે એવી કોઈ શક્તિ મારામાં છે નહિ. ઘણા વખતથી હું મારી જૂની પ્રતીતિ વીસરી ગયો હતો, પણ અત્યારે તે તાજી થાય છે, અને આપણે જે કરી રહ્યાં છીએ અને વેઠી રહ્યાં છીએ તે સઘળાનો ખુલાસો કરી દે છે. તેં જે પહેલું પગલું કુમાર્ગે ભર્યું ત્યારથી, એ તારા કુમાર્ગગામી પહેલા

પગલાથી જ તેં પાપનું બીજ વાવી દીધું છે. પણ એ બીજ એકવાર વાવી દીધા પછી તો જે કંઈ થયું છે તે સઘળું ઘોર અનિવાર્યતાને પરિણામે જ થયું છે. સાથે મળીને મને છેહ દેનારાં તમે બન્ને જણાં કંઈ દુરાચારી કે પાપી નથી. તમે બન્ને જણ તો ફક્ત એક પ્રકારની લાક્ષણિક ભ્રમણામાં જ છો; તેમ હું પણ કંઈ શયતાન જેવો નથી, ફક્ત શયતાનનું કામ મેં એના હાથમાંથી ઝૂંટવી લીધું છે એટલું જ. પણ હવે તો આ બધું આપણે માટે વિધિનિર્માણરૂપ બની ગયું છે એટલે હવે તો એ જે બીજ વવાયું તેમાંથી જેવાં કાળાં ફૂલો ફૂટવા હોય તેવાં ભલે ફૂટે! તો હવે તું તારે તારે રસ્તે પડ, અને એ આદમીના સંબંધમાં જેમ ઠીક પડે તેમ ખુશીથી કર.'

આમ કહીને તેણે પોતાનો હાથ વીંઝયો, અને પહેલાં ઓસડને માટે છોડવા ઢૂંઢતો હતો તે પ્રવૃત્તિમાં પાછો ગૂંથાઈ ગયો.

૧૫

હેસ્ટર અને પર્લ

આ પ્રમાણે રોજર ચિલિંજવર્થ—માણસને ગમે તે કરતાં પણ વધુ વખત તેમની સ્મૃતિમાં જડાઈ રહે એવી વિરૂપતાવાળો એ ડોસા—હેસ્ટર પ્રાઇન પાસેથી ચાલ્યો ગયો, અને જમીન પરનાં મૂળિયાં શોધવા નીચે નમતો નમતો આગળ વધ્યો. આગળ ચાલતાં અહીં-તહીંથી તે ઓસડ તરીકે ખપમાં આવે એવા છોડ એકઠા કરવા લાગ્યો તથા મૂળિયાં ખોદીને પોતાના હાથમાં રાખીને છાબડીમાં બધું એકઠું કરવા લાગ્યો. આગળ વધતાં વનસ્પતિ ચૂંટવાને માટે તે નીચે નમતો હતો ત્યારે તેની સફેદ દાઢી જમીનની છેક નજીક આવીને લગભગ તેને સ્પર્શતી હતી. આ ડોસા ચાલતો હતો ત્યારે તેની નીચેનું વસંતઋતુના પ્રારંભદિનોનું કુમળું ઘાસ કરમાઈ જાય છે કે કેમ તથા ખુશનુમા લીલોતરીથી છવાએલી ભૂમિ પર તે કંપતે લથડતે પગલે ચાલતો હતો તેથી એ લીલોતરી બળી કે સુકાઈ જવાથી તેનો ચીલો પડે છે કે કેમ તેની તપાસ કરવા માટે હેસ્ટર પ્રાઇન થોડો વખત તેની પાછળ જોઈ રહી. આ ડોસો આટલી બધી કાળજીપૂર્વક છોડવા એકઠા કરી રહ્યો હતો એ તે કઈ જાતના હશે તેનો પણ એને વિચાર થયો. તેની આંખમાંના દુર્ભાવને કળી જઈને તેની સાથે સહાનુભૂતિ ધરાવતી હોય એવી રીતે કોઈ દુર્વૃત્તિથી પ્રેરાઈને પૃથ્વી પોતે પણ અત્યાર સુધીમાં કોઈ ઝેરી વનસ્પતિ તો તેના હાથમાં

મૂકી નહિ દેને? અથવા પછી એને માટે ખાસ એમ નવું સર્જન કરવાને બદલે અત્યાર સુધીની જે પથ્ય નિર્દોષ વનસ્પતિ હોય તે તેના સ્પર્શમાત્રથી વિનાશક વિષમય રોપાઓના રૂપમાં બદલાઈ જાય એટલુ જ એને માટે બસ હશે? સર્વત્ર ખુશનુમા પ્રકાશ પાથરી રહેલો સૂર્ય તેના પર પણ શું ખરેખર પ્રકાશતો હતો? અથવા તો પછી તે ગમે તે રસ્તે ચાલે, પણ તે જ્યાં જાય ત્યાં કોઈ અપશુકનિયાળ અશુભ છાયા આવીને તેને આ ખુશનુમા સૂર્યપ્રકાશથી વંચિત રાખતી હતી? અને અત્યારે તે ક્યાં જતો હતો? આમ ચાલતાં ચાલતાં તે એકાએક જમીનમાં તો નહિ પેસી જાય ને? અને પછી પાછળ એક વેરાન જગા તેની નિશાની તરીકે નહિ મૂકતો જાય?—જે જગા પર પાછળથી આ દેશનાં હવાપાણીમાં શક્ય હોય તેવી સઘળી દુષ્ટતા અને વિરૂપતાભરી ગીચ ઝેરી ઝંખજાળ ઊગી નીકળે એવી વેરાન જગા પોતાની પાછળ નહિ મૂકતો જાય? અથવા તો પછી તે ચામાચીડિયાની જેવી પાંખો પહોળી કરીને ક્યાંક ઊંચે ઊડી જવાનો, અને આકાશ ભણી જેમ જેમ ઊંચે ઊડતો જવાનો તેમ તેમ વધુ ને વધુ વિરૂપ દેખાતો જવાનો, એવું શું બનવાનું છે?

'તેને ધિક્કારવો એ ભલે પાપ હોય કે નહિ,' હેસ્ટર પ્રાઈન હજુ તેને તાકીને જોઈ રહી હતી એટલે જોતાં જોતાં એ બોલી, 'પણ હું તો એ માણસને ધિક્કારું છું!'

પોતાના હૃદયમાં આવો ભાવ ઉત્પન્ન થયો એ બદલ એણે પોતાના અંતરને ઠપકો આપ્યો, છતાં તે એવા ભાવને અટકાવી કે ઓછો કરી શકી નહિ. એ ભાવને અટકાવવા માટે એણે દૂર દૂરના દેશમાં ઘણાં ઘણાં વરસો ઉપર તે પોતાના એકાન્ત અભ્યાસખંડમાંથી સાંજને વખતે બહાર નીકળીને, પોતાની નવોઢા પત્નીના સ્મિતથી પ્રકાશિત બનેલા ઓરડામાં સગડીની બાજૂમાં બેસતો એ જૂનું દશ્ય યાદ કરવા યત્ન કર્યો. એ વખતે તે કહેતો કે પોતાના ગ્રંથોના સહવાસમાં ગાળેલા દિવસભરના કલાકોની ઠંડી ઉડાડી દેવાને માટે પોતાની એ પત્નીના સ્મિતની હૂંફ

તેને માટે આવશ્યક હતી. આવાં દૃશ્યો એને એકવાર કેવળ સુખપ્રદ લાગ્યાં હતાં, પણ અત્યારે પોતાના ઉત્તર જીવનના નિરાશામય ગમગીનીભરેલા વાતાવરણ દ્વારા નિરખતાં એ દૃશ્યો એના જીવનનાં સૌથી અળખામણા પ્રસંગોના વર્ગમાં જ સ્થાન મેળવી શકતાં હતાં. અત્યારે તો આવા પ્રસંગો પોતાના જીવનમાં કોઈ પણ વખતે શી રીતે આવી શક્યા હશે એ વિશે જ એને વિચાર અને આશ્ચર્ય થતાં હતાં! આવા પુરુષને તે પરણવાને પોતાને કોઈ પણ માણસ કેવી રીતે સમજાવી શકેલ હશે એ વિષે પણ એને વિચાર અને આશ્ચર્ય થતાં હતાં! આ પુરુષ એક દહાડો ઉપરચોટિયા ભાવથી તેનો હાથ પોતાના હાથ સાથે મિલાવતો એ વખતે પોતે સામે તેનો હાથ દાબીને તેના એ ભાવનો ઉત્તર આપતી, અને તેની સામે જોઈને એક દહાડો પોતે પોતાના હોઠ પર સ્મિત ફરકાવતી—આવા બધા પ્રેમોપચારો પોતે એક દહાડો નભાવેલા અને સાંખેલા એ એને અત્યારે પોતાનો ભારેમાં ભારે ગુનો લાગતો હતો, અને એ ગુના બદલ અત્યારે એને પુષ્કળ પસ્તાવો થતો હતો. અને રોજર ચિલિંજવર્થે પણ, એ પૂર્વજીવનમાં હેસ્ટર તેને પરણીને તેની સાથે રહેતી હતી તે વખતે તેને સંસાર શું એની ખબર નહોતી, અને બીજા કોઈ સુખનો તેને અનુભવ નહોતો, તેથી પોતાના સહચારમાં તે સુખી છે એમ જે તેણે એ વખતે માની લીધેલું એ પણ એ પુરુષનો મોટો ગુનો હતો—તે પછી તેણે બીજા ઘણા ગુના કર્યા હતા છતાં આ ગુનો તે સઘળાને ટપી જાય એવો ભારે હતો,

‘હું તેને ધિક્કારું છું!’ પહેલા કરતાં પણ વિશેષ કડવાશથી હેસ્ટરે એના એ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા. ‘એણે જ મને દગો દીધેલો. મેં એનું બૂરું કર્યું એ કરતાં વિશેષ બૂરું તો એણે મારું કર્યું છે.’

કોઈ પણ સ્ત્રીના અંતરના ઊંડાણનો ઉત્કટ રાગપૂર્ણ પ્રેમ પોતે જ્યાં સુધી જીતી ન શકે, ત્યાં સુધી એ સ્ત્રીનું પાણિગ્રહણ કરતાં પુરુષોએ કંપવું જોઈએ! નહિ તો એમની આ રોજર ચિલિંજ-

વર્થના જેવી દુર્દશા થવાની. એ સ્ત્રીના હૃદયના તાર ઝણ-ઝણાવી શકે એવો તેના કરતાં કોઈ પ્રબળ પુરુષનો જેવો સ્પર્શ થયો કે તરત જ, સાચા તરવાટભર્યા સુખને સ્થાને પોતે જે સ્વાસ્થ્ય અને સંતોષરૂપી સુખની આરસમૂર્તિ ઊભી કરી હશે તેનો એ સ્ત્રી તિરસ્કાર કરે, ભાવોષ્મા વગરનું જે ઠંડું સંતોષી શાન્ત જીવન પોતે તેને આપ્યું હોય તે બદલ એ તેનો વાંક કાઢે, એવી દુર્દશા તેની થવાની. પણ આ અન્યાય થયાને તો ઘણાં વરસ થઈ ગયાં, તેથી એની સામેનો હેસ્ટરનો વિરોધ ક્યારનો કમી થઈ જવો જોઈતો હતો, છતાં એ ન થયો એ હકીકત શું સૂચવતી હતી? હિંગળોકિયા અક્ષરની યાતના ભરેલા લાંબા લાંબાં સાત વરસોએ એને આટલી બધી પીડા આપી, એના દિલને આટલું બધું ડામ્યું અને છતાં એ દિલમાં એ યાતનામય વરસો હજુ પણ કશો પસ્તાવાનો ભાવ શું પેદા નહોતાં કરી શકયાં?

બુઢ્ઢા રોજર ચિલિંજવર્થની નીચી નમી ગએલી કાયાને એકીટશે જોતી ઊભી હતી એ અલ્પ ક્ષણો દરમિયાન હેસ્ટરના અંતરમાં જે ઊર્મિઓ ઉત્પન્ન થઈ તેણે એની મનોદશા પર ઘેરો પ્રકાશ ફેંકયો, અને અન્યથા તે પોતાના હૃદયમાં પણ ન સ્વીકારત એવું ઘણું ઘણું પ્રકટ કરી દીધું.

એ ગયો એટલે એણે પોતાની બાળકીને પાછી બોલાવી.

'પર્લ! બેટા પર્લ! ક્યાં છે તું?'

પર્લના આત્માની પ્રવૃત્તિશીલતામાં કદી પણ ઓટ આવતી નહિ, એટલે તેની મા પેલા બુઢ્ઢા વનસ્પતિશોધકની સાથે વાતો કરતી હતી એ દરમિયાન તેને વિનોદની કશી ખોટ પડી નહિ. આગળ કહી ગયા તેમ પહેલાં તો પાણીના ખાબોચિયાની અંદર પ્રતિબિંબિત થએલી પોતાની જ પ્રતિકૃતિ સાથે તેણે નખરાબાજી ચલાવી. એ પ્રતિકૃતિને પોતાની સાથે આવીને રમવા ઈશારત કરી, પણ તે પ્રતિમા તેની પાસે ન આવી એટલે તેણે એ પ્રતિમાનું અસ્પર્શ્ય પૃથ્વી અને

અપ્રાપ્ય આકાશનું બનેલું જે જગત હતું તેમાં પેસવાને પ્રયત્ન કરી જોયો. પણ ગમે તો પોતે જ અથવા તો એ પ્રતિમા એમ બેમાંથી કોઈક અવાસ્તવિક છે એમ થોડા જ વખતમાં માલૂમ પડી આવતાં એ કરતાં વધુ આકર્ષક રમતગમત કરવા માટે તે જુદી દિશામાં વળી. પછી તેણે ભોજપત્રનાં વૃક્ષોની છાલમાંથી નાની નાની નાવડીઓ બનાવી તેમાં છીપલાંઓનો માલ ભરી ન્યૂ ઇંગ્લાંડના કોઈ પણ વેપારી કરતાં વિશેષ સાહસભર્યો વેપાર આ સાગરની પીઠ પર ખેડવા માંડયો, પણ એ નાવડીઓમાંનો મોટો ભાગ સાગરને કિનારે જ ડૂબી ગયો. પછી તેણે જુદી જુદી જાતની માછલીઓ સાથે રમત કરવા માંડી. પછી વળી તેણે આવતી ભરતીથી સમુદ્રકિનારે જે ફીણની રેખા બંધાઈ ગઈ હતી તેમાંથી સફેદ ફીણનો ગોટો લઈ તે સુસવતા પવનમાં ફેંકયો અને એની અસંખ્ય કણીઓ જમીન પર પડે તે પહેલાં અદ્ધરથી ઝીલી લેવા માટે પાંખવાળી પરીની પેઠે ઊડતી હોય તેમ તેની પાછળ દોડવા લાગી. ત્યાં વળી સમુદ્રકિનારે પોષણ મેળવતાં અને પાંખો ફફડાવતાં પક્ષીઓનું ટોળું દેખીને એ તોફાની છોકરીએ પોતાના મળવસ્ત્રનો ખોળો બનાવી તેમાં કાંકરા ભર્યા, અને આ નાનાં સમુદ્રપક્ષીઓ પાછળ એક ખડક પછી બીજા ખડક પર એમ દોડાદોડ કરીને તેમના પર એ કાંકરાનો મારો ચલાવવામાં ભારે દક્ષતા બતાવી. આ મારામાં એક નાનકડું ભૂખરું પક્ષી તો સપડાઈ પણ ગયું. કેમકે કાંકરો આબાદ વાગતાં તેની પાંખ તૂટી ગઈ એટલે ફડફડાટ કરતું એ ઊડી ગયું. પણ એ જોયું એટલે આ મસ્તીખોર છોકરીએ નિસાસો નાખ્યો અને એ કાંકરા મારવાની રમત તેણે છોડી દીધી, કેમકે સમુદ્રપવનના જેવા કે પછી ખુદ પર્લના જેવા જ નિરંકુશ સ્વચ્છંદે વિહરતા એ નાનકડા પ્રાણીને આમ ઈજા પહોંચાડવાથી તેને દુઃખ થયું.

તેની છેલ્લી પ્રવૃત્તિ જાત જાતની દરિયાઈ વનસ્પતિ એકઠી કરી તેમાંથી પોતાને માટે ઝભ્ભો, ગલપટ્ટો, અને ટોપી બનાવી તે સઘળું

પહેરી નાનકડી સમુદ્રકન્યાનું રૂપ ધારણ કરવાની હતી. કપડાં અને પોશાકની સજાવટ કરવાની તેની માતામાં જે કળા હતી એ તેનામાં પણ ઊતરી આવી હતી. સમુદ્રકન્યાનો આવો પોશાક પહેરી તેના અંતિમ શણગાર રૂપે પર્લે એક જાતનું ઘાસ લીધું અને એ ઘાસ વડે પોતાની માતાની છાતી પર જે શણગાર રોજ રોજ જોવાને તે ટેવાએલી હતી તે શણગારનું પોતાને આવડે એવું અનુકરણ કર્યું. એ ઘાસમાંથી તેણે એક અક્ષર બનાવ્યો—એ (A) અક્ષર બનાવ્યો, પણ આ અક્ષરનો રંગ હિંગળોકિયો નહિ પણ તાજો લીલો હતો. પછી એ છોકરી પોતાની છાતી પર હડપચી ટેકવીને એ અક્ષરરચનાને વિલક્ષણ રસપૂર્વક નિહાળી રહી—કેમ જાણે એ અક્ષરનો ગુપ્ત અર્થ સમજી લેવો એ એક જ ઉદ્દેશસિદ્ધિને અર્થે એને આ જગતમાં જન્માવવામાં આવી હોય એવી રીતે તે તેને વિચારમગ્ન દશામાં નિહાળી રહી.

'આ બધાનો અર્થ શો એમ બા પૂછશે કે નહિ મને?' પર્લને વિચાર થયો.

બરાબર એ જ વખતે તેણે પોતાની માનો અવાજ સાંભળ્યો, એટલે પેલાં નાનાં સમુદ્રપક્ષીઓના જેટલી જ ઝડપથી કૂદતી કૂદતી તે હેસ્ટર પ્રાઇનની સમક્ષ પહોંચી, અને ત્યાં નાચતી ને હસતી હસતી પોતાની છાતી પરનો પેલો શણગાર પોતાની આંગળી વતી દેખાડવા લાગી.

'બેટા પર્લ!' ઘડીભર મૂંગી રહીને પછી હેસ્ટરે કહ્યું, 'આ લીલા અક્ષરનો અને એમાં યે તારા જેવી બાળકીની છાતી પર ધારણ કરેલા લીલા અક્ષરનો કશો અર્થ નથી. પણ તારી માને આ જે અક્ષર ધારણ કરી રાખવો પડે છે તેનો અર્થ શો તે તું જાણે છે, બેટા?'

'હકં, જાણું છું બા,' છોકરીએ કહ્યું. 'એ મોટો એ અક્ષર છે. બાળપોથીમાં શીખવ્યો છે તેં મને એ.'

હેસ્ટરે તેના નાનકડા ચહેરા પર તાકીને જોયું; પણ તેની કાળી આંખોમાં પોતે વારંવાર જોએલો એવો વિલક્ષણ ભાવ જો કે એમાં હતો, છતાં આ અક્ષરસંજ્ઞામાં પર્લ ખરેખર કંઈ અર્થ જેવું જોતી હતી કે કેમ તે વિશે એના ચિત્તનું પૂરું સમાધાન થયું નહિ. અને એ વાત પાકે પાયે જાણીને નક્કી કરવાની એને અતિ આતુર ઈચ્છા થઈ આવી.

'છોકરી, તને ખબર છે તારી મા શા માટે એ અક્ષર ધારણ કરે છે તેની?'

'ખરેખર, ખબર છે મને,' પોતાની માના મોં પર પ્રસન્નતાપૂર્વક નજર કરીને પર્લે જવાબ આપ્યો. 'પેલો પાદરી પોતાના હૈયા પર હાથ રાખે છે એ જ કારણે તું એ અક્ષર પહેરી રાખે છે!'

'અને એ કારણ કયું?' હેસ્ટરે પૂછ્યું. આ છોકરીના અવલોકનમાં રહેલી અર્થહીન અસંબદ્ધતા જોઈને પ્રથમ તો એણે જરા સ્મિત કર્યું, પણ એ સ્મિત એના હોઠ પર પૂરું સ્ફુરી રહે એ પહેલાં તો બીજો વિચાર આવતાં એનો ચહેરો ફીકો પડી ગયો. 'એ અક્ષરને એક મારા સિવાય બીજા કોઈના હૈયા સાથે શો સંબંધ હોઈ શકે?'

'બસ, બા, મેં તો કહ્યું તને મને ખબર છે એટલું,' સાધારણ રીતે તેની ટેવ હતી તેથી વિશેષ ગંભીર બનીને પર્લે કહ્યું. 'પેલા ડોસા સાથે તું વાત કરતી'તી એને કદાચ ખબર હશે. તો એને પૂછ. પણ સાચે સાચું કહે બા, આ હિંગળોકિયા અક્ષરનો શો અર્થ છે? ને તું શું કામ તારી છાતી પર એ પહેરી રાખે છે?—અને પેલો પાદરી પણ શું કામ પોતાની છાતી પર હાથ રાખ્યા કરે છે?'

તેણે પોતાની માનો હાથ પોતાના બન્ને હાથમાં પકડી રાખ્યો, અને તેના નિરંકુશ સ્વચ્છંદી સ્વભાવમાં જવલ્લે જ જોવામાં આવતી એવી ગંભીરતાપૂર્વક તે એની આંખો પર તાકીને જોઈ રહી, એટલે હેસ્ટરને વિચાર આવ્યો કે આ છોકરી બાલોચિત વિશ્વાસ ને રહસ્યભાવપૂર્વક પોતાની નિકટ આવવા અને પોતાની સાથે સહાનુભૂતિનો સંબંધ સ્થાપવા

પોતાની શક્તિમતિ પ્રમાણે અને તેટલું બધું કરવા ખરેખર ઇચ્છતી હશે. આજનું તેનું વર્તન પર્લને અપૂર્વ સ્વરૂપમાં પ્રગટ કરતું હતું. અત્યાર સુધી તો તેની માતા, એકના એક બાળક પ્રત્યે જેવો ઉત્કટ પ્રેમ હોય તેવા પ્રેમપૂર્વક તેને ચાહતી હતી, અને બદલામાં નવવસંતની સ્વચ્છંદ વાયુલહરી જે કંઈ આપે–હમેશાં હવાઈ રમતોમાં સમય ગાળતી, અકળ રાગાવેશના ઉન્મત્ત સપાટા લગાવતી, ઉત્તમોત્તમ મનોદશાને સમયે પણ રિસાળ, ને તમે હૈયા સરસી ચાંપો ત્યારે પણ તમને પ્રેમના લાડ લડાવવાને બદલે દંડા બનાવી દેતી, અને પોતાના આ બધા દુર્વર્તનના સાટામાં કોઈક વાર એક પ્રકારની શંકાસ્પદ મૃદુતાપૂર્વક તમારા ગાલને ચુંબતી, ને કોમળ સ્પર્શથી તમારા વાળની લટ સાથે ગેલ કરતી, અને પછી તમારા હૃદયમાં સ્વપ્નસૃષ્ટિમય આનંદ જગાડીને પોતાની અન્ય હેતુશૂન્ય પ્રવૃત્તિમાં મશગૂલ થવા તમારી પાસેથી ચાલી જતી, એવી નવવસંતની સ્વચ્છંદ વાયુલહરી જે કંઈ આપે–તેનાથી વિશેષની આશા ન રાખતાં સંતુષ્ટ રહેવાની તાલીમ એણે પોતાના ચિત્તને આપી હતી. અને આટલું ય પોતાની પુત્રી પોતાને આપશે એવી જે આશા એ રાખતી હતી તે પણ માતાના સ્વાભાવિક વાત્સલ્યની પ્રેરણાને લીધે જે કુદરતી પક્ષપાત તેનામાં હોય .તેના પરિણામરૂપ હતી. બાકી કોઈ ત્રાહિત અવલોકનકાર હોત તો પર્લની પ્રકૃતિમાં તેને ઘણાં અનિષ્ટ લક્ષણોનું દર્શન થયું હોત અને તેને આ કરતાં અનેક રીતે વિપરીત સ્વરૂપ એણે આપી દીધું હોત. પણ અત્યારે હેસ્ટરના ચિત્તમાં પ્રબળ રીતે વિચાર આવ્યો કે પર્લમાં નાની ઉમરે પણ પક્વતાનાં ચિહ્નો જોવામાં આવે છે અને તેની બુદ્ધિ કુશાગ્ર છે એટલે એ એવી અવસ્થાએ આવી પહોંચી હશે કે જ્યારે તેને પોતાની સખી બનાવી શકાય અને માતા કે બાળક એમાંથી એકેનો વિનયભંગ કે મર્યાદાભંગ ન થાય તેટલા પ્રમાણમાં તેને પોતાની માતાનાં દુઃખોની કથા વિશ્વાસપૂર્વક કહી શકાય. પર્લનું ચારિત્ર્ય હજુ તો અવિકસિત અને અસ્તવ્યસ્ત હતું, પણ એ નાનકડી અસ્તવ્યસ્ત દુનિયામાંથી પણ અડગ

હિંમત, અદમ્ય ઇચ્છાશક્તિ, કેળવ્યો હોય તો સ્વમાનમાં પરિણત થાય એવો પ્રબળ અહંભાવ, અને બરાબર પરીક્ષા કરીને જોતાં અસત્યના પાસવાળી લાગે એવી અનેક વસ્તુઓનો ભયંકર તિરસ્કાર —આવા આવા સદ્‌ગુણોનાં સુદૃઢ તત્ત્વો તેના ઢંગધડા વગરના ચારિત્ર્યમાંથી નીકળતાં અથવા તેમાં મૂળથી જ રહેલાં જોઈ શકાય એમ હતું. તેનામાં સ્નેહભાવ પણ હતો. જોકે હજુ સુધી એમાં તમતમાટ અને અરુચિકરતા જ વિશેષ હતી, પણ છતાં અપક્વ ફળની રસસમૃદ્ધિ તેની પ્રકૃતિમાં છલકાતી હતી એ ચોક્કસ. એટલે હેસ્ટરને લાગ્યું કે આવા બધા સંગીન સદ્‌ગુણો હોવા છતાં આ તોફાની છોકરી મોટી થાય ત્યારે જો ઉમદા ખવાસની સ્ત્રી ન બને તો તો તેને માતા તરફથી વારસામાં મળેલાં અનિષ્ટ તત્ત્વો ખરેખર ભારે ભયંકર હોવાં જોઈએ.

ફરી ફરીને આ હિંગળોકિયા અક્ષરની સમસ્યાનો વિચાર કર્યા કરવો અને સતત રીતે તેની આસપાસ ઘૂમ્યા કરવું એ પ્રકારનું જે અનિવાર્ય વલણ પર્લમાં જોવામાં આવતું હતું તે એની પ્રકૃતિ અને જીવનનું એક સહજ તત્ત્વ હતું. જ્યારથી તેનામાં જરા પણ સમજણ આવી ત્યારથી આ સમસ્યાનો અર્થ ઉકેલવો એ ઇચ્છા તેના જીવનમાં એક ધર્મકાર્યરૂપે જડ ઘાલીને બેઠી હતી. હેસ્ટરે ઘણી-વાર કલ્પના કરી હતી કે એ છોકરીમાં આવું ઉત્કટ વલણ જન્મથી જ મૂકવામાં વિશ્વંભરનો વિચાર પોતાને બરાબર નશ્ચિયત અને ન્યાય આપવાનો જ હતો. પણ આવા વિચારની સાથે દયા અને કૃપા દર્શાવવાનો વિચાર પણ વિશ્વંભરની એ યોજનામાં ભેગાભેગો રહેલો હશે કે કેમ એ પ્રશ્ન પોતાની જાતને પૂછવાનું આજ સુધી એને કદી સૂઝ્યું નહોતું. પર્લ જો કેવળ દુન્યવી બાળક જ ન હોય, પણ વિશેષમાં જો તેને પયગંબર તરીકે અહીં મોકલવામાં આવી હતી એમ વિશ્વાસ ને શ્રદ્ધાથી માનવામાં આવે તો પછી તેની માતાના અંતરમાં જે ઊંડો વિષાદ ભર્યો હતો અને જે તેને કબર જેવું બનાવી મૂકતો હતો

તે ઠંડો વિષાદ દૂર કરવાનો પેગામ પણ શું એને ન મળેલો હોવો જોઈએ ? અને એ ઉપરાંત એનામાં જે રાગવૃત્તિ હતી, એક દહાડો તો ભારે પ્રબળ ઉત્કટ રૂપમાં હતી, પણ અત્યારે પણ જે સર્વથા મૃત કે સુપ્ત નહોતી બની ગઈ, પણ એના કબર જેવા અંતરમાં જે કેવળ બંદીવાન બનીને પુરાઈ જ રહી હતી, તે રાગવૃત્તિને જીતવામાં એને મદદ કરવાનો પેગામ પણ શું એને ન મળેલો હોવો જોઈએ ?

કેટલાક આવા આવા વિચારો હેસ્ટરના દિલમાં ઊછળવા લાગ્યા, અને તે એટલા જોર ને સચોટતાપૂર્વક કે જાણે એ વિચારો કોઈ આવીને એના કાનમાં કહી જતું હોય એમ એને લાગે. પણ એ આવા વિચારો કરતી હતી એ બધો વખત પર્લ એનો હાથ પોતાના બન્ને હાથમાં પકડીને અને પોતાનું મોં ઊંચું કરીને એને પેલા વેધક પ્રશ્નો પૂછી રહી હતી. બધી મળીને આ ત્રીજી વાર વળી તેણે એનો એ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

'બા, એ અક્ષરનો અર્થ શો ?—અને તું શું કામ એ પહેરે છે ?—અને પાદરી શું કામ પોતાની છાતી પર હાથ રાખ્યા કરે છે ?'

'મારે આને શું કહેવું ?' હેસ્ટરે મનમાં વિચાર કર્યો. 'ના, ના, એ બાળકની સહાનુભૂતિ મેળવવા જો આવી આકરી કિંમત આપવી પડે એમ હોય, તો એવડી કિંમત તો મારાથી નહિ આપી શકાય.'

એમ વિચાર કરીને એ મોટેથી બોલી—

'મૂરખી પર્લ ! આ તે વળી શા સવાલ પૂછે છે તું ? આ દુનિયામાં ઘણી બાબતો એવી છે કે તેના વિશે બાળક કંઈ સવાલ પુછાય નહિ. એ પાદરીના દિલની મને શી ખબર ? અને મારો આ હિંગળોકિયો અક્ષર તો એમાં જે કસબી તાર છે ને તેને ખાતર હું પહેરું છું.'

વીતી ગએલાં સાતે વરસ દરમિયાન અગાઉ કદી પણ હેસ્ટર પ્રાઈન પોતાની છાતી પરની આ અક્ષરસંજ્ઞાને બેવફા નીવડી નહોતી.

કદાચ એમ હોય કે કોઈ કઠોર હૃદયના સખત નિષ્ઠુર અને છતાં સદા યે એનું રક્ષણ કરી રહેલા એવા કોઈ દૈવી સત્ત્વનું એ અક્ષરસંજ્ઞા એ જાણે કે તાવીજ હતું. પણ હેસ્ટરના હૃદયની પોતે આવી કાળજી-ભરી દેખરેખ ને સંભાળ રાખી તે છતાં, એ હૃદયમાં કોઈ નવું દુષ્ટ તત્ત્વ દાખલ થઈ ગયું દેખીને અથવા કોઈ જૂનું દુષ્ટ સત્ત્વ પોતાના ધારવા પ્રમાણે કદી પણ દૂર થએલું નથી એમ માલૂમ પડતાં એ દૈવી સત્ત્વ અત્યારે એને તજીને ચાલ્યું ગયું હતું. અને પર્લે તો જેવો એનો આ જવાબ સાંભળ્યો કે તરત તેના ચહેરામાં જે ગંભીરતા અને આતુરતા અંકિત થએલી હતી તે સઘળી તત્ક્ષણ ચાલી ગઈ.

પણ એ વાત પડતી મૂકવી તે એ બાળકને યોગ્ય લાગ્યું નહિ. એટલે તે અને તેની મા ઘરભણી ચાલતાં હતાં તે વખતે બે ત્રણવાર, ખાણી વાળુ કરતાં હતાં ને હેસ્ટર તેને સુવડાવતી હતી એ વખતે પણ બે ત્રણવાર, અને છેલ્લે એકવાર તો પર્લ બરાબર ઊંઘી ગઈ દેખાતી હતી તેમાંથી એકાએક ઊઠીને, ઊંચે જોઈને, પોતાની કાળી આંખોમાં મસ્તીના ભાવો ચમકાવતી તે બોલી ઊઠી:

'મા, મા હિંગળોકિયા અક્ષરનો શો અર્થ?'

અને બીજે દિવસે સવારે પણ, પોતે જાગી છે એનો સૌથી પહેલો પુરાવો જે તેણે બતાવ્યો તે એ કે ઓશીકા પરથી માથું ઊંચું કરીને, એ હિંગળોકિયા અક્ષર સંબંધનાં પોતાનાં અન્વેષણો સાથે તેણે કોઈ અકળ રીતે જોડી દીધેલો એવો પેલો બીજો પ્રશ્ન એકદમ પૂછ્યો—

'મા! મા! પેલો પાદરી કેમ પોતાનો હાથ છાતી પર રાખ્યા કરે છે?'

'ચૂપ રહે, તોફાની છોકરી!' આજ સુધીમાં કદી પણ નહિ બતાવેલી એવી તીખાશથી તેની માએ કહ્યું. 'મને ખીજવ મા, નહિ તો તને અંધારી કોટડીમાં પૂરી દઈશ.'

૧૬

જંગલમાં

પરિણામ ગમે તે આવે, વર્તમાનમાં દુઃખ વધે કે ભવિષ્યમાં કંઈ અહિત થાય, છતાં ગમે તે ભોગે મિ. ડિમ્સડેઇલને ગુપ્ત રીતે તેના પરિચય અને સહવાસમાં પેસી ગએલા પુરુષનું સાચું સ્વરૂપ જણાવી દેવાનો જે નિશ્ચય હેસ્ટરે કર્યો હતો તે નિશ્ચયમાં એ મક્કમ રહી હતી. એ જાણતી હતી કે તેને દ્વીપકલ્પના દરિયાકિનારા ઉપર અથવા પડખેના મુલકની અરણ્યાચ્છાદિત ટેકરીઓમાં પોતે એકલો વિચાર કરી શકે એટલા માટે રોજ ફરવા જવાની ટેવ હતી, એટલે આવી રીતે તે ફરવા નીકળ્યો હોય તે વખતે તક સાધીને તેની સાથે વાત કરવાનો હેસ્ટરે વિચાર રાખેલો, પણ એવી તક મેળવવાનો એનો સઘળો પ્રયત્ન વ્યર્થ ગયો. એ જો તેને આમ જંગલમાં મળવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે તેને પોતાને ઘેર તેના અભ્યાસખંડમાં જ તેને મળવા ગઈ હોત તો તેથી કંઈ ચકચાર થાત નહિ, અથવા તો એ ધર્મગુરુના યશની પવિત્ર શુભ્રતા જરા પણ જોખમમાં આવી પડત નહિ, કેમકે અનેક પાપીઓએ ત્યાં આવી હિંગળોકિયા અક્ષરથી સૂચવાતાં પાપના જેવાંજ ભીષણ ઘોર પાપો પશ્ચાત્તાપમાં તેની આગળ અત્યાર પહેલાં કબૂલ કર્યાં હતાં. પણ કંઈક બુઢ્ઢા રોજર ચિલિંજવર્થ તરફથી ગુપ્ત કે ખુલ્લી રીતે દખલગીરી થવાની એને ધાસ્તી લાગી તેથી, કંઈક બીજા કોઈને જ્યાં જરા યે શંકા જેવું ન લાગે ત્યાં એનું

જાગૃત હૃદય શંકાનું આરોપણ કરતું હતું તેથી, અને કંઈક, પાદરી અને પોતે વાતો કરતાં હોય એ વખતે સ્વાસ્થ્ય અનુભવવા માટે બંનેને ખુલ્લા વિશાળ વાતાવરણની જરૂર પડવાની એમ એને લાગ્યું તેથી—આમ આવાં બધાં કારણોને લીધે, ખુલ્લા આકાશના છત્ર સિવાયની બીજી કોઈપણ એકાન્ત કે મર્યાદિત જગાએ તેને મળવાનો હેસ્ટરને કદીપણ વિચાર આવતો ન હતો.

આખરે, એક દિવસ એક દરદીની સારવાર કરવા ગએલી ત્યાં પ્રાર્થના કરવા માટે રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઈલને બોલાવવામાં આવતાં એને ખબર મળ્યા કે એ પાદરી તો આગલે દિવસે પોતાના ઇન્ડિયન શિષ્યોમાં વિચરી રહેલા આચાર્ય ઇલિયટને મળવા ગયો હતો, એટલે એને થયું કે ઘણું કરીને તે બીજે દિવસે સાંજના અમુક વખતે ત્યાંથી પાછો ફરશે. તેથી વળતે દિવસે હેસ્ટરે બરાબર વખતસર પર્લને પોતાની સાથે લીધી—પર્લની હાજરી ગમે તેટલી અગવડભરી લાગતી હોય છતાં તેની મા જ્યાં જાય ત્યાં તેને પોતાની સંગાથી તરીકે એને અવશ્ય રાખવી પડતી હતી—અને એવી રીતે એ ચાલી નીકળી.

એ બંને પંથીઓ દ્વીપકલ્પને વળોટાવીને મુખ્ય ભૂમિભાગ પર આવ્યા ત્યારે તેમનો રસ્તો સંકાચાઈને નાનકડી કેડી રૂપ જ બની ગયો. એ કેડી લંબાતી લંબાતી પુરાતન જંગલ સુધી ચાલી જતી હતી. આ પુરાતન જંગલે એ કેડીને એટલી બધી સાંકડી બનાવી દીધી, અને તેની બન્ને બાજુએ એવી શ્યામ ગીચ ઝાડી વિસ્તારી દીધી હતી, તેમ ઉપર આકાશની એટલી અલ્પ અસ્પષ્ટ ઝાંખી તે કરાવતું હતું, કે એ જંગલ હેસ્ટરને મન તો લાંબા વખતથી પોતે નીતિજગતમાં જે ભૂલભુલામણીમાં ભટકયા કરતી હતી તેનો જ ખ્યાલ આપતું હતું. દિવસ ધૂંધળો અને ઠંડીભર્યો હતો, માથે ભૂખરાં વાદળાંઓની ઘટા પથરાઈ ગઈ હતી, અને આછા પવનથી એ ઘટામાં થોડું હલનચલન શરૂ થયું હતું. એટલે હેસ્ટર ચાલતી હતી એ કેડી પર આછો સૂર્યપ્રકાશ જાણે આ જંગલના એકાન્તમાં સંતા-

કૂદકી રમતો હોય એમ અવારનવાર પડતો હતો. આ અસ્થિર સૂર્ય-પ્રકાશ જંગલની કોઈ લાંબી કુંજગલીને દૂરને છેડે જ દેખાતો હતો. પણ જેમ જેમ આ બન્ને જણ એ સ્થળની નજીક આવતાં તેમ તેમ આ રમતિયાળ સૂર્યપ્રકાશ—રમતિયાળ પણ આછો આછો રમતિયાળ, કેમકે જંગલ તેમ દિવસ બન્ને ગમીથી ભરપુર હતાં, એટલે અતિશય રમાતયાળ એ સ્થળ સમયમાં કોઈ થઈ શકે એવું હતું જ નહિ—ત્યાંથી દૂર દૂર ખસ્યે જતો હતો, અને પોતે અગાઉ જ્યાં નાચી રહ્યો હતો તે જગાને, એ બન્ને જણાંએ ત્યાં પ્રકાશની આશા રાખેલી અને છતાં તે નહિ દેખાતાં, પહેલાં કરતાં પણ વિશેષ વિષાદ અને નિરાશાભરી બનાવી દેતો હતો.

'બા,' નાનકડી પર્લે કહ્યું, 'આ સૂર્યપ્રકાશને તું ગમતી નથી લાગતી, તારી આગળથી નાસીને એ સંતાઈ જાય છે, કેમકે તારી છાતી પર કંઈક છે એનાથી એ ભડકી ગયો લાગે છે. જો, પણે દૂર કેવો એ પ્રકાશ ચમકી રહ્યો છે! તો તું આંહીં ઊભી રહે, અને મને એકલીને ત્યાં જઈને દોડીને એ પકડી લેવા દે. હું તો હજુ બચ્ચું જ છું, એટલે મારી આગળથી એ નહિ નાસી જાય—કેમકે મારી છાતી પર હજુ હું કશી રાખતી નથી!'

'અને આશા છે કે ભવિષ્યમાં પણ કદી રાખીશ નહિ, બેટા,' હેસ્ટરે કહ્યું.

'કેમ નહિ, બા?' હડી કાઢવાની અણી પર હતી, ત્યાં એકદમ અટકી જઈને પર્લે પૂછ્યું 'હું મોટી બાયડી થઈશ એ વખતે તે એની મેળાએ નહિ આવે?'

'દોડ, દોડ, બેટા,' તેની માએ કહ્યું 'અને પકડી લે એ પ્રકાશને, નહિ તો હમણાં પાછો તે ચાલ્યો જશે.'

એટલે પર્લ ભારે ઝડપથી દોડી, અને તેણે ખરેખર સૂર્યપ્રકાશને પકડી લીધો. એ જોઈને હેસ્ટરે સ્મિત કર્યું. ત્યાં જઈને પછી તે

સૂર્યપ્રકાશના મધ્યમાં ઊભી રહી એ વખતે તેની આખી કાયા સૂર્યપ્રકાશની ભભકમાં ચમકી રહી હતી અને ત્વરિત ગતિને લીધે આવેલી સ્ફૂર્તિથી તે ધબકી રહી હતી, અને જાણે આ નાનકડી છોકરીના જેવી ગોઠણ્ય રમવાને મળી એથી આનંદ પામેલ હોય તેમ એ સૂર્યપ્રકાશ પણ આ એકલવાયા બાલકની આસપાસ એમ ને એમ ચાલુ રહ્યો, અને આખરે હેસ્ટર પણ એ જાદૂઈ વર્તુલમાં પેસવા જેટલી પાસે આવી પહોંચી.

'હવે એ ચાલ્યો જશે,' માથું હલાવતાં હલાવતાં પર્લે કહ્યું.

'જો !' હેસ્ટરે સ્મિત કરતાં કરતાં કહ્યું. 'આ હાથ લંબાવીને હું ય થોડો લઈ શકું એમ છું.'

પણ જેવો એણે એ પ્રયત્ન કર્યો કે તરત જ સૂર્યપ્રકાશ અદૃશ્ય થઈ ગયો, અથવા, પર્લની મુખમુદ્રા પર જે પ્રસન્નતાના ભાવો ચમકી રહ્યા હતા એ ઉપરથી અનુમાન કરીએ તો તેની મા એવી કલ્પના કરી શકે એમ હતું કે એ સઘળો પ્રકાશ એ બાળકીએ પોતાની કાયામાં સમાવી દીધો હતો, અને જ્યારે તેઓ બન્ને કોઈ અંધકાર-ઘેરા ભાગમાં પેસશે ત્યારે પોતાના માર્ગને પ્રકાશિત કરવા માટે એ સઘળું તેજ એ વખતે તે પાછું બહાર કાઢશે. અત્યારનાં લગભગ બધાં બાળકોમાં ગમીનો જે રોગ જોવામાં આવે છે, અને જે રોગ એમને કંઠમાળના રોગની પેઠે એમના વડવાઓની આપદાઓમાંથી વારસામાં મળેલો હોય છે, એવો કોઈ ગમગીનીનો રોગ પર્લમાં બિલકુલ નહોતો. તેની પ્રકૃતિમાં તો ગુલાબી ખુશનુમા સ્વભાવનું અખૂટ ઝરણ વહ્યા કરતું હતું, અને તેના સમસ્ત ગુણોની અંદર નવા અને તાજા જોમની છાપ પાડનારો ગુણ તે આ જ હતો. કદાચ આવું અખંડ લહેરીપણું એ પણ એક રોગ જ હતો અને પર્લના જન્મ પૂર્વે પોતાના વિષાદ અને દુઃખોની સામે હેસ્ટરને જે અદમ્ય બળપૂર્વક ઝૂઝવું પડયું હતું તેના કેવળ પ્રત્યાઘાત રૂપ જ એ લહેરીપણું હતું. એ બાળકના ચારિત્ર્યમાં તે એક પ્રકારનું કડક ધાતુમય તેજ લાવતું હતું,

અને તેથી એને ખરેખર સદ્‌ગુણ ગણવો કે કેમ એ વિશે શંકા પડે એવું હતું. તેના હૃદય પર ઊંડી અસર કરે એવા કોઈ દુઃખની તેને જરૂર હતી—કેટલાક માણસોને જીવનભર એવા દુઃખની જરૂર હોય છે—અને ત્યારે જ તે માનવીના જેવી સમભાવશીલ બની શકે એમ હતું. પણ પર્લ હજુ ઘણી નાની હતી, અને તેના ચારિત્ર્યનો પૂર્ણ વિકાસ થવાને માટે હજુ પૂરતો સમય હતો.

'ચાલ, બેટા !' પર્લ હજુ પણ સૂર્યપ્રકાશમાં ઊભી હતી તે સ્થળની આસપાસ નજર કરીને હેસ્ટરે કહ્યું, 'આપણે જરા જંગલમાં બેસીને વિસામો ખાઈએ.'

'મને તો કંઈ થાક નથી લાગ્યો, બા' એ નાનકડી છોકરીએ જવાબ આપ્યો. 'પણ બેઠાં બેઠાં મને વાર્તા કહેવાની હો તો તું તારે બેસ.'

'વાર્તા, છોકરી ?' હેસ્ટરે પૂછ્યું. 'શેની વાર્તા કહું ?'

'કેમ વળી, સેતાનની વાર્તા,' પોતાની માનો પાલવ પકડીને અને અડધી ગંભીરતા અને અડધી તોફાની વૃત્તિપૂર્વક પોતાનું મોં ઊંચું કરીને પોતાની માના મોં સામે જોઈ રહીને પર્લે જવાબ આપ્યો. 'કહે છે કે એ સેતાન હાથમાં એક ચોપડી—લોઢાના·હાથાવાળી મોટી, જાડી ચોપડી—લઈને આ જંગલમાં ફર્યા કરે છે; અને એ કદરૂપો સેતાન આ ઝાડોમાં આંહીં જે કોઈ પોતાને મળે તે સૌને એ ચોપડી અને લોઢાની કલમ આપે છે; પછી એ લોકોએ પોતાનાં નામ પોતાના જ લોહીથી એ ચોપડીમાં લખવાનાં હોય છે; અને એવી રીતે લોકો પોતાનાં નામ લખી આપે એટલે તે પોતાની મહોર એમની છાતી પર મારે છે ! આ સેતાન તને કદી મળેલો, બા ?'

'તને કોણે આ વાત કહી, પર્લ ?' એ જમાનાના લોકોનો એક સર્વસામાન્ય વહેમ પર્લની વાતમાં પ્રતિબિંબિત થએલો હતો તે સમજી જઈને હેસ્ટરે પૂછ્યું.

'કાલે રાતે તું સારવાર કરવા ગઈ'તી તે ઘેર ધુમાડિયાના ખૂણામાં જે ડોશી બેઠી'તીને, એણે કહી મને આ વાત,' છોકરીએ કહ્યું. 'પણ એ જયારે આ વાત કહેતી'તી ત્યારે હું ઊંઘી ગઈ હોઈશ એમ એણે ધારેલું. એ કહેતી'તી કે હજારો માણસો એ સેતાનને આંહીં મળેલાં, અને એ સૌએ તેની ચોપડીમાં પોતાનું નામ લખી આપેલું, અને પોતાની છાતી પર સેતાનના હાથની મહોર મરાવેલી. આમાં પેલી ચીડિયા સ્વભાવની બુઢ્ઢી હિબ્બિન્સબાઈ પણ હતી એમ કહેતી'તી એ. વળી એ ડોશી કહેતી'તી કે તારો આ હિંગળોકિયો અક્ષર છે એ પણ એ સેતાને તારા પર મારેલી મહોર જ છે. ને તું જયારે આ ઘોર જંગલમાં તેને મધરાતે મળે છે, ત્યારે એ અક્ષર લાલ ભડકાની પેઠે ભભૂકયા કરે છે. સાચી વાત છે એ, બા ? ને તું એને રાતને વખતે મળવા જાય છે, બા ?'

'તું કોઈવાર રાતે જાગી ત્યારે તારી માને કદી પણ ગએલી દીઠેલી તેં ?' હેસ્ટરે પૂછ્યું.

'મને તો સાંભરતું નથી,' છોકરીએ કહ્યું. 'ને તારો જો આપણા ઝૂંપડામાં મને એકલી મૂકીને જતાં જીવ ચાલતો ન હોય તો તું તારે મને ય સાથે લઈ જજે. હું ખુશીથી તારી સાથે આવીશ. પણ બા, મને હવે કહે જોઈએ, શું ખરેખર આવો સેતાન છે ? અને તું કોઈ દહાડો તેને મળેલી ? અને આ અક્ષર છે તે શું એની મહોરછાપ છે ?'

'હું તને એકવાર એનો જવાબ આપી દઉં, તો પછી તું મને નિરાંતે જંપવા દઈશ ને ?' તેની માએ પૂછ્યું.

'હા, જો બધું તું મને કહી દે તો,' પર્લે જવાબ આપ્યો.

'મારા જીવનમાં એકવાર મને એ સેતાન મળેલો !' તેની માએ કહ્યું. 'અને આ હિંગળોકિયો અક્ષર તે એની મહોરછાપ છે !'

આમ વાતો કરતાં કરતાં તે બન્ને જણ એ વનવાટ પરથી

પસાર થતો કોઈ આકસ્મિક મુસાફર પોતાને ન જોઈ શકે એવા ગાઢા જંગલપ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યાં. આંહીં, અગાઉ આગલા સૈકામાં જ્યાં ગગનચુંબી શિખરવાળું અને પોતાનાં મૂળિયાં ને ડાળીઓથી એ ઘેરા વાતાવરણને ઢાંકી દેતું એવું એક રાક્ષસી કદનું પાઈનવૃક્ષ આવી રહેલું હતું એવા પણ અત્યારે ઘાટી લીલોતરીથી છવાઈ ગએલા એક ભાગમાં તેઓ બેઠાં. આ જગા નાનકડી ખોના જેવા કંઈક નીચાણના ભાગમાં આવેલી હતી, તેના બન્ને બાજૂના પ્રાન્તભાગ આસ્તે આસ્તે ઊંચા થતા જતા હતા અને પાંદડાંઓથી છવાઈ ગએલા હતા, અને તેની વચમાં થઈને એક ઝરો વહેતો હતો તેના પટમાં પણ પાંદડાં પડેલાં હતાં. આ ઝરાને કાંઠે ઝૂકી રહેલાં વૃક્ષો પોતાની વિશાળ ડાળીઓ અવારનવાર એવી રીતે ફેલાવતાં હતાં કે ઝરાનું વહેણ એ ડાળીઓને લીધે ઘણીવાર રૂંધાઈ જતું હતું, એટલે કેટલેક સ્થળે તેમાં ઘૂમરીઓ પડતી હતી તેમ કવિચત કવિચત ઊંડા ધરા બનતા હતા; તો વળી બીજી બાજૂએ જ્યાં જ્યાં એ વધારે મુક્ત ને ત્વરિત ગતિએ વહેતું હતું ત્યાં ત્યાં તેના પટમાં નાના કાંકરા અને ઝીણી ભૂખરી રેતી ચમકતી હતી. એ ઝરાના વહેણની પાછળ પાછળ નજર કરતાં, જંગલમાં થોડેક અંતર સુધી તેઓ બન્ને જણ એ વહેણમાં પ્રતિબિંબત થએલા પ્રકાશને જોઈ શકતાં હતાં, પણ પછી આગળ એ પ્રવાહ ઝાડોની અને વનસ્પતિની ઘીચ ઘટામાં મોટી કરાડોમાં અદૃશ્ય થઈ જતો હતો. આ બધાં રાક્ષસી કદનાં વૃક્ષો અને કાળમીંઢ પથ્થરની કરાડોએ આ નાનકડા ઝરાના પ્રવાહને અકળ અગમ્ય બનાવી દેવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો—કેમ જાણે એ બધાંને આ નાન- કડા ઝરણાના નિરંતર બોલબોલ કરવાના સ્વભાવને લીધે પોતાના ઉદ્‌ભવસ્થાનરૂપ આ પુરાણા જંગલના હૃદયની ગુપ્ત વાતો એ ક્યાંક કોઈને છાનીમાની કહી દે અથવા પોતાના જળપ્રવાહરૂપી અરીસામાં તે પ્રતિબિંબત કરીને પ્રગટ કરી દે એવી ધાસ્તી લાગી હોય એવી રીતે તે ઝરાના પ્રવાહને અગમ્ય બનાવી દેવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો. અને ખરેખર એ ઝરણું જેમ જેમ આગળ આગળ વધતું જતું

હતું તેમ તેમ માયાભર્યા, શાન્ત, આશ્વાસનદાયક અવાજે કલકલ નાદ કર્યા કરતું હતું, છતાં તેના એ નાદમાં એક પ્રકારની ગમી પણ હતી–કોઈ બાળક જરા પણ રમતિયાળપણા સિવાય પોતાનું બચપણ વિતાવી રહ્યું હોય, અને દુઃખીજનોના પરિચયમાં તેમ ગંભીર ગમગીની ભરેલા બનાવોમાં પોતાથી લહેરી કેમ બની શકાય અને આનંદ કેમ કરી શકાય એની મૂંઝવણમાં પડયું હોય એવી જાતની ગમી પણ એ નાદમાં હતી.

'એલા ઝરા! કંટાળાભર્યા મૂરખા ઝરા!' આ ઝરાની વાત જરા કાન દઈ સાંભળ્યા પછી પર્લ બોલી ઊઠી. 'તું કેમ આટલો બધો ગમગીન છે? જરાક હિંમત રાખ, અને આખો વખત નિસાસા નાખ્યા ન કર, તેમ ઊંકારા પણ ન કર્યા કર!'

પણ આ વનવૃક્ષો વચ્ચેના પોતાના અલ્પ જીવન દરમિયાન એ ઝરાને એવો ગંભીર ગમગીનીભર્યો અનુભવ થયો હતો કે એ અનુભવની વાતો કર્યા સિવાય એનાથી રહેવાય એમ નહોતું, અને એ સિવાય બીજો કોઈ પણ વિષય વાતો કરવા માટે એની પાસે હોય એવું પણ લાગતું નહોતું. પર્લ પણ આ ઝરાના જેવી જ હતી; કેમકે એનો જીવનપ્રવાહ પણ કોઈ અગમ્ય સ્થાનમાંથી ઉદ્‌ભવ્યો હતો અને ગમગીનીથી છવાઈ ગએલાં દશ્યો વચ્ચે થઈને પસાર થયો હતો. પણ પર્લ અને ઝરા વચ્ચે આવું સામ્ય હોવા છતાં પર્લ કંઈ એની પેઠે ગમગીન નહોતી બની ગઈ. એ તો નાચતી હતી, કૂદતી હતી, અને તેનો જીવનપ્રવાહ આગળ વધતો હતો તેમ તેમ લહેરથી મનગમતી વાતો કર્યા કરતી હતી.

'આ ગમગીન ઝરો શું કહે છે, બા?' તેણે પૂછ્યું.

'જો તારા જીવનમાં કંઈ દુઃખ તેં અનુભવ્યું હોત તો તને એ તારા દુઃખની વાત કરત, જેમ મને એ મારા દુઃખની વાત કરી રહ્યો છે તેમ જ તને પણ કરત,' તેની માએ જવાબ આપ્યો, 'પણ જો પર્લ, કોઈ માણસ આવતો હોય અને રસ્તામાથી ડાળીઓ ખસેડતો

આવતો હોય એવો અવાજ આવે છે. એ માણસ સાથે મારે વાત કરવી છે, તો તું તારે રમવા જા.'

'એ સેતાન છે?' પર્લે પૂછ્યું.

'હવે જઈશ છોકરી તું રમવા?' તેની માએ ફરીથી કહ્યું. 'પણ જંગલમાં બહુ દૂર જતી નહિ, હો. અને હું બોલાવું કે તરત તારે આવવાનું છે એ ધ્યાનમાં રાખજે, હો.'

'હો, બા,' પર્લે જવાબ આપ્યો. 'પણ આ આવે છે તે જો સેતાન હોય, તો મને ઘડીવાર આંહીં ઊભી રહી જરાક તેને અને તેની બગલમાં રાખેલા તેના મોટા ચોપડાને તું જોવા નહિ દે?'

'જા જા, હવે મૂરખ છોકરી, જા ઝટ,' તેની માએ ચિડાઈને એકદમ કહ્યું. 'એ કંઈ સેતાન નથી! જો, ઝાડોમાંથી તું હવે તેને જોઈ શકે એમ છે. એ તો પેલા પાદરી છે.!'

'હા, પાદરી જ છે'' છોકરીએ કહ્યું. 'ને જો બા, તેણે છાતી પર હાથ રાખ્યો છે! તે શું એ પાદરીએ સેતાનના ચોપડામાં પોતાનું નામ લખી આપેલું એ વખતે સેતાને તેની છાતી પર છાપ મારી હશે એટલે એ ત્યાં એમ હાથ રાખતો હશે? પણ તો પછી તારી પેઠે બહાર પોતાની છાતી પર એ છાપ કેમ નહિ ધારણ કરતો હોય?'

'હવે છોકરી, જા, અને તારે મને પજવવી હોય તો બીજે કોઈ વખતે પજવજે,' હેસ્ટર પ્રાઇન બોલી ઊઠી. 'પણ બહુ આઘે ભટકીશ નહિ, પેલા ઝરાનો ગણગણાટ તારાથી સંભળાય એટલામાં જ રહેજે તું.'

એટલે છોકરી ગીતો ગાતી ગાતી પેલા ઝરા પાસે દોડી ગઈ અને તેના વિષાદભર્યા સૂરમાં પોતાના લહેરી ગીતદ્વારા વધુ પ્રસન્ન ધ્વનિ ભેળવવાનો યત્ન કરતી ગાતી ગાતી તેના વહેનની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગી. પણ તેના એ લહેરી ગીતથી એ નાનકડા ઝરાને તો કંઈ શાન્તિ થઈ નહિ, એટલે તેણે તો આ ઘેરા સોગિયા જંગલના પ્રદેશમાં ગમે તો ભૂતકાળમાં બની ગએલા બનાવની કોઈ ગમગીની ભરેલી ભેદી વાત

પોતાની અકળ ભાષામાં કહેવા માંડી, અથવા તો પછી હજી હવે પછી ભવિષ્યમાં બનવાના કોઈ બનાવ સંબંધી પૂર્વસૂચનરૂપે વિલાપ કરવા માંડ્યો. પણ પર્લને પોતાની આટલી નાનકડી જિંદગીમાં પણ ગમગીનીનો તો પૂરતો અનુભવ થઈ ગયો હતો, તેમાં વળી પારકાની ગમગીની ઉમેરવાની તો તેની ઇચ્છા જ નહોતી, તેથી આ ઝૂરતા ઝરા સાથેનો સઘળો સંબંધ છોડી દેવાનું તેને વધુ ગમ્યું. એટલે પેલા ઊંચા ખડકની ફાટમાં ઊગેલાં જંગલી ફૂલો વીણવાને તે તો ત્યાંથી ચાલી નીકળી.

પોતાની આ તરંગી તોફાની દીકરી આ પ્રમાણે ચાલી ગઈ, એટલે જંગલને વીંધીને જતી એ કેડી તરફ હેસ્ટર પ્રાઇન એક બે ડગલાં આગળ વધી, પણ છતાં હજુ તે વૃક્ષોની ઘેરી છાયામાં જ ઊભી રહી. પાદરી એ કેડી પર થઈને જ આવતો હતો. તે સાવ એકલો હતો, અને રસ્તાની બાજૂના કોઈ ઝાડમાંથી કાપેલી કોઈ ડાળીમાંથી બનાવેલી લાકડી હાથમાં લઈને આ બાજૂ આગળ વધી રહ્યો હતો. હેસ્ટરે તેને દૂરથી જોયો. તે નબળો થઈ ગયો હતો, તેનો ચહેરો નૂરતેજ વિનાનો ફીકો પડી ગયો હતો, અને તેની હિલચાલમાં પણ જરા પણ શહૂર વગરની અતલ નિરાશા દેખાઈ આવતી હતી. આવી અતલ નિરાશા એ જ્યારે શહેરની આજૂબાજૂના ભાગમાં ફરવા નીકળતો અથવા અન્ય જનો પોતાને જોઈ શકે એવી પરિસ્થિતિમાં મુકાતો ત્યારે એનામાં આટલી સ્પષ્ટ રીતે પૂર્વે કદી પણ જોવામાં આવી નહોતી. પણ આ જંગલમાં તો સાવ એકાન્ત હતું, અને એની નિર્જનતા તો સામાન્ય સ્વસ્થ પ્રકૃતિના પુરુષના મનોબળને પણ બરાબર કસે એવી હતી, એટલે આ નિર્જન જંગલમાં એની એ અતલ નિરાશા કરુણ રીતે પ્રકટ થઈ રહી હતી. એની અત્યારની ગતિમાં પણ એક પ્રકારની શૂન્યમનસ્કતા જોવામાં આવતી હતી–કેમ જાણે એને આગળ ડગલું માંડવાનું કશું પ્રયોજન દેખાતું ન હોય તેમ મન પણ ન હોય, અને પાસેમાં પાસેના ઝાડનાં મૂળમાં પોતાની કાયાને ફેંકી દઈ સદાને માટે ત્યાં નિશ્ચેષ્ટ દશામાં પડી રહેવામાં એને આનંદ આવતો હોય–ખરી રીતે તો એ જીવનમાં ક્યાં યે આનંદ

અનુભવી શકે એમ જ નહોતો, છતાં આપણે ધારી લઈએ કે ક્યાંક એને આનંદ પડે એવી શક્યતા હતી, તો પછી એ ઝાડના મૂળમાં સદાને માટે નિશ્ચેષ્ટ દશામાં પડી રહેવામાં એને જાણે આનંદ આવતો હોય–એવી શૂન્યમનસ્કતા એની ગતિમાં જોવામાં આવતી હતી. એને તો એમ થતું હતું કે આમ ઝાડના મૂળમાં પોતે નિશ્ચેષ્ટ પડ્યો રહ્યો હોય તો તેનાં પાંદડાં પોતાના પર પથરાઈ જાય, અને ધીરે ધીરે પોતાની કાયા પર માટીનો થર બાઝતાં તે વધતો વધતો તેમાંથી એક ટીંબો બની જાય, પછી એવો ટીંબો બની જતાં પોતાની કાયામાં પ્રાણ રહે કે ન રહે તેની એને કંઈ પરવા નહોતી. કેમકે એને મન તો મૃત્યુ એ એટલી નિશ્ચિત અને અનિવાર્ય વસ્તુ હતી કે ન તેને ખાસ નોતરવાની એને ઇચ્છા હતી કે ન તેનાથી દૂર નાસવાની પણ એને ઇચ્છા હતી.

રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઇલને તીવ્ર વેદના થતી હોય એવાં કશાં ચિહ્નો–પર્લે કહેલું તેમ તે પોતાની છાતી પર હાથ રાખ્યા કરતો હતો એ સિવાય બીજાં કશાં ચિહ્નો––હેસ્ટર તો કંઈ જોઈ શકી નહિ.

૧૭

પાદરી ને હેસ્ટરનો સમાગમ

પાદરી ધીમે ધીમે ચાલતો હતો, છતાં તેનું ધ્યાન ખેંચવા માટે અવાજ કરવા જેટલી હિંમત હેસ્ટર પ્રાઇન કરી શકે તે પહેલાં તો હેસ્ટર ઊભી હતી તે સ્થળેથી એ આગળ ચાલ્યો ગયો.

'આર્થર ડિમ્સડેઇલ!' પહેલાં એ ધીરા અવાજે બોલી, પણ પછી એણે અવાજ વધારીને, છતાં ખોખરે સાદે ફરીથી કહ્યું, 'આર્થર ડિમ્સડેઇલ!'

'કોણ બોલે છે એ?' પાદરીએ પૂછ્યું.

પછી, જાણે અમુક મનોદશામાં અને પળોમાં પોતાને કોઈ દેખી જાય એ એને ન ગમતું હોય એવી રીતે ચકિત થઈને તે એકદમ સ્વસ્થ થઈને પહેલાં કરતાં ટટ્ટાર સ્થિતિમાં ઊભો રહ્યો, અને અવાજની દિશામાં ચિંતાપૂર્વક નજર કરી તો તેણે વૃક્ષો તળે એક આકૃતિને અસ્પષ્ટ રીતે જોઈ, પણ એ આકૃતિએ એવાં સોગિયાં કપડાં પહેર્યાં હતાં, અને એ કપડાં ખરે બપોરે પણ વાદળાંથી છવાઈ ગએલા અને ગીચ ડાળાં પાંદડાંને લીધે ધૂંધળા બની ગએલા વાતાવરણ સાથે એવાં એકરૂપ બની જતાં હતાં કે એ આકૃતિ તે કોઈ સ્ત્રીની છે કે કોઈ પડછાયાની છે એ તે સમજી શક્યો નહિ. તેને થયું કે પોતાના વિચારપ્રદેશોમાંનું કોઈ ભૂત આવી રીતે પોતાના જીવનમાર્ગમાં આવીને તેના પર ઘૂમી રહ્યું છે.

પછી એક ડગલું વિશેષ નિકટ ગયો તો પેલો હિંગળોકિયો અક્ષર દેખાઈ આવ્યો.

'હેસ્ટર ! હેસ્ટર પ્રાઇન !' તે બોલ્યોઃ 'એ તું છે ? જીવતી છે હજુ તું ?'

'હા,' એણે જવાબ આપ્યો. 'મારાં છેલ્લાં સાત વરસને જો જીવન કહી શકાય તો હું હજુ જીવતી છું. અને તું, આર્થર ડિમ્સડેઇલ, જીવતો છે તું ?'

એ બન્ને જણે આવી રીતે એક બીજા ખરેખર જીવે છે કે કેમ એવો જે પ્રશ્ન સામસામો પૂછ્યો અને પોતાના અસ્તિત્વ વિશે પણ આમ શંકા બતાવી એમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી. એ બન્ને જણાંનો આ ધૂંધળા ઘેરા જંગલમાં એવી વિચિત્ર રીતે ભેટો થયો હતો કે એમની આ મુલાકાત તો, પૂર્વજીવનમાં ગાઢ સંબંધથી જોડાએલા એવા કોઈ બે આત્માઓ મૃત્યુ પારના જગતમાં પહેલી જ વાર એક બીજાને મળે, અને એ નવીન જગતની અવનવી પરિસ્થિતિથી હજુ ટેવાએલા નહિ હોવાથી તેમ અશરીર અવસ્થામાં એકબીજાને મળવાનો પણ તેમને મહાવરો નહિ હોવાથી એક બીજાના સંપર્કથી જાણે ઠંડીની કંપારી ખાતા હોય એમ ડરતા હોય, એ પ્રકારની હતી. દરેક જણ ભૂતરૂપ બની ગયું હતું, અને સામે ઊભેલા બીજા ભૂતથી જાણે શિયાવિયા થઈ રહ્યું હતું ! એ બન્ને સામાની હાજરીથી શિયાવિયા થઈ ગયાં હતાં એટલું જ નહિ, પણ પોતાના પંડથી પણ જાણે કે ભડકી ઊઠ્યાં હતાં. કેમકે અત્યારની કટોકટીની ક્ષણે એ બન્નેના અંતરમાં ફરીથી આત્મભાન જગાડ્યું હતું અને કેવળ આવા અનન્ય મહત્ત્વના પ્રસંગો જ કરી શકે એવી રીતે ઉભયના હૃદયમાં પોતાનો પાછલો ઇતિહાસ અને અનુભવ પ્રકટ કર્યો હતો. એમનો આત્મા જાણે આ પસાર થએલ ક્ષણરૂપી મુકુરમાં પોતાના સ્વરૂપનું દર્શન કરી શકતો હતો એટલે આર્થર ડિમ્સડેઇલે પોતાનો શબના જેવો શીતળ હાથ લંબાવીને હેસ્ટર પ્રાઇનના એવા જ

શીતળ હાથનો એ વડે જે સ્પર્શ કર્યો તે ભયપૂર્વક, ધ્રૂજતાં ધ્રૂજતાં, અને નછૂટકે કરવું પડતું હોય એવી આનાકાની અને મંદતાથી જ કર્યો. પણ આમ તદ્દન ઉષ્માવિહીન હોવા છતાં એ બન્ને જણના હસ્તમિલનથી આ મુલાકાતમાં જે શુષ્કતા, નીરસતા, અને વિષાદ જેવું હતું તે સઘળું પળવારમાં અદૃશ્ય થઈ ગયું. કંઈ નહિ તો, એ હસ્તસ્પર્શ પછી પોતે બન્ને એક જ જગતમાં વસી રહ્યાં છે એવી પ્રતીતિ ઉભયને થઈ.

પછી એક પણ શબ્દ વિશેષ બોલ્યા વગર, અને એમાંથી એકે જણે બીજાને અમુક સ્થળે દોરી જવાનો પ્રયત્ન કર્યા વગર, બન્ને જણની અવ્યક્ત મૂંગી અનુમતિથી જ તેઓ, હેસ્ટર જે જગાએથી બહાર નીકળી હતી તે છાયાઘેરી જગાએ પાછાં ગયાં, અને પહેલાં હેસ્ટર ને પર્લ જે લીલોતરીથી છવાએલા ટીંબા પર બેઠાં હતાં ત્યાં જ જઈને બેઠાં. જ્યારે એમનામાં બોલવા જેટલી શુદ્ધિ ને શક્તિ આવી ત્યારે પહેલાં તો બન્ને જણે, કોઈ સામાન્ય પરિચિત જનો કરે એવી જ વાતો—વાદળાંથી ઘેરાએલું આકાશ ને થોડાક વખતમાં શરૂ થાય એવું લાગતું તોફાન એ વિશે વાતો—કરી અને એકબીજાના આરોગ્યસમાચાર પૂછ્યા. આવી રીતે જે વિષયો પોતાના અંતરના ઊંડાણમાં ઘોળાઈ રહ્યા હતા તે વિષયો પ્રત્યે તે બન્ને જણ એકદમ નિર્ભયતાપૂર્વક નહિ પણ આસ્તે કદમે સંકોચપૂર્વક જ વળ્યાં. વિધિ અને પરિસ્થિતિને બળે આટલા દીર્ઘકાળ પર્યંત એકબીજાથી તદ્દન અજાણ્યાં હોય એ પ્રમાણે તેમને રહેવું પડેલું હોવાથી, બન્ને જણ પોતાના હૈયાનાં દ્વાર ઉઘાડી શકે અને એમના અંતરના સાચા વિચાર નિખાલસ રીતે હૃદયના ઊંબરને ઓળંગીને બહાર આવી શકે તે પહેલાં આમ કેટલીક આડીઅવળી અપ્રસ્તુત વાતો કરવાની જરૂર હતી.

થોડીવાર પછી પાદરી હેસ્ટર પ્રાઇનને એકી ટશે જોઈ રહ્યો.

'હેસ્ટર,' તે બોલ્યો, 'તને શાન્તિ મળી ?'

પોતાની છાતી પર નીચી નજર કરીને તે ફીકું હસી.

'તને મળી?' એણે પૂછ્યું.

'જરા ય નહિ—મને તો નિરાશા સિવાય કંઇ યે મળ્યું નથી!' તેણે જવાબ આપ્યો. 'અને મારા જેવા આદમીને, આવું જીવન ગુજારી રહેલા મારા જેવા આદમીને બીજી આશા પણ શી રાખવાની હોય? હું જો નાસ્તિક હોત, કશું ય કરતાં કશી અરેરાટી ન થાય એવો સદસદ્‌વિવેકશૂન્ય હૃદયહીન માણસ હોત, અણઘડ, પાશવ વૃત્તિઓથી ભરેલો બદમાસ હોત, તો મને ક્યારની શાન્તિ મળી ગઇ હોત. અરે! તો તો મળવાની વાત જ ક્યાં હતી? તો તો પછી મારી શાન્તિ મેં કદી ગુમાવી જ ન હોત! પણ મારા આત્માનું સ્વરૂપ જે પ્રકારનું છે તે પ્રકારને લીધે, મારી સહજ પ્રકૃતિને લીધે, મારામાં મૂળથી જે કંઈ શુભપરિણામી તત્ત્વો હતાં, ઈશ્વર તરફથી મને જે કંઈ ઉત્તમોત્તમ ગુણો બક્ષિસરૂપે મળેલા હતા, તે સઘળા મને માનસિક યાતના ઉપજાવવાનાં સાધન માત્ર જ બની ગયાં છે. હેસ્ટર, અત્યંત દુર્ભાગી પુરુષ છું હું!'

'પણ તને તો લોકો પૂજે છે,' હેસ્ટરે કહ્યું. 'અને ખરેખર તું સરસ કામ કરે છે લોકોમાં! તો પછી એટલાથી તને આશ્વાસન નથી મળતું?'

'એથી તો ઊલટો મારી પીડામાં ઉમેરો જ થાય છે, કેવળ ઉમેરો જ થાય છે મારી વેદનામાં એથી તો!' કટુ સ્મિત કરીને પાદરીએ જવાબ આપ્યો. 'અને હું સરસ કામ કરી રહ્યો છું એવું જે દેખાતું હોય તે ખરું, પણ મને પોતાને તો એ કામમાં જરા ય શ્રદ્ધા નથી! એ તો કેવળ ભ્રમણા જ હોવી જોઈએ. મારા જેવો બરબાદ બની ગએલો જીવ બીજાના જીવનો ઉદ્ધાર કરવા માટે શું કરી શકવાનો હતો? અથવા મારા જેવો પતિત જીવ તેમને પવિત્ર કરવા માટે શું કરી શકવાનો હતો? અને લોકો મને જે પૂજે છે તેના સંબંધમાં તો મને એમ થાય છે કે એમ પૂજવાને બદલે તેઓ મારો ધિક્કાર ને તિરસ્કાર કરે તો સારું! હું મારા પ્રવચનપીઠ પર ઊભો

હોઉં એ વખતે જાણે મારા મુખમાંથી સ્વર્ગીય પ્રકાશ ઝરતો હોય એવી રીતે સેંકડો માણસો મારા મોં સામે તાકીને જોઈ રહેતાં હોય–સત્યની ઊંડી ઇચ્છાપૂર્વક મારા શિષ્યો ને ભકતો મારી સામે એકી ટશે જોઈ રહેતાં હોય–અને જાણે કોઈ અદ્ભુત પયગંબર પોતાનો પેગામ તેમને સુણાવી રહ્યો હોય તેમ તેઓ મારાં વચનોને ચાતકના જેવી તૃષાથી ઝીલી રહેતાં હોય–એ વખતે એમની આવી નિખાલસ સત્યપ્રીતિ અને જિજ્ઞાસા મારે જોવી અને તરત મારા અંતરમાં દૃષ્ટિ કરું તો, જેને તેઓ આટલા અહોભાવપૂર્વક પૂજી રહ્યા છે એવો જે હું તેનું સાચું પતિત અધમ સ્વરૂપ મારે નિરખવું એને તે હેસ્ટર શું તું આશ્વાસન-જનક વસ્તુ ગણી શકે છે? મારું બાહ્ય દેખાવનું સ્વરૂપ, અને સાચું આંતરસ્વરૂપ એ બન્ને વચ્ચે કેટલું વિશાળ અંતર રહ્યું છે એ જોઈને તો હું હૃદયની ઊંડી વેદનાપૂર્વક ઘણીવાર કડવાશથી ખડખડ હસી પડયો છું! અને એ અંતર દેખીને શયતાન પણ હસ્યા કરે છે!'

'એમ માનવામાં તું તારી જાતને અન્યાય કરી રહ્યો છે,' હેસ્ટરે ધીરેથી મમતાપૂર્વક કહ્યું. 'તેં હૃદયના ઊંડાણમાંથી તારા પાપનો અત્યંત દુઃખપૂર્વક પસ્તાવો કર્યો છે. એટલે એ તારું પાપ તો દૂર દૂરના ભૂતકાળની વસ્તુ બની ગયું છે. અને તારું વર્તમાન જીવન તો સાચોસાચ લોકોની દૃષ્ટિએ લાગે છે એથી એક તલભાર પણ ઓછું પવિત્ર નથી. માણસ સત્કાર્યો કરીને એ દ્વારા આમ પશ્ચાત્તાપ કરે તો પછી એવા પશ્ચાત્તાપની કંઈ કિંમત ન હોય શું? તો પછી એવા પશ્ચાત્તાપથી અને એવા સત્કાર્યપરાયણ જીવનથી તને કેમ ચિત્તશાન્તિ ન મળે?'

'ના, હેસ્ટર, ના,' પાદરીએ જવાબ આપ્યો. 'એમાં સત્ય જેવું સંગીન તત્ત્વ કશું ય નથી! એ બધું ભાવહીન ઉષ્મારહિત છે, એટલે મને એથી કશો લાભ થાય એવો સંભવ નથી! તપ તો મેં પુષ્કળ કર્યું છે! પણ પશ્ચાત્તાપ મેં જરા ય કર્યો નથી! નહિ તો મેં કયારનાં આ દંભી પવિત્રતાસૂચક કપડાં ફેંકી દીધાં હોત, અને કયામતને દિવસે

સૌ મને જે સ્વરૂપમાં જોવાનાં છે એ જ સ્વરૂપમાં માણસો આગળ હું ખડો થઈ ગયો હોત. સુખી તો તું છે હેસ્ટર, કે આ હિંગળો-કિયો અક્ષર તું છચોક તારી છાતી પર ધારણ કરીને ફરે છે! મારો હિંગળોકિયો અક્ષર તો ગુપ્ત રીતે અંદર ને અંદર સળગ્યા કરે છે. સાત સાત વરસના દંભ ને છેતરપીંડી પછી મને મારા સાચા સ્વરૂપમાં ઓળખનાર વ્યક્તિને મળતાં મારા હૃદયને કેટલી નિરાંત થાય છે એનો પૂરો ખ્યાલ તને ભાગ્યે જ આવશે! બીજાં બધાં માણસોની પ્રશંસાઓથી થાકીને જેની પાસે જઈને હું અધમમાં અધમ પાપી છું એવું રોજ કબૂલ કરી શકું એવો એક જ મિત્ર જો મારી કને હોત—અથવા મિત્ર નહિ તો એવો મારો કટ્ટામાં કટ્ટો દુશ્મન જો મારી કને હોત-તો એથી મને લાગે છે કે મારો આત્મા જીવતો રહેત. એટલી અધૂરી અધૂરી સત્યનિષ્ઠા પણ મને બચાવી શકત! પણ એવા કોઈ સાથીને અભાવે મારું સમસ્ત જીવન કેવળ જૂઠાણાંથી ભરપૂર, સર્વથા શૂન્ય, અને મૃતપ્રાય બની ગયું છે!'

હેસ્ટર પ્રાઈને તેના મોં સામું જોયું, પણ તરત બોલતાં એનો જીવ ચાલ્યો નહિ. છતાં તેને પોતાના અંતરમાં લાંબા વખતથી દબાવી રાખેલી ઊર્મિઓને આટલા બધા આવેશથી વ્યક્ત કરતો દેખીને, પોતે જે વાત કહેવા માટે ખાસ ઈરાદાપૂર્વક આંહીં આવી હતી તે કહેવાની તક તેના આ શબ્દોમાંથી મળી ગઈ. એટલે પોતાના હૃદયના ભીતિના ભાવોને વશ કરીને એ બોલી :

'તું ઇચ્છે છે તેવો મિત્ર, અત્યારે જ તેં કહ્યું તેમ તારા પાપનો પસ્તાવો કરવા માટે અને સાથે બેસીને વિલાપ કરવા માટે જોઈએ તેવો મિત્ર હું પોતે જ છું, કેમકે તારા એ પાપની હું ભાગીદાર છું!' એણે કહ્યું. આટલું બોલીને વળી પાછી એ અચકાઈ, પણ પછી વળી યત્ન કરીને પોતાને કહેવું હતું તે આખર એણે કહી નાખ્યું. 'અને તું કહે છે એવો દુશ્મન તો તારી કને લાંબા વખતથી છે. તું ને તે એક જ ઘરમાં વસી રહ્યા છે!'

આ શબ્દો સાંભળ્યા કે તરત જ તે ચમકી ગયો, તેનો શ્વાસ રૂંધાઈ ગયો, અને જાણે છાતીમાંથી પોતાના હૈયાને ચીરી નાખવા માગતો હોય એવા જોરથી તે ખેંચવા લાગ્યો.

'હેં ? શું કહે છે તું ?' તે ચીસ પાડીને બોલી ઊઠયો. 'દુશ્મન ! અને તે વળી હું રહું છું એ જ ઘરમાં ! એટલે શું ?'

જેનો હેતુ કેવળ દુષ્ટ જ હોઇ શકે એવા માણસના હાથમાં આ કમનસીબ પુરુષને આટલાં બધાં વરસો સુધી રહેવા દેવામાં—અરે ! આટલાં બધાં વરસો શું, એક ક્ષણ પણ રહેવા દેવામાં–પોતે તેને કેટલી ભયંકર ઇજા કરી બેઠી છે તેનો હેસ્ટર પ્રાઇનને હવે પૂરેપૂરો ખ્યાલ આવ્યો. આર્થર ડિમ્સડેઇલ જેવા સૂક્ષ્મસંવેદનશીલ અને આળા અંતરના પુરુષને પોતાના દુશ્મનના સહવાસમાં રહેવું પડે–પછી એ દુશ્મન ગમે તેવો વેશપલટો કરીને રહ્યો હોય છતાં પોતાના દુશ્મનના સહવાસમાં રહેવું પડે–એ એક જ વસ્તુ એના હૃદયના સ્વાસ્થ્યને ખળભળાવવાને માટે પૂરતી હતી. એક એવો સમય હતો કે જ્યારે હેસ્ટર આ બાબતમાં બહુ વિચાર કે પરવા નહોતી કરતી; અથવા તેને પોતાને જે કષ્ટો સહન કરવાં પડયાં હતાં તેને લીધે એનામાં જે મનુષ્યદ્વેષ આવી ગએલો હતો તેને લીધે એણે એમ ધારી લીધેલું કે પાદરીની અવસ્થા પોતાના કરતાં સારી છે, અને તેથી એણે તેને એ અવસ્થામાં પડયો રહેવા દીધો. પણ થોડા દિવસથી, તે દિવસે પાદરી જાગરણ કરતો હતો તે દિવસથી, તેને માટેનો એનો સઘળો અનુકંપાભાવ વિશેષ આર્દ્ર તેમ વિશેષ પ્રબળ બન્યો હતો. રોજર ચિલિંજવર્થ આઠે પહોર તેની સાથે રહેતો હતો એટલે એની દુર્વૃત્તિનું ગુપ્ત ઝેર આ પાદરીની આસપાસના સમસ્ત વાતાવરણને વિષમય બનાવી રહ્યું હતું, અને વળી એ ખારીલો માણસ આ પાદરીના વૈદનો વેશ ધારણ કરીને ફરતો હતો, અને તેથી પાદરીની શારીરિક તેમ માનસિક નિર્બળતાઓનો લાભ લઈને તે ધારે તેમ કરી શકે એમ હતું; એટલે આવી બધી જે તકો એ રોજર ચિલિંજવર્થને મળેલ

તેનો તેણે ક્રૂર નિષ્ઠુર રીતે પોતાનો હેતુ સાધવામાં ઉપયોગ કર્યો હતો એ બાબતમાં પણ હવે હેસ્ટરને કશી શંકા રહી નહોતી. આ બધી તકનો લાભ લઈને તેણે આ દુઃખિયા પુરુષની ચેતનાને અખંડ ઉશ્કેરાટભરી અવસ્થામાં રાખી હતી, અને એ ઉશ્કેરાટની અસર પથ્ય આરોગ્યપ્રદ દુઃખદ્વારા તેના માનસને સ્વસ્થ કરે એવી નહિ, પણ તેને ભ્રષ્ટ ને અસ્તવ્યસ્ત બનાવી મૂકે એવી હતી. આનું પરિણામ, આ ભવમાં ગાંડપણ અને પરભવમાં, ગાંડપણ જેનું પાર્થિવ ઐહિક સ્વરૂપ માત્ર જ છે એવી વિશ્વમાં વસી રહેલા સત્ય શુભ તત્ત્વ તરફની વિમુખતા સિવાય બીજું કશું આવે એવો સંભવ નહોતો.

જે પુરુષને પોતે એક દિવસ ભારે રાગોષ્માપૂર્વક ચાહી રહી હતી—અરે, એક દિવસ શા માટે? સાચી વાત શા માટે ન કહેવી? અત્યારે પણ જે પુરુષને ભારે રાગોષ્માપૂર્વક પોતે ચાહી રહી હતી—તેના પોતે આવા હાલહવાલ કર્યા એમ હેસ્ટરને થયું. એને લાગ્યું કે પોતે રોજર ચિલિંજવર્થને કહી ચૂકી હતી એ પ્રમાણે પોતે જે રસ્તો પસંદ કર્યો હતો તે કરતાં તો પોતે પાદરીના યશ અથવા તો ખુદ તેના જીવનનો પણ ભોગ આપવાનું પસંદ કર્યું હોત તો તે રસ્તો એના કરતાં અનેકગણો વધારે સારો હતો, અને અત્યારે, પોતે પાદરીને આ રીતે જે ભારેમાં ભારે અન્યાય કરેલો તેની એને કબૂલાત કરવાની હતી, પણ એ કબૂલાત કરવાનું કામ એને એટલું બધું આકરું લાગતું હતું કે એ કરતાં તો આંહીં જંગલમાં પાંદડાં પર લાંબી ચતીપાટ પડીને આર્થર ડિમ્સડેઈલના ચરણ આગળ જ મરણ પામવામાં એને વિશેષ આનંદ થયો હોત.

'અરે આર્થર!' એ બોલી ઊઠી, 'મને માફ કર! બીજી બધી બાબતોમાં હું સાચી બનવાને મથી છું! ભારેમાં ભારે કપરા સંજોગોમાં પણ હું મક્કમ રીતે વળગી રહી શકું અને વળગી રહી છું એવો કોઈ સદ્‌ગુણ હોય તો તે સત્ય જ છે. આમાં અપવાદરૂપ પ્રસંગ હોય તો તે એક જ, કે જ્યારે તારું હિત, તારું જીવન, અને

તારો યશ એ બધાનો પ્રશ્ન ઊભો થએલો અને એ બધું જોખમમાં આવી પડેલું ત્યારે હું સત્યને વળગી નહિ રહી શકેલી. એ વખતે પછી મેં છેતરપિંડીને સંમતિ આપેલી. પણ સત્યને વળગી રહેવાથી ભલેને મૃત્યુ મળે એમ હોય તોપણ અસત્ય કદી હિતકર નીવડતું જ નથી ! મારી કહેવાની વાત હજુ તારાથી નથી સમજી શકાતી ? પેલો ડોસો—આ તારો વૈદ—જેને બધા રોજર ચિલિંજવર્થ કહે છે એ પુરુષ—તો મારો ધણી હતો !'

પાદરી પળવાર તો એને અત્યંત ક્રોધથી જોઈ રહ્યો—મૂળ દૈવી સાત્ત્વિક પ્રકૃતિનો હોવા છતાં તેનામાં આવો ક્રોધ ને આવેશ તેના એ ઉચ્ચ, વિશુદ્ધ, અને કોમળ ગુણોની સાથે વિવિધરૂપે ભળેલો હતો, એ ક્રોધ જ એની પ્રકૃતિમાંનો શયતાની અંશ હતો, અને એ ક્રોધ દ્વારા જ શયતાન એના ઉચ્ચ અંશો પર વિજય મેળવવાની આશા રાખી રહ્યો હતો. એટલે એ ક્ષણે તેણે જે ગુસ્સાભરેલ ચહેરો કર્યો તેથી વધુ ભયંકર આવેશભર્યો ચહેરો હેસ્ટરે તો જિન્દગીમાં કદી પણ જોયો નહોતો. જે અલ્પ સમય સુધી તેનો આ દારુણ બાળી મૂકે એવો ક્રોધ ટકી રહ્યો, તેટલી મુદત તો એ ક્રોધે તેના સમસ્ત ચહેરાને પલટાવી નાખ્યો. પણ દુઃખ વેઠી વેઠીને એનું ચારિત્ર્યબળ એટલું બધું ક્ષીણ થઈ ગયું હતું કે એની પ્રકૃતિની અંદરનાં નિકૃષ્ટ બળો પણ લાંબા વખત સુધી ટક્કર ઝીલી શકે એવું રહ્યું નહોતું. એટલે આખરે તે જમીન પર ઢળી પડ્યો, અને પોતાનો ચહેરો પોતાના હાથથી તેણે ઢાંકી દીધો.

'મારે એ વાત સમજવી જોઈતી હતી,' તે ગણગણ્યો. 'અને હું સમજી પણ ગએલો એ. એ માણસને મેં પહેલી વાર જોએલો તે ક્ષણે જ મારું હૃદય તેનાથી પાછું હઠી ગએલું અને પછી પણ જ્યારે જ્યારે હું એને જોતો ત્યારે ત્યારે મને તેનો ચહેરો અળખામણો જ લાગતો, એટલે મારા આ કુદરતી અણગમાએ જ એ ગુપ્ત વાત શું પ્રકટ નહોતી કરી દીધી ? અને છતાં મેં તેને કેમ યથાર્થ સ્વરૂપમાં પિછાન્યો નહિ ? અરે હેસ્ટર પ્રાર્યન ! આ વસ્તુની ભયંકરતાનો તને

કંઈ ખ્યાલ જ નથી ! અપરાધી અને માંદા માણસનું હૃદય, જે મનુષ્ય એની યાતનાઓથી ખુશ થતો હોય અને એને રિબાવીને રાચતો હોય તે જ મનુષ્ય આગળ ખુલ્લું કરવામાં આવે એ વસ્તુમાં કેટલી ભયંકર વિરૂપતા રહેલી છે–કેવો સુરુચિભંગ રહેલો છે—અને એ વસ્તુ કેટલી બધી લજ્જાસ્પદ છે ! બાઈ ! આ બધું થયું તે તારા વાંકને લીધે ! તારી જવાબદારી રહેલી છે આ બધામાં ! એટલે તને હું માફ નહિ કરી શકું !'

એટલે હેસ્ટરે એકાએક ભીષણ મૃદુતા બતાવીને પોતાના હાથ તેની આસપાસ વીંટાળી દીધા અને તેનું માથું પોતાની છાતી સરસું ચાંપી દીધું, પછી એમ કરતાં તેના ગાલ પોતાના હિંગળોકિયા અક્ષર પર આવી ગયા તેની પણ એણે કશી પરવા રાખી નહિ. હેસ્ટરની બાથમાંથી છૂટવા તેણે ઇચ્છા તો ઘણી કરી, પણ છૂટવાની તેની સઘળી મથામણ નકામી ગઈ. કેમકે ફરી વળી તે પાછો કડક ચહેરો કરી પોતાની સામે જુએ એની હેસ્ટરને બીક હતી, અને તેથી હેસ્ટર તેને પોતાની બાથમાંથી છૂટવા દેતી નહોતી. આખી દુનિયા એને કડક નજરે જોઈ રહી હતી–લાંબાં લાંબાં સાત સાત વરસો સુધી આખી દુનિયા આ એકાકી સ્ત્રીને કડક નજરે જોઈ રહી હતી–છતાં એ બધું એણે સાંખી લીધું હતું અને એક પણ વાર પોતાની દૃઢ વિષાદભરી આંખો દુનિયા આગળથી એણે ખેંચી લીધી નહોતી. પણ આ ફીકા, દૂબળા, પાપી, અને દુઃખથી જર્જરિત બની ગએલા પુરુષની કડક નજર હેસ્ટર સાંખી શકે એમ નહોતી–એવી નજર પોતાના પર પડ્યા પછી એનું જીવન ટકી શકે એમ નહોતું.

'બોલ, હવે મને માફી આપીશ ?' એણે ફરીફરીને પૂછ્યા કર્યું. 'મારા સામે કડક નજરે નહિ જો ને હવે ? માફ કરીશને ?'

'હેસ્ટર, તને હું માફ કરું છું,' વિષાદની ઊંડી ખીણમાંથી ઘેરો અવાજ કાઢતો, છતાં હવે કશા પણ રોષ વગર, આખરે પાદરી બોલ્યો. 'હું તને હવે મોકળા મનથી માફ કરું છું. અને ભગવાન

આપણને બન્નેને માફ કરે! હેસ્ટર, આપણે કંઈ આ જગતમાં સૌથી અધમ પાપાચારીઓ નથી, મારા જેવા પતિત ધર્મગુરુથી યે વિશેષ પતિત અને પાપી એવો માણસ પણ જગતમાં છે ખરો! એ ડોસાએ જે વેર લીધું છે તે મારા પાપ કરતાં પણ વિશેષ અધમ છે, કેમકે જરા પણ અરેરાટી વગર તેણે એક માનવહૃદયની પવિત્રતાનો ભંગ-નિષ્ઠુર રીતે ભંગ-કર્યો છે. હેસ્ટર, તેં ને મેં એવું અધમ કામ કદી નથી કર્યું!'

'ના, કદી નહિ,' એ ધીરે અવાજે બોલી, 'આપણે જે કરેલું તેમાં તો એક જાતની પવિત્રતા રહેલી હતી. એ પવિત્રતા આપણે અનુભવેલી પણ ખરી. આપણે પરસ્પર એ પવિત્રતાની વાત પણ કરેલી. કેમ, તું ભૂલી ગયો એ?'

'ચુપ ચુપ, હેસ્ટર!' જમીન પરથી ઊભા થતાં થતાં આર્થર ડિમ્સડેઈલે કહ્યું. 'ના, હું નથી ભૂલી ગયો એ!'

એ બન્ને જણ એક બીજાનો હાથ પકડી રાખીને એ ઝાડના ઠૂંઠા આગળ પડખોપડખ બેઠાં. જીવનમાં આવી વિષાદભરી પળ એમણે કદી અનુભવી નહોતી. એમની સમસ્ત જીવનસરણી લાંબા વખતથી આ એક જ બિન્દુ ભણી એમને ઘસડી રહી હતી અને એ બિન્દુની નજીક આવતાં આવતાં સતત રીતે ઘેરી બની રહી હતી—અને છતાં આવી વિષાદભરી ક્ષણમાં પણ એક પ્રકારનું એવું આકર્ષણ રહેલું હતું કે તેનો આસ્વાદ લેવાનું, એક, પછી બીજી, પછી ત્રીજી, એમ અનેક પળોમાં એ એક પળને લંબાવ્યા કરવાનું, તેમને મન થયું. એમની આસપાસ આવી રહેલું જંગલ અંધકારથી છવાઈ ગયું હતું, અને તેમાં સૂસવતા વાયરાને લીધે ચીસો પાડી રહ્યુ હતું. એમના માથા પર ઝૂકી રહેલી ડાળીઓ સખત રીતે ઊછળ્યા કરતી હતી, અને એક ભારેખમ ખખડધજ વૃક્ષ, જાણે પોતાની તળે જમીન પર બેઠેલ એ સ્ત્રીપુરુષના જોડાની ગમગીનીભરી કથા કહી રહ્યું હોય, અથવા ભવિષ્યમાં એમના જીવનમાં જે અનિષ્ટ

પ્રસંગો આવવાના હતા તેની આગાહી કરી રહ્યું હોય એમ, બીજા વૃક્ષ આગળ દુઃખભર્યો અવાજ કરવા લાગ્યું હતું.

અને છતાં એ બન્ને જણ એમ ને એમ બેસી રહ્યાં. નગરમાં પાછાં જાય તો ત્યાં હેસ્ટર પ્રાઇનને પોતાના કલંકચિહ્નનો બોજો ફરી પાછો ઉપાડી લેવો પડે એમ હતો અને પાદરીને પણ પોતાની પ્રતિષ્ઠાનો પોકળ દંભ ફરી પાછો ધારણ કરવો પડે એમ હતો, એટલે એ નગર ભણીનો રસ્તો એમને શૂન્ય નીરસ લાગતો હતો. તેથી એ બન્ને જણ વળી પળવાર ત્યાં થોભી ગયાં. આ ઘેરા જંગલના ધૂંધળા વાતાવરણ જેટલો મીઠો ને મૂલ્યવાન તો ઝગમગતો સોનેરી સૂર્યપ્રકાશ પણ એમને જિંદગીમાં કદી લાગ્યો નહોતો. આંહીં કોઈ પ્રેક્ષક હોય તો તે આ પાદરી એક જ હતો, અને તેથી આ પતિત સ્ત્રીની છાતી પરનો હિંગળોકિયો અક્ષર આંહીં એને બાળી શકે એમ હતું નહિ. એ જ રીતે આર્થર ડિમ્સડેઇલને પણ જોનારી એ એક જ હતી, અને તેથી ઈશ્વર અને માનવજાતિ સમક્ષ સદા યે દંભ આચર્યા કરતો એ પુરુષ, બીજે ક્યાં યે નહિ તો એક આંહીં તો પળવાર સત્યનિષ્ઠ બની શકે એમ હતું ! અને તેથી આ જંગલનું ગમગીન વાતાવરણ પણ એમને બન્નેને ગમી ગયું હતું અને આંહીંથી ઊભાં થવાનું તેથી જ એમને મન નહોતું થતું.

પણ ત્યાં એકાએક કોઈક વિચાર તેના મનમાં આવ્યો એટલે તે એકદમ ઝબકી ઊઠ્યો.

'હેસ્ટર,' તે બોલી ઊઠ્યો, 'આ વળી એક નવી આપદા ઊભી થઈ ! તું એનું સાચું સ્વરૂપ પ્રકટ કરી દેવાની એ વાત રોજર ચિલિંજવર્થ જાણે છે, તો પછી આપણી ગુપ્ત વાત હવે કંઈ એ છાની રાખશે? હવે એ જે વેર આપણા પર લેવાનો તે કઈ જાતનું હશે?'

'એની પ્રકૃતિમાં વિલક્ષણ પ્રકારની ગહનતા રહેલી છે,' હેસ્ટરે ઊં

વિચાર કરતાં કરતાં કહ્યું, 'અને એ ગહનતા ગુપ્ત રીતે વેર લેવાની એની અત્યાર સુધીની રીતોથી એનામાં રૂઢ થઈ ગઈ છે. એટલે એ આપણી ગુપ્ત વાત પ્રકટ કરી દે એવું મને તો લાગતું નથી. અલબત્ત, પોતાની એ અધમ અને ગુપ્ત વૈરવૃત્તિ તૃપ્ત કરવાને માટે એ કોઈ બીજો રસ્તો તો બેશક લેવાનો જ.'

'અને મારે—મારે હવે એ ભયંકર દુશ્મનની સાથે એક જ મકાનમાં કેવી રીતે રહેવું?' જાણે અંદર પેસી જતો હોય એવી રીતે સંકોચાઈને, અને પોતાની છાતી પર આવેશપૂર્વક હાથ દબાવીને—એવી રીતે છાતી પર હાથ દબાવાવો એ એને માટે હવે કેવળ કુદરતી જેવું બની ગયું હતું—આર્થર ડિમ્સડેઈલ બોલી ઊઠ્યો. 'મારા વતી તું આ વાતનો વિચાર કર, હેસ્ટર! તું મારા કરતાં મજબૂત મનની છે. તો મારા વતી આ વાતનો તું નિર્ણય કર!'

'તારે હવે એ માણસ ભેગું રહેવું જ નહિ!' હેસ્ટરે ધીરેથી પણ દૃઢતાપૂર્વક કહ્યું. 'એની કૂડી નજર નીચે તારું હૈયું જરાવાર પણ રહેવું જ ન જોઈએ હવે!'

'હા, એની નજર તળે રહેવું એ મરવા કરતાં પણ નપાવટ છે,' પાદરીએ કહ્યું. 'પણ તો પછી એની લપમાંથી છૂટવું શી રીતે? એ સિવાય બીજો કયો રસ્તો મારી પાસે રહ્યો પણ છે? મારે શું આંહીં તેં એ પુરુષનું સાચું સ્વરૂપ મારી આગળ થોડીવાર પહેલાં પ્રકટ કર્યું એ વખતે આ સૂકલ પાંદડાં પર હું ઢળી પડ્યો હતો તેમ આંહીં ને આંહીં જ પડી રહેવું? મારે શું આંહીં ને આંહીં જ ઢગલો થઈ ને પડવું ને મરી જવું?'

'અરેરે, તારી તે કેટલી બધી દુર્દશા થઈ ગઈ છે!' આંસુથી છલકાતી આંખે હેસ્ટરે કહ્યું, 'શું તું કેવળ નિર્બળતાને જ વશ થઈને મરી જઈશ? એ સિવાય તો મરવાનું બીજું કશું કારણ નથી.'

'ભગવાનનો શાપ મારી પાછળ પડ્યો છે,' અંતરના ડંખથી

રિબાતા એ પાપભીરુ ધર્મગુરુએ ઉત્તર આપ્યો. 'અને ભગવાનના શાપ સામે ટક્કર ઝીલવાની મારામાં તાકાત નથી.'

'પણ તું જો ભગવાનની દયાનો લાભ લેવા જેટલી શક્તિ બતાવે,' હેસ્ટરે કહ્યું, 'તો ભગવાન તો તારા પર દયા પણ બતાવશે.'

'મારા વતી તું મજબૂત થા,' તેણે કહ્યું. 'અને મારે શું કરવુ તેની મને સલાહ આપ.'

'ત્યારે શું આખી દુનિયા આંહીં આટલામાં જ આવી ગઈ છે?' હેસ્ટર એકદમ બોલી ઊઠી. આ શબ્દો બોલતી વખતે એણે પોતાની ઊંડી આંખ પાદરીની આંખ પર જડી રાખી, અને એ દૃષ્ટિપાત દ્વારા, પોતાની જાતને ટટ્ટાર રાખવા જેટલું પણ બળ નહોતું એવા ક્ષીણ ને છિન્નભિન્ન બની ગએલા એ પાદરીના અંતર પર સહજ રીતે લોહચુંબકના જેવી અદ્ભુત અસર કરી, 'શું આખું વિશ્વ એક પેલા શહેરમાં જ સમાઈ ગયું છે? એ શહેર તો હજુ થોડા જ વખત પર આપણે આ આંહીં જે જંગલમાં બેઠાં છીએ તેના જેવું જ વેરાન અને સૂકલ પાંદડાંથી છવાએલી ભૂમિ માત્ર હતું. પેલી વનવાટ આંહીંથી ક્યાં જાય છે? તું કહે છે કે એ શહેર તરફ પાછી જાય છે. હા, શહેર તરફ પાછી તો જાય છે જ પણ એ શહેરથી આગળ પણ તે જાય છે. એ ત્યાંથી એથી પણ ઊંડાણમાં વધુ ને વધુ ગીચ વનપ્રદેશમાં જાય છે, એ પ્રદેશમાં તે ડગલે ડગલે અસ્પષ્ટ થતી જાય છે, અને તે એટલે સુધી કે આંહીંથી થોડા માઈલ દૂર એવો પ્રદેશ આવે છે કે જ્યાંની પીળાં પાંદડાંની ભરપૂર ભૂમિમાં ગોરા લોકોનું નામનિશાન પણ જડતું નથી. ત્યાં જા તો તું સાવ મુક્ત છે! એટલી ટૂંકી મુસાફરીથી જ્યાં તું અત્યંત દુઃખ પામી રહ્યો છે એવા જગતમાંથી નીકળી જ્યાં તું હજુ પણ સુખી થઈ શકે એવા જગતમાં જઈ પહોંચીશ! શું આ બધા નિઃસીમ જંગલની અંદર તને રોજર ચિલિંગવર્થની દૃષ્ટિથી ગુપ્ત રાખે એવો એક પણ ગીચ ભાગ નથી?'

'હા, હેસ્ટર, છે, પણ તે કેવળ ખરી પડેલાં પાંદડાં નીચેનો જ ભાગ છે,' પાદરીએ વિષાદભર્યું સ્મિત કરીને જવાબ આપ્યો.

'તો પછી નિઃસીમ સાગરનો વિશાળ જળમાર્ગ એ રહ્યો !' હેસ્ટરે પોતાનું કથન ચાલુ રાખ્યું. 'એ જળમાર્ગે તું આંહીં આવ્યો હતો. અને તારી મરજી હોય તો એ જ જળમાર્ગ તને આંહીંથી પાછો લઈ જશે. આપણા અસલ વતનમાં, પછી એ વતનના કોઈ નાનકડા ગામમાં કે વિશાળ લંડનનગરીમાં—અથવા બીજે કયાં ય નહિ તો ચોક્કસ, જર્મની, ફ્રાન્સ, કે રમણીય ઈટાલીમાં તો—જરૂર તું આ માણસને ખબર પણ ન પડે અને તેની સત્તા પણ ન ચાલે એવા સ્થાને પહોંચી જઈશ. અને તારે આ બધાં પોલાદી હૃદયનાં માણસો અને એમનાં રૂઢ જડ મંતવ્યોની એટલી બધી શા માટે દરકાર રાખવી જોઈએ ? એ લોકોએ તારા હૃદયના ઉચ્ચ અંશોને અને દૈવી સંપત્તિને બહુ દહાડા સુધી બંદીવાન રાખ્યાં ! હવે વધારે વખત બંદીખાનામાં રહેવાની જરૂર નથી !'

'એ બને નહિ !' જાણે કોઈ સ્વપ્નું સાચું પડતું જોવાને કોઈએ તેને બોલાવ્યો હોય એવી રીતે હેસ્ટરના શબ્દો ધ્યાનપૂર્વક સાંભળીને પછી પાદરીએ જવાબ આપ્યો. 'આંહીંથી જવાની મારામાં તાકાત નથી. દુઃખી ને પાપી તો હું છું જ, છતાં વિશ્વંભરે મને જે વર્તુલમાં મૂકયો છે ત્યાં જ રહીને મારું લૌકિક જીવન જેમ તેમ પૂરું કરવા સિવાય બીજો કશો વિચાર મને કદી આવ્યો નથી. મારો પોતાનો આત્મા તો પતિત છે, છતાં બીજા માનવ આત્માઓના શ્રેય અર્થે મારાથી જે કંઈ થઈ શકે તે હજુ કરવાની મારી ઇચ્છા છે. જોકે ચોકીદાર તરીકે હું બેવફા નીવડયો છું, અને તેથી મારો આ ગમગીનીભર્યો પહેરો પૂરો થયે મને બદનામી ને મરણ સિવાય બીજો કશો બદલો મળવાનો નથી એ ચોક્કસ છે, છતાં મને ચોકીપહેરા માટે જે જગાએ મૂકવામાં આવ્યો છે તે જગા છોડી જવાની મારામાં હિંમત નથી !'

'આ સાત વરસનાં દુઃખોના બોજા નીચે તું ચગદાઈ ગયો છે.' પોતામાં જે જોમ હતું તે જોમ વડે તેનામાં ઉત્સાહસંચાર કરવાનો મક્કમ નિશ્ચય કરીને હેસ્ટરે કહ્યું. 'પણ એ બધો દુઃખનો બોજો તારે તારી પાછળ મૂકીને આંહીંથી ચાલ્યા જવાનું છે! તું જંગલમાં થઈને તારો માર્ગ કાપતો હોઈશ એ વખતે કંઈ એ બોજો તને વળગવાનો નથી; અથવા જમીનરસ્તે એ જંગલપ્રદેશમાં જવાને બદલે તારે સમુદ્ર ઓળંગીને દરિયાઈ રસ્તે જવું હશે તો ત્યાં પણ એ બોજો કંઈ તારા વહાણમાં આવીને પડવાનો નથી. એટલે આ બધી બરબાદી ને વિનાશ તું તારે જ્યાં એ બનેલ છે ત્યાં જ રહેવા દે. એની સાથે કશી લપછપમાં પડ જ નહિ! અને સાવ એકડે એકથી બધું નવું શરૂ કરી દે! આ એક અખતરો નિષ્ફળ ગયો એટલે શું બીજી બધી શકયતા ખલાસ થઈ ચૂકી? જરા ય નહિ! ભવિષ્યમાં બીજા અનેક પ્રયોગો અને સફળતાઓને માટે હજુ પુષ્કળ અવકાશ છે! હજુ સુખ ભોગવી શકાય એમ છે! હજુ કલ્યાણ કરી શકાય એમ છે! એટલે તારા આ જૂઠા દંભી જીવનને સ્થાને નવા સાચા જીવનની સ્થાપના કર. જો તારો આત્મા સંમત થતો હોય તો આ રક્તવર્ણા લોકોનો ઉપદેશક ને આચાર્ય બન! અથવા તારી પ્રકૃતિને વધુ અનુકૂળ છે તે વિદ્યાસેવાનું કામ કર! સંસ્કારી જગતના સૌથી શાણા અને નામાંકિત પુરુષોની વચ્ચે વસીને તું પંડિત અને પ્રાજ્ઞ પુરુષનું જીવન ગાળ! ધર્મોપદેશક થા! લેખક થા! કાર્યકર્તા થા! એક આંહીં પડયા રહીને મરી જવા સિવાય બીજું જે ગમે તે કર! આ આર્થર ડિમ્સડેઈલ એવું નામ તજી દે, અને જરા પણ ભીતિ કે શરમ વગર તું ધારણ કરી શકે એવું બીજું કોઈ ઉચ્ચ નામ તારી પસંદગી પ્રમાણે સ્વીકારી લે! જે યાતનાઓએ તારું જીવન આટલું બધું કોરી ખાધું છે, જેણે તારી ઇચ્છાશક્તિ અને કાર્યશક્તિને આટલી મંદ બનાવી દીધી છે, અને જે તારામાં પશ્ચાત્તાપ કરવાની પણ તાકાત રહેવા દે એમ નથી એવી યાતનાઓ જ્યાં તારે ભોગવી પડતી હોય

ત્યાં એક પણ દિવસ તારે શા માટે પડ્યું રહેવું ? માટે થા ઊભો અને ઊપડી જા એકદમ આંહીંથી !

'અરે હેસ્ટર !' **આર્થર** ડિમ્સડેઇલ બોલી ઊઠ્યો. હેસ્ટરના પ્રોત્સાહક શબ્દો સાંભળીને તેની આંખમાં ઉત્સાહનું તરલ તેજ એક પળવાર ચમકીને પાછું તરત અદૃશ્ય થઈ ગયું, 'જેના ઘૂંટણ પોતાની કાયાના ભાર નીચે કંપી રહ્યા હોય અને તૂટું તૂટું થતા હોય એવા માણસને તું તો શરત દોડવાનું કહી રહી છે આ ! મારે તો આંહીં જ મરી જવાનું છે ! પેલા વિશાળ, અજાણ્યા, અને મુશ્કેલી ભરેલા જગતમાં સાવ એકલા જવાનું સાહસ કરવાની તાકાત કે હિંમત મારામાં તો નથી રહી !'

ખંડિયેર બની ગયેલા આત્માની નિરાશાનો એ છેલ્લો સૂર હતો. આંહીં કરતાં વધુ સુખની જે તક તેને મળી રહેલી લાગતી હતી તે ઝીલી લેવાની તેનામાં શક્તિ નહોતી.

પોતે હમણાં કહ્યું તેમાંના અમુક શબ્દ તેણે ફરીથી ઉચ્ચાર્યા.

'સાવ એકલા જવાની મારામાં હિંમત જ નથી, હેસ્ટર !'

'પણ તારે સાવ એકલા જવાનું જ નથી !' બહુ જ ધીમા અવાજે એ બોલી.

અને એટલું બોલી એમાં બધું આવી ગયું.

પ્રકાશનો ધોધ

જે વાત કહેવાની પોતામાં હિંમત નહિ હોવાથી પોતે જેનું કેવળ આછું સૂચન જ કર્યું હતું તે બેધડક બોલવાની હેસ્ટરની હિંમત જોઈને આર્થર ડિમ્સડેઈલ એનું મોં આશા ને આનંદથી ચમકતી દૃષ્ટિએ જોઈ રહ્યો. તેની આંખમાં એ વખતે આમ આશા ને આનંદ ચમકી રહ્યાં હતાં, છતાં સાથે સાથે તેમાં ભીતિ પણ ભળેલી હતી. અને પોતે જેનું આછું સૂચન જ કરી શકે તે વાત હેસ્ટરને આવી બેધડક રીતે બોલતી સાંભળીને એની આવી નીડરતા અને બહાદુરીથી એને એક પ્રકારનો ત્રાસ અને કમકમાટ પણ થયો હતો. પણ હેસ્ટરના ચિત્તમાં સહજ હિંમત અને કાર્યશક્તિ રહેલી હતી, અને તેમાં વળી એ લાંબા વખત સુધી સમાજથી કેવળ જુદી જ નહિ પણ બહિષ્કૃત બનીને રહેલી હતી, એટલે આ પાદરીને સ્વપ્ને ય ખ્યાલ ન આવી શકે એટલા ઉદ્દામ વિચારસ્વાતંત્ર્યથી એ ટેવાઈ ગઈ હતી. જે જંગલના ધૂંધળા વાતાવરણમાં બેસીને અત્યારે તે બન્ને જણ વાતો કરી રહ્યાં હતાં અને પોતાના ભાવિ જીવનક્રમનો વિચાર તથા નિશ્ચય કરી રહ્યાં હતાં તે જંગલના જેવા જ વિશાળ, જટિલ, સંકુલ, ઘેરા, અને નિરંકુશ નીતિજગતમાં, કશાપણ નિયમ કે માર્ગદર્શન વગર એ ભટકી હતી. જંગલી રેડ ઇન્ડિયનો પોતાના વનપ્રદેશોમાં જેટલી સ્વચ્છંદી અને નિરંકુશ રીતે ભટક્યા કરે, એટલી જ સ્વચ્છંદી અને

નિરંકુશ રીતે આ હેસ્ટર વેરાન રણપ્રદેશમાં ભટક્યા કરતી હતી, અને તેથી એવો વેરાન રણપ્રદેશ જ જાણે કે એનાં બુદ્ધિહૃદયનું નિવાસસ્થાન બની ગયો હતો. વરસોથી એ માનવસંસ્થાઓ તેમ ધર્માચાર્યો તથા ધારાશાસ્ત્રીઓએ સ્થાપેલા સઘળા નિયમો, સંપ્રદાયો, રૂઢિઓ આદિ તરફ આવા વિદેશી કે વિરોધીના જેવા દૃષ્ટિબિન્દુથી જોયા કરતી હતી, અને જેમ કોઈ રેડ ઇન્ડિયનને સુધરેલી દુનિયાના ધર્મગુરુ કે ન્યાયાધીશ, ફજેતીનો માંચડો, ફાંસીનું લાકડું, ગૃહજીવન, કે ધર્મસંસ્થા પ્રત્યે જરા યે આદરભાવ ન હોય તેમ એને પણ આ બધી વસ્તુઓ તેમ સંસ્થાઓ પ્રત્યે કશો યે આદરભાવ રહ્યો નહોતો, અને તેથી એ રેડ ઇન્ડિયનના જેટલી જ બેપરવાઈથી આ બધી વસ્તુઓ અને સંસ્થાઓની એ ટીકા કર્યા કરતી હતી અને દોષો કાઢ્યા કરતી હતી. જીવનમાં એના જે હાલહવાલ થયા હતા, અને જે પરિસ્થિતિમાં એ મુકાઈ હતી તે સઘળાનું વલણ એને મુક્ત ને નિરંકુશ બનાવવા તરફ જ રહ્યું હતું. એનો હિંગળોકિયો અક્ષર જાણે કે બીજી કોઈ પણ સ્ત્રી જ્યાં જવાની કદી પણ હિંમત ન કરી શકે એવા પ્રદેશોમાં પ્રવેશ કરવાના એના પરવાના રૂપ બની ગયો હતો. ફજેતી, નિરાશા, અને એકલતા. આ એના શિક્ષકો બન્યા હતા—નિરંકુશ નિષ્ઠુર શિક્ષકો બન્યા હતા. અને આ શિક્ષકોએ એને નીડર મક્કમ બનાવી હતી, તો સાથે સાથે આ બધા શિક્ષકોએ એને ઘણું ઘણું ઊંધું શિક્ષણ પણ આપ્યું હતું.

ત્યારે બીજી બાજૂએ પાદરીએ જોકે એક સર્વજનમાન્ય નિયમનો ભયંકર રીતે ભંગ કર્યો હતો, છતાં એ પ્રસંગ એના જીવનમાં કેવળ અપવાદરૂપ ગણાય એવો નિરાળો હતો, બાકી સમસ્ત જીવનમાં સર્વજનમાન્ય નિયમોની મર્યાદાનો ભંગ કરવાને તેને પ્રેરે એવો અનુભવ તેને કદી થયો જ નહોતો. જે એક પ્રસંગે તેને હાથે સર્વજનમાન્ય નિયમનો ભંગ થઈ ગયો હતો તે પણ તેણે જાણી બૂઝીને ઇરાદાપૂર્વક કરેલું પાપ નહોતું, અથવા કોઈ સુવિચારિત જીવનસિદ્ધાન્તના

અનુસરણરૂપે એ દુરાચરણ તેણે કર્યું ન હતું, પણ એ તો કેવળ કોઈ કમભાગી પળે રાગાવેશને વશ બની જવાથી થઈ ગએલું સ્ખલન માત્ર હતું. એ દુર્ભાગી પ્રસંગ બની ગયા પછી તે કેવળ પોતાનાં કાર્યોનું કે આચરણનું જ નહિ—કેમકે કાર્યો કે આચરણને સુવ્યવસ્થિત અને સુનિયમિત રાખવાં એ તો પ્રમાણમાં બહુ સહેલી વાત હતી—પણ હૃદયમાં ઊઠતી એકેએક આછામાં આછી ઊર્મિનું તેમ એકેએક વિચારનું લગભગ વિકૃત ગણાય એટલી બધી ખંત અને બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કર્યા કરતો હતો અને એ બધા પર સતત રીતે કડક ચોકી રાખ્યા કરતો હતો. તે ધંધે પાદરી હતો, અને પાદરીનું સ્થાન એ દિવસોમાં સમાજના શિખરભાગે હોવાથી એ સમાજના નિયમો, સિદ્ધાંતો, અને રાગદ્વેષો ને પૂર્વગ્રહોથી પણ તે બીજા કોઈ પણ ધંધાદારી કરતાં વિશેષ જકડાએલો હતો. તે ધર્મગુરુ હતો તેથી સમાજવ્યવસ્થાનું પોલાદી ચોકઠું તેને ચારે બાજૂથી જરા ય ચસાય નહિ એવી સજ્જડ રીતે રૂંધી રહ્યું હતું. તેણે જીવનમાં એક વાર પાપ કર્યું હતું તે ખરું, છતાં એ પાપનો વણરુઝાએલો વ્રણ સદાયે સળકયા કરતો હતો તેથી તેનું અંતર બીજા પાપીઓની જેમ બહેરું કે નઠોર ન બની જતાં અગાઉના જેટલું સચેત અને અત્યંત પીડા કર્યા કરે એવું આળું રહ્યું હતું. એટલે જીવનમાં એક વાર પાપ કરવાથી તો તેણે કદી પણ પાપ કર્યું ન હોત તેના કરતાં પણ નીતિનિયમોનું પાલન કરવાનું અને સદાચારની મર્યાદામાં જ પુરાઈ રહેવાનું તેને વિશેષ બળ અને પ્રેરણા મળ્યાં હતાં. દૂધથી દાઝેલો છાશ પણ ફૂંકીને પીએ તેની પેઠે એક વાર અકસ્માત્ પાપ થઈ ગએલું તેથી, હવે તો આખી જિંદગીભર કદી પણ પાપને ઓછાયે પણ ન જાય એવી તેની સ્થિતિ સદાચારની દૃષ્ટિએ સુરક્ષિત બની ગઈ હતી.

આમ આપણને લાગે છે કે હેસ્ટર પ્રાઈનના સંબંધમાં તો સમાજબહિષ્કાર અને જાહેર ફજેતીનાં સાત વરસનો સમસ્ત ગાળો જાણે કે આ અત્યારની પળ માટે એને સુસજ્જ બનાવવાની કેવળ તાલીમ-

રૂપજ બન્યો હતો, ત્યારે **આર્થર** ડિમ્સડેઈલની સ્થિતિ કેવી હતી? એના જેવો માણસ જો એક વાર ફરીથી પતન પામે તો તેના એ ગુનાના બચાવમાં કંઈ દલીલ કરી શકાય એવું હતું? એક પણ નહિ; સિવાય કે તે એમ કહે કે લાંબા વખતની આત્યંતિક વેદનાથી પોતે હારી ગયો હતો: પોતાને જે પશ્ચાત્તાપ અને ગ્લાનિ થતાં હતાં તે પશ્ચાત્તાપ અને ગ્લાનિથી જ પોતાનું ચિત્ત ગૂંચવાઈ ગયું હતું અને ધૂમાવૃત બની ગયું હતું; એક બાજૂએ સ્પષ્ટ અસંદિગ્ધ ગુનેગારના રૂપમાં આંહીંથી નાસી છૂટવાની વાત હતી તો બીજી બાજૂએ આંહીં રહીને જૂઠા દંભી પુરુષની પેઠે જીવન ગાળવાની વાત હતી, અને આ બેમાંથી કઈ બાબતની પસંદગી કરવી તે પોતાની સદસદ્‌વિવેકશક્તિને માટે કપરી વસ્તુ થઈ પડી હતી: આંહીં રહે તો પોતાને માથે મરણ, જાહેર ફજેતી, અને પોતાના દુશ્મનના અકળ કાવાદાવાનાં જોખમો ઝઝૂમી રહ્યાં હતાં; અને છેવટની વસ્તુ એ કે, આંહીંથી નાસી જાય તો પોતે આંહીં જે દુઃખથી દબાઈ ગએલું જીવન ગાળતો હતો તેને બદલે પોતાના જેવા ક્ષીણ, રોગી, દુર્ભાગી, લાચાર જીવનયાત્રાળુના સૂકા વેરાન જીવન-માર્ગમાં માનવસ્નેહ અને સમભાવની, આંહીંના કરતાં કોઈ નવા જ અને સાચા જીવનની ઝાંખી કરવાની આશા રહેલી હતી. આવી દલીલ સિવાય પોતાના ગુનાના બચાવમાં એ બીજું કશું કહી શકે એવું નહોતું. પણ આવી દલીલથી તેને શો લાભ થવાનો હતો? આવી લૂલી દલીલ તેના આ મહાભયંકર ગુનાનો શી રીતે બચાવ કરી શકે એમ હતું? એટલે કોઈને કડક અને ગ્લાનિમય લાગે છતાં સત્ય સિદ્ધાન્ત આંહીં જણાવી દેવો જોઈએ કે કોઈ પણ માનવ આત્મામાં જો પાપ કે દુરાચારે એક પણ વાર જરા સરખું પણ ગાબડું કદી પાડયું હોય, તો આ ભવમાં તો એ ગાબડું કદી પણ પૂરી શકાતું જ નથી. બહુ બહુ તો એ ગાબડાની માણસ ચોકી કરી શકે; એમાં થઈને કોઈ દુશ્મન પોતાના આત્મદુર્ગમાં એ રસ્તે થઈને પેસી ન જાય અથવા તે જે એક રસ્તે સફળ થએલો હતો તે સિવાય આક્રમણ કરવાનો કોઈ બીજો રસ્તો કે કોઈ બીજું સ્થાન શોધી કાઢીને પોતાના પર તૂટી ન

પડે એટલી સંભાળ રાખી શકે. પણ દીવાલમાં એક વાર ગાબડું પડ્યું તે તો એમનું એમ જ રહેવાનું અને પોતે એક વાર વિજયનો આસ્વાદ લીધેલો એટલે એવો વિજય ફરી બીજી વાર માણવાની ઇચ્છાથી દુશ્મન એ ગાબડા પાસે હમેશાં ચોરપગલે આંટા માર્યા જ કરવાનો અને ફરી વળી સફળતાપૂર્વક છાપો મારવાની તક સદાય શોધ્યા જ કરવાનો.

હેસ્ટરની સૂચના સાંભળીને પાદરીના મનમાં કંઈ મંથન થયું હોય તોપણ તે વર્ણવવાની આંહીં કંઈ જરૂર નથી. આંહીં તો એટલું જ જણાવવું બસ થશે કે પાદરીએ નાસી જવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તે પણ એકલા નહિ પણ કોઈની સાથે.

'આ છેલ્લાં સાત વરસના સમસ્ત ગાળામાં જો શાન્તિ અને આશાની એક પણ પળ અનુભવ્યાનું મને યાદ આવે,' તેણે મનમાં વિચાર કર્યો, 'તો હું ભવિષ્યમાં મોડી મોડી પણ ભગવાન મારા પર દયા બતાવશે એવા અવલંબન પર મારું જીવન ટકાવી રાખું. પણ જો મારે માટે ઉદ્ધારની કોઈ આશા જ રહી ન હોય અને મને અચળ આખરી સજા જ જો થઈ ગઈ હોય, તો પછી સજા પામેલ ગુનેગારને ફાંસીએ ચડાવે તે પહેલાં થોડા દિવસ જે દિલ બહેલાવવાની છૂટી મળે છે તેવી છૂટીની આ તક મને મળી છે, તો એ મારે શા માટે ઝડપી ન લેવી? અથવા, હેસ્ટર મને સમજાવે છે તેમ આ ઉચ્ચતર જીવન ભણી જનારો માર્ગ હોય, તો તો પછી એ માર્ગનું અનુસરણ કરવામાં એનાથી ચડિયાતી કોઈ પણ વસ્તુને ખચીત જતી નથી જ કરતો! વળી, એના સાથ વગર તો હવે મારાથી વધુ વખત જીવી શકાય એમ જ નથી; મારા જેવા જર્જરિત પુરુષને ટેકો આપવાનું અને બળતરામાં રિબાતા પુરુષને સાન્ત્વન આપવાનું એનામાં એટલું બધું બળ છે કે મારાથી એના સાથ વગર તો હવે જીવી શકાય એમ જ નથી. તો હે ભગવાન, તારી સામે મોં ઊંચું કરીને મીટ માંડવાની તો મારામાં હવે હિંમત રહી નથી, એટલે નીચું જોઈને જ તને આજીજી કરું છું, કે હજુ પણ તું મને મારા પાપની માફી આપ.'

'તારે જવાનું જ છે, ચોક્કસ !' પાદરીએ હેસ્ટરની આંખ સામે દૃષ્ટિ કરી એટલે એણે સ્વસ્થતાથી કહ્યું.

એક વાર આ નિર્ણય થઈ ગયો એટલે પાદરીના હૈયામાં જે યાતના થઈ રહી હતી તેના પર વિલક્ષણ પ્રકારના આનંદની દીપ્તિ ઝાંખો પ્રકાશ નાખવા લાગી. કોઈ બંદીવાન પોતાના અંતરના ઊંડા ભોંયરામાંથી તાજો જ નાસી છૂટ્યો હોય, તેને અંકુશરહિત ધર્મ-ભાવનાથી પુનિત નહિ બનેલા, અને સંસ્કારિતાની ધૂંસરીમાં નહિ જકડાએલા એવા કોઈ પ્રદેશના મુક્ત વાતાવરણની અંદર શ્વાસ લેતાં જે આનંદ થાય એવો આનંદ અત્યારે તેને થઈ રહ્યો. અત્યારે જાણે તેનો આત્મા એક જ ફલંગે ઊંચે ઊડ્યો, અને આજ સુધી ધૂળમાં રગદોળાવાની યાતના ભરેલા આ સઘળાં વરસો દરમિયાન તે કદી નહિ કરી શકેલ એથી વિશેષ નિકટતર આકાશદર્શન અત્યારે કરવા લાગ્યો. મૂળથી ઊંડી ધર્મનિષ્ઠાવાળી પ્રકૃતિનો હોવાથી અત્યારે પણ તેની મનોદશા અનિવાર્ય રીતે જ ભક્તિભાવથી રંગાઈ ગઈ.

'ઓહો ! આ શું ફરી વળી આનન્દનો અનુભવ થાય છે મને ?' પોતાના અનુભવથી આશ્ચર્યચકિત થતો તે બોલ્યો. 'મને તો એમ હતું કે આનન્દનાં બીજ તો મારામાં બળી ગયાં છે ! અરે હેસ્ટર, તું જ મારા જીવનનો કલ્યાણકારી ફિરસ્તો છે ! મને તો એમ લાગતું હતું કે મેં મારી પાપથી ખરડાએલી, ખેદથી શામળી પડી ગએલી, માંદલી કાયાને આ જંગલનાં પાંદડાં પર નાખી દીધી હતી, પણ હવે મને લાગે છે કે એ પાંદડાં પરથી હું ઊભો થયો છું, અને હવે પહેલાં જેવો માંદલો અને દુર્બળ રહ્યો નથી, પણ સાવ નવે જ અવતાર આવ્યો છું. કૃપા વરસાવનાર ભગવાનના મહિમાનો વિસ્તાર કરવાને નવી શક્તિઓ મેળવીને હું અત્યારે ટટ્ટાર બન્યો છું એમ મને અત્યારે અનુભવ થઈ રહ્યો છે ! ઓહો ! આ તો નવું સુખમય જીવન શરૂ પણ થઈ ગયું ને શું ? ત્યારે આપણે આથી વહેલાં કેમ ન મળ્યાં ?'

'હવે ગઈ ગુજરી નહિ સંભારવી,' હેસ્ટર પ્રાઇને જવાબ આપ્યો. 'ભૂતકાળ પસાર થઈ ગયો છે, તો પછી એની ને એની વાતો ફરી ફરીને શા માટે કર્યા કરવી? જો, આ મારી નિશાની લઈને હું એ ભૂતકાળને ઉખેડી દૂર કરી દઉં છું, જાણે એ કદી હતો જ નહિ એમ એને સર્વથા નષ્ટ કરી નાખું છું!'

આમ બોલતાં એણે એ હિંગળોકિયા અક્ષરને પોતાના કપડા સાથે બાંધી રાખનારી ગાંઠ છોડી નાખી, અને છાતી પરથી લઈને તે કરમાઈ ગએલાં પાંદડાં પર છેટે ફેંકી દીધો. ત્યાંથી એ ભેદભરી સંજ્ઞા સરતી સરતી ઝરાના આ બાજૂના કાંઠા આગળ જઈ પહોંચી. ત્યાંથી જો એક જ હાથ એ અક્ષર આગળ વધ્યો હોત, તો એ ઝરાના પાણીમાં પડ્યો હોત, અને ઝરો બિચારો અત્યાર સુધીનાં અનેક દુઃખોની અકળ વાતો અત્યારે કરી રહ્યો હતો તેમાં એકનો ઉમેરો થાત, અને તેને એક વિશેષ દુઃખચિહ્નને આગળ ધસડી જવું પડત. પણ એ ભરતભરેલો અક્ષર તો ઝરાને કાંઠે જ થંભી ગયો, અને કોઈના હાથમાંથી ભૂલ ભૂલમાં સરી પડીને ગુમ થઈ ગએલા રત્નની પેઠે ત્યાં ચળકવા લાગ્યો. આથી કોઈ અભાગિયા વટેમાર્ગુને એ ઊંચકી લેવાનું મન થાય એવું હતું, પણ જો એવી રીતે તેણે એ ઊંચકી લીધો હોત, તો પછી પાપ, નિરાશા, અને અકળ અગમ્ય દુર્ભાગ્યનાં દશ્યોથી તેનું અંતર હંમેશાં ઘેરાએલું રહેત.

કલંકચિહ્ન ગયું એટલે હેસ્ટરે છૂટકારાનો એક લાંબો ઊંડો નિઃશ્વાસ મૂક્યો, અને એ નિઃશ્વાસની સાથે જ અત્યાર સુધીની શરમ અને વેદનાનો સઘળો ભાર એના અંતરમાંથી ચાલ્યો ગયો. આહા! પછી એને કેટલી બધી નિરાંત થઈ ગઈ! આ કલંકચિહ્નનો ભાર કેવડો મોટો હતો તેનું ભાન તે એમાંથી છૂટી થઈ ત્યારે જ સમજી શકી! એવી જ એક બીજી આવેશમય પ્રેરણાને બળે એણે પોતાના માથા પર પોતાના વાળને અંદર રૂંધી રાખનારી જે ટોપી પહેરી હતી તે માથા પરથી લઈ લીધી, એટલે તરત કાળા, ઘાટા

વાળ, પોતાની વિપુલ સમૃદ્ધિમાં છાયાપ્રકાશનું વૈવિધ્ય દાખવતા એના ખભા પર પથરાઈ રહ્યા, અને એના ચહેરામાં પણ અત્યાર સુધી નહિ જોવામાં આવેલું એવું માર્દવ અને આકર્ષણ આપવા લાગ્યા. એના મુખ પર અને એની આંખોમાં પણ, જાણે એના સ્ત્રીત્વના ઊંડાણમાંથી ઊછળી રહ્યું હોય એવું ઉલ્લાસભર્યું લલિત સ્મિત ફરકી રહ્યું. લાંબા વખતથી સાવ ફીકા દેખાતા એના ગાલ પર રતૂમડી દીપ્તિ છવાઈ રહી. આ એક કલાકના ચમત્કારિક ગાળામાં લોકો જેને કદી પણ પુનર્જીવન ન પામે એવો ગણે છે તે ભૂતકાળના પ્રદેશમાંથી એનું સ્ત્રીત્વ, એનું જોબન, અને એની સકળ સૌન્દર્યલક્ષ્મી એ સઘળું એનામાં પાછું આવ્યું અને અત્યારે એના ચિત્તમાં મુગ્ધ કન્યાના જેવાં જે નવા કોડ જાગ્યા હતા અને પૂર્વે કદી નહિ માણેલાં એવાં જે સુખનો અત્યારે એ અનુભવ લઈ રહી હતી તેને આધારે એ સઘળું એની કાયામાં લખલખવા લાગ્યું. અને કેમ જાણે અત્યાર સુધી આકાશ અને પૃથ્વી પર જામી રહેલું ધૂંધળું વાતાવરણ આ બે મર્ત્ય આત્માઓનાં અંતરમાંથી સ્રવી રહેલા ઝરણરૂપ જ હોય તેમ, જેવું એમનું ઉદાસીપણું એમનામાંથી ચાલ્યું ગયું તેવું જ એ ધૂંધળું વાતાવરણ પણ એકદમ અદૃશ્ય થઈ ગયું. પછી કેમ જાણે આકાશ એકાએક સ્મિત કરી ઊઠ્યું હોય એવી રીતે, એકદમ સૂર્યપ્રકાશ ભભૂકી નીકળ્યો, અને ભારેખમ સોગિયાં ઝાડોનાં ભૂખરાં થડો પર દીપ્તિ પથરાવતો, પ્રત્યેક લીલા પાંદડાને ચમકાવતો, અને ખરી પડેલા પ્રત્યેક પીળા પાદડામાં સોનેરી કાન્તિનો સંચાર કરતો આ ધૂસર જંગલમાં તેજની રેલંછેલ કરી રહ્યો. અત્યાર સુધી છાયા પાથરી રહેલા સઘળા પદાર્થો હવે પ્રકાશનો સત્કાર કરવા લાગ્યા. પેલા નાનકડા ઝરાનું વહેણ પણ હવે ખુશનુમા ચમકથી શોભી રહ્યું, ને એ ખુશનુમા ચમકને લીધે જંગલના છેક ઊંડા અકળ અંતર સુધી હવે એનો પ્રવાહ જોઈ શકાતો હતો, અને જંગલના ઊંડા અંતરની જે અકળતા અત્યારે લાગતી હતી તે પણ પહેલાંની પેઠે ઉદાસીની નહિ પણ ઉલ્લાસની અકળતા લાગતી હતી.

આ બે આત્માઓના સુખ પ્રત્યે પ્રકૃતિને આટલો બધો સમભ હતો—વનપ્રદેશની એ અણઘડ અસંસ્કારી ધર્મભાનરહિત પ્રકૃતિ માનવીને હાથે હજુ કદી નહિ નથાએલી અને ઉચ્ચતર સત્યથી હ કદી નહિ પ્રકાશિત બનેલી એવી આ જંગલી પ્રકૃતિને, આ આત્માઓના સુખ પ્રત્યે આટલો બધો સમભાવ હતો. પ્રેમ, પછી પહેલી જ વારનો નવો જ જન્મતો હોય, અથવા તો મૃત્યુના જે ગાઢ સુષુપ્તિમાંથી લાંબા અંતરે જાગતો હોય તોપણ એ પ્રેમ, સદા પ્રકાશને પેદા કરે છે, અને હૃદયને એટલી બધી દીપ્તિથી ભરી દે છે પછી એ દીપ્તિ ત્યાંથી છલકાઈને બાહ્ય જગતમાં રેલાવા લાગે આ જંગલ કદાચ હજુ પણ પહેલાંના જેવું જ ધૂંધળું રહ્યું હો તોપણ હેસ્ટરની નજરે તેમ **આર્થર** ડિમ્સડેલની નજરે તો ચમત્કાર જ દેખાયું હોત!

હેસ્ટરે વળી પાછા આનંદનો નવો ચમકારો અનુભવીને આવેશ તેની સામે નજર કરી.

'તારે હવે **પર્લ**નો પરિચય કરવાનો છે' એ બોલી. 'આપ નાનકડી **પર્લ**નો! તેં એને જોઈ તો છે—મને ખબર છે એ—પણ હ તું જોઈશ તે જુદી જ નજરે જુદા જ ભાવથી જોઈશ. ભારે વિચિ છોકરી છે એ! મને તો એ સમજાતી ય નથી! પણ મારી પેઠે ત પણ એના પર ખૂબ પ્રેમ આવશે, અને મારે એને કેમ કેળવવી તું પછી મને શીખવજે.'

'તને લાગે છે કે મારો પરિચય કરતાં એ બાળકને આનંદ થશે પાદરીએ જરાક ચિંતાપૂર્વક પૂછ્યું. 'છોકરાંઓ મારી સાથે બ જલદીથી હળી જતાં નથી—મારા પ્રત્યે ઘણીવાર અવિશ્વાસનો ભા બતાવે છે—એટલે લાંબા વખતથી હું છોકરાંઓથી દૂર જ રહ્યો છુ આ **પર્લ**નો પણ એ જ પ્રમાણે મને ડર લાગ્યા કર્યો છે!'

'અરે, એ તો કંઈ સારું ન કહેવાય!' તેની માએ કહ્યું. 'પ છતાં એ તને ખૂબ પ્રેમથી ચાહશે. અને તને પણ એટલો જ પ્રે

એના પર થશે. આંહીં આટલામાં જ છે એ. એટલે હું બોલાવું એને. પર્લ ! એ પર્લ !'

'આંહીંથી દેખાય છે મને એ,' પાદરીએ કહ્યું 'ઓ રહી પણે એ. ઝરાને સામે કાંઠે સૂર્યપ્રકાશમાં ચમકતી ઊભી છે ત્યાં. ત્યારે તને લાગે છે કે એ બાળક મારા પર વહાલ રાખશે, એમ?'

હેસ્ટરે સ્મિત કર્યું, અને પર્લને ફરીવાર બોલાવી. પાદરીએ વર્ણવી તેમ તે થોડેક છેટે, ડાળીઓની કમાનમાંથી એના પર આવતા સૂર્યકિરણના પ્રકાશમાં, ભભકદાર વસ્ત્રાભૂષણમાં દીપતી કોઈ કલ્પના-મૂર્તિની જેમ ઊભી હતી. સૂર્યકિરણો તેના પર આમતેમ નાચતાં હતાં, ડાળીઓ ઊંચીનીચી થાય તેની સાથે ઘડીકમાં તેના પર પડે અને ઘડીકમાં પાછાં અદૃશ્ય થઈ જાય એમ નાચ્યાં કરતાં હતાં, અને તેથી ઘડીકમાં તેની કાયાને ઝાંખી તો ઘડીકમાં ભભૂકતી બનાવતાં હતાં, ઘડીકમાં જાણે તે સાચે સાચું માનવ બાળક હોય એવા રૂપમાં તેને દેખાડતાં હતાં તો ઘડીકમાં વળી કોઈ નાના બાળકનો અશરીર આત્મા જ હોય તેવા રૂપમાં તેને પ્રકટ કરતાં હતાં. તેણે પોતાની માતાનો સાદ સાંભળ્યો, એટલે તે ધીરે પગલે જંગલમાં થઈને નજીક આવવા લાગી.

પોતાની મા પાદરીની સાથે વાતો કરતી બેઠી હતી તે દરમિયાન પર્લને કંઈ પોતાનો સમય કંટાળાજનક નહોતો લાગ્યો. આ ઘેરું વિશાળ મહાવન જે લોકો પોતાના હૈયામાં જગતનાં પાપો અને દુઃખો ભરીને આવતાં હતાં તેમને જોઈ અત્યંત કરાલ લાગતું હતું, છતાં આ એકલવાઈ બાળકી તો તેને જુદી જ દૃષ્ટિથી જોતી હતી, એટલે તેનું તો તે વન રમતમાં ભાઈબંધ જેવું બની ગયું હતું. ભારેખમ સોગિયું હોવા છતાં આ બાળકનો સત્કાર કરવાને માટે એણે જાણે કે સૌથી વધારે પ્રેમળ સ્વરુપ ધારણ કર્યું હતું. આ બાળકને આરોગવા માટે આગલી શિશિરઋતુમાં થએલાં પણ હજુ આ ચાલુ વસંતમાં જ પડેલાં, અને તેથી સૂકલ પાંદડાં પર રક્તબિંદુ પેઠે ચમકી રહેલાં

રાતાં રાતાં પાકાં બોર તે એની સમક્ષ રજૂ કરતું હતું. પર્લે આ બધાં બોર ભેગાં કરી લીધાં અને એની વગડાઉ સુવાસ ને મીઠાશથી તે ખુશ ખુશ થઈ ગઈ. તે આવતી હતી ત્યાં રસ્તામાં કેટલાંક પક્ષીઓ ફરતાં હતાં, પણ એ નાનકડાં જંગલવાસીઓએ તેના માર્ગમાંથી આઘાં ખસવાની જરા યે પરવા કરી નહિ. એક તેતર તો વળી પોતાનાં દસેક બચ્ચાંઓના કાફલા સાથે, જાણે તેના પર હલ્લો કરતી હોય એવી રીતે તેની સામે ધસી, પણ તેને પોતાના આ સાહસનો તરત જ પસ્તાવો કરવો પડ્યો અને પોતાનાં બચ્ચાંને આશ્વાસન ને હિંમત આપવા કલકલ અવાજ કરવો પડ્યો. એક નીચી ડાળી પર એક કબૂતર બેઠું હતું, તેણે કશો વિરોધ કર્યા વગર પોતાની એ ડાળી હેઠેથી પર્લને પસાર થવા દીધી અને એ વખતે એક અવાજ કર્યો, પછી તે અવાજ સ્વાગતનો હતો કે ભીતિનો હતો તે તો જે હોય તે ખરું. એક ખિસકોલીએ પોતાના વતનરૂપ વિશાળ વૃક્ષના ઊંડાણમાંથી અવાજ કર્યો, પછી એ અવાજ ક્રોધનો હોય કે ખુશાલીનો હોય તે તો કોણ જાણે, કેમકે ખિસકોલી એવું ચીડિયું તેમ લહેરી નાનકડું પ્રાણી છે કે કયે વખતે એ કઈ મનોદશામાં છે તે નક્કી કરવું હંમેશાં મુશ્કેલ પડે છે. આવો અવાજ કરીને તેણે આ છોકરીના માથા પર એક ફળ ફેંક્યું. એ ફળ ગઈ સાલનું હતું, અને ખિસકોલીના તીણા દાંતથી કરડાએલું હતું. પર્લ પાંદડાં પર ધીરે પગલે ચાલતી હતી તેના અવાજથી ઊંઘમાંથી ઝબકી ઊઠેલું એક શિયાળ, હવે આંહીંથી છટકી જવું કે આંહીં ને આંહીં પાછી ઊંઘ ચાલુ રાખવી તેનો જાણે વિચાર કરતું હોય એવી રીતે પર્લને કૌતુકપૂર્વક જોઈ રહ્યું. વળી કહેવાય છે કે—જો કે આંહીંથી હવે આ વાત ચોક્કસ અસંભવિતતાના પ્રદેશમાં સરવા લાગે છે—એક વરુએ આવીને પર્લના ઝભલાને સૂંઘી જોયું, અને પર્લ પોતાને પંપાળે એટલા માટે પોતાનું વિકરાળ માથું તેની આગળ ધર્યું. પણ ખરી વાત તો એ લાગે છે કે આ માનવ બાળકની નિરંકુશ સ્વચ્છંદ પ્રવૃત્તિમાં વનમાતા અને તેના

ખોળામાં ઊછરેલાં આ બધાં જંગલી પ્રાણીઓને પોતાના જેવી જ નિરંકુશતા અને સ્વચ્છંદનાં દર્શન થતાં હતાં.

અને આ બાળકી પણ, ક્યારે ઘાસ ઊગી નીકળેલી શહેરની શેરીઓ કરતાં અથવા પોતાની માતાના ઝૂંપડા કરતાં આંહીં વિશેષ સૌમ્ય બની ગઈ હતી. ફૂલોને આ વાતની ખબર હોય એમ જણાતું હતું, એટલે તે બાજૂમાં થઈને પસાર થઈ રહી હતી ત્યારે એક પછી એક સૌ ધીરા અવાજે બોલવા લાગ્યા કે 'મારાથી શણગાર, મધુર બાળક, મને ચૂંટીને તારા દેહને મારાથી શણગાર !'– અને પર્લે પણ એ સૌને રાજી રાખવા માટે જાતજાતનાં ફૂલો અને ખખડધજ વૃક્ષોની લીલી ડાંખળીઓ એકઠી કરી લીધી. આ બધાંથી તેણે પોતાના વાળ અને પોતાની સુકુમાર કમર શણગારી, એટલે પછી તે કોઈ અપ્સરાપુત્રી હોય, કે કોઈ વનદેવીની બાળકી હોય, અથવા આ પુરાતન વનની સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવતા કોઈ વર્ગની કન્યા હોય એવી દેખાવા લાગી. તેની માતાએ સાદ પાડીને તેને બોલાવી ત્યારે પર્લે આવી શણગારસામગ્રી ધારણ કરી હતી એટલે આવા વેશમાં તે પોતાની મા પાસે ધીમે પગલે પાછી ફરી.

ધીમે પગલે–કેમકે તેણે પાદરીને જોયો !

१૯

ઝરાને કિનારે

'તને એના પર ખૂબ પ્યાર આવશે,' બન્ને જણ પર્લને પાછી આવતી જોઈ રહ્યાં હતાં એ વખતે હેસ્ટર પ્રાઇને કહ્યું, 'સુંદર નથી લાગતી તને એ ? અને જો, કેવી સહજ કુશળતાથી પેલાં સાદાં ફૂલો વડે તેણે પોતાની કાયાને શણગારી છે ! ફૂલોને બદલે તેણે જંગલમાંથી હીરા, મોતી, ને માણેક એકઠાં કર્યાં હોત, તો એ પણ તેની કાયાને આથી વધુ શોભા ન આપી શકત ! કેવી રૂપાળી છે એ ! પણ એનું કપાળ કોનું છે એ જાણું છું હો હું !'

'તને ખબર છે હેસ્ટર !,' અસ્વસ્થ સ્મિત કરીને આર્થર ડિમ્સડેઇલે કહ્યું, 'રોજરોજ તારી સાથે દડબડતા આ પ્રિય બાળકને દેખીને મને પુષ્કળ ચિંતા થયા કરતી હતી ! મને એવો વિચાર આવતો હેસ્ટર–કેવો એ વિચાર, અને કેવો ભડકાવી મૂકે એવો–કે અમુક અંશે એ બાળકના ચહેરામાં મારો અણસાર આવે છે, અને તે એટલો બધો ધ્યાન ખેંચે એવો છે, કે લોકોને ક્યાંક તેની ખબર પડી જશે એવી મને ધાસ્તી લાગ્યા કરતી હતી ! પણ તેનો ચહેરો મોટે ભાગે તો તારા જેવો જ છે, હો હેસ્ટર !'

'ના, ના ! એટલો બધો નહિ,' મૃદુ સ્મિત કરીને તેની માતાએ ઉત્તર આપ્યો. 'જરાક મોટી થવા દેને તું એને એટલે તને ખબર પડશે કે એ કોની છોકરી છે. પણ આ વગડાઉ ફૂલો વાળમાં ગૂંથીને

આવે છે તેથી કેવી નવી જ જાતની સુંદરતા એનામાં ચમકી રહી છે! જાણે આપણે આપણા પ્રિય પુરાણા ઈંગ્લંડના મુલકમાં મૂકતાં આવ્યા છીએ એવી કોઈ પરી જ આપણને મળવા માટે આવો શણગાર ધારણ કરીને આવે છે!'

પૂર્વે એમાંથી કોઈએ પણ કદી નહિ અનુભવેલી એવી લાગણીથી એ બન્ને જણ પર્લને ધીમી ગતિથી આવતી જોઈ રહ્યાં. એ પર્લમાં બન્નેને એકરૂપ બનાવી રહેલી સંયોગી કડી મૂર્તિમાન થઈ રહી હતી. જે ગુપ્ત વાત તેઓ બન્ને આટલી ચૂપકીથી સંતાડવાને મથી રહ્યાં હતાં તે ગુપ્ત વાતને પ્રકટ કરી દેનારા જીવન્ત ચિત્રાક્ષર રૂપે આ છેલ્લા સાત વરસથી તેને જગત સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવી હતી. અને આ જ્વાલામયી લિપિને ઉકેલી શકે એવો કોઈ કુશળ પેગંબર જાદૂગર ત્યાં હોત તો એ લિપિદ્વારા એ ગુપ્ત વાતને નિઃશંક કળી જાય એવી સ્પષ્ટ આ બાળકીના દેહ રૂપી સંજ્ઞા હતી—એટલી ખુલ્લી રીતે તેનામાં એ બન્નેનાં આકારલક્ષણો પ્રકટ થઈ રહ્યાં હતાં. વળી પર્લમાં એમના જીવનની એકતા સિદ્ધ થતી હતી. ભૂતકાળમાં એમને હાથે જે દુરાચાર થઈ ગયો તે તો હવે એકવાર થઈ ગયો, અને તે તો જેવો ગણાવો હોય તેવો ભલે ગણાય, પણ તેના પરિણામે જન્મેલી આ બાળકીને—જેનામાં તેઓ બન્ને એકત્વ પામ્યાં હતાં અને જેના દ્વારા તેઓ બન્ને અનન્ત કાળ સુધી અભિન્નરૂપે રહેવાનાં હતાં એવી આ બાળકીને—જ્યારે તેઓ જોતાં ત્યારે તેમનું બન્નેનું ઐહિક અને આમુષ્મિક ઉભય પ્રકારનું જીવન સદાને માટે સંલગ્ન થઈ રહેલું છે એ વાતની પછી તેમને શંકા શી રીતે રહી શકે? પર્લ પાસે પાસે આવતી ગઈ તેમ તેમ આવા આવા—અને કદાચ તેઓ સ્વીકારી નહીં શકેલાં અથવા સ્પષ્ટરૂપમાં આલેખી નહિ શકેલાં એવા બીજા પણ—વિચારોને લીધે તેમની દૃષ્ટિમાં બાળકીની આસપાસ એક પ્રકારનો ભયપ્રેરક પરિવેષ રચાઈ ગયો હોય એવું લાગ્યું.

'તું એને બોલાવ ત્યારે તારી રીતમાં કશો ય અસાધારણ ભાવ—

પ્રેમ કે આતુરતાનો કશો ય આવેશ કે ઊભરો તું દેખાવા દઈશ નહિ !' હેસ્ટરે તેને ધીરેથી કહ્યું. 'કેટલીક વાર આપણી આ પર્લ કોઈ તરંગી અને વિચિત્ર પ્રકારનું પોરિયું બની જાય છે. ખાસ કરીને, તે કારણ પૂરેપુરું સમજી શકતી ન હોય ત્યાં સુધી કોઈ પણ માણસ અત્યંત લાગણી દર્શાવે એ સાંખી શકતી નથી. પણ છતાં એનામાં પ્રબળ સ્નેહભાવ છે એમાં તો કંઈ શંકા જ નથી ! મારા પર એ ખૂબ પ્યાર રાખે છે, અને તારા પણ જરૂર રાખશે !'

'એને મળતાં મારું હૃદય કેટલું બધું ડરે છે,' હેસ્ટર પ્રાઇન ભણી તિરછી નજર કરીને પાદરીએ કહ્યું. 'અને છતાં સાથે સાથે એને મળવાને મારું હૃદય કેટલું બધું ઝંખે છે, એનો ખ્યાલ તને નહિ આવી શકે ! પણ મેં તને પહેલેથી જ કહી દીધું તે પ્રમાણે, ખરી વાત તો એ છે કે છોકરાંઓ મારી સાથે એકદમ હળી જતાં નથી. તેઓ મારા ઘૂંટણ પર ચડી બેસતાં નથી, તેમ મારા કાનમાં ઘૂસપૂસ કરતાં નથી, તેમ તેમની સામે જોઈને હું મોં મલકાવું, તો તેઓ મારી સામે પોતાનું મોં પણ મરકાવતાં નથી, પણ મારાથી અળગાં ઊભાં રહે છે, અને મને વિલક્ષણ દૃષ્ટિએ જોઈ રહે છે. છેક નાનાં બચ્ચાં પણ હું તેમને હાથમાં તેડું છું તો ચીસેચીસ પાડીને રડવા લાગે છે. છતાં પર્લે તો તેની આટલી ઉંમરમાં મારા પ્રત્યે બે વાર માયા બતાવી છે! પહેલી વાર—તું જાણે છે એ બરાબર ! અને છેલ્લીવાર તે તું પેલા કરડા સૂબાને ત્યાં તેને લઈને આવી હતી એ વખતે.'

'અને એ વખતે તેં તેને ખાતર તથા મારે ખાતર ભારે હિંમતપૂર્વક વકીલાત કરેલી, હો !' બાળકની માતાએ કહ્યું. 'મને એ સાંભરે છે; અને પર્લને પણ એ સાંભરતું હશે ચોક્કસ. તો બીશ નહિ જરા ય ! શરૂઆતમાં કદાચ એ તારી આગળ શરમાશે અથવા વિચિત્ર જેવી લાગશે, પણ થોડા જ વખતમાં તે તને ચાહવા લાગશે.'

આટલા વખતમાં પર્લ ઝરાને કિનારે આવી પહોંચી હતી, અને તેને મળવાની વાટ જોઈને પેલા ઝાડના ઠૂંઠાવાળી જગાએ હજુ પડખો

પડખે બેસી રહેલાં હેસ્ટર અને પાદરીને મૂંગી મૂંગી એકીટશે જોતી દૂરને છેડે ઊભી રહી હતી. બરાબર જે ઠેકાણે તે ઊભી હતી તે જ ઠેકાણે ઝરામાં એક ખાડો બનેલો હતો. એ ખાડામાંનું પાણી એવું શાન્ત અને નિશ્ચલ હતું કે તેની નાનકડી કાયાની નખશિખ છબી એમાં પ્રતિબિંબિત થતી હતી–તેના સમસ્ત જાજ્વલ્યમાન ચિત્રોપમ સૌન્દર્યથી મંડિત, ફૂલો તથા પાંદડાંની શણગારસામગ્રીથી શોભતી એવી એની આખી કાયાની છબી તેમાં પ્રતિબિંબિત થતી હતી, અને તે પણ મૂળ કરતાં વધુ લલિત સૂક્ષ્મ સ્વરૂપમાં પ્રતિબિંબિત થતી હતી. જીવતી પર્લની સાથે સર્વથા મળતી આવતી એવી આ છબી પોતાની અસ્પર્શ્યતા અને છાયામયતા મૂળ પર્લમાં પણ અમુક અંશે સંક્રાન્ત કરતી હોય એવું લાગતું હતું. જંગલના ધૂંધળા વાતાવરણમાં થઈને આ બન્ને જણને જે દૃષ્ટિએ એકીટશે જોતી પર્લ ઊભી હતી–કોઈક સમભાવથી તેની પાસે ખેંચાઈ આવેલા સૂર્યપ્રકાશથી ચમકતા સ્થળે જાતે ઊભી રહીને જે દૃષ્ટિએ આ બન્ને જણને પર્લ એકીટશે જોઈ રહી હતી–તે વિલક્ષણ પ્રકારની હતી. નીચે ઝરામાં એક બીજી છોકરી ઊભી હતી–અને તે પણ પર્લની પેઠે જ સોનેરી સૂર્યપ્રકાશનાં કિરણોથી ચમકી રહી હતી. આ પળે હેસ્ટરને પર્લથી પોતે કોઈ અકળ રીતે અળગી પડી ગઈ હોય, જાણે એ છોકરી જંગલમાં થઈને એકલી એકલી ફરતી હોય તેમાં ફરતાં ફરતાં મા દીકરી સાથે વસી રહેલાં તે વર્તુલમાંથી એ છૂટી પડી ગઈ હોય અને હવે તે વર્તુલમાં પાછી આવવાને વ્યર્થ ફાંફાં મારી રહી હોય એવું હેસ્ટરને થયું.

આવી જે છાપ હેસ્ટરને પડી તેમાં સત્ય અને ભ્રમણા ઉભય રહેલાં હતાં; મા દીકરી અળગાં થઈ ગયાં હતાં એ વાત સાચી હતી, પણ એમાં દોષ પર્લનો નહિ, પણ હેસ્ટરનો જ હતો. પર્લ પોતાની મા આગળથી છૂટી પડીને ફરવા નીકળી તે પછી તેની માતાની ઊર્મિઓના વર્તુલમાં એક બીજી વ્યક્તિને પ્રવેશ મળી ચૂકયો હતો, અને તેથી તેની માતાના સમસ્ત ઊર્મિતંત્રનું સ્વરૂપ એટલું બધું

બદલાઈ ગયું હતું કે રખડતી રખડતી પર્લ પોતાને સ્થાને પાછી આવી ત્યારે પોતાનું અસલ સ્થાન તેને જડયું નહિ, અને તેની સ્થિતિ એવી કફોડી થઈ પડી કે પોતે કયાં છે એની પણ તેને સૂઝ પડી નહિ.

'મને એક વિચિત્ર તરંગ આવે છે' 'સૂક્ષ્મસંવેદનશીલ પાદરીએ કહ્યું, 'કે આ ઝરો એ જાણે કે ઇહિલોક અને પરલોક વચ્ચેની સીમા છે, એટલે તું તારી પર્લને કદી પણ મળી શકવાની નથી. અથવા એ તે શું કોઈ પ્રેતસૃષ્ટિનો જીવ છે, આપણે બચપણમાં લોકકથા સાંભળેલી તેમાં કહેવામાં આવતું તેમ વહેતા ઝરાની કિનારી ઓળંગવાની જેમને મનાઈ હોય છે એવો કોઈ પ્રેતસૃષ્ટિનો જીવ છે એ? કૃપા કરીને એની આગળ ઉતાવળ કરાવ, કેમકે એના આ વિલંબથી મારા જ્ઞાનતંતુઓ તો કયારના કંપવા લાગ્યા છે.'

'આવ બેટા, આવ!' પોતાના બન્ને હાથ વિસ્તારીને હેસ્ટર તેને ઉત્તેજન આપતી બોલી, 'કેટલી ધીમી ચાલે છે તું? આટલી ધીમી કયે દિવસે હતી તું? આંહીં મારો એક મિત્ર બેઠો છે. અને તે તારો પણ મિત્ર થાય છે. એટલે આજથી તને તારી બા એકલી આપતી'તી એથી બેવડો પ્રેમ ભોગવવાનો મળશે. ઝરો કૂદી જા એ, અને આ આંહીં અમારી પાસે. તું તો નાનકડા હરણાની પેઠે કૂદી શકે છે તો આવ ઝટ!'

પણ આ મધ જેવાં મીઠાં વચનોની પર્લ પર જરા ય અસર થ નહિ. અને તે તો હતી તેમ ને તેમ ઝરાને સામે કિનારે ઊભી રહી ઘડીકમાં તેણે પોતાની ઉન્મત્ત ચમકતી આંખો પોતાની મા પર ઠેર રાખી, તો ઘડીકમાં પાદરી પર ઠેરવી રાખી, તો વળી ઘડીકમાં બન્ને વચ્ચે કઈ જાતનો સંબંધ ચાલી રહ્યો છે તે શોધી કાઢવા અ સમજવા માટે એ બન્ને પર એકી સાથે દૃષ્ટિ કરવા લાગી. એ બાળકી દૃષ્ટિ પોતા પર પડી એટલે કોઈ અકળ કારણને વશ થઈને પાદરી હાથ તેની હંમેશની સાહજિક ટેવ મુજબ તેને ખબર પણ ન પડે એ અનાયાસે તેની છાતી પર આવી ગયો. આખરે પર્લે વિલક્ષણ પ્રકા

સત્તાવાહક સ્વરૂપ ધારણ કરી તર્જની આંગળીથી સ્પષ્ટ રીતે પોતાની માની છાતી દેખાડતાં દેખાડતાં પોતાનો હાથ આગળ વિસ્તાર્યો. નીચે ઝરાના દર્પણમાં પણ પુષ્પમેખલાથી શોભી રહેલી પર્લની ચમકદાર આકૃતિ પોતાની તર્જની લાંબી કરીને કંઈક દેખાડી રહી.

'એલી ઉલ્લુ છોકરી! કેમ આવતી નથી તું મારી પાસે?' હેસ્ટર બોલી ઊઠી.

પર્લ હજુ પણ પોતાની તર્જનીથી એની છાતી બતાવતી ઊભી રહી. તેના કપાળ પર ક્રોધની કરચલીઓ પડી ગઈ, અને આ ક્રોધની રેખાઓ તો તેના બાલિશ, છેક નાનકડા બચ્ચાના જેવા ચહેરા પર ઊલટી વિશેષ સચોટ અને ભયપ્રેરક દેખાવા લાગી. છતાં તેની મા તો પહેલાની પેઠે જ અગાઉ કોઈ દહાડો નહિ ને આજે જ મધુર સ્મિતનાં ઉત્સવવસ્ત્રો પહેરીને તેને બોલાવી રહી હતી, તેથી પોતાની ઈશારતની કંઈ અસર થએલી ન જોતાં તેણે પહેલાં કરતાં વધારે કડક દેખાવ ધારણ કરીને અને ક્રોધપૂર્વક તર્જની બતાવીને પોતાનો પગ પછાડ્યો. એટલે ઝરામાં પણ વળી પાછી પેલી વિલક્ષણ સૌન્દર્યમંડિત આકૃતિ, ક્રોધની રેખાઓ, લંબાવેલી તર્જની, ને કડક દેખાવ ધારણ કરીને પર્લની વાતને જાણે કે ટેકો આપવા લાગી.

'ઝટ કર, પર્લ, નહિ તો પછી હું તારા પર ચિડાઈશ,' હેસ્ટર પ્રાઈને બૂમ પાડી. બીજા પ્રસંગોએ તો એ તરંગી તોફાની બાળકના આવા વિલક્ષણ વર્તનથી એ ટેવાઈ ગઈ હતી, છતાં સ્વાભાવિક રીતે જ અત્યારે તે વધુ વિનય ને સભ્યતાપૂર્વક વર્તે એવી આતુર ઈચ્છા એ રાખી રહી હતી. 'ઝરો કૂદીને આવ ઝટ આંહીં દોડતી, એલી તોફાની છોકરી! નહિ તો પછી મારે ત્યાં આવવું પડશે!'

પણ પર્લ જેમ પહેલાં તેની માની વિનંતિઓથી પલળી નહોતી તેમ અત્યારે તેની ધમકીઓથી પણ જરા ય ડરી નહિ, અને ઊલટી એકાએક અત્યંત ગુસ્સે થઈ જઈને પોતાની નાનકડી કાયાને અત્યંત

આવેશથી અમળાવવા લાગી. સાથે સાથે તેણે એવા જોરથી ચીસો પાડવા માંડી કે આખું જંગલ ચોમેરથી ગાજી ઊઠયું, એટલે તેના છોકરવાદી ને વગર વિચારના ક્રોધમાં જોકે તે સાવ એકલી હતી, છતાં જાણે કોઈ મોટો ગુપ્ત મનુષ્યસમૂહ તેના પ્રત્યે સમભાવ દર્શાવી રહ્યો હોય, અને તેના એ ક્રોધમાં પોતાનો સૂર પુરાવીને તેને ઉત્તેજન આપી રહ્યો હોય એવું લાગતું હતું. ફરી વળી એકવાર ઝરામાં જોતાં તેની આકૃતિ તેમાં પ્રતિબિંબિત થએલી દેખાઈ, કેડે પુષ્પમેખલા અને માથે પુષ્પમુકુટ ધારણ કરેલી, પણ ગુસ્સામાં પગ પછાડતી, આવેશથી અમળાતી, અને આ બધાની સાથે, પોતાની નાનકડી તર્જની હેસ્ટરની છાતી સામે ચીંધી રાખતી એવી તેની રોષભરી આકૃતિ તેમાં પ્રતિબિંબિત થએલી દેખાઈ.

'હાં, એ છોકરીને શાથી દુઃખ લાગ્યું તે હું સમજી ગઈ,' હેસ્ટરે પાદરીને ધીમેથી કહ્યું, અને આમ કહેતાં કહેતાં પોતાના અંતરની વેદના ને ખિજવાટ છુપાવી રાખવાના પ્રબળ પ્રયત્ન છતાં એ ફીકી પડી ગઈ. 'રોજ રોજ જોતાં હોય એ વસ્તુમાં એક જરાક સરખો પણ ફેરફાર થાય તો બાળકોને ગોઠતું નથી. પર્લ રોજ રોજ મારા શરીર પર જોતી એવી એક વસ્તુ અત્યારે તેના જોવામાં નથી આવતી, એટલે તેને ચેન પડતું નથી લાગતું !'

'એ છોકરીને શાન્ત કરવાનો કોઈ પણ ઉપાય તારા હાથમાં હોય,' પાદરીએ કહ્યું, 'તો તે ઉપાય અજમાવીને મહેરબાની કરીને તેને એકદમ શાન્ત કર. શ્રીમતી હિબિન્સના રોગિષ્ટ ચિડિયાપણાની પેઠે આ છોકરીને પણ આમ રોષે ભરાએલી જોતાં મારો જીવ ચાલતો નથી,' હિબિન્સના નામ આગળ સ્મિત કરવાનો યત્ન કરતાં પાદરીએ ઉમેર્યું. 'એ બુઢ્ઢીના કરચલી પડેલા મોંની પેઠે પર્લના સુકુમાર લાવણ્ય પર પણ એનો રોષ બહુ વરવી અસર કરે છે. માટે મારા પ્રેમને ખાતર તું એને શાન્ત કર !'

એટલે હેસ્ટર પાદરી ભણી એક સૂચક તીરછી નજર નાખીને

પર્લ તરફ ફરી. આ વખતે એના ગાલ શરમની સુરખીથી રતૂમડા થઈ ગયા હતા, પણ પર્લ તરફ ફરી કે તરત જ એની છાતીમાંથી એક ઊંડો નિસાસો સરી પડયો, અને હજુ એક અક્ષર પણ બોલે ત્યાં તો ક્ષણવાર રતૂમડા બનેલા એના ગાલ શબના જેવા ફીકા પડી ગયા.

'પર્લ,' એણે વિષાદપૂર્વક કહ્યું. 'તારા પગ આગળ નીચે જો ! જો ત્યાં તારી પડખે જ ! જો, ઝરાને આ કાંઠે !'

છોકરીએ બતાવેલે સ્થળે નજર નાખી, તો પેલો હિંગળોકિયો અક્ષર ત્યાં પડ્યો હતો અને તે ઝરાના વહેનની એટલો નજીક પડ્યો હતો કે એમાંનું કસબી ભરતકામ ઝરાના પાણીમાં પ્રતિબિંબિત થતું હતું.

'આંહી લાવ એ !' હેસ્ટરે કહ્યું.

'તું આંહી આવીને લઈ જા !' પર્લે જવાબ આપ્યો.

'આવું છોકરું તે દીઠું'તું કોઈએ ?' હેસ્ટર બાજૂમાં પાદરીને સંબોધીને બોલી. 'અરે, મારે તો એની ઘણી ઘણી વાતો તને કહેવાની છે ! પણ ખરેખર, આ અળખામણી નિશાનીના સંબંધમાં તો એની વાત તદ્દન સાચી છે. આપણે આ મુલક છોડીને ચાલ્યાં જઈએ અને એ જાણે કોઈ સ્વપ્નનો પ્રદેશ હતો એમ લાગવા માંડે એટલા દિવસ—એટલે કે બહુ થોડા દિવસ, છતાં એટલો થોડો વખત તો—મારે એ નિશાની પહેરી રાખવી જોઈએ, અને એ પહેરી રાખવાથી થતી વેદના એટલો વધુ વખત મારે વેઠી લેવી જોઈએ. જંગલ એ નિશાનીને સંતાડી નહિ શકે ! મધદરિયો એ મારા હાથમાંથી સ્વીકારી લેશે, અને પછી સદાને માટે તે ગળી જશે !'

આમ બોલતી એ ઝરાને કિનારે ગઈ, એ હિંગળોકિયો અક્ષર એણે ઉપાડી લીધો, અને પાછો પોતાની છાતી પર ચોડી દીધો. પળવાર પહેલાં જ હેસ્ટરે આ અક્ષર મધદરિયે પધરાવી દેવાની ઇચ્છા ભારે આશાપૂર્વક દર્શાવી હતી, છતાં વિધિના હાથમાંથી આ ભયંકર

અક્ષરસંજ્ઞા આવી રીતે ફરીથી સ્વીકારતી વખતે એ તો પોતાને કપાળે હમેશને માટે ચોંટયો જ છે. અને કેમે કરતાં તે ટાળ્યો ટળશે જ નહિ એવો વિચાર એને અંતરમાં આવ્યા વગર રહ્યો નહિ. એણે એ અક્ષર અનંત અવકાશમાં ફેંકી દીધો હતો! અને એ ફેંકી દીધા પછી કલાકેક એણે નિવૃત્તિનો અનુભવ કર્યો હતો! પણ ત્યાં તો એ હિંગળોકવર્ણું અભાગિયું નિશાન પોતાની અસલ જગા સાચવવા પાછું આવીને ઝબકવા લાગ્યું જ! અને દુષ્કૃત્યનું સદા ય એવું જ હોય છે, પછી તેને આવી રીતે કોઈ સંજ્ઞાદ્વારા સાકાર કરો કે ન કરો તોપણ એ વિધિના અફર લેખની પેઠે સદા ય કપાળે ચોટેલું જ રહે છે. ગમે તેમ કરો, પણ એકવાર ખરાબ કામ કર્યું કે તેમાંથી કદી પણ નાસી શકો જ નહિ! હિંગળોકિયો અક્ષર છાતીએ લગાડી દીધા પછી હેસ્ટરે પોતાના વાળ બાંધી દીધા અને પહેલાંની માફક ટોપીની નીચે નાખી દીધા. અને જાણે આ સોગિયા અક્ષરમાં સઘળી વસ્તુઓને કરમાવી દેવાની કોઈ જાદૂઈ કરામત હોય એમ એના સ્ત્રીત્વની સઘળી ઉષ્મા, સુન્દરતા, ને ઝલક, સૂર્યાસ્તને સમયે આછા થતા પ્રકાશની પેઠે ઓસરી ગઈ અને એના શરીર પર કોઈ ધૂંધળી છાયા પથરાઈ જતી લાગી.

પોતાની કાયાનું આવું ગમગીનીભર્યું પરિવર્તન પૂરું થયું એટલે પછી એણે પોતાનો હાથ પર્લ ભણી લંબાવ્યો.

'કેમ હવે તો ઓળખે છે ને તારી માને?' એણે ઠપકાના ભાવ સાથે છતાં કંઈક શાન્ત અવાજે પૂછયું. 'હવે તારી માએ પોતાની લજામણી નિશાની ફરી પાછી ધારણ કરી છે, અને પહેલાના જેવી જ એ પાછી ગમગીન બની ગઈ છે, તો હવે તો એ ઝરો ઓળંગીને આંહીં આવીશ ને, અને મને તારી મા તરીકે હવે તો સ્વીકારીશ ને?'

'હા, હવે આવીશ!' ફલંગ મારીને ઝરો કૂદતી હેસ્ટર પાસે આવી ને એને પોતાની બાથમાં દબાવીને તે બોલી. 'હવે ખરી તું મારી બા! અને હવે ખરી હું તારી પર્લ!'

પછી તેનામાં જવલ્લે જ જોવામાં આવતો હતો એવા મૃદુભાવપૂર્વક તેણે પોતાની માનું મોં નીચું આણીને એના કપાળ અને બન્ને ગાલ પર ચૂમી ભરી. પણ વળી પાછી તરત જ, પોતે જે થોડું આશ્વાસન કે શાન્તિ આપેલ હોય તેમાં પાછળથી દુઃખની ચમકારી ભેળવીને તેને વિકૃત બનાવી દેવાની તેની જે સદાની અનિવાર્ય ટેવ હતી તેને વશ થઈને, પર્લે પોતાનું મોઢું ઊંચું કરીને પેલા હિંગળોકિયા અક્ષરને પણ ચૂમી ભરી !

'એ કંઈ સારું ન કહેવાય હો !' હેસ્ટરે કહ્યું. 'જરાક હેત બતાવીને પછી તરત જ તું મારી મશ્કરી કરે છે !'

'પેલો પાદરી કેમ ત્યાં બેઠો છે ?' પર્લે પૂછયું.

'એ તને આવકાર આપવા માટે તારી વાટ જોઈને બેઠા છે.' તેની માએ જવાબ આપ્યો. 'તો આવ તું આંહીં અને એમને વિનંતિ કરીને એમની આશિષ માગ. બેટા પર્લ, એ તારા પર પ્યાર રાખે છે, અને તારી મા પર પણ પ્યાર રાખે છે. તો તું એમના પર પ્યાર નહિ રાખે ? ચાલ, આવ ઝટ ! તને મળવાને એ કયારના ઝંખ્યા કરે છે !'

'એ શું આપણા પર પ્યાર રાખે છે, એમ ?' પોતાની માના મોં પર ઊંડી સમજભરી દૃષ્ટિ કરીને પર્લે પૂછ્યું. 'એ શું આપણા બન્નેના હાથમાં હાથ મિલાવીને આપણી સાથે શહેરમાં આવશે ?'

'અત્યારે નહિ બેટા,' હેસ્ટરે જવાબ આપ્યો. 'પણ આગળ ઉપર એ આપણા હાથમાં હાથ મિલાવીને આપણી સાથે ફરશે. આપણે બધાં એક ઈલાયદું મકાન રાખીને તેમાં સાથે રહીશું. એ વખતે તું પછી એમના ખોળામાં બેસજે. એ પછી તને જાતજાતનું શિક્ષણ આપશે. અને તું પછી એમના પર ખૂબ પ્યાર રાખજે. તું એમના પર પ્યાર રાખીશ–કેમ ખરું ને ?'

'અને એ રોજ પોતાનો હાથ છાતી પર રાખ્યા કરશે ?' પર્લે પૂછ્યું.

'તું તે કેવો સવાલ પૂછે છે, મૂરખ છોકરી?' તેની મા બોલી ઊઠી. 'ચાલ આવ, ને એમની આશિષ માગ!'

પણ, ગમે તો બહુ લાડ લડાવેલ દરેક બાળકમાં પોતાનું સ્થાન પચાવી પાડે એવા હર કોઈ હરીફ પ્રત્યે જે ઈર્ષ્યાભાવ સહજ રીતે જ હોય છે તેથી પ્રેરાઈ હોય તેથી, અથવા તો તેની અક્ષરંગી પ્રકૃતિના બીજા કોઈ વિચિત્ર તરંગને વશ થઈ હોય તેથી, એમ ગમે તે કારણે **પર્લે** એ પાદરી તરફ જરા પણ આદરભાવ દર્શાવ્યો નહિ. આખરે તેની મા તેને પરાણે ખેંચી લાવી ત્યારે જ તે ત્યાં આવી; પણ ત્યારે ય તે પાછી જવા અમળાતી હતી અને જાતજાતના ચાળા કરીને પોતાની આનાકાની સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવતી હતી. કેમકે જાતજાતના ચાળાનો છેક બચપણથી જ તેની પાસે ભંડાર ભર્યો હતો; અને તેનો ચહેરો પણ એવો પરિવર્તનશીલ હતો કે એમાં તે ધારે તે ફેરફાર કરી શકતી હતી, અને દરેકમાં નવાં નવાં તોફાનો વ્યક્ત કરી શકતી હતી. પાદરી તો બીચારો તેનું આવું વર્તન જોઈને ગૂંચવાઈ જ ગયો, પણ કદાચ પોતે તેને ચુંબન કરે તો તે બાળકી પોતાને તેના પ્રેમપ્રદેશમાં પ્રવેશ કરવા દેશે એમ ધારીને નીચે નમીને તે આગળ આવ્યો અને તેના કપાળ પર એક ચુંબન કર્યું. પણ જેવું તેને ચુંબન કર્યું કે તરત જ **પર્લ** તેની માના હાથમાંથી બળ કરીને છૂટી થઈ અને હડી કાઢીને ઝરા પર ગઈ, અને ત્યાં વહેણ પર નીચી નમીને એ અળખામણું ચુંબન પૂરેપૂરું ધોવાઈ ગયું અને વહેતા પાણીમાં વિસ્તરી ગયું ત્યાં સુધી પોતાનું કપાળ ઝરાના પાણીમાં પખાળ્યા કર્યું. પછી હેસ્ટર અને પાદરી બન્ને જણ પોતાની નવી પરિસ્થિતિને અંગે જે કંઈ યોજનાઓ કરવાની હતી અને કામો પાર પાડવાનાં હતાં તે સંબંધી વાતો કરતાં બેઠાં તે બધો વખત તેમને બન્નેને મૂંગી મૂંગી જોઈ રહીને તે દૂર ઊભી રહી.

અને હવે આ ગંભીર મુલાકાત પૂરી થઈ. હવે આ ખીણ પાછી હતી એવી નિર્જન બની જવાની, અને એનાં ઘેરાં ખખડધજ વૃક્ષો

પોતાની અસંખ્ય જિહ્વાઓ વડે આંહીં જે બની ગયું તેની વાતો ધીરે સાદે લાંબા વખત સુધી કર્યા કરવાનાં, પછી ભલેને એ વાતોથી કોઈ પણ માનવીને કશો ય લાભ ન થાય તોપણ તેઓ તો વાતો કર્યાં જ કરવાનાં. અને આ ગમગીન ઝરો પણ પોતાના હૃદય પર અત્યાર સુધીમાં જે અનેક ગુપ્ત વાતોનો ભાર વહતો હતો અને જેના વિષે યુગોના યુગો સુધી એક સરખા ગમગીન અવાજે પ્રલાપ કરતો વહેતો હતો તેમાં આ બનાવથી એક ગુપ્ત વાતનો ભાર ઉમેરાવાનો.

પાદરીની મૂંઝવણ

પાદરી હેસ્ટર પ્રાઇન ને પર્લની પહેલાં જવા નીકળ્યો, અને જતાં જતાં તેણે પાછું વાળીને જોઈ એ બન્ને જણ પર દૃષ્ટિ કરી. એ વખતે તેણે આશા તો એવી રાખેલી કે જંગલના આછા પ્રકાશમાં એ માદીકરીની કોઈ અસ્પષ્ટ રેખા જ પોતે દેખશે, કેમકે તેના જીવનમાં આજે એવી મહાન ઊથલપાથલ થઈ ગઈ હતી કે તેને અંગે જે કંઈ બનેલું તે સઘળું વાસ્તવિક હતું એમ એકદમ તેનાથી માની શકાતું નહોતું. પણ તેણે પાછું વાળીને જોયું તો કેટલાયે જમાના ઉપર વાવાઝોડાએ તોડી પાડેલા ઝાડનું પેલું થડ ત્યાં પડ્યું હતું, અને એ થડ પર પછી લીલના થર ને થર સતત રીતે જામતા ગયા હતા, અને હેસ્ટર પણ પોતાનો ભૂખરા રંગનો ઝભ્ભો પહેરીને એ લીલ જામેલા થડની પડખે જ ઊભી હતી. એ રીતે એ પુરાતન થડે જગતમાં સૌથી વિશેષ ચિંતા ને વિષાદના ભારથી ડસડસી રહેલાં અંતરવાળાં આ બન્ને અભાગિયાં માણસોને કલાકેક સાથે બેસીને થોડીવાર શાન્તિ અને સમાધાનીનો અનુભવ કરાવ્યો હતો એ વાત તદ્દન સાચી હતી. વળી પર્લ પણ ઝરા–કિનારે લહેરથી નાચતી ત્યાં ઊભી હતી–પોતાના એકાન્ત સંબંધમાં માથું મારનારો ત્રાહિત પુરુષ ગયો એટલે પોતાની માતાની પડખે પોતાનું અસલ સ્થાન સંભાળીને ઊભી હતી. એટલે પાદરીને ખાત્રી થઈ કે પોતાને કંઈ

ઓડું નહોતું આવી ગયું, અથવા આ બધી કેવળ સ્વપ્નસૃષ્ટિ જ કંઈ પોતાની આગળ થઈને પસાર નહોતી થઈ ગઈ.

પોતાના ચિત્તમાં વિલક્ષણ પ્રકારની અસ્વસ્થતા ઉત્પન્ન કરતી અનુભવની આવી અસ્પષ્ટતા અને દ્વૈધીભાવમાંથી એને મુક્ત કરવા તેણે આ સ્થળેથી ચાલ્યા જવા માટે પોતે અને હેસ્ટરે જે યોજના દોરી હતી તે યાદ કરી અને તેની વીગતો વિશેષ સ્પષ્ટ રીતે ચોક્કસ કરી. આંહીં ન્યૂ ઇંગ્લંડમાં રહે તો તેમને એનાં જંગલોમાં આશરો લેવો પડે એમ હતો અથવા એ સિવાયના અમેરિકાના બીજા કોઈ ભાગમાં જાય તો ગમે તો રેડ ઇન્ડિયનોના કૂબાનો અથવા તો સમુદ્રકિનારે લાંબે લાંબે અંતરે આવી રહેલી યૂરોપિયન લોકોની છૂટી છવાઈ વસાહતોનો આશ્રય લેવો પડે એમ હતો, તેથી એ બન્નેએ મળીને એમ નક્કી કર્યું હતું કે અમેરિકાના કોઈ પણ ભાગમાં રહેવા કરતાં યૂરોપની જૂની દુનિયામાં ચાલ્યા જવું એ જ તેમને માટે વધારે ઈષ્ટ છે, કેમકે ત્યાં પોતાની જાતને છુપાવવાની અને આશ્રયસ્થાન શોધી કાઢવાની આંહીં અમેરિકા કરતાં વિશેષ તક મળે એમ હતું. કારણ કે આંહીં અમેરિકામાં રહેવામાં એક વાંધો તો એ હતો કે પાદરીની તબિયત એવી નાજુક હતી કે આંહીનાં જંગલોમાં વસવું તેને માટે અશક્ય હતું. વળી બીજી વાત એ હતી કે તેની સહજ ગુણસંપત્તિ, તેની સંસ્કારિતા, અને તેનો સમસ્ત ઉછેર અને વિકાસ તેને માટે સંસ્કૃતિ અને સુધારાના ધામરૂપ કોઈ સ્થળે જ તેને યોગ્ય નિવાસસ્થાન અપાવી શકે એમ હતાં, બીજી કોઈ અણઘડ જગાએ જાય તો તેના કુદરતી અને સાંસ્કારિક ગુણોની પૂરતી કદર થાય એવું નહોતું. તેની સ્થિતિ એવી હતી કે જેમ સમાજ વિશેષ કેળવાએલો, ઉચ્ચ પ્રકારનો, અને સંસ્કારી, તેમ આ પુરુષ તેને માટે વિશેષ યોગ્ય થઈ પડે એવો હતો. અને યૂરોપ ચાલ્યા જવાનો એમણે જે નિર્ણય કર્યો તેને એક બીજી વસ્તુનો પણ ટેકો મળ્યો: તે એવી રીતે કે બરાબર એ જ વખતે તાકડે એક વહાણ ત્યાંના બંદરમાં નાંગરેલું પડ્યું હતું. એ વહાણ

જોકે સર્વથા દરિયાઈ બહારવટિયા જેવું તો નહોતું જ, છતાં એ જમાનામાં કેટલાંક શંકાસ્પદ પ્રમાણિકતાવાળાં વહાણો દરિયામાં ભટક્યાં કરતાં હતાં એવું બેજવાબદાર એ વહાણ હતું. આ વહાણ થોડા જ વખત પર સ્પેઈનના મહાસાગરમાંથી આવ્યું હતું અને ત્રણ દિવસમાં પાછું બ્રિસ્ટલ તરફ ઊપડવાનું હતું. આ વહાણના નાખુદા અને ખલાસીઓ સાથે હેસ્ટર પ્રાઈન સ્વેચ્છાથી સૌની સેવા પરિચર્યા કરતી સેવાભગિનીરૂપે પરિચયમાં આવી હતી, એટલે આવા સંજોગોમાં આવશ્યક ગણાય એવી સઘળી ગુપ્તતા જાળવીને કોઈને પણ ખબર ન પડે એવી રીતે બે માણસ અને એક બાળકનો એ વહાણમાં સમાસ કરીને જગા નક્કી કરાવી રાખવાની જવાબદારી એ લઈ શકે એમ હતું.

પાદરીએ, એ વહાણ બરાબર કયે વખતે ઊપડવાનું એ વાત હેસ્ટરને ભારે રસપૂર્વક પૂછી. તે આજથી ચોથે દિવસે ઊપડે એવો સંભવ હતો. 'એ બહુ સરસ'! એમ આ સાંભળીને તે એ વખતે સ્વગત બોલ્યો. હવે એ સમયને રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઈલે આમ શા માટે સરસ ગણ્યો તે વાત ખુલ્લી કરતાં અમને જરા સંકોચ થાય છે. છતાં, વાંચક આગળ કશી વાત છૂપી ન રાખવા ખાતર જણાવીએ કે આજથી ત્રીજે દિવસે તે એક વરણીપ્રવચન આપવાનો હતો. અને એ પ્રસંગ ન્યૂ ઇંગ્લંડના પાદરીના જીવનનો એક પ્રતિષ્ઠાસ્પદ અને ધન્ય પ્રસંગ ગણાય એમ હોવાથી પાદરી તરીકેના વ્યવસાયજીવનનો એ કરતાં વધુ સારો પૂર્ણાહુતિપ્રસંગ કે વિધિ તેને બીજો એકે મળે એમ નહોતો. 'કંઈ નહિ તો લોકો મારે માટે એટલું તો કહેશે' આ આદર્શ નમૂનાદાર પુરુષે મનમાં વિચાર કર્યો, 'કે હું મારું એક પણ સાર્વજનિક કર્તવ્ય વણબજાવ્યું મૂકીને અથવા અધૂરું મૂકીને તો જતો નથી?' આટલું ઊંડું અને સૂક્ષ્મ આત્માવલોકન કરી શકનારો પાદરી પોતાની જાતને આવી પામર રીતે છેતરે એ ખરેખર નવાઈ જેવું લાગે છે. અમારે તેના વિશે ઘણી ખરાબ વાતો કહેવી પડી છે,

અને હજુ પણ ભવિષ્યમાં કદાચ કહેવી પડશે. પણ અમને લાગે છે કે આટલી બધી દયાજનક પામરતાવાળી ખરાબ વસ્તુ તો એક પણ નહોતી. તેના ચારિત્ર્યના સાચા સંગીન તત્ત્વને લાંબા વખતથી કોલી રહેલા સૂક્ષ્મ રોગનો આટલો નાનો છતાં આટલો અચૂક પુરાવો અમે હજુ સુધીમાં એક પણ આપ્યો નહોતો. પણ વસ્તુતઃ કોઈ પણ માણસ અંદર પોતાના આત્મા આગળ એક સ્વરૂપ રાખે, અને બહાર જનસમૂહ આગળ બીજું સ્વરૂપ રાખે, તો આવા દંભને પરિણામે આખરે તેને પોતાનાં આ બે સ્વરૂપોમાંથી કયું ખરેખર સાચું એ સંબંધમાં વ્યામોહ ઉત્પન્ન થયા વગર રહે જ નહિ.

હેસ્ટરને મળીને અત્યારે ઘેર જતી વખતે મિ. ડિમ્સડેઈલની લાગણીઓ એટલી આવેશમાં આવી ગઈ હતી કે તેને પરિણામે એના શરીરમાં તેણે પૂર્વે કદી નહિ અનુભવેલું એવું જોમ આવ્યું, અને એ જોમને લીધે તે શહેર તરફ ઝડપભરી ગતિથી ચાલવા લાગ્યો. નહિ તો આ જંગલની અંદરની કેડી, જંગલ બહારની એની મુસાફરી કરતાં વિશેષ મુશ્કેલીભરી લાગતી હતી, કેમકે જંગલનો રસ્તો ઠેકાણા વગરનો, અસ્તવ્યસ્ત, બહારના રસ્તા કરતાં વિશેષ અણઘડ, કુદરતી સ્થિતિનાં વિઘ્નોથી ભરપૂર, તેમ ઓછા માણસોનો ત્યાં થઈને અવરજવર હોવાથી વિશેષ અવાવરૂ લાગતો હતો. પણ આજે તો જ્યાં જ્યાં પાણી ભરેલા ભાગો આવતા હતા ત્યાં ત્યાં તે ફલંગો મારીને ઓળંગી જતો હતો, ઝાડી જેવું આવતું તો તેની આરપાર પેસીને બહાર નીકળી જતો હતો, પોલાણ આવતું તો તેમાં નીચે ઊતરી જતો હતો, અને આવી રીતે, ટૂંકામાં કહીએ તો એ વનવાટનાં સઘળાં વિઘ્નોને એવા અવિશ્રાન્ત જોમથી એ અત્યારે વટાવી જતો હતો કે એ જોઈને તેને પોતાને આશ્ચર્ય થયું. ફક્ત બે જ દિવસ ઉપર આના આ રસ્તા પર થઈને જતાં તેને કેટલી બધી મહેનત પડેલી, અને કેટલી બધી નબળાઈથી વચ્ચે વચ્ચે વારંવાર શ્વાસ ખાતાં ખાતાં તેને ચાલવું પડયું હતું એ અત્યારે તેને યાદ આવ્યા

વગર રહ્યું નહિ. જેમ જેમ શહેરની નજીક આવતો ગયો, તેમ તેમ રોજના પરિચિત પદાર્થો પણ તેને જુદા જ સ્વરૂપમાં દેખાવા લાગ્યા. એ પદાર્થોને છોડીને પોતે બહારગામ ગયો તે પ્રસંગ ગઇ કાલનો અથવા એક બે દિવસ ઉપરનો નહિ, પણ ઘણા ઘણા દિવસ, અથવા દિવસ નહિ પણ ઘણાં ઘણાં વરસ ઉપરનો હોય એમ તેને અત્યારે લાગ્યું. અલબત્ત, શહેરની એકેએક ગલીના રસ્તા તેના તે હતા, મકાનોની ત્રિકોણાકાર શિખરો વગેરે વિશિષ્ટતાઓ પણ તેની તે હતી, અને જે જે ઘરોમાં નાની પવનચક્કી હોવાનું તેને યાદ હતું ત્યાં ત્યાં તે પવનચક્કીઓ પણ એવી ને એવી હતી; પણ છતાં તેના પર બધું બદલાઈ ગયાની અનિવાર્ય છાપ પડતી હતી. રસ્તામાં જે જે પરિચિતજનો મળ્યાં અને એ નાનકડા શહેરની અંદર જે જે જાણીતી વ્યક્તિઓ હતી તેમની આકૃતિઓ સંબંધમાં પણ તેને એ જ જાતનો અનુભવ થયો. એ બધાં મનુષ્યો આગલા દિવસ કરતાં અત્યારે જરા ય મોટાં ય નહોતાં લાગતાં તેમ નાનાં ય નહોતાં લાગતાં; વૃદ્ધ પુરુષોની દાઢીના વાળ, આગલા દિવસ કરતા જરા ય સફેદ નહોતા થયા, તેમ આગલે દિવસે બેઠું બેઠું ભાંખોડભર ચાલતું બાળક આજે કંઈ ઊભું ઊભું પગે ચાલવા નહોતું લાગ્યું : આમ એ બધી વ્યક્તિઓ પોતે હજુ થોડા જ વખત પહેલાં છેલ્લી નજર નાખેલી તે વ્યક્તિઓ કરતાં કઈ રીતે જુદી પડતી હતી તે વર્ણવવું મુશ્કેલ હતું; અને છતાં પાદરીની ઊંડામાં ઊંડી સમજશક્તિ એ બધામાં કંઈક ફેરફાર થઈ ગયાનું તેને સૂચવી રહી હતી. તેના પોતાના જ દેવળની દીવાલો તળે થઈને તે પસાર થયો ત્યારે પણ તેના ચિત્તમાં એ જ અનુભવ સચોટ રીતે થયો. દેવળના એ મકાનનો દેખાવ અત્યારે તેને એટલો બધો વિલક્ષણ અને છતાં એટલો બધો જૂનો ને પરિચિત લાગ્યો કે મિ. ડિમ્સડેઇલનું મન બે વિકલ્પો વચ્ચે ઝોલાં ખાવા લાગ્યું. તેને થયું કે ગમે તો પોતે આ મકાન અત્યાર સુધી સ્વપ્નપ્રદેશમાં જ જોયું હતું, અથવા તો પછી અત્યારે પોતે એનું જે દર્શન કરી રહ્યો હતો તે કેવળ સ્વપ્નાવસ્થામાં જ કરી રહ્યો હતો. વિવિધરૂપે વ્યક્ત

થઈ રહેલી આ વસ્તુ બાહ્ય પરિસ્થિતિમાં કંઈ પરિવર્તન થયાનું નહોતી સૂચવતી, પણ એ સઘળા પરિચિત પદાર્થોના આ દ્રષ્ટાના આંતર માનસમાં એવું આકસ્મિક અને મહત્ત્વનું પરિવર્તન થયાનુ સૂચવતી હતી, કે ગઈ કાલ અને આજ વચ્ચે ફક્ત એક જ દિવસનો ગાળો પડેલો છતાં તેની ચેતના પર તો એ જાણે વરસોનો લાંબો ગાળો હોય એવી જબરી અસર તેણે કરી હતી. પાદરીની પોતાની ઇચ્છા, હેસ્ટરની ઇચ્છા, અને એ બન્ને જણ વચ્ચેનો વિધિનિર્મિત સંબંધ, એ ત્રણેએ મળીને આ પરિવર્તન સિદ્ધ કર્યું હતું. બાકી શહેરમાં તો એનું એ જ હતું, પણ એ શહેરમાં જે પાદરી જંગલમાં થઈને અત્યારે પાછો ફરતો હતો તે એનો એ નહોતો રહ્યો. એટલે જે માણસો તેને માર્ગમાં રામરામ કરતા હતા તે સૌને એ એમ કહી શકે એમ હતું કે: 'તમે ધારો છો એ પુરુષ હું નથી, એ પુરુષને તો હું પેલા જંગલમાં, તેની એક ગુપ્ત ખોણમાં, શેવાળ વીંટળાએલા એક થડની પડખે, પેલા સોગિયા ઝરાની નજીક મૂકતો આવ્યો છું ! જાઓ, જઈને જુઓ ત્યાં, તમારા પાદરીનો કૃશ દેહ, દૂબળા ગાલ, દુ:ખની કરચલીઓથી ભરેલું ભારેખમ ફીકું કપાળ, એ સઘળું ફેંકી દીધેલા કપડાની પેઠે ત્યાં પડયું છે કે કેમ તેની તપાસ કરો !' આમ કહ્યા છતાં તેના મિત્રોએ તો અલબત્ત તેના આવા શબ્દો છતાં ભારપૂર્વક એમ ને એમ કહ્યા કર્યું હોત કે 'તું જ એ પુરુષ છે!' પણ એમ કહ્યું હોત કે માન્યું હોત તો તેમાં ભૂલ પાદરીની નહિ પણ એમની પોતાની જ થાત.

મિ. ડિમ્સડેઈલ ઘેર પહોંચ્યો એ પહેલાં તેના વિચાર અને ઊર્મિના જગતમાં થએલી ક્રાન્તિનાં તેની અંદર વસી રહેલા આન્તર પુરુષે આ સિવાય બીજાં પણ ચિહ્નો ને પ્રમાણો વ્યકત કર્યાં. ખરી રીતે તો, આ આશ્ચર્યચકિત બની ગએલા અભાગિયા પાદરીના હૃદયમાં જે લાગણીઓ અને ભાવો હવે ઉત્પન્ન થતાં હતાં તે સઘળાનો ખુલાસો, એના એ આન્તર રાજ્યની સમગ્ર વંશાવલી અને સમસ્ત

નીતિશાસ્ત્ર સર્વથા બદલાઈ ગયું હતું એમ માન્યા સિવાય બીજી કોઈ પણ રીતે થઈ શકે એમ હતો જ નહિ. ડગલે ડગલે તેને કોઈ જાણે કંઈક વિચિત્ર, કે દુરાચારી કામ કરવાને ઉશ્કેર્યા કરતું હતું, અને એને એવું ભાન કરાવતું હતું કે એ કામ એકીસાથે અનાયાસે થઈ ગયેલું તેમ સ્વેચ્છાસ્વીકૃત પણ હતું, પોતાની મરજી વિરુદ્ધ થઈ ગયેલું, છતાં એ લાગણીનો વિરોધ કરી રહેલા તત્ત્વ કરતાં કોઈ ઊંડા એવા તત્ત્વ–તેનો આત્મા જ ગણાય એવા તત્ત્વ–માંથી એ ઉદ્‌ભવી ને પ્રસવી રહ્યું હતું. દાખલા તરીકે, રસ્તામાં તેને પોતાના દેવળનો પોતાના હાથ નીચેનો એક પાદરી મળ્યો. એ ભલા સ્વભાવના બુઢ્ઢાએ તેની વૃદ્ધાવસ્થા, તેનું નિષ્કલંક અને પ્રમાણિક ચારિત્ર્ય, અને ધર્મમંદિરની તેની પદવી એ બધાની રૂએ તે બોલાવી શકે એવા પિતાના જેવા હેતે અને વડીલ પુરુષના જેવી છૂટથી તેને બોલાવ્યો; અને છતાં આવા વાત્સલ્યની સાથે પાદરીની સામાજિક પદવીને લીધે તેમ તેના આન્તર ચારિત્ર્યગુણોને લીધે તેને જે માન મળવું જોઈએ તેવો ઊંડો, કોઈ ઈષ્ટદેવ પ્રત્યે દર્શાવીએ તેવો પૂજ્યવૃત્તિભર્યો માનભાવ પણ એ વાત્સલ્યભાવમાં એણે ભેળવ્યો. વૃદ્ધાવસ્થા અને શાણપણનું ગૌરવ, હાથ નીચેના માણસને તેમ સામાજિક દૃષ્ટિએ ઊતરતી પાયરીના માણસને છાજે એવી આજ્ઞાધીનતા ને માનભાવ સાથે કેવા રીતે ભેળવી શકાય, વૃદ્ધ પુરુષ તરીકેનું વાત્સલ્ય ને અધીન પુરુષ તરીકેનો વિનય એ બન્ને પરસ્પર વિરુદ્ધ જેવા ભાવોનું સંયોજન કેવી કુશળતાથી કરી શકાય તેનું આવું સુભગ દૃષ્ટાંત બીજે કયાં યે મળવું મુશ્કેલ છે. પણ રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઈલ અને સફેદ દાઢીવાળા આ ઉમદા મદદનીશ પાદરી વચ્ચે જે બે ત્રણ પળ સુધી વાત થઈ તે દરમિયાન મિ. ડિમ્સડેઈલ પવિત્ર ભોજનના સંબંધમાં પોતાના ચિત્તમાં જે ભારેમાં ભારે અપમાનભરેલા ભાવો ઉત્પન્ન થતા હતા તે બોલી નાખવાની પોતાની પ્રબળ ઇચ્છાને મહામહેનતે અને અસાધારણ આત્મસંયમ વડે જ રોકી શકયો. આવા ભયંકર ભાવો પોતાની જીભડી કયાંક ભસી મારશે, અને જાણે એ જીભડીને

એવા બધા ધર્મવિરોધી ભાવો વ્યક્ત કરવાની પોતે પરવાનગી આપી હોય અને એ ભાવોમાં પોતાની જાણે સંમતિ હોય એમ બતાવશે એ પ્રકારની બીકથી એ ખરેખર કંપવા લાગ્યો અને એનું મોઢું ફીકુંફચ થઈ ગયું. અને હૃદયમાં આટલી બધી બીક હતી છતાં પોતે પોતાની જીભડીએ એવા વિચારો બકી નાખ્યા હોત તો વડીલ પુરુષના જેવો આ સદાચારી મદદનીશ પાદરી પોતાના વડા ધર્મગુરુની એ ધર્મવિમુખતા દેખીને કેવો શરમાઈ કે ડઘાઈ ગયો હોત એ વિચારે તેને જે અટ્ટહાસ્ય કરવાનું મન થયું તે તો મહાજબ્બર પ્રયાસ પછી જ રોકી શકયો.

વળી એ જ જાતનો એક બીજો બનાવ બન્યો. રસ્તા પર થઈને તે ઝપાટાબંધ પસાર થતો હતો એવામાં રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઈલને તેના ધર્મમંડળની એક સૌથી મોટી પ્રૌઢવયની સ્ત્રીનો ભેટો થયો. આ સ્ત્રી બહુ જ ધર્મનિષ્ઠ હતી, તેનું જીવન નમૂનેદાર હતું, તે ગરીબ હતી, વિધવા હતી, એકલી હતી, અને તેનું અંતર પોતાના સદ્દગત પતિ, બાળકો, અને ઘણાં ઘણાં વરસો પરનાં સ્વજનોનાં સંસ્મરણોથી, કબ્રસ્તાન જેમ કબરો પરની સ્મૃતિલેખોવાળી શિલાઓથી ભરપૂર હોય તેટલું બધું ભરપૂર હતું. સામાન્ય સંજોગોમાં આ બધી વસ્તુઓ અત્યંત વિષાદપ્રેરક બની જાય એવી છે, પણ છતાં આ વૃદ્ધ સ્ત્રીનો ધર્મનિષ્ઠ આત્મા તો છેલ્લાં ત્રીસ કરતાં વધુ વરસથી સતત રીતે ધર્મશાસ્ત્રોમાંનાં સત્યોથી પોષાએલો હતો તથા ધર્મશ્રદ્ધામાંથી આશ્વાસન મેળવી રહેલો હતો, એટલે આવી વિષાદપ્રેરક વસ્તુઓ પણ એ ધર્મનિષ્ઠ બાઈના જીવનમાં તો નિર્મળ આનંદપ્રેરક જ બની ગઈ હતી. અને જ્યારથી મિ. ડિમ્સડેઈલના હાથમાં તેના ધર્મજીવનની દેખરેખ રાખવાનું કામ આવ્યું ત્યારથી આ ભલી વૃદ્ધ સ્ત્રીના ઇહજીવનનું મુખ્ય આશ્વાસન—એ આશ્વાસન કેવળ ઇહલોકનું જ નથી પણ સાથે પરલોકમાં પણ સુખ અને શાન્તિપ્રેરક બનવાનું છે એ શ્રદ્ધાએ જ તેને અત્યારે સુખ આપી રહ્યું હતું, એવું એ આશ્વાસન—પોતાના ધર્મગુરુને ગમે તો અકસ્માત અથવા પછી ચાહીને મળવું, અને તેના પ્રિય મુખેથી ઉષ્માભર્યા,

સુવાસથી મહેકતાં, સ્વર્ગીય શાસ્ત્રસત્યોનું દુનિયાદારી વિષયોમાં જડ જેવા બની ગએલા પણ એક ધર્મવિષયમાં ખૂબ ધ્યાન આપતા કાનથી શ્રવણ કરવું અને એ રીતે પોતાના અંતરને પોષણ આપવું ને તાજગી બક્ષવી એ જ હતું. પણ આ પ્રસંગે તો, એ વૃદ્ધ સ્ત્રીના છેક કાન આગળ પોતાના હોઠ આણ્યા ત્યાં સુધી, માનવ આત્માઓનો મહાશત્રુ શયતાન ઇચ્છે તેવી રીતે, કોઈ પણ શાસ્ત્રવાક્ય તેને સ્મરણે ચડયું જ નહિ. તેમ બીજું પણ કોઈ બોધપ્રદ ધર્મવચન યાદ આવ્યું જ નહિ. પણ આત્માની અમરતાની વિરુદ્ધમાં રદિયો ન આપી શકાય એવી જડબાતોડ દલીલવાળું લાગતું એક ટૂંકું માર્મિક વચન જ તેને અત્યારે યાદ આવ્યું અને તે જ એ બાઈના કાનમાં કહેવાનો તેણે વિચાર કર્યો. એ વચન સાંભળવાથી આ બાપડી વૃદ્ધ સ્ત્રીના અંતરમાં જાણે હળાહળ ઝેર રેડાયું હોય એવી રીતે એકદમ મરણતોલ આઘાત પહોંચ્યો હોત. પણ પોતે એ બાઈના કાનમાં ખરેખર શું કહ્યું તેનું પાદરીને કંઈ ભાન ન રહ્યું અને પાછળથી પણ તે કદી સંભારી ન શક્યો. કદાચ પોતે જે કહેવા ધારતો હતો તેમાં સદ્‌ભાગ્યયોગે કંઈ ગોટાળો થઈ ગએલો, એટલે આ ભલી વિધવાને એ વચનમાં કંઈ સ્પષ્ટ સમજ નહિ પડેલી, અથવા તેના ચિત્તમાં એનો અર્થ પોતાને અનુકૂળ હોય એ પ્રકારનો જ થાય એવો પ્રબંધ વિશ્વંભરે કરેલો. એ તો જે હોય તે ખરું, પણ આટલી વાત તો ચોક્કસ છે કે એ સ્ત્રી ગઈ ત્યારે પાદરીએ પાછું વાળીને જોયું તો તેના કરચલીઓ પડેલા ચહેરા પર સ્વર્ગધામના પ્રકાશ જેવો દીપતો કૃતજ્ઞતા અને આનંદાવેશનો ઉલ્લાસ ચમકી રહેલો તેણે દીઠો.

વળી પાછો એક ત્રીજો બનાવ બન્યો. આ વૃદ્ધ સ્ત્રીથી છૂટા પડ્યા પછી તેને પોતાના અનુયાયીવર્ગમાંની સૌથી નાની ઉંમરની એક જુવાન સ્ત્રીનો ભેટો થયો. એ એક અપરિણીત યુવતી હતી, અને પેલા જાગરણની રાત પછીને રવિવારે રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઈલે જે પ્રવચન કરેલું તેની અસરને લીધે ભૌતિક વિલાસવૈભવમાંથી સ્વર્ગીય સુખની

આશા તરફ,—વૈરાગ્યભાવનાને લીધે પોતાનું વાસ્તવ જીવન જેમ જેમ નીરસ બનતું જાય તેમ તેમ વિશેષ ખુશનુમા બનતી જતી, અને તેની આત્યંતિક ઉલ્લાસશૂન્યતાને અંતિમ દીપ્તિથી રસી દેતી એવી આશા તરફ—તેને ટૂંક મુદત પર તાજી જ લઈ જવામાં આવી હતી. સ્વર્ગ-ધામમાં ખીલેલા કમળના જેવી સુંદરતા અને નિર્મળતા તેનામાં લસી રહી હતી. પાદરી સારી પેઠે જાણતો હતો કે તેના નિષ્કલંક પવિત્ર હૃદયના મંદિરમાં ઈષ્ટદેવની મૂર્તિરૂપે પોતે જ બિરાજી રહ્યો હતો, પોતાની એ મૂર્તિની આસપાસ જ અંતરના હિમ જેવા શુભ્ર અને શીતલ પડદા ટાંગી દેવામાં આવ્યા હતા, એટલે પોતાના ધર્મગુરુ પ્રત્યેની એ કુમારિકાની આવી પ્રેમભરી ભક્તિ તેની ધર્મપરાયણતામાં પ્રેમની ઉષ્માનો સંચાર કરતી હતી, અને પ્રેમને ધાર્મિક વિશુદ્ધિનો પટ આપતી હતી. તે દિવસે સાંજે આ બીચારી યુવતીને શયતાન પોતાની માતાની સોડ મૂકાવીને બહાર લઈ આવ્યો, અને મહાભયંકર પ્રલોભનમાં સપડાએલા અથવા—એ કરતાં આપણે એમ જ ન કહીએ ? કે—મહાભયંકર પ્રલોભનથી આકર્ષાઈને પતિત થએલા અને હવે તો જે થવું હોય તે થાય પણ હું તો મારી વાસનાઓને અનુસરીશ એવો મરણિયો ઠરાવ કરી બેઠેલા આ પાદરી સાથે તેનો ભેટો કરાવી દીધો. એ કુમારિકા જેમ જેમ નજીક આવતી ગઈ તેમ તેમ આસુરી સંપત્તિના સરદાર શયતાને પાદરીના કાનમાં મંત્ર ફૂંકીને એ યુવતીના નાજુક મૃદુ-હૃદયમાં દુષ્ટતાનો અર્ક કાઢીને તેની રાઈ સરખી નાનકડી ગોળી બનાવી એ આસુરી બીજ તેના અંતરમાં નાખી દેવા તેને પ્રેર્યો કે જેથી એ નાનકડું વિષબીજ અલ્પસમયમાં અંકુરિત થાય અને યોગ્ય સમયે અનર્થકારી ફળોથી લચી રહે. આ અપરિણીત યુવતીને એ પાદરી પર અપાર વિશ્વાસ હતો, એટલે તેના વિશુદ્ધ આત્મા પર એની ભારે સત્તા ચાલતી હતી, અને પોતાની એ સત્તાનું તેને એટલું સ્પષ્ટ ભાન હતું કે તેના પ્રત્યે ફક્ત એક જ કુદૃષ્ટિ કરીને તેની સમસ્ત નિર્દોષતાને કરમાવી દેવા જેટલી તથા એક વેણ માત્રથી તેના અંતરમાં

નિર્દોષતાવિરોધી ભાવો જગાડવા જેટલી તેને પોતાની તાકાત લાગતી હતી. એટલે આ યુવતીની પાસે થઈને પસાર થતી વખતે તેણે પોતાનો જીનીવાનો ડગલો પોતાના મોં આગળ ખેંચ્યો,—અલબત્ત, આવું બધું કરતાં પહેલાં તેના ચિત્તની શુભ અને અશુભ વૃત્તિઓ વચ્ચે અત્યારસુધી કદી નહિ થએલું એવું દારુણ યુદ્ધ થયું—અને જાણે એ યુવતીને બિલકુલ ઓળખતો જ નહોય એવી રીતે ઝપાટાબંધ આગળ પસાર થઈ ગયો, અને પેલી જુવાન બાળાને બિચારીને તેની જંગલી અસભ્ય વર્તણુકથી ડઘાઈ ગએલી એમ ને એમ ત્યાં પડતી મૂકીને ચાલ્યો ગયો. એ બાપડીએ પોતાના અંતરાત્માની આથી બારીક તપાસ કરી—પણ તેના ગજવા કે તેની થેલીની પેઠે, તેનો અંતરાત્મા તો નાના નાના નિર્દોષ પદાર્થોથી જ ભર્યો હતો—ને પોતાના નહોતા એવા હજારો દોષો કલ્પી લઈને એ બદલ બીચારીએ પોતાના આત્માને ઊધડો લીધો, અને બીજે દિવસે સવારે ઘરકામ કરવા લાગી ત્યારે આગલી રાત્રે ખૂબ રડેલી તેથી તેની આંખો સુજી ગઈ હતી.

આ છેલ્લા પ્રલોભનમાં પોતાને મળેલા વિજયનો ઉત્સવ ઊજવવાનો પાદરીને સમય મળે તે પહેલાં તો, પોતાના છેલ્લા પરાક્રમ કરતાં પણ વિશેષ હાસ્યાસ્પદ અને લગભગ એના જેટલી જ ભયંકર એવી એક બીજી વૃત્તિ પોતાના અંતરમાં ઉદ્‌ભવતી તેણે અનુભવી. એ વૃત્તિ તે એ હતી—અમને કહેતાં પણ શરમ આવે છે—કે પોતે પસાર થતો હતો તે રસ્તા પર ચાલતાં ચાલતાં અધવચ ઊભા રહી ત્યાં રસ્તામાં રમતાં અને હજુ હમણાં જ વાતે વળગેલાં નાનાં પ્યૂરિટન બાળકોના એક સમૂહને બહુ જ ખરાબ અપશબ્દો બોલતાં શીખવવું. પણ એવું કામ તો ધર્મગુરુના ઝભ્ભાને લાંછન લગાડે એવું તેને લાગ્યું, એટલે એ અટકચાળું કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા તો તેને જતી કરવી પડી. પણ ત્યાં સ્પેઈનના મહાસાગરમાંથી આવેલા વહાણના ખલાસીવર્ગમાંનો એક દારૂડિયો ખારવો મળ્યો એટલે અત્યાર સુધીમાં આવી સઘળી દુર્વૃત્તિઓને સંતોપવાનું આટલું મોટું પરાક્રમ કરીને

પોતે જતું કર્યું હતું તો તેના બદલામાં બીચારા ડિમ્સડેલને બીજું કંઈ નહિ તો આ સામગા વાનના હરામી ખારવા સાથે હસ્તધૂનન કરીને, વંઠેલ ખલાસીઓ કરે છે એવી થોડી બીભસ્ત મશ્કરી કરવાનું તથા સુંદર, મજાના, સંગીન, સંતોષકારક ઈશ્વરવિરોધી સોગંદોની ઝડી વરસાવવાનું તેને મન થઈ આવ્યું! અને પોતાની એ ઇચ્છા તેણે પાર ન પાડી તેનું કારણ અત્યારે તે કોઈ ઉચ્ચતર સિદ્ધાન્તને વશ થયો એ કંઈ નહોતું, પણ તેનું કારણ અમુક અંશે તો તેની જન્મ-પ્રાપ્ત સુરુચિ અને એ કરતાં પણ વિશેષ તો પાદરી તરીકે સભ્યતા જાળવવાની સજ્જડ થઈ ગએલી ટેવ એ જ હતું. એ બે વસ્તુએ જ તેને આ કટોકટીને પ્રસંગે અણીશુદ્ધ જવા દીધો.

'આ કોણ મારા અંતરમાં ભરાઈને મને દુષ્ટતા ભણી લલચાવ્યા કરે છે?' આખરે રસ્તા પર થોભી જઈને અને કપાળ પર હાથ કૂટીને પાદરીએ સ્વગત પ્રશ્ન કર્યો. 'આ તે શું મારું કંઈ ફટકી ગયું છે? કે પછી સર્વથા શયતાનના જ હાથમાં ચાલ્યો ગયો છું હું? જંગલમાં જઈને મેં શું તેની સાથે કરારનામું કરી દીધું છે અને એ કરારનામામાં મેં શું મારા લોહીથી સહી કરી આપી છે? અને તેથી શું એ હવે મને, પોતાની અતીવ વિકૃત કલ્પનાને જે કંઈ દુષ્કૃત્યો સૂઝે તે સઘળાં કરીને મારું એ કરારનામું પાળી બતાવવાને આમ બોલાવી રહ્યો છે?'

રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેલ આવી રીતે સ્વગત ચર્ચા કરી રહ્યો હતો અને પોતાના હાથે પોતાનું કપાળ કૂટતો હતો તે ક્ષણે, જાણીતી ડાકણ બાઈ શ્રીમતી હિબિન્સ ત્યાં થઈને પસાર થએલી એમ કહેવાય છે. અત્યારે તેણે મખમલનો મૂલ્યવાન ઝભ્ભો પહેર્યો હતો, માથે ઊંચી જાતની ટોપી પહેરી હતી, અને **સર ટોમસ ઓવરબારીના** ખૂન બદલ આ ભલી બાઈને ફાંસીએ ચડાવવામાં આવી એ પહેલાં તેની એક ખાસ બહેનપણી **આન ટર્નરે** જેની છૂપી બનાવટ તેને શીખવેલી એવી પેલી મશહૂર પીળી ખેળ ચડાવેલો કૉલર

પહેર્યો હતો, એટલે અત્યારે તેનો દેખાવ ભારે દબદબાભર્યો લાગતો હતો. પાદરીના મનમાં ચાલતા વિચારો એ ડાકણ કળી ગએલી કે કેમ તે તો કોણ જાણે, પણ તે ચાલતી ચાલતી એકદમ અટકી ગઈ, તેના ચહેરા પર ખંધાઈભરી દૃષ્ટિ કરી, અને સામાન્ય રીતે પાદરી લોકો સાથે વાતો કરવાનો તેનો રિવાજ નહોતો છતાં લુચ્ચાઈભર્યું સ્મિત કરીને તેની સાથે વાત કરવા લાગી.

'ત્યારે પાદરી મહાશય, આપ જંગલની મુલાકાતે જઈ આવ્યા, ખરું કે?' પોતાની ઊંચી ટોપી તેના ભણી હલાવતાં હલાવતાં આ ડાકણ બાઈએ કહ્યું. 'હવે પછી આપ જવાના હો ત્યારે મને જરા આગળથી ઠીક ઠીક વહેલા ખબર આપવાની આપને વિનતિ છે, એટલે આપની સોબત કરાવતાં મને આનંદ જ નહિ પણ અભિમાન થશે. પહેલેથી બહુ વચન તો હું આપને નથી આપી દેતી, છતાં આપ ઓળખો છો તે પેલા શહેનશાહની પાસેથી કોઈ પણ અપરિચિત ગૃહસ્થને ભારે સરસ આવકાર મેળવી આપવામાં ભલામણ રૂપે કહેલું મારું એકાદું વેણ બહુ અસરકારક નીવડશે.'

'બાનૂસાહેબ, હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક જણાવું છું,' આ બાઈની ઉચ્ચ પદવીને આવશ્યક તેમ પોતાની પણ સંસ્કારિતાને માટે અનિવાર્ય એવો ગંભીર નમ્રભાવ ધારણ કરીને પાદરીએ જવાબ આપ્યો, 'મારા અંતરાત્મા અને શીલના સોગંદ ખાઈને હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે આપના આ શબ્દો સાંભળીને એના અર્થ બાબતમાં હું ભારે ગૂંચવાડામાં પડ્યો છું. હું કંઈ જંગલમાં કોઈ શહેનશાહને શોધવા ગયો નહોતો, તેમ ભવિષ્યમાં પણ કોઈ દહાડો એવા કોઈ પુરુષની મહેરબાની મેળવવા માટે હું મુલાકાત લેવા ધારતો નથી. ત્યાં જવાનો મારો હેતુ તો કેવળ મારા ધર્મનિષ્ઠ મિત્ર આચાર્ય ઈલિયટને અભિનંદન આપવાનો અને ખ્રિસ્તેતર લોકમાંથી જે અનેક આત્માઓને એ આપણા ધર્મમાં આણી શકેલ છે તે બાબત તેની સાથે રહીને આનંદ માણવાનો જ હતો.'

'હા-હા-હા,' હજુ પણ પાદરી તરફ પોતાની માથા પરની ઊંચી ટોપી હલાવતી હલાવતી એ ડાકણ બાઈ ખીખી કરીને હસવા લાગી. 'ઠીક ! ઠીક ! એ તો ધોળે દિવસે તો એમ જ કહેવું જોઈએ ને આપણે ? તમે તો કોઈ બરાબર પાવરધા રીઢા માણસની પેઠે ચાલાકીથી નભાવો છો તમારો વેશ; પણ મધરાતને સમે જંગલમાં આપણે બન્ને એકઠા થશું ત્યાં આપણે જુદી જ વાતો કરશું હો !'

આમ બોલીને તે પોતાની વૃદ્ધ કાયાને દમામભેર દેખાડતી ચાલતી થઈ, પણ આગળ ચાલતાં ચાલતાં વચ્ચે ફરી ફરીને પાછું વાળી જોઈને જાણે પોતાને તેની સાથે કોઈ જૂનો ગુપ્ત સંબંધ હોય અને એવો સંબંધ જાણે વ્યક્ત કરવા માગતી હોય એવી રીતે તેણે પાદરી સામે જોઈને સ્મિત કર્યું.

'આ પાળી બેગવાળી અને મખમલના ઝભ્ભામાં સજ્જ થએલી ડોકરીએ લોકો કહે છે તે સાચું હોય તો જેને પોતાના રાજા અને માલિક તરીકે સ્વીકારેલ છે.' પાદરીએ મનમાં વિચાર કર્યો, 'એ શયતાનને શું હું મારી જાત વેચી આવ્યો છું, ત્યારે ?'

અભાગિયો પાદરી ! તે લગભગ સોદો કરી આવ્યો જ હતો. સુખનાં સમણાંથી લલચાઈને પોતે જેને ભયંકર પાપ સમજતો હતો તેને, અગાઉ કોઈ દહાડો નહિ ને આજે સ્પષ્ટ વિચાર ને ઈરાદાપૂર્વક તે વશ થઈ ગયો હતો ! અને એ ભયંકર પાપનું ચેપી ઝેર તેના સમસ્ત નીતિદેહની રગેરગમાં આમ ઝપાટાબંધ પસરી ગયું હતું. એ ઝેરે તેની સઘળી શુભ વૃત્તિઓને જડ બનાવી દીધી હતી અને સઘળી દુર્વૃત્તિઓના સમસ્ત ઝુંડને સચેત બનાવી દીધું હતું. ધિક્કાર, કડવાશ, કારણ વગરનો ખાર, અનિષ્ટ કરવાની અકારણ ઈચ્છા, અને જગતમાં જે કંઈ શુભ અને પવિત્ર હોય તેનો ઉપહાસ આ બધી દુર્વૃત્તિઓ, તે એ બધાથી ડરતો હતો અને દબકી ગયો હતો છતાં, તેને લલચાવીને અવળે માર્ગે લઈ જવા તેના અંતરમાં સચેત બની ગઈ હતી. અને શ્રીમતી હિબ્બિન્સ સાથે તેને ભેટો થયાની

વાત જો સાચી હોય તો તે, દુરાચારી મનુષ્યો સાથે તેમ આસુરી સત્ત્વોની દુનિયા સાથે તેનો કેટલો બધો સમભાવ અને બંધુભાવ રહેલો હતો તે જ બતાવી આપતો હતો.

દરમિયાન તે કબ્રસ્તાનની કોર પર આવેલા પોતાના મકાનમાં આવી પહોંચ્યો અને ઉતાવળે ઉતાવળે તેનાં પગથિયાં ચડીને પોતાના અભ્યાસખંડનો તેણે આશરો લીધો. રસ્તા પર થઈને પસાર થતી વખતે જે વિચિત્ર અને દુષ્ટ તરંગો તેના મનમાં આવ્યા કરતા હતા તેમાંનો એક પણ જગતના લોકો સમક્ષ પ્રકટ થયા પહેલાં પોતે આ આશ્રયસ્થાનમાં પહોંચી ગયો તેથી પાદરીને આનંદ થયો. પોતાના પરિચિત ખંડમાં દાખલ થઈ પોતાની આજૂબાજૂ તેણે એની અંદરનાં પુસ્તકો, બારીઓ, ચૂલો, અને દીવાલ પર લગાવેલા ચિત્રમય પડદા વગેરે પર નજર નાખી તો જંગલની બીણમાંથી નીકળીને શહેરમાં પેઠો ત્યાં સુધીમાં અને પછી શહેરના રસ્તા પર પણ બધું બદલાઈ ગયાનો જે અનુભવ તેને થએલો તે જ અનુભવ આંહીં આ સઘળું જોતાં પણ તેને થયો. આ ખંડમાં બેસીને તેણે વાચન તેમ લેખન કરેલું, આંહીં જ તેણે ઉપવાસ અને જાગરણ કરેલાં, અને અર્ધમૃત જેવી દશામાં આ ખંડમાંથી જ તે બહાર નીકળેલા, આંહીં જ તેણે ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો, અને આંહીં જ સેંકડો યાતનાઓ તેણે સહન કરેલી! મૂસા અને બીજા પયગંબરોના સદુપદેશોથી ભરેલું અને એ બધાની પાછળ ઈશ્વરના અવાજથી વ્યાપ્ત એવું મધુર પુરાણી હીબ્રુ ભાષામાં લખાએલું તેનું 'બાઈબલ' પણ એ ખંડમાં પોતાને રોજને સ્થાને પડયું હતું. વળી ટેબલ પર શાહી ખરડાએલી કલમની પડખે તેનો અપૂર્ણ પ્રવચનલેખ પણ, બે દિવસ પર પોતે એ લખતો હતો ત્યારે લખતાં લખતાં વિચારો ખૂટી પડતાં, શરૂ કરેલું વાક્ય પણ પૂરું થતાં પહેલાં અધવચથી અટકી પડેલો પડયો હતો. તેને ખબર હતી કે પોતાના ખંડમાંની આ બધી વસ્તુઓનો કર્તા કે ભોક્તા રૂપે અનુભવ કરનાર પુરુષ

બીજો કોઈ નહિ પણ પોતે જ, કૃશ કાયા અને ફીકા ગાલવાળો પાદરી પોતે જ હતો, અને એ વરણીપ્રવચન પણ બીજા કોઈએ નહિ પણ પોતે જ આટલે સુધી લખ્યું હતું ! છતાં અત્યારે તે આ બધા પદાર્થોની કેવળ અલગ હોય એવી રીતે જુદો થઈને ઊભો રહ્યો, અને પોતાના પૂર્વ સ્વરૂપને તિરસ્કાર, દયા, અને અર્ધઈર્ષ્યાભરી કુતૂહલવૃત્તિથી જોઈ રહ્યો. પોતાનું એ પૂર્વસ્વરૂપ હવે અત્યારે અદૃશ્ય થઈ ગયું હતું, તેને સ્થાને જંગલમાંથી આજે કોઈ બીજો જ પુરુષ પાછો ફર્યો હતો. એ પુરુષ પોતાના પૂર્વસ્વરૂપ કરતાં વિશેષ ડાહ્યો હતો તેમ એ ભલું ભોળું પૂર્વસ્વરૂપ કદી પણ પ્રાપ્ત ન કરી શકે એવું અકળ રહસ્યોનું જ્ઞાન ધરાવતો હતો. હા, નવું જ્ઞાન તો તેને મળ્યું હતું, પણ કેવું કડવું અળખામણું લાગે એવું એ જ્ઞાન હતું !

આવા વિચારમાં તલ્લીન બનીને બેઠો હતો એવામાં એ અભ્યાસ-ખંડના દ્વાર પર ટકોરો થયો, એટલે પાદરીએ 'આવો !' એમ કહ્યું, પણ એ કહેતી વખતે કોઈ દુષ્ટ સત્ત્વ કદાચ એ આવકારના જવાબમાં પોતાને જોવા મળશે એવો ખ્યાલ તેના મગજમાં છેક જ નહોતો આવ્યો એવું નહોતું. અને જોયું તો તેનો એ ખ્યાલ ખરેખર સાચો પડ્યો ! ટકોરો કરીને અભ્યાસખંડમાં દાખલ થનાર બીજું કોઈ નહિ પણ રોજર ચિલિંજવર્થ પોતે જ હતો. એને જોઈને પાદરી અવાક્ બની ગયો તેમ પૂણી જેવો ધોળો થઈ ગયો, અને એક હાથ હીબ્રુ શાસ્ત્રગ્રંથ પર તથા બીજો હાથ પોતાની છાતી પર રાખીને સ્તબ્ધ દશામાં ઊભો રહ્યો.

'આપ ઘેર પધાર્યા તો આવકાર આપું છું આપને, ગુરુમહાશય,' વૈદે કહ્યું. 'કેમ, એ ભગવત્પરાયણ આચાર્ય ઇલિયટ મજામાં છે ને ? પણ સાહેબ, જંગલની અંદર થઈને આપે કરેલી મુસાફરી આપને બહુ આકરી નીવડી લાગે છે, કેમકે આપનો ચહેરો ફીકો પડી ગયો દેખાય છે. આપને તો પાછું વરણીપ્રવચન આપવાનું છે, તો એ પ્રવચન આપવા માટે જે ઉત્સાહ અને શક્તિ જોઈશે તે લાવવા માટે આપને મારી દવાની જરૂર નહિ પડે ?'

'ના ના, મને નથી લાગતું જરૂર પડે,' રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઈલે જવાબ આપ્યો, 'આટલા લાંબા વખત સુધી મારા અભ્યાસખંડમાં ગોંધાઈ રહ્યા પછી ઘણે દિવસે બહાર નીકળી શક્યો તેથી આ મુસાફરી, પેલા પવિત્ર આચાર્યનાં દર્શન, અને તેમની પાસે જતાં આવતાં માર્ગમાં જે ખુલ્લી તાજી હવા મને મળી એ બધાએ તો ઊલટો મને પુષ્કળ લાભ કર્યો છે. એટલે ભલા વૈદરાજ, આપની દવા જોકે બહુ સરસ છે, અને આપ પૂરેપૂરા મિત્રભાવથી તે આપો છો, છતાં હવે મને આપની દવાની જરૂર હોય એવું લાગતું નથી.'

આ બધો વખત રોજર ચિલિંજવર્થ, વૈદ પોતાના દરદી તરફ જુએ એવી ગંભીર અને બારીક નજરે પાદરીને જોઈ રહ્યો હતો. પણ આ બધા બહારના દેખાવ છતાં પાદરીને તો લગભગ ખાતરી થઈ ચૂકી કે પોતાને હેસ્ટર પ્રાઈન સાથે જે મુલાકાત થએલી એ વાત આ ડોસો જાણી ગયો છે, અથવા ખરેખર જાણી ગયો ન હોય તોપણ એ બાબત તેને ચોક્કસ પાકો વહેમ તો આવ્યો જ છે. વળી અત્યારનાં પાદરીનાં વચનો ઉપરથી વૈદ પણ સમજી ગયો કે તે હવે પોતાને પહેલાની માફક તેનો વિશ્વાસુ મિત્ર નથી ગણતો, પણ ઊલટો કટ્ટામાં કટ્ટો શત્રુ જ તે હવે પોતાને માને છે. હવે પોતાને આટલી બધી બાતમી મળી તો કંઈ નહિ તો તેમાંનો અમુક ભાગ પ્રકટ કરવો જોઈએ એ સ્વાભાવિક હતું. છતાં વસ્તુઓને શબ્દાકાર ધારણ કરતાં કેટલી બધી વાર લાગે છે, અને અમુક વિષય નથી જ છેડવો એવો નિશ્ચય કરીને બેઠેલા બે માણસો, વાત કરતાં કરતાં એ વિષયની લગોલગ આવી ગયા છતાં તેને છેડ્યા વગર કેવાં એ વિષયની દિશામાંથી પાછા ફરી જાય છે એ હકીકત આપણે વિચાર કરીએ તો ખરેખર આશ્ચર્યજનક લાગે એવી છે. એટલે રોજર ચિલિંજવર્થ તેની ને પોતાની વચ્ચે જે સાચો સંબંધ પ્રવર્તી રહ્યો હતો તેનો ખુલ્લા શબ્દોમાં સ્પર્શ કરશે એવી ધાસ્તી રાખવા જેવું પાદરીને તો કંઈ લાગ્યું નહોતું. છતાં

આ વૈદ, પોતાની અકળ ભેદભરી રીતે એ ગુપ્ત વસ્તુ ભણી ગયા વિના રહ્યો નહિ.

'આપ મારી અદ્દના આવડતનો આજની રાત ઉપયોગ કરો તો સારું નહિ?' તેણે કહ્યું. 'ખરેખર આ વરણીપ્રવચનના પ્રસંગ માટે આપના શરીર મનમાં પૂરતા બળ અને જોમનો સંચાર કરવાને માટે મારાથી બને તેટલું બધું મારે કરવું જોઈએ એમ મને લાગે છે. એ પ્રસંગે લોકો આપની પાસેથી ભારે આશા રાખી રહ્યાં છે, કેમકે એમને દહેશત છે કે બીજી સાલ આવે એ પહેલાં તો પોતાના ધર્મગુરુ કદાચ ચાલ્યા ગયા હશે.'

'હા, અન્ય લોકમાં ચાલ્યો જ ગયો હોઈશ,' પાદરીએ **ભગવાને** ધાર્યું હોય તે ભલે થાય એવા ધર્મભાવ અને શ્રદ્ધાભાવભરી ઈશ્વરાધીનતાથી ઉત્તર આપ્યો. '**ભગવાનને** પ્રાર્થના છે કે એ અન્ય લોક તો આંહીં કરતાં વિશેષ સુખપ્રદ નીવડે; કેમકે, ખરેખર, આવતી સાલની મોસમમાં મારો અનુયાયીવર્ગ મને આંહીં દેખે એવો સંભવ મને મુદ્દલ લાગતો નથી. પણ આપની દવાની બાબતમાં તો, ભલા સાહેબ, મારી અત્યારની શરીરાવસ્થામાં મને તેની બિલકુલ જરૂર નથી.'

'એ સાંભળીને મને આનંદ થાય છે,' વૈદે જવાબ આપ્યો. 'એનો અર્થ કદાચ એ હોય કે આટલો બધો વખત જરા ય અસર નહિ કરી શકેલી મારી દવાએ હવે બરાબર અસર કરવા માંડી છે. એટલે આપનો રોગ જો પૂરેપૂરો નાબૂદ કરી શકું તો ખરેખર હું મારી જાતને ભાગ્યશાળી જ માનું, અને ન્યૂઇંગ્લંડના લોકોના કૃતજ્ઞતાભાવને માટે પણ તો હું લાયક ઠરું!'

'મિત્ર, તમે મારી આટલી બધી કાળજી રાખો છો એ બદલ તમારો હું અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું,' રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઈલે ગંભીર સ્મિત કરીને કહ્યું. 'તમારો હું આભાર માનું છું, અને તમારી આ બધી સેવાનો બદલો કેવળ મારી પ્રાર્થનાઓથી જ આપી શકું એમ છું.'

'સાધુજનની પ્રાર્થના જેવો મૂલ્યવાન બદલો બીજો એકે નથી!' રજા લેતાં લેતાં બુઢ્ઢા રોજર ચિલિંગવર્થે કહ્યું. 'અભિનવ જેરુસલેમમાં ચાલતી ખરી સોનામહોર તે એ જ છે, કેમકે તેના પર જ રાજાધિરાજની મહોરછાપ લાગેલી હોય છે.'

એકલો પડ્યો એટલે પાદરીએ નોકરને બોલાવી ભોજન મગાવ્યું, અને તે આવી પહોંચતાં તેના ઉપર ભારે સપાટો ચલાવ્યો. પછી વરણીપ્રવચનનાં અત્યાર સુધીમાં લખાએલાં પાનાં દેવતામાં નાખી દઈને તે તરત જ બીજું નવેસરથી લખવા બેઠો, અને એ પ્રવચન તેણે વિચાર અને ભાવના એવા વેગવાન જુસ્સાથી લખવા માંડયું કે પોતે અત્યારે દૈવી પ્રેરણા પામ્યો હોય એવું તેને લાગવા માંડયું, અને ભગવાન પોતાના જેવી ગંદી મલિન વાંસળી મારફતે પોતાના ભવ્ય ગંભીર સંદેશનું સંગીત સુણાવવું કેમ યોગ્ય ગણતો હશે એ વિશે તેને મનમાં આશ્ચર્ય થયું. છતાં, એ ગૂઢ પ્રશ્નને તો સદાને માટે અનુત્તર જ રહેવા દઈને અથવા તેનો ઉત્તર મળવાનો જ હોય તો પોતાની મેળાએ જ્યારે મળવાનો હોય ત્યારે ભલે મળે એમ એ ગૂઢ પ્રશ્નને પડતો મેલીને, તે પોતાનું લેખનકાર્ય ભારે ઝડપ અને આનંદાવેશ સાથે આગળ ને આગળ ધપાવવા લાગ્યો.

આમ લખતાં લખતાં રાત જાણે કોઈ પંખાળી ઊડતી ઘોડી હોય, અને પોતે જાણે તેના પર સવાર થઈને ઊડી રહ્યો હોય એવી રીતે રાત્રિ એકદમ પસાર થઈ ગઈ; મળસકું થયું; ઉષા શરમની સુરખીથી છવાએલે મુખે પડદામાં ડોકિયું કરતી આવી; અને આખરે સૂર્યોદય થયો. તેથી સૂર્યે પોતાનું એક સોનેરી કિરણ પાદરીના અભ્યાસખંડમાં ફેંકયું, એટલે પાદરી તેને અંજાઈ ગએલી આંખે જોઈ રહ્યો. આ રીતે સૂર્યપ્રકાશ પોતાના ખંડમાં ચમકવા લાગ્યો એ વખતે તો તે આગલી રાતે આસન વાળી બેઠો હતો ત્યાં ને ત્યાં જ હજુ બેઠો હતો, તેની કલમ પણ હજુ તેના હાથમાં ચાલી રહી હતી, અને આખા રાતમાં પ્રવચનનાં પાનાંનાં પાનાં ભરેલો વિશાળ અમાપ પ્રદેશ વટાવીને તે અત્યારે આંહીં આંગળાંમાં કલમ ઝાલીને બેઠેલો માલૂમ પડતો હતો.

ઉત્સવ

સૂબાને પોતાનું અધિકારપદ લોકોને હાથે મળવાનું હતું તે દિવસે હેસ્ટર **પ્રાઇન** અને નાનકડી **પર્લ** સવારમાં બરાબર વખતસર બજારમાં આવી પહોંચ્યાં. બજાર આખી કારીગરો અને શહેરનાં બીજાં વસવાયાં વગેરે લોકવરણની મોટી સંખ્યાથી ભરાઈ ગઈ હતી. આ લોકવરણના માણસોમાં હરણની ચામડી પહેરીને આવેલી કેટલીક અણઘડ આકૃતિઓ પણ દેખાતી હતી, અને એમનો એ પોશાક બતાવી આપતો હતો કે વસાહતની એ નાનકડી રાજધાનીની આસપાસ આવી રહેલાં જંગલોની વચ્ચે આવેલાં થાણાંમાં એ માણસો રહેતા હતા. છેલ્લાં સાતે વરસોના આવા સઘળા પ્રસંગોની પેઠે આજના સાર્વજનિક ઉત્સવદિને પણ હેસ્ટરે તો ભૂખરા રંગનાં બરછટ કપડાં જ પહેર્યાં હતાં. એનાં કપડાંનો ભૂખરો રંગ જ નહિ પણ તેની સિલાઈની ઢબ પણ એની કાયાને લોકોની નજર આગળથી લુપ્ત કરી દે એવી હતી; પણ બીજી બાજૂથી એનો હિંગળોકિયો અક્ષર એને આ સાંજના જેવા ધૂંધળા અસ્પષ્ટ વાતાવરણમાંથી બહાર ખેંચી લાવતો હતો અને પોતાના સ્વકીય ચમકારથી એનું વિશિષ્ટ નૈતિક સ્વરૂપ પ્રકટ કરી દેતો હતો. નગરજનોને દીર્ઘકાળથી પરિચિત બની ગએલો એનો ચહેરો અત્યારે પણ લોકો એનામાં રોજ રોજ જોવાને ટેવાઈ ગયા હતા એવી આરસ તુલ્ય શાન્તિ વ્યક્ત કરી રહ્યો હતો. એ શાન્તિ એણે કોઈ વેશ ધારણ

કર્યો હોય એવી અથવા તો કોઈ મૃત સ્ત્રીના ચહેરાની જડ શાન્તિ જેવી હતી. એનો ચહેરો મૃત સ્ત્રીના ચહેરા સાથે સરખાવવાનું કારણ એ કે જગતના લોકો પર હેસ્ટરને કશી સહાનુભૂતિનો અધિકાર રહ્યો નહોતો, અને જે જગતની સાથે એ હજુ સંબંધ રાખી રહેલી જણાતી હતી તે જગતમાંથી એ ક્યારની બહિષ્કૃત થઈને ચાલી ગઈ હતી, એટલે એ રીતે જોતાં હેસ્ટર જગતદૃષ્ટિએ તો ખરેખર મરી જ ગઈ હતી.

કદાચ એમ હોય, કે અગાઉ કદી નહિ જોવામાં આવેલો એવો ભાવ એના ચહેરા પર ફરકી રહ્યો હતો. પણ એ ભાવ કોઈ કળી જાય એટલો બધો સ્પષ્ટ કે તીવ્ર નહોતો; પછી કોઈ અસાધારણ શક્તિવાળો નિરીક્ષક પ્રથમ એના હૃદયના વિચારો કોઈ રીતે જાણી ગયો હોય, અને એ વિચારોને અનુરૂપ ભાવો એની મુખમુદ્રા અને ચેષ્ટામાં પ્રદર્શિત થઈ રહેલ છે કે કેમ તેની બારીક તપાસ કરે અને એ તપાસને પરિણામે એ ભાવ એના ચહેરામાં જોઈ શકે તો જુદી વાત. એના માનસજગતના આવા નિરીક્ષકને પોતાના એ નિરીક્ષણને પરિણામે એવો ખ્યાલ આવ્યો હોત કે લોકસમૂહની તીણી સોંસરી વીંધી નાખતી દૃષ્ટિને દુઃખભર્યાં સાત સાત વરસોના લાંબા ગાળા સુધી એક અનિવાર્ય અગત્ય રૂપે, પ્રાયશ્ચિત્ત અને તપરૂપે, અને કપરા ધર્મપાલનરૂપે વેઠયા પછી અત્યાર સુધીની પોતાની સઘળી યાતના અને વેદનાને એક પ્રકારના વિજયના રૂપમાં ફેરવી નાખવા માટે આજે આ છેલ્લી વાર એ તે અક્ષર સ્વેચ્છાપૂર્વક અને કશા સંકોચ વગર ખુલી રીતે સ્વીકારી રહી હતી. 'આ હિંગળોકિયા અક્ષરને અને તેને ધારણ કરનારી સ્ત્રીને તમે હવે આ છેલવેલી જોઈ લ્યો!' લોકોના જુલમનો ભોગ બની ગએલી અને તેમની માન્યતા પ્રમાણે તેમના જીવનભરના દાસ્યની સજા પામેલી આ સ્ત્રી અત્યારે તેમને એવું કંઈક કહે એવું હતું. 'હવે થોડી જ વાર છે, પછી તમારી સત્તા એના પર ચાલશે નહિ! થોડા કલાક ગયા એટલે અકળ અતલ મહાસાગર તમે એના હૈયા પર ધીકતી સઘડી રૂપે સદાની ચોંટાડી રાખેલી આ નિશાનીને ગળી જઈ સદાને માટે લુપ્ત

કરી દેશે!' અને આમ પોતાના જીવન સાથે જડી દીધેલી આ વેદના-માંથી પોતે મુક્ત થવાની અણી પર હતી તે જ ક્ષણે હેસ્ટરના દિલમાં એક પ્રકારનો ઉદ્વેગ ઉત્પન્ન થએલો એમ ધારીએ તો માનવસ્વભાવમાં અશક્ય એવી કોઈ વિસંગતિ એની પ્રકૃતિમાં રહેલી હતી એમ માનવાનું કારણ નથી. પોતાના સ્ત્રીજીવનનાં લગભગ સઘળાં વરસોને જેનો સતત પટ મળ્યા કર્યો હતો એવા આ સઘળા કટુ અનુભવરૂપી કરિયાતા અને એળિયાનો એક છેલ્લો મોટો કટોરો એક શ્વાસે ગટગટાવી જવાની એને અદમ્ય ઇચ્છા થઈ આવે તો એમાં નવાઈ જેવું લાગે છે? આટઆટલાં વરસો સુધી પોતાની ક્ષુધાને ઉત્તેજિત કરવાને માટે પ્રબળ અસર કર-નારા કડવા ઉકાળાના રગડા પીધા પછી હવે જે જીવનનો શરાબ નક-શીદાર કનકના કટોરામાં એના હોઠ આગળ મંડાવાનો હતો તે ખરેખર ખૂબ સ્વાદિષ્ટ, ઉલ્લાસપ્રેરક, અને ઉમદા પ્રકારનો હોવો જોઈએ, કેમકે નહિ તો પછી એ રગડાઓ પછી જો સાધારણ લિજ્જત વગરનો દારૂ જ એને પીવાને મળે તો તો એક પ્રકારની ઉદાસીનતા અને કંટાળાની લાગણી જ એના ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થાય.

પર્લને આજે પૂર બહારમાં શણગારવામાં આવી હતી. આ સૌન્દર્ય અને શણગારથી ચમકતી કલ્પનામૂર્તિ જેવી બાળકી પેલાં ભૂખરાં સોગિયાં કપડાં ધારણ કરનારી આકૃતિથી આ જગતમાં અવતરી હોય એ વાત માનવી મુશ્કેલ હતી; અથવા તો આ બાળકના વસ્ત્રાલંકારની આવી સુંદર યોજના કરનારી કલ્પના—એકી સાથે ભભકદાર અને બારીક એવી કલ્પના—તે જ હેસ્ટરના સાદા ઝભ્ભાને સ્પષ્ટ વિશિષ્ટતા આપે એવું ભરતકામ કરનારી પણ કલ્પના હતી—એ બન્ને કલ્પનાશક્તિનું ઉદ્ગમસ્થાન એક જ હતું—એમ માનવું પણ મુશ્કેલ હતું. નાનકડી પર્લને આ પોશાક એટલો બધો ભળી જતો હતો કે એ પોશાક તેના આંતર શીલના કેવળ અનિવાર્ય વિકાસરૂપ કે આવિષ્કરણરૂપ જ લાગતો હતો, અને પતંગિયાની પાંખના ચમકદાર રંગવૈવિધ્યને જેમ એ પાંખથી છૂટું પાડી શકાય નહિ અથવા દેદીપ્યમાન પુષ્પપાંખડીની

રંગભરી ઝમકને જેમ એ પાંખડીથી છૂટી પાડી શકાય નહિ, તેમ આ ભભકદાર પોશાકને પણ પર્લના ગુણસ્વભાવથી છૂટો પાડી શકાય નહિ એટલો બધો તે એની સાથે એકરૂપ બની ગયો હતો. વિશેષમાં વળી, આજના મહત્ત્વના દિને એ છોકરીના ચિત્તમાં એક પ્રકારની અસ્વસ્થતા અને વ્યગ્રતા પણ જોવામાં આવતી હતી, અને તે અસ્વસ્થતા ને વ્યગ્રતા કોઈએ પોતાની છાતી પર તેજસ્વી હીરો ધારણ કર્યો હોય, અને શ્વાસોચ્છ્વાસ લેતાં એ છાતી ઊંચી નીચી થવાથી ઝબકારા મારી રહ્યો હોય તેના એ ઝબકાર જેવી જ લાગતી હતી. બાળકોને પોતાનાં અતિનિકટનાં સંબંધીઓનાં સુખદુ:ખો કે મંથનો પ્રત્યે હંમેશાં સહાનુભૂતિ હોય છે; પોતાના કૌટુંબિક વાતાવરણમાં કંઈ પણ આફ્ત આવવાની હોય, ખળભળાટ થવાનો હોય, અથવા ક્રાંતિ થવાની હોય, તો તે સઘળાનું એમને જાણે કે ભાન હોય છે અને તેથી પર્લ, પોતાની માતાની છાતી પર ધારણ કરેલા રત્નરૂપ જ હતી એવી આ પર્લ, પણ હેસ્ટરના કપાળ પરની આરસપહાણ જેવી ભાવશૂન્યતા ઉપરથી કોઈ પણ કળી શકે નહિ એવી ઊર્મિઓને–રે ઉદાસીનતાના પડ નીચે ઊકળી રહેલા એના આંતર લાવારસને–પોતાના ઉલ્લાસમય નૃત્યથી જ જાણે કે પ્રકટ કરી દેતી હતી.

ઉલ્લાસના ઊભરાને લીધે એ બાળકી પોતાની માતાની પડખે ચાલતી હોય એમ નહોતું લાગતું, પણ જાણે કોઈ પક્ષીની પેઠે અદ્ધર ઊડતી હોય કે ઠેકતી હોય એવી તેની અત્યારની ગતિ હતી. વારે વારે તે અર્થશૂન્ય અને વીંધી નાખે તેવી ચીસો પાડીને ગીતો ગાવા મંડી પડતી હતી. જ્યારે માદીકરી બજારમાં આવી પહોંચ્યાં, ત્યારે એ સ્થળને ચેતન ને તરવરાટથી ભરપૂર બનાવી દેનારી ધાંધલ ને ધમાલ જોઈને એ છોકરી વળી પહેલાં કરતાં પણ વિશેષ ઉલ્લાસમાં આવી ગઈ, અને વિશેષ ચંચળ બની ગઈ. કેમકે સાધારણ રીતે આ જગા સહેરની પ્રવૃત્તિના મધ્યસ્થ ધામ જેવી ધાંધલભરી ન હોતી, પણ કોઈ ગામડાના ચોરાની આગળ લીલોતરી છવાએલું એકાન્ત વિશાળ ચોગાન

હોય એવી નિર્જન જ સામાન્ય દિવસોએ આ જગા લાગતી હતી.

'કેમ શું છે આ બધું, બા?' તે બોલી ઊઠી. 'આજે બધા લોકો પોતપોતાનું કામ છોડીને કેમ આંહીં આવ્યા છે? આજનો દિવસ તે શું આખી દુનિયાને રમવાનો દિવસ છે? જો ત્યાં પેલો લુહાર રહ્યો! તેણે પોતાનો કાળો મેલો ચહેરો ધોઈને સાફ કર્યો છે, અને રવિવારે પહેરવાનાં કપડાં પહેરીને, જાણે કોઈ માયાળુ માણસ આવીને લહેર કેમ કરવી તે શીખવે તો ખુશીથી લહેર ઉડાવવાને તૈયાર થઈને ઊભો હોય એવો લાગે છે! અને પણે બુઢ્ઢો જેલર બ્રેકેટ મને દેખીને મોં મરકાવતો ઊભો છે. શું કામ એમ કરતો હશે એ?'

'તું છેક નાનું બચ્ચું હતી ને, એ વખત એમને યાદ આવે છે તેથી એમ કરે છે,' હેસ્ટરે જવાબ આપ્યો.

'તોય મને જોઈને એણે માથું હલાવવાનું નથી કે મોં પણ મરકાવવાનું નથી, હા! એ કાળો, બિહામણો, કદરૂપો બુઢ્ઢો શું સમજતો હશે એના મનમાં?' પર્લે કહ્યું, 'એને માથું હલાવવું હોય તો તારી સામે જોઈને હલાવે, કેમકે તેં ભૂખરાં રંગનાં કપડાં પહેર્યાં છે અને ઉપર કિરમજિયો અક્ષર ચોટાડયો છે. પણ જો, જો, બા, કેટલા બધા નવા નવા માણસોના ચહેરા દેખાય છે આંહીં! અને વળી એમાં રેડ ઇન્ડિયનો પણ છે, તેમ ખલાસીઓ પણ છે! આંહીં બજારમાં એ બધા શું કરવા આવ્યા છે?'

'આંહીં થઈને એક સરઘસ નીકળવાનું છે, તેની વાટ જોતાં એ લોકો આંહીં ઊભાં છે,' હેસ્ટરે કહ્યું, 'કેમકે આંહીં થઈને સૂબા સાહેબ ને ન્યાયાધીશ સાહેબ નીકળવાના છે, અને સાથે બીજા પણ બધા મોટા મોટા ને સારા સારા માણસો. આગળ સિપાઈઓ અને બેન્ડવાજાં ચાલતાં હોય એવી રીતે સરઘસના આકારમાં આંહીં થઈને પસાર થવાના છે.'

'ત્યારે પેલો પાદરી પણ એમાં આવવાનો?' પર્લે પૂછ્યું. 'ને

ઠાઠમાઠનો જે ભવ્ય વાઘો સજે છે તેમાં વિલક્ષણ પ્રકારનું ઝલકદાર ભરતકામ કરવા બરાબર જ થાત, અને તેથી તેમાં અશક્ય કે અવહેવારુ જેવું કશું જ ન બનત. અને જે દિવસે આ વસાહતનું રાજકીય વરસ શરૂ થતું હતું તે દિવસને ઊજવવાની પદ્ધતિમાં એવું કંઈક કરવાનો પ્રયત્ન પણ જોઈ શકાતો હતો. ન્યાયાધિકારીઓની વાર્ષિક નિમણૂકોને આ દિવસે આપણા વડવાઓ જે વિધિઓ આચરતા હતા તેમાં રાજ્યાભિષેકને દિવસે તો નહિ પણ લૉર્ડ મેયોરની પ્રતિષ્ઠાને દિવસે લંડનમાં જે ભવ્ય સમારંભો થતા તેની શોભાની આછી યાદ જોઈ શકાતી હતી. ત્યાં એ અવસરે જે દબદબો પોતે જોતા તેનું અમુક રૂપાન્તર સાથે પુનરાવર્તન આંહીં તેઓ કરી રહ્યા હતા. આપણી આ વસાહતના આદ્ય જનકો અને સંસ્થાપકો—તેના મુત્સદ્દીઓ, રાજ્યાધિકારીઓ, ધર્મગુરુઓ, અને સૈનિકો—ને આજના જેવા સાર્વજનિક અને સામાજિક મહત્ત્વના પ્રસંગોએ જૂની પરંપરાને અનુસરીને બહારનો ભપકો અને ઠાઠમાઠ ધારણ કરવો એ એક કર્તવ્ય જેવું લાગતું હતું. એટલે તે સૌ આજે સઘળા લોકો પોતાને જોઈ શકે એવી રીતે સરઘસના આકારમાં ફરવા નીકળતા હતા અને એ રીતે આ તાજા જ સ્થપાએલા રાજ્યતંત્રને આવશ્યક ગૌરવ આપતા હતા.

વળી તે દિવસે લોકોને, સામાન્ય રીતે તેઓ ધર્મના જેટલી જ ગૌરવવાળી અને મહત્ત્વની ગણતા હતા તે મહેનત મજૂરી, ઉદ્યોગ ધંધા કે કામકાજની સખત તડામારને કંઈક ઢીલી કરવાની કેવળ છૂટ જ નહિ પણ વિશેષમાં ઉત્તેજના પણ મળતી હતી. ખરી વાત છે કે ઇલિઝાબેથ કે જેમ્સના જમાનાના ઇંગ્લંડમાં સહેલાઈથી મળી શકે એવાં લૌકિક વિનોદનાં સાધનો આંહીં લભ્ય નહોતાં—નહોતાં આંહીં નાટ્યસમારંભો, નહોતા તંબૂરા વગાડતાં વગાડતાં લોકકાવ્યો લલકારનારા ભરથરીઓ, તેમ નહોતા ગવૈયા અને તેના સંગીતના તાલ સાથે નાચતાં માંકડાં, નહોતા નકલી પ્રેતવિદ્યાની ચાલાકી કર-નારા જાદૂગરો, અને નહોતા સેંકડો વરસોથી ચાલી આવતી છતાં

લોકોની સર્વસામાન્ય વિનોદવૃત્તિને સદા યે પોષીને તેમનું રંજન કરતી એવી ઠઠ્ઠા મશ્કરીઓ કરતા વિદૂષકો ને ભાંડભવૈયાઓ. જુદી જુદી વિનોદપ્રવૃત્તિના આવા સઘળા વિધાયકો અને નિષ્ણાતોમાંથી કોઈ જો આંહીં ફરકયો હોત તો તેને કેવળ કાયદાની શિસ્તે જ નહિ પણ કાયદાને બળ આપનાર જાહેર લોકમતે અને સર્વસાધારણ જનતાભિરુચિએ પણ સખત રીતે દાબી દીધો હોત. પણ છતાં જનતાના વિરાટ અને નિખાલસ મુખ પર આજે સ્મિત ફરકી રહ્યું હતું. પછી એ સ્મિતમાં પણ કંઈક સખતાઈ રહેલી હોય તો ભલે, પણ જેવું હતું એવું એ સ્મિત મુક્ત અનિયંત્રિત તો હતું જ. તેમ આંહીં રમતગમતનો પણ કંઈ અભાવ નહોતો, કેમકે આંહીંના વસાહતીઓએ ઘણાં ઘણાં વરસો ઉપર જે રમતગમતો ઈંગ્લંડના મેળાઓમાં તેમ ગામડાંઓના પાદરે જોઈ હતી અને જેમાં જાતે ભાગ પણ લીધો હતો તે રમતગમતો આ નવા મુલકમાં પણ આંહીંના લોકોની હિંમત ને મર્દાનગી જાળવી રાખવાને માટે જીવન્ત રાખવાનું તેમને યોગ્ય લાગ્યું હતું. એટલે આજે બજારમાંઆહીં તહીં કોર્નવોલ અને ડેવનશાયરની ભિન્ન ભિન્ન પ્રણાલિકાઓને અનુસરતી કુસ્તીની રમતો ખેલાતી જોઈ શકાતી હતી; એક ખૂણામાં લાકડીની મૈત્રીભરી પટાબાજી ખેલાઈ રહી હતી; અને લોકોનું સૌથી વિશેષ ધ્યાન ખેંચનાર અને તેમને સૌથી વિશેષ રસ આપનાર વસ્તુ તો એ હતી કે આપણી આ વાર્તાનાં પૃષ્ઠોમાં કયારના નામાંકિત થઈ ચૂકેલા પેલા ફજેતીના માંચડા પર યુદ્ધવિદ્યામાં કુશળ એવા બે પુરુષો ઢાલ તલવાર લઈને તેની પટાબાજીનાં પ્રદર્શનની તૈયારી કરવા લાગ્યા હતા. પણ લોકસમૂહની ભારે નિરાશા વચ્ચે, અદાલતના ચોપદારે આવીને તેમની એ તૈયારી અટકાવી દીધી, કેમકે પોતાની આવા પવિત્ર અને અમુક પ્રયોજનને અર્થે સર્વથા અલગ રાખેલી જગાને આ રીતે દૂષિત કરીને કાયદાના ગૌરવનું કોઈને ખંડન કરવા દેવાની એ ચોપદારની બિલકુલ ઇચ્છા નહોતી.

આ જમાનાના લોકો હજુ નીરસ આનંદશૂન્ય જીવનના પ્રથમ

તબક્કે જ હતા, તેની પહેલી પાયરીમાંથી જ હજુ પસાર થઈ રહ્યા હતા, તેમ જેમણે પોતાના દિવસોમાં લહેર કેમ ઉડાવવી અને મજા કેમ માણવી તે જાતઅનુભવથી જાણેલું એવા પિતાઓનાં તેઓ સંતાનો હતાં. એટલે એવું વિધાન કરીએ તો કંઈ અતિશયોક્તિ નહિ થાય કે એમના પછી આટલે લાંબે અંતરે આવી રહેલા આપણી અત્યારની પેઢીના એમના વારસો સાથે સરખાવતાં પર્વદિનની ઊજવણીની બાબતમાં અને તહેવારને દિવસે આનંદ માણવાના વિષયમાં આપણા અત્યારના લોકો કરતાં તેઓ જરૂર ચડી જાય એવા હતા. તેમની પછી તરત જે પ્રજા ઉત્પન્ન થઈ, પ્રારંભના વસાહતીઓની પછી તરત જે પેઢી આવી, તે પ્યૂરિટન આચારવિચારના સૌથી ઘેરા અને સાથી સોગિયા સ્વરૂપના અવતારરૂપ હતી, અને તેણે પ્રજાના સમગ્ર સ્વરૂપને એ સોગિયાપણાથી એટલું બધું સામળું બનાવી દીધું હતું કે તે પછીનાં આટલાં બધાં વરસો પણ તેના એ અંશને ધોઈ નાખવાને સમર્થ બન્યાં નથી. જીવનના ઉલ્લાસની જે કલા આપણે એ રીતે ભૂલી ગયા છીએ તે હજુ હવે આપણે નવેસરથી શીખવાની છે.

બજારમાં એકઠી થએલી જનતાનું ચિત્ર એકંદરે જોકે ઇંગ્લાંડમાંથી આંહીં આવેલા વસાહતીઓના જેવું ભૂખરું, સામળું, ને સોગિયું હતું, છતાં અમુક પ્રકારના વર્ણવૈવિધ્યથી એ ઘેરો સોગિયો દેખાવ કંઈક મોળો પણ પડતો હતો. દાખલા તરીકે એક બાજૂએ રેડ ઇન્ડિયનોની એક ટોળી, હરણના ચામડાના અને ઉપર વિચિત્ર પ્રકારના ભરતકામ-વાળા વાઘા પહેરીને, તેની ઉપર કોડીના હારડાઓના કમરબંધ બાંધી દઈને, અને લાલ પીળી માટી તથા પીંછાંનો જંગલી શણગાર ધારણ કરીને હાથમાં તીર કામઠાં અને ભાલાં પકડીને પ્યૂરિટન લોકો પણ ન ધારણ કરી શકે એવી અચળ ગંભીરતાનો દેખાવ મુખ પર ધારણ કરીને એક કોર ઊભી હતી. અને આ બધા અનાર્ય લોકોનો દેખાવ જોકે જંગલી હતો, છતાં એ સમસ્ત દૃશ્યની અંદરનો સૌથી જંગલી દેખાવ કંઈ એ નહોતો. સૌથી વધુ જંગલી દેખાવના માનનો દાવો

તો એક ખારવાઓની ટોળી વધુ હક્કપૂર્વક કરી શકે એમ હતી—સ્પેનિશ મહાસાગરમાંથી આવેલ વહાણ પરના ખલાસીવર્ગમાંથી કેટલાક માણસો આ વરણીદિનની શોભા અને રમતગમતો જોવા આવેલા હતા તેઓ એ માનનો દાવો વિશેષ હક્કપૂર્વક કરી શકે એમ હતા. એ લોકો કરડા અણઘડ જંગલી દેખાવના મરણિયા સાહસિકો હતા, એમના ચહેરા સૂર્યના તાપમાં ઘણા વખત રહેવાથી કાળા પડી ગયા હતા, અને એમને મોઢે મોટાં મોટાં દાઢાં વધ્યાં હતાં. તેમણે પગમાં ટૂંકા પહોળા લેંઘા પહેર્યા હતા. એ લેંઘા પર સોનાની ચીપવાળા કમરબંધો બાંધી દીધા હતા અને એ કમરબંધોમાં મોટા છરા તથા કેટલાકોએ તો તરવારો પણ લટકાવી હતી. તાડછાંની બનાવેલી પહોળી કિનારની ટોપીઓ નીચેથી એમની આંખો ચમકી રહી હતી. અને અત્યારે તો તેઓ મોજ કરવા અને રમતતમાશા જોવાને ઊભા હતા એટલે લહેરમાં હતા છતાં આવી લહેરને વખતે પણ એ આંખમાં એક પ્રકારની હિંસક પ્રાણીના જેવી વિકરાળતા ચમકી રહી હતી. બીજા બધાને બંધનકર્તા એવા આચરણના નિયમોનો તેઓ કશા પણ ડર કે સંકોચ વગર, ખુલ્લેખુલ્લો ભંગ કરતા હતા: સરકારી ચોપદારની દેખતાં જ તેઓ બીડીઓ ફૂંકી રહ્યા હતા,—જોકે બીજા કોઈ પણ શહેરીએ ત્યાં બીડી પાધી હોત તો એક ઘૂંટ દીઠ એક શિલિંગનો દંડ તેને આપવો પડયો હોત;—અને પોતાનાં ગજવાંમાં રાખેલા શીસામાંથી મોજ આવે ત્યારે શરાબ ગટગટાવ્યે જતા હતા, તેમ મોં વકાસીને ઊભા રહેલા ટોળાને પણ એ શીસા તેઓ મોકળે હાથે આપતા હતા. એ જમાનાની નીતિમત્તા કેટલી અપૂર્ણ હતી તે આ ઉપરથી દેખાઈ આવતું હતું, કે આપણે એ નીતિમત્તાને ગમે તેટલી કડક કહીએ તોપણ દરિયાઈ સફરો ખેડનારા લોકોની કેવળ દરિયાકાંઠે જ જે ધીંગામસ્તી કે છેલબટાઉપણું કરવું હોય તે કરવાની છૂટ હતી એમ નહિ, પણ ખુદ એમની ભૂમિ પર પણ જે કંઈ સાહસકર્મો કરવાં હોય તે કરવાની પણ પૂરેપૂરી

છૂટ હતી. એ જમાનાનો સાધારણ ખલાસી પણ આપણા જમાનામાં તો ચાંચિયાગીરીના જ આરોપને પાત્ર થાય એવો હતો. દાખલા તરીક આપણે વાત કરીએ છીએ તે જ વહાણના ખલાસીઓ એ જમાનાના ખારવાઓમાં કંઈ સૌથી દુષ્ટ નહોતા છતાં તેઓ સ્પેનના વેપારવણજમા એવી લૂંટફાટ ચલાવી રહ્યા હતા કે તેને પરિણામે આજની કોઈ અદાલતમાં તો એમનાં ડોકાં નિઃશંક જોખમમાં જ આવી પડે.

પણ એ જૂના પુરાણા જમાનામાં સાગર મોટે ભાગે પોતાની મરજી પ્રમાણે જ ઊછળી રહ્યો હતો અને તેના ભરતી ઓટના પણ કશા નિયમો નહોતા; અથવા તેની હિલચાલો કોઈ ને પણ વશ હોય તો તે તોફાની પવનને જ વશ હતી, પણ માનવનિયમોએ તો તેને અંકુશમાં લેવાનો કશો યે પ્રયત્ન હજુ કર્યો નહોતો. એ દિવસોમ તો આજે દરિયામાં ચાંચિયાગીરી કરતો હોય તે મરજીમાં આવે તો આવતી કાલે પોતાનો એ ધંધો છોડી દઈ ભૂમિખંડ પર કોઈ મુલકમાં વસીને પ્રમાણિક ધર્મપરાયણ પુરુષ બની જતો હતો; અને એ સાહસિક બેપરવા ધંધો પૂરજોસમાં ચાલુ હોય તે વખતે પણ એનો તેની સાથે વેપારવણજ ચલાવવો અથવા અવારનવાર તેની સાથે ભાઈબંધી બાંધવી એમાં પણ કંઈ ગેરઆબરૂ જેવું નહોતું. એટલે કાળા ડગલા, ખેળ ચડાવેલા અક્કડ કોલર, અને ઊંચી ટોપીઓ પહેરીને ઊભેલા પ્યૂરિટન વડેરાઓ આ દરિયાઈ કાફલાના શોરબકોર તથા જંગલી વર્તાવને જરા પણ વિરોધભાવ કે અરુચિ વગર ખુશ બનીને સ્મિત કરતા નિરખી રહ્યા અને બુઝર્ગ વૈદ રોજર ચિલિંજવર્થ જેવો પ્રતિષ્ઠિત નાગરિક પણ બજારમાં આવીને એ શંકાસ્પદ પ્રમાણિકતાવાળા વહાણના ઉપરી સાથે ખૂબ નિકટ પરિચય ધરાવતો હોય એવી રીતે વાતો કરવા લાગ્યો તેથી કોઈને આશ્ચર્ય ન થયું તેમ કોઈએ તેની ટીકા ચર્ચા પણ ન કરી.

એ આખા ટોળામાં પોશાકની બાબતમાં વહાણના આ નાયકના જેટલી દેખાવડી અને ભભકાદાર આકૃતિ બીજી એક પણ દેખાતી

નહોતી. પોતાનાં કપડાં પર તેણે પુષ્કળ રિબનો ધારણ કરી હતી, ટોપી પર સોનેરી લેસ લપેટયો હતો, અને વળી ચોમેર સોનાની સાંકળી લગાવી દઈ ઉપર કલગી રૂપે એક પીછું ખોસ્યું હતું. તેણે પડખે તરવાર લટકાવી હતી ને તેના કપાળ પર પણ તરવારનો એક ઘા હતો, અને તેણે પોતાના વાળ એવી રીતે ઓળ્યા હતા કે આ ઘા છુપાવવા કરતાં સૌને બતાવવાની એની વિશેષ આતુર ઇચ્છા હોય એમ દેખાઈ આવતું હતું. તેની પેઠે દરિયાઈ સફરો કરવાને બદલે મોટે ભાગે જમીન પર રહીને જ રોજગાર કરનારો એવો કોઈ ભૂમિ-વાસી પુરુષ આવો પોશાક પહેરવાની કે આવી મુખમુદ્રા ધારણ કર-વાની હિંમત ભાગ્યે જ કરત, અને પહેરીને પણ પાછો આવી મોજીલી રીતે ફરે તે તો એનું જ કામ. બાકી બીજો કોઈ હોય તો તો એને ન્યાયાધીશ સમક્ષ ખડો કરી દીધો હોય, અને કદાચ દંડ કે કેદની સજા પણ ભોગવવી પડી હોય, અથવા કદાચ હેડબેડીમાં ઘાલીને જાહેર જગાએ તેનો ફજેતો થયો હોય. પણ આ વહાણધણીના સંબં-ધમાં તો તેણે પહેરેલી આ બધી વસ્તુઓ અને તેનું આવું બધું વર્તન, માછલીના ચમકતાં ભીંગડાંના જેટલું જ તે એના જીવનનું ને આચરણનું તાત્ત્વિક અંગ હોય એમ માની લેવામાં આવ્યું હતું.

વૈદ પાસેથી છૂટો પડયા પછી એ વહાણનો નાયક કંઈ પણ ઉદ્દેશ વગર બજારમાં આમતેમ રઝળ્યો. આખરે એમ ફરતાં ફરતાં એક જગ્યાએ હેસ્ટર પ્રાઇન ઊભી હતી તેની નજીક આવી પહોંચ્યો, અને એ હેસ્ટર જ છે એમ ઓળખાણ પડતાં, તેણે કશા સંકોચ વગર એને બોલાવી હેસ્ટર જ્યાં જ્યાં ઊભી રહે ત્યાં ત્યાં સામાન્ય રીતે બનતું તેમ એની આસપાસ થોડી જગા ખાલી રાખવામાં આવી હતી—એક પ્રકારનું જાદુઈ કૂંડાળું એની આસપાસ અનાયાસે થઈ ગયું હતું—અને એ કૂંડાળાથી થોડે દૂર જોકે જગાની તાણને લીધે લોકો એક બીજાને કોણીઓ મારી રહ્યા હતા તથા ધક્કામુક્કી કરી રહ્યા હતા, છતાં એ કૂંડાળાની

અંદર દાખલ થવાની કોઈની હિંમત ચાલતી નહોતી અથવા કોઈની વૃત્તિ સરખી થતી નહોતી. આ કૂંડાળું પેલો હિંગળોકિયો અક્ષર પોતાની દુર્ભાગી પહેરનારીને કેવો નૈતિક દેશવટો આપતો હતો તેનું પ્રબળ પ્રતીક હતું—આ નૈતિક દેશવટો અમુક અંશે તો એ પહેરનારી પોતે પોતાની મેળે સંકોચાતી અને સ્વેચ્છાએ સૌથી અલગ રહેતી હતી તેને પરિણામે તેમ અમુક અંશે તેના માનવબંધુઓ કોઈ દુર્ભાવથી નહિ પણ સહજ પ્રેરણાને વશ થઈને તેનાથી દૂર દૂર રહેતા હતા તેને પરિણામે એને મળતો હતો. પણ એ દેશવટો અત્યાર પહેલાં હેસ્ટરને લાભદાયક થઈ પડ્યો હોય કે ન હોય તે તો કોણ જાણે છતાં અત્યારે તો તે ખચીત લાભદાયક થઈ પડયો હતો, કેમકે બીજા કોઈ તેમની વાત સાંભળી ન જાય એવી એકાન્ત જગા હેસ્ટરને અને પેલા ખલાસીને એથી મળી ગઈ હતી. હેસ્ટર વિશે હવે લોકોનું દૃષ્ટિબિન્દુ એટલું બધું બદલાઈ ગયું હતું તથા જનતામાં એની પ્રતિષ્ઠા અત્યારે એટલી બધી હતી કે શહેરની કોઈ કડકમાં કડક નીતિમત્તાવાળી સ્ત્રીએ જો આવી રીતે ઊભા રહીને આવા પુરુષ સાથે વાત કરી હોત તો તેની ગિલ્લા થયા વિના રહેત નહિ પણ હેસ્ટરને માટે તેની છેલ્લાં વરસોની વિશુદ્ધિને કારણે એવી ગિલ્લા થવાનો સંભવ નહોતો.

'ત્યારે બહેન,' એ વહાણવટીએ કહ્યું, 'તમે કહી હતી એ કરતાં એક જગા વધારે તમારે માટે રાખવાનું વહાણના મહેતાને કહુંને હું? આ વખતે તાવ, સ્કર્વી કે એવા કશા રોગચાળાનો ડર રાખવા જેવું નથી. વહાણમાં એક વૈદ તો છે, તેમાં વળી એક બીજો વૈદ ઉતારુ તરીકે આવવાનો છે, એટલે આ વખતે જો ડર રાખવાનો હોય તો રોગચાળાનો નહિ, પણ દવાઓ ને ગોળીઓનો જ રાખવાનો છે. એમાં આ વખતે તો વળી વહાણમાં એક ગાંધીનો માલ આવી પડયો છે. એટલે ગોળીઓ ને દવાઓ પણ વહાણ પર જોઈએ તેટલી મળવાની.'

'શું કહ્યું ભાઈ?' હેસ્ટરે હબકી જઈને પૂછ્યું, જોકે પોતાનો

આ ભાવ એણે અંતરમાં જ દબાવી દીધો અને બહાર લોકોની નજરે તો બને તેટલી સ્વસ્થતા જ જાળવી રાખી. 'તે શું બીજો કોઈ ઉતારુ આવવાનો છે વહાણમાં ?'

'કેમ, તમને ખબર નથી ?' વહાણધણી બોલી ઊઠયો, 'કે આ આંહીંના વૈદ્દે–ચિલિંજવર્થ એવું નામ કહે છે એ પોતાનું–તમારી સાથે જ વહાણની કેબિનનું ભાડું મારી સાથે ઠરાવ્યું છે ? અરે, પણ તમને તો ખબર હોવી જ જોઈએ એ વાતની, કેમકે એ તો કહે છે કે એ તમારા જ મંડળનો માણસ છે. અને તમે જે ગૃહસ્થની વાત કરી–આ કરડા બુઢ્ઢા પ્યૂરિટન અધિકારીઓ તરફથી જેને માથે દહેશત ઝઝૂમે છે એમ તમે કહેલું–તેનો એ ગાઢ મિત્ર છે.'

'હા, ખરું, એ બન્ને જણ વચ્ચે સારી પિછાન છે.' ભારે ભડકી ગઈ હોવા છતાં સ્વસ્થતાનો દેખાવ રાખીને હેસ્ટરે જવાબ આપ્યો. 'એ બન્ને લાંબા વખત સુધી એક જ મકાનમાં સાથે રહ્યા છે.'

આથી વિશેષ વાત કશી હેસ્ટર પ્રાઇન ને એ વહાણવટી વચ્ચે થઈ નહિ. પણ બરાબર એ જ પળે એણે બજારના છેક દૂરના ખૂણામાં બુઢ્ઢા રોજર ચિલિંજવર્થને પોતાની સામે જોઈને સ્મિત કરી રહેલો જોયો. વિશાળ અને ધાંધલ ધમાલથી ભરપૂર એવા ચોકમાં અનેક માણસો વાતો કરતા હતા અને હસતા હતા ત્યાં, અને આજૂ-બાજૂ જાતજાતના વિચાર, મનોદશા અને રસવૃત્તિના લોકો ટોળે મળીને એકઠા મળ્યા હતા .એ વખતે, દૂરથી જોવામાં આવેલું આ સ્મિત કોઈ અકળ અને ભયંકર સૂચન કરી રહ્યું હતું.

સરઘસ

હેસ્ટર પ્રાઈન સ્વસ્થ થઈને વિચાર કરી શકે અને આ નવી ચોંકાવી દે એવી પરિસ્થિતિમાં હવે શું કરવું તેનો નિર્ણય કરી શકે પહેલાં તો પડખેની શેરીમાંથી લશ્કરી બેંડનો અવાજ નજીક આવતો સંભળાયો. આ અવાજ સૂચવતો હતો કે ન્યાયાધિકારીઓ અને નાગરિકોનું સરઘસ સંમેલનઘર તરફ જવાને માટે રસ્તા પર થઈને પસાર થઇ રહ્યું છે. આ સંમેલનમાં જ, એટલા જૂના વખતમાં પણ સ્થપાઇ ચૂકેલી અને તે પછીથી આજ દિન સુધી અખંડ રીતે પળાયા કરતી એવી રૂઢિને અનુસરીને, રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઈલ વરણીપ્રવચન કરવાનો હતો.

થોડા જ વખતમાં સરઘસ એક ખૂણા પર વાંક લેતું લેતું બજારના ચોકમાં થઈને પસાર થવાની શરૂઆત કરતું હતું ત્યાં એનો આગલો ભાગ દેખાયો. તેમાં પહેલો આવ્યો વાદ્યસમૂહ. વાદ્યસમૂહમાં જાતજાતન વાજિંત્રો હતાં. એ બધાં વાજિંત્રો વચ્ચે અંદર અંદરનો મેળ બહુ નહોતે તેમ એ વગાડવામાં આવતાં હતાં તે પણ કંઈ કુશળતાપૂર્વક નહોત આવતાં છતાં ઢોલ શરણાઇ વગાડવાનો જે મુખ્ય હેતુ–નજર સમક્ષ દૃશ્યને વિશેષ વીરતાભર્યું ને ઉચ્ચતર સ્વરૂપ આપવાનો જે મુખ્ય હેતુ–તે તો એ સિદ્ધ કરતો જ હતો. આ વાદ્યસમૂહ દેખાયો અને તેનો અવાજ સંભળાયો એટલે પહેલાં તો પર્લે તાળીઓ પાડી, પણ પછી આજે

સવારનો અર્ધો વખત આનંદના જે ઊભરાને લીધે તે સતત આવેશમાં રહી હતી તે આવેશ પળવાર તેનામાંથી ચાલ્યો ગયો, અને તે શાંત રીતે મૂંગી મૂંગી જોઈ રહી, અને નાદનાં જે લાંબાં મોજાં ઊંચાં નીચાં થતાં હતાં તેના ઉપર તે પણ જાણે દરિયાઈ પક્ષીની પેઠે ઊંચે ઊડવા લાગી. પણ વાદ્યસમૂહ પછી તરત જ સૈન્યસમૂહ આવ્યો, એટલે તેનાં આયુધો અને ચમકતાં બખતરો પર સૂર્યપ્રકાશ પડતાં ઉત્પન્ન થતા ચકચકાટને લીધે તે પાછી પહેલા જેવી જ આનંદાવેશમાં આવી ગઈ. સરઘસના માનનીય રક્ષકદલ તરીકે કામ કરતો આ સૈનિકસમૂહ—ભૂતકાળના ગૌરવભર્યા ઇતિહાસમાંથી ઊતરી આવેલો અને હજુ પણ પોતાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ જાળવી રહ્યો છે એવો આ સૈનિકસમૂહ—કાંઈ ભાડૂતી સિપાઈઓનો બનેલો નહોતો, પણ એ સૈનિકસમૂહ તો લડાયક શોખ ને જુસ્સાવાળા સદ્‌ગૃહસ્થોનો બનેલો હતો—આવા સૈનિકસમૂહને એક પ્રકારની લશ્કરી પાઠશાળારૂપ બનાવી ત્યાં તેઓ સકળ યુદ્ધશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરે અને સુલેહના દિવસોમાં શક્ય હોય તેટલું યુદ્ધવિદ્યાનું આચરણ કરે—આ રીતે યુદ્ધનું સપ્રયોગ જ્ઞાન મેળવવાને માટે આવેલા ખાનદાન પુરુષોનો એ સૈન્યસમૂહ બનેલો હતો. એ વખતે સૈનિકનું કામ કેટલુ બધું માનભર્યું અને પ્રતિષ્ઠાસ્પદ ગણાતું હતું તેનો ખ્યાલ આ સૈન્યસમૂહની અંદરના એકે એક જણના વર્તનમાં જે ગૌરવ જોવામાં આવતું હતું તે ઉપરથી આવશે. એમાંના કેટલાંક તો યૂરોપીય વિગ્રહોમાં તેમ બીજાં યુદ્ધોમાં એવી વિશિષ્ટ સેવા કરી બતાવી હતી કે તેઓ તો રીતસરના સૈનિક તરીકેનું નામ અને ભભકો બન્ને હક્કપૂર્વક ધારણ કરી શકે એવું હતું. શરીર પર ચળકતાં પોલાદી બખતર અને માથા પર ટોપ ને તેના પર ફરકી રહેલી કલગીઓ—આવા દબદબાવાળા એ સૈન્યસમૂહની શોભા અને ભભકાની તોલે અત્યારની કોઈ પણ વસ્તુ આવી શકે એમ નથી.

અને છતાં સૈનિકસમૂહની પછી તરત જે બીજા મુખ્ય અધિકા-

રીઓનો સમૂહ આવ્યો તે કોઇ વિચારશીલ નિરીક્ષકના અવલોક
માટે વિશેષ યોગ્ય હતો. એ અધિકારીઓ પોતાના બાહ્ય દેખાવ અ
વર્તનમાં પણ એવું ગૌરવ દાખવતા હતા કે તેની આગળ સૈનિક
ગર્વિષ્ઠ, ઉદ્ધતાઈ ભરી ચાલ મૂર્ખાઇભરી નહિ તો અણઘડ ને જંગ
તો જરૂર લાગે. એ જમાનો એવો હતો કે તેમાં અત્યારે આપણે જે
બુદ્ધિ કહીએ છીએ તેની કિંમત બહુ થોડી હતી, પણ ચારિત્ર્ય
સ્થિરતા, દઢતા, અને ગૌરવ એ બધું ઉપજાવનારા ગુણો બહુ મૂલ
વાન ગણાતા હતા. એ જમાનાના લોકોમાં પૂજ્યભાવની વૃત્તિ વંશ
પરંપરા તરફથી જ ઊતરી આવી હતી, પણ એ લોકોના અત્યાર
વારસોરૂપ આ જમાનાના લોકોમાં જો તે રહી હોય તો અત્ય
અલ્પ પ્રમાણમાં જ રહી છે, અને જે થોડી રહી છે તે પણ જાહે
જનો પ્રત્યે માનભાવ દર્શાવતી વખતે વ્યક્તિઓની પસંદગી કે મૂ
વણીમાં પૂરતો વિવેક દર્શાવતી નથી. આ રીતે લોકોના વલણ વ
નમાં જે ફેરફાર થયો છે તે ઇષ્ટ પણ હોઈ શકે, તેમ અનિષ્ટ પ
હોઈ શકે, અને કદાચ, અમુક અંશે એ ઉભય પ્રકારનો છે પ
ખરો. એ જૂના જમાનામાં અમેરિકાના આ જંગલી અણ
કિનારા પર થાણું નાખનારો અંગ્રેજ રાજા, અમીર ઉમરાવો, અ
બીજી સઘળી ભયપ્રેરક પદવીઓ કે સ્થાનોને તો પાછળ ઇંગ્લંડ
મૂકીને આંહીં આવતો હતો, અને છતાં તેની પૂજ્યભાવની વૃત્તિ તો પહે
જેટલી જ પ્રબળ રહેતી, એટલે પછી એ નવો વસાહતી પોતા
એ પૂજ્યભાવ વૃદ્ધજનોના સફેદ વાળ અને માનપ્રેરક કપાળ પ્ર
અનેક કસોટીઓમાં કુંદનરૂપ નીવડેલી પ્રમાણિકતા પ્રત્યે, સંગ
ડહાપણ અને કડવા અનુભવ પ્રત્યે, એમ આબરૂદાર કે પ્રતિષ્ઠિ
એવા નામે સામાન્ય રીતે ઓળખાતી અને ટકાઉપણા કે દીર્ઘજીવન
છાપ પાડતી એવી ગંભીર ગુણસંપત્તિ પ્રત્યે દર્શાવતો. એટલે જ આપ
પ્રારંભકાળના રાજ્યતંત્રીઓ—બ્રેડસ્ટ્રીટ, એન્ડીકોટ, ડડલી, બેલિં
હામ વગેરે લોકોએ પોતાની પ્રથમાવસ્થામાં પસંદ કરેલા એ બ

રાજ્યતંત્રીઓ–બહુ તેજસ્વી બુદ્ધિવાળા પુરુષો હોય એવું નથી લાગતું, પણ બુદ્ધિની ચપળતાને બદલે ગંભીર શાણપણ ને મર્યાદાશીલતાથી તરી આવતા પુરુષો હોય એવું લાગે છે. એ બધામાં હિંમત અને સ્વાશ્રયવૃત્તિ રહેલી હતી, અને મુસ્કેલી કે આફતને સમયે તેઓ રાજ્યતંત્રના કલ્યાણના અર્થે તોફાની સમુદ્રભરતી સામે ઊભી રહેલી ખડકમાળાની જેટલી દૃઢતાથી અડગ ઊભા રહેતા હતા. એમના જે ચારિત્ર્યગુણો આંહીં ગણાવ્યા તે આ નવી વસાહતના ન્યાયાધિકારીઓની ચોરસ મુખાકૃતિ તથા કદાવર શરીરબંધારણમાં સારી રીતે વ્યકત થઈ રહ્યા હતા. કેવળ શેહ પાડે એવું પ્રતાપી વ્યકિતત્વ જ લઈએ તો આંહીં અમેરિકાના આ સાચા પ્રજાતંત્રના આ સઘળા મુખ્ય પુરુષો આપણી જન્મભૂમિ ઇંગ્લંડ પોતાની ઉમરાવસભામાં સ્વીકારે અથવા તો શહેનશાહના પ્રધાનમંડળમાં નીમે તો એમાં એને શરમાવું પડે એવું કશું નહોતું.

આ ન્યાયાધિકારીઓ પછી પેલો જુવાન અને નામાંકિત પાદરી, જેના મુખેથી આજનું વાર્ષિક ધર્મપ્રવચન સાંભળવાની સૌ વાટ જોઈ રહ્યાં હતાં એવો એ જુવાન ધર્મગુરુ આવ્યો. એ જમાનામાં રાજકીય જીવન કરતાં પણ વિશેષ બુદ્ધિબળને અવકાશ હોય એવો કોઈ ધંધો હોય તો તે આ ધર્મગુરુનો જ હતો. કેમકે બીજા ઉચ્ચતર પ્રકારના પ્રેરક હેતુ અલગ રાખીએ તોપણ, એ જમાનામાં ધર્મગુરુઓને લગભગ પૂજા કહી શકાય એટલું બધુ માન સમાજ તરફથી મળતું હતું, તેથી ભારેમાં ભારે મહત્ત્વાકાંક્ષી પુરુષોને પણ એ સેવા સ્વીકારવાનું મન થાય એવું હતું. ઇન્ક્રીઝ માથરે બતાવ્યું છે તેમ સફળ ધર્મગુરુ તો રાજકીય સત્તા પણ હાથ કરી શકે એવું હતું.

અત્યારે પાદરીને જોનારાઓ કહેતા હતા કે, મિ. ડિમ્સડેઈલે આંહીં ન્યૂ ઇંગ્લંડના કાંઠા પર પગ મૂકયો ત્યારથી આજના સરઘસના દિવસ સુધીમાં આજના જેટલું જોમ એની ગતિ અને રીતભાતમાં કદી પણ જોવામાં આવેલું નહોતું. અન્ય પ્રસંગે જે શિથિલતા તેનાં પગ-

લામાં જોવામાં આવતી તે અત્યારે સરઘસમાં ચાલતી વખતે તેનામાં નહોતી: તેનું શરીર પણ અગાઉની પેઠે વાંકું વળી ગએલું નહોતું, પણ સીધું ટટ્ટાર રાખીને તે અત્યારે ચાલતો હતો, અને તેનો હાથ પણ રોજની પેઠે પોતાની છાતી પર અત્યારે તેણે રાખ્યો નહોતો છતાં આ પાદરીનું જો બરાબર નિરીક્ષણ કરવામાં આવે તો તેનામાં અત્યારે જે જોમ જોવામાં આવતું હતું તે શારીરિક જોમ નહોતું. એ જોમ કદાચ આધ્યાત્મિક હોય અને સ્વર્ગીય ફિરસ્તાઓએ એનો સંચાર તેની કાયામાં કદાચ કરેલો હોય. એ જોમ કદાચ ગંભીર અને દીર્ઘ ચિંતનની ભઠ્ઠીમાં જ તૈયાર થઈ શકે એવી પ્રબળ પાષ્ટિક તત્ત્વો ધરાવનારી દવા લેવાને પરિણામે ઊપજેલો તનમનાટ ને થનગનાટ પણ હોય. અથવા જેનાં આંદોલનો આકાશ ભણી સંચરી રહ્યાં હતાં એવું ઉચ્ચગામી અને ઉદાત્ત સંગીત–બુલંદ અને વેધક સુરોથી વાતાવરણને ગજાવી મૂકતું ઉદાત્ત સંગીત–સાંભળવાથી તેનું સૂક્ષ્મસંવેદનશીલ અંતર પુલકિત થયું હોય તેને પરિણામે તેનામાં આવું અપૂર્વ જોમ કદાચ આવ્યું હોય. પણ છતાં તેની દૃષ્ટિ એવી વિષયશૂન્ય ને એકાગ્ર દેખાતી હતી કે મિ. ડિમ્સડેઈલ આ સંગીત સાંભળતો હતો કે કેમ એ જ સવાલ ઊભો થાય એવું હતું. તેનું શરીર તો અલબત્ત ત્યાં જ હતું અને અપૂર્વ જોમથી અત્યારે સરઘસમાં આગેકૂચ કરી રહ્યું હતું, પણ તેનું મન કયાં હતું? એનું મન તો અત્યારે આ સ્થળથી દૂર દૂર પોતાના ઐકાન્તિક પ્રદેશમાં વિહરી રહ્યું હતું અને અલ્પકાળમાં જ તેના મુખમાંથી જે વિચારધારા વછૂટવાની હતી તેના વ્યૂહને ગોઠવવામાં અસાધારણ બળપૂર્વક મશગૂલ બની ગયું હતું. એટલે અત્યારે તે પોતાની આસપાસનું કશું ય દેખતો નહોતો, કશું ય સાંભળતો નહોતો, અને કશું ય સમજતો નહોતો. અત્યારે તો કેવળ એનું આત્મતત્ત્વ જ એની નિર્બળ કાયાને ઉપાડી રહ્યું હતું, ને એ સ્થૂળ કાયાને પોતાના જેવું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ આપી રહ્યું હતું. અસાધારણ બુદ્ધિબળ ધરાવનારા માણસો જ્યારે વિહ્વળ કે રોગિષ્ઠ બની જાય છે ત્યારે પ્રસંગોપાત્ત કોઈ મહા બળવાન પ્રયત્ન કરવાનું સામર્થ્ય

એમનામાં આવી જાય છે, એ પ્રયત્નમાં તેઓ કેટલાય દહાડા ચાલે એટલું બધું પોતાનું જીવનબળ વાપરી નાખે છે, અને તેને પરિણામે તે પછીના એટલા જ દિવસો પાછા ચેતનશૂન્ય જેવા બની જાય છે.

હેસ્ટર પ્રાઇન અત્યારે પાદરીને એકીટશે જોઈ રહી હતી, પણ તેને જોતાં જોતાં એના ચિત્તમાં વિષાદભાવ જામી ગયો અને એ વિષાદભાવ શાથી થયો તેનું કારણ પણ કંઈ એ સમજી શકી નહિ,–પછી એ પાદરી અત્યારે પોતાના જીવનવર્તુલથી અત્યંત વિદૂર દેખાતો હતો અને પોતાની પહોંચની બહાર હતો એ કારણે આ વિષાદ એને થયો હોય તો કોણ જાણે. એણે પરસ્પર પરિચયસૂચક દૃષ્ટિવિનિમય કંઈ નહિ તો એકવાર તો પાદરી સાથે પોતાને અત્યારે થશે એવી આશા રાખી હતી. અત્યારે એને પેલું ધૂંધળું જંગલ, તેની નાનકડી એકાન્ત ખીણ, તેમાંનું લીલવાળું ઝાડનું ઠૂંઠું, અને તે ઠૂંઠાની પડખે બેસીને ઝરાના ગમગીનીભર્યા ગણગણાટ ભેળો પોતાનો અવાજ મેળવીને જે શોક ને રાગાવેશભરી વાતો પોતે બન્નેએ એક બીજાના હાથમાં હાથ મિલાવીને કરેલી અને જે પ્રેમ ને દુઃખનો સહાનુભવ કરેલો તે બધું અત્યારે એને યાદ આવ્યું. એ વખતે કેટલી નિકટ પિછાન બન્ને એક બીજાની કરી શકેલાં ! એ વખતે પોતાની સાથે ત્યાં વાતો કરતો હતો તે શું આ જ પુરુષ હતો ? અત્યારે તો એ તેને પૂરો ઓળખી યે શકતી નહોતી ! કેમકે અત્યારે તે રૂઆબદાર અને માનનીય ધર્મગુરુઓના સાથમાં, જાણે સમૃદ્ધ સંગીતના વાઘામાં લપેટાઈ ગયો હોય એવી રીતે, એની પડખે થઈને સરઘસમાં અભિમાનપૂર્વક ચાલતો હતો, અને તેની સાંસારિક પદવી એટલી ઊંચી હતી તેમ વળી તેના વિચારો પોતાના જીવનપ્રદેશથી એટલા વિદૂર હતા કે અત્યારે તે એને અપ્રાપ્ય અને અસ્પર્શ્ય લાગતો હતો, એટલે અત્યારે એને થયું કે પેલી બધી તો પોતાની ભ્રમણા જ હોવી જોઈએ, અને એ બધું ચિત્ર જોકે પોતાની ચક્ષુ સમક્ષ એ અત્યારે પણ તાદૃશ સ્વરૂપમાં જોઈ શકતી હતી છતાં અત્યારે એને લાગ્યું કે એ પાદરી અને પોતાની વચ્ચે કોઈ પણ જાતનો સંબંધ હોઈ શકે જ નહિ. અને આવો વિચાર આવ-

તાંની સાથે એનો આત્મા વિષાદથી છવાઈ ગયો, અને હેસ્ટરમાં સ્ત્રી-પ્રકૃતિને સહજ એવી સંકુચિતતા અને ઈર્ષ્યાવૃત્તિ એટલી હતી કે જે વખતે પોતે અંધારામાં આવલાં મારી રહી હતી, તે વખતે પોતાના નિર્બળતાથી શીતલ બની ગએલા હાથ પસારી પસારીને તેને ઢૂંઢવા છતાં તેનો પત્તો ન મળે એવી રીતે પોતાના ઉભયસાધારણ જગતમાંથી તેને ચાલ્યો ગએલો જોઈને, અને તે પણ પોતાના ભાવિના ભણકારા પ્રતિપળ વધુ ને વધુ નજીક વાગી રહ્યા હતા એવે વખતે પોતાનાથી તેને આમ વિદૂર બની ગએલો જોઈને, એને એટલી બધી દાઝ ચડી કે તેનો આ ગુનો માફ કરવાની સઘળી શક્તિ એનામાંથી ચાલી ગઈ.

પર્લ પણ ગમે તો પોતાની માતાના અંતરમાં ચાલી રહેલા આ બધા વિચારો સમજી શકી હોય અને તેથી એ વિચારોને અનુરૂપ વર્તન જાતે દાખવતી હોય તેથી, અથવા તો પછી એ પાદરીની આસપાસ અત્યારે જે વિદૂરતા અને અસ્પર્શ્યતાનું વાતારણ રચાઈ ગયું હતું તે સ્વયમેવ અનુભવી શકતી હોય તેથી, એમ ગમે તે કારણે, સરઘસ તેની આગળ થઈને પસાર થયું ત્યારે એ બાળકી અસ્વસ્થ બની ગઈ, અને ઊડવાની તૈયારી કરતા પક્ષીની પેઠે ફફડવા લાગી. એ આખું સરઘસ ચાલ્યું ગયું એટલે તેણે હેસ્ટરના મોં સામે નજર કરી.

'બા,' તે બોલી, 'પેલા ઝરા પાસે મને બચી ભરી હતી એ જ આ પાદરી?'

'ચૂપ, બેટા પર્લ!' તેની માએ ધીરેથી કહ્યું. 'જંગલમાં જે થાય તેની વાત આંહીં બજારમાં આપણાથી ન કરાય.'

'અત્યારે તો એ એટલો બધો જુદો ને અતડો લાગ્યો,' છોકરીએ આગળ બોલવાનું ચાલુ રાખ્યું, 'કે આ એ જ પાદરી હશે એમ મને તો ખાતરી યે ન થઈ. નહિ તો અત્યારે હું એની કને દોડી જાત, અને સૌ લોકો દેખતાં મને બચી ભરવાનું તેને કહેત—ત્યાં પેલાં અંધારિયાં પુરાણાં ઝાડોમાં તેણે ભરેલી એ જ રીતે બચી ભરવાનું કહેત.

મેં તેને એમ કહ્યું હોત તો પાદરી શો જવાબ આપત, બા? તે શું પોતાની છાતી પર હાથ મૂકીને ચીડિયું મોં કરીને મને ચાલ્યા જવાનું કહેત?'

'એ શું કહે બીજું?' હેસ્ટરે જવાબ આપ્યો. 'એટલું જ કહેત એ કે આ કંઈ બચી ભરવાનો વખત નથી, અને બચી કંઈ ભર બજારમાં ન ભરાય, મૂરખી. તું ન બોલી એ જ સારું થયું!'

મિ. ડિમ્સડેઈલ પ્રત્યે હેસ્ટર અને પર્લ અત્યારે જે ભાવ અનુભવી રહ્યાં હતાં તે જ ભાવનું એક બીજું પાસું એક બીજી વ્યક્તિએ દર્શાવ્યું—હિંગળોકિયો અક્ષર ધારણ કરનારી બાઈ સાથે જાહેરમાં વાત કરવાની હિંમત આખા શહેરમાંથી બહુ થોડાં માણસો કરી શકે એમ હતાં, છતાં આ વ્યક્તિની વિચિત્રતાએ—અથવા વિચિત્રતાને બદલે ઘેલછા જ કહીશું આપણે એને?—તેને એની સાથે જાહેરમાં વાત કરવા પ્રેરી, અને એ વ્યક્તિની વાતમાં એ ભાવનું બીજું પાસું જણાઈ આવ્યું. આ વ્યક્તિ તે બીજી કોઈ નહિ પણ શ્રીમતી હિબિન્સ જ હતી. ત્રેવડો ગળપટો, ઝીણ કસબથી ભરત ભરેલું પોલકું, મોંઘા મખમલનો ઝભ્ભો, અને સોનાની ખોળવાળી સોટી, આવી બધી ભભકાદાર વસ્ત્રાલંકારસામગ્રીમાં સજ્જ થઈને તે અત્યારે પૂર બહારમાં સરઘસ જોવા આવી હતી. આ બુઝર્ગ બાઈ સતત રીતે ચાલી રહેલા ભૂતવિદ્યાના સઘળા પ્રયોગોમાં અગ્રેસર ભાગ લેનારી છે એવી એ વખતના લોકોમાં તેની નામના હોવાથી (એ નામનાને પ્રતાપે જ તેને જાન ગુમાવવો પડેલો) એ આવી ત્યારે લોકોના ટોળાએ, જાણે પોતાનાં ભભકાદાર વસ્ત્રોના પાલવમાં તે કોઈ મરકીનાં જંતુ ભરીને લાવી હોય અને તેથી લોકો જાણે તેને અડકતાં ડરતાં હોય એવી રીતે, કોરે ખસીને તેને માર્ગ કરી આપ્યો. હેસ્ટર પ્રાઈન તરફ તો લોકો જોકે હવે માયાભાવથી જોવા લાગ્યાં હતાં, છતાં શ્રીમતી હિબિન્સની સાથે તેને ઊભેલી જોઈને હિબિન્સ પ્રત્યેની તેમની ભીતિનો ભાવ બમણો થઈ ગયો,

અને બજારના જે ભાગમાં આ બન્ને સ્ત્રીઓ ઊભી હતી તે ભાગમાંથી સઘળાં લોકો વેગળાં વેગળાં જવા લાગ્યાં.

'જો તો બાઈ! કોઈને સ્વપ્નેય આવે આવો ખ્યાલ કદી?' એ બુઢ્ઢીએ હેસ્ટરને ધીરે અવાજે કહ્યું. 'આ પેલા પાદરી સાહેબ, લોકો કહે છે તેમ પૃથ્વી પર વિહરતા સંતપ્રભુ,–લોકો કહે છે શું–દેખાવ ઉપરથી તો ખરેખર હોય એવા લાગતા આ સંતપ્રભુ! જોયા એમને? આ અત્યારે સરઘસમાં એમને ચાલતા જોયા હોય એવા કયા માણસને અત્યારે ખ્યાલ પણ આવી શકે–કે હજુ થોડી જ પળો પહેલાં એ અભ્યાસખંડમાંથી નીકળી–એ વખતે એ પોતાના મોંમાં હીબ્રુભાષામાં કોઈ શાસ્ત્રવચન વાગોળતો હશે હો જરૂર, આ તમને ખાતરીથી કહું છું હું, એમ અભ્યાસખંડમાંથી નીકળીને જંગલમાં હવા ખાવા નીકળેલો? આવે કોઈને ખ્યાલ કે એ જંગલમાં ગયો હશે? હવે જંગલમાં જવું એટલે શું એ તો આપણે સમજીએ છીએ ખરું ને, હેસ્ટર પ્રાઈન? પણ ખરેખર, આ એનો એ જ માણસ છે એમ મારાથી તો કેમે કરતાં નથી માની શકાતું. આજ સુધીમાં મેં ઘણાએ ધર્મગુરુઓને, એક અનામી પુરુષ સંગીત બજાવી રહેલો હોય ત્યારે મારી સાથે એ સંગીતને તાલેતાલે પગલાં માંડતા અને રેડ ઇન્ડિયન લોકોના ભૂતપ્રેતવિદ્યાવિશારદો તેમ લાપલેન્ડના જાદૂગરો સાથે હાથ મિલાવતા મેં જોયા છે. કોઈ સ્ત્રી જ્યારે માથાની થઈને જગત જોવા નીકળે ત્યારે આવાં દૃશ્યો જોવાં એ તો એને મન રમતવાત છે! પણ આ પાદરી! કોઈ ઓર તરેહનો જ લાગે છે એ આદમી! જંગલની કેડીએ તને ભેટો થએલો, તે ખરેખર શું આ જ માણસનો થયેલો હેસ્ટર? સાચું બોલજે હો બા!'

'બાઈ સાહેબ, આપ શું કહો છો એ મને તો સમજાતું યે નથી.' હેસ્ટર પ્રાઈને ઉત્તર આપ્યો. એ વખતે શ્રીમતી હિબિન્સ ઠેકાણા વગરની બાઈ છે એમ માનીને એણે આશ્વાસન લેવા પ્રયત્ન કર્યો, છતાં આસુરી સંપત્તિના અધ્યક્ષ સાથે આટલાં બધાં માણસોને (શ્રીમતી

હિબિન્સ પણ તેમાં ખરી જ) અંગત સંબંધ હોવાની વાત તેણે આટલી બધી ખાતરીપૂર્વક કહી તે સાંભળીને એ વિલક્ષણ રીતે ભડકી ગઈ અને હેબતાઈ ગઈ. 'રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઇલ જેવા શાસ્ત્રોપદેશક ધર્મગુરુ અને વિદ્વાન ધર્મનિષ્ઠ પાદરી વિશે મારાથી તો એમ યદ્વાતદ્વા બોલી ન શકાય.'

'હવે રાખ બાઈ, રાખ,' હેસ્ટર સામે પોતાની આંગળી વીંઝતાં વીંઝતાં એ બુઢ્ઢી બોલી ઊઠી. 'તું શું એમ ધારે છે કે હું આટલી બધી વાર એ જંગલમાં જાઉં અને છતાં મારા સિવાય કોણ ત્યાં આવે છે એટલું વરતી કાઢવાની પણ મારામાં ચતુરાઈ નહિ હોય? નહિ જ, એવું બને જ નહિ—પછી રાત્રે નાચ કરતી વખતે જે જંગલી ફૂલની માળાઓ તેમણે ધારણ કરી હોય તેની એક પણ પાંખડી ભલેને અત્યારે તેમના શરીર પર ન રહી હોય, તોપણ તેમને ઓળખ્યા વગર હું રહું જ નહિ! દાખલા તરીકે તને હું ઓળખું છું, હેસ્ટર, કેમકે તારી આ નિશાની હું જોઈ શકું છું. ધોળે દિવસે યે સૌ એ જોઈ શકે એમ છે; અને રાત્રે અંધારામાં પણ લાલ ભડકાની પેઠે ઝગમગ્યા કરે છે એ. તું તો એ નિશાની સૌના દેખાતાં ખુલ્લે ખુલ્લી ધારણ કરે છે, એટલે તારા સંબંધમાં કંઈ શંકાને અવકાશ જ નથી. પણ આ પાદરી! જો આમ આવ, હું તને એક વાત કાનમાં કહું! શયતાન જ્યારે પોતાને સહી કરી આપી હોય અને પોતાની મહોરછાપ લગાવી ચૂકેલ હોય એવા પોતાના કોઈ સેવકને, આ રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઇલની પેઠે, શયતાનની સાથેનો પોતાને એ સંબંધ સ્વીકારતાં સંકોચાતો જુએ છે, ત્યારે એ સંબંધનું ચિહ્ન તે માણસને આખા જગતના દેખતાં ધોળે દહાડે ખુલ્લું કરવું પડે એવી પેરવી કરવી એ શયતાનનો એક સામાન્ય નિયમ જ છે! આ પાદરી પોતાની છાતી પર હાથ મૂકીને હમેશાં શું છુપાવવાને મથે છે? હેં, અલી હેસ્ટર પ્રાઇન, એ શું છુપાવવા માગે છે?'

'હા હું ય એ જ કહું છું કે શું છુપાવવા માગે છે એ, શ્રીમતી હિબિન્સ,' નાનકડી પર્લે આતુરતાપૂર્વક પૂછ્યું. 'તમે જોયું છે એ?'

'ફિકર નહિ બેટા,' પર્લ તરફ ભારે માનભરી દૃષ્ટિ કરીને શ્રીમતી હિબિન્સે જવાબ આપ્યો. 'તું પોતે જ આજ નહિ તો કાલ, એક દિવસ નહિ તો બીજે દિવસે એ તારી નજરે જોઈશ. બધા કહે છે કે તું એ હવાઈ શહેનશાહની પુત્રી છે. તો કોઈએક રૂપાળી રાતે તારા એ પિતાને મળવા તું મારી સાથે આવીશ? જો આવીશ તો પછી ત્યાં આ પાદરી પોતાનો હાથ છાતી પર કેમ રાખ્યા કરે છે તેની તને ખબર પડશે!'

પછી આખી બજારમાં બધાં માણસો સાંભળે એવા મોટા અવાજે ખડખડ હસતી એ ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

દરમિયાન સંમેલનઘરમાં મંગળપ્રાર્થના પૂરી થઈ ગઈ હતી, અને હવે રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઈલના શબ્દો પોતાનું ભાષણ શરૂ કરતા સંભળાતા હતા. આથી હૃદયની કોઈ અદમ્ય વૃત્તિએ હેસ્ટરને એ સ્થળ આગળ સ્થિર કરી દીધી. એ પવિત્ર મકાન એટલું બધું ચિક્કાર થઈ ગયું હતું કે એક પણ વિશેષ શ્રોતાનો એમાં હવે સમાવ થઈ શકે એવું નહોતું, એટલે એ ફજેતીના માંચડાની છેક પાસે જ ઊભી રહી. પાદરીનું એ આખું પ્રવચન, તેના પોતાના વિશિષ્ટ અવાજમાં, કંઈક અસ્પષ્ટ છતાં વૈવિધ્યભર્યા વાક્પ્રવાહરૂપે એના કાન પર અખંડ રીતે આવ્યા કરે તેને માટે એ જગા જરા યે દૂર નહોતી.

દેવળની દીવાલોમાં થઈને આવતો હોવાથી એ અવાજ સ્પષ્ટ હોવા છતાં હેસ્ટર પ્રાઈન તે એટલી બધી એકાગ્રતાપૂર્વક અને આતુરતાપૂર્વક તીવ્ર રસ સાથે સાંભળી રહી, અને એની સાથે એટલી ગાઢ સહાનુભૂતિ ધારણ કરી રહી, કે એ પ્રવચનના શબ્દો જોકે એને માટે સ્પષ્ટ નહોતા છતાં એ અસ્પષ્ટ શબ્દોથી સર્વથા ભિન્ન એવો કોઈ સ્વતંત્ર જ અર્થ પાદરીના એ પ્રવચને એના અંતરમાં રેડ્યા કર્યો. એ પ્રવચનના શબ્દો જો અત્યાર કરતાં વિશેષ સ્પષ્ટ રીતે સંભળાયા હોત તો કદાચ તેણે કેવળ ક્ષુદ્ર પાર્થિવ વાતાવરણ જ રચ્યું હોત, અને અત્યારે દર્શાવતા હતા તેવા આધ્યાત્મિક મર્મને કદાચ તેણે રૂંધી રાખ્યો હોત. પણ એ ઊભી હતી તે ઠેકાણે તો ઘડીમાં જાણે પવન

આરામ લેવાને માટે લેટી જતો હોય એ જાતનો ધીમો અવાજ એને કાને આવતો હતો, તો ઘડીમાં વળી એ અવાજ ઊંચે ચડીને માધુર્ય અને જોમની પાયરીઓ ક્રમેક્રમે ચડતો ચડતો એના સમગ્ર આત્માને ગંભીર અને ભયપ્રેરક ભવ્યતાના વાતાવરણથી વીંટળાવી દેતો હતો અને છતાં એ અવાજ આ પ્રમાણે ભવ્ય બનતો હતો તોપણ તેની અંદર એક પ્રકારની રુદનમયતાનું તત્ત્વ સળંગ રીતે વ્યાપી ગએલું લાગતું હતું. એમાં વેદનાની સાંભળનારની કલ્પના પ્રમાણે ધારી કે બુલંદ લાગે એવી ચીસ, એક એક હૃદયની ભાવગ્રહણશક્તિને સ્પર્શી શકે એવી રિબાતી માનવજાતિનો નિઃશબ્દ ઊંકારો કે તીણી ચીસ સંભળાઈ રહી હતી. કોઈ કોઈ વાર તો, શૂન્ય નિઃસ્તબ્ધ શાન્તિની વચ્ચે કારુણ્યનો ઊંડો ધ્વનિ જ કેવળ સંભાળતો હતો, તેમ કોઈ વાર તે વળી પૂરો કાને નહોતો આવતો. પણ પાદરીનો અવાજ ધારો શાન્ત મટીને ઊંચો ને પ્રભાવશાળી બનતો હતો એ પળે પણ—અદમ્ય જોમથી જ્યારે એ આગળ ને આગળ ધસી રહ્યો હતો ત્યારે પણ—વિશાળતા અને સચોટતામાં એ જ્યારે ખૂબ વધીને ટોચે પહોંચતો હતો, આખા દેવળને મથોમથ ભરી દઈ ને તેમાંથી ઊભરાઈ જઈ બહારના ખુલ્લા વાતાવરણમાં જ્યારે છલકાઈ જતો હતો ત્યારે પણ—જો કોઈ ધ્યાનપૂર્વક એકાગ્રતાથી સાંભળી રહેલ હોય તો તેમાં એનો એ વેદનાનો સૂર જ સાંભળે એમ હતું. એ વેદના તે શાની હતી? એ વેદના તે દુઃખથી દબાઈ ગએલા. કદાચ પાપી પણ ખરા, એવા એક માનવહૃદયની વેદના હતી, અને એ માનવહૃદય, પોતાના એ દુઃખ કે પાપની ગુપ્ત વાત માનવજાતિના મહાહૃદયને કહેતું હોય, ને પ્રત્યેક પળે—પ્રત્યેક પદે—તેની સહાનુભૂતિ કે ક્ષમાની યાચના કરી રહેલું હોય—અને એ યાચના જરા પણ નિષ્ફળ ન જતી હોય, એવી અસર પાદરીનો આ અવાજ એ વખતે કરી રહ્યો હતો. પાદરીના પ્રવચનને સૌથી વધારે પ્રભાવશાળી ને અસરકારક બનાવનારી કોઈ વસ્તુ હોય તો તે એમાંનો આ ધીમે અવાજે બોલાતો ભાગ જ હતો.

આ બધો વખત હેસ્ટર પેલા માંચડાનાં પગથિયાં આગળ પૂત-

બાના જેવી નિઃસ્તબ્ધ બનીને ઊભી રહી. આ પાદરીના અવાજે અત્યારે એને આંહીં ન જડી રાખી હોત તોપણ પોતાની ફજેતીની પ્રથમ પળ આ સ્થળેથી શરૂ થએલી એ કારણે પણ આ સ્થળે એનું અનિવાર્ય આકર્ષણ કરેલ હોત એ ચોક્કસ. એના અંતરમાં ઊંડે ઊંડે કંઈક થયા કરતું હતું—એ કંઈક એવું અસ્પષ્ટ હતું કે તેને વિચારનું નામ તો ન આપી શકાય, છતાં એના મન પર જબ્બર બોજારૂપ લાગે એવું કંઈક એના અંતરમાં સદા યે થયા કરતું હતું—કે પોતાનું સમગ્ર જીવન, આગળનું તેમ પાછળનું એમ ઉભય પ્રકારનું પોતાનું સમગ્ર જીવન, એને એક સૂત્રે સાંકળી લેતા કોઈ પદાર્થની પેઠે આ સ્થળની સાથે સંકળાઈ રહ્યું હતું.

દરમિયાન **પર્લ** પોતાની માનું પડખું મૂકીને બજારમાં સ્વેચ્છાનુસાર રમવા લાગી હતી. ત્યાંના ગંભીર સ્વભાવના સોગિયા ટોળાને, કોઈ ઘટાદાર ઘેરા વૃક્ષની ધૂંધળી આછા પ્રકાશવાળી પર્ણઘટામાં અડધું ઢંકાઈ જતું અને અડધું દેખાતું એવું કોઈ ચમકદાર પીંછાવાળું પક્ષી, તેની એક ડાળી પરથી બીજી ડાળી પર કૂદકા મારીને, એ આખા સોગિયા વૃક્ષને જેમ રમણીય બનાવી દે તેવી રીતે, આ નાનકડી બાળાની તરંગી અને ચમકદાર રમતો તથા ચેષ્ટાઓ, પ્રસન્ન બનાવતી હતી. તેની ચેષ્ટાઓ આરોહ અવરોહવાળી અને છતાં ઘણીવાર તો તીવ્ર અને અનિયમિત હતી. તેની એ ચેષ્ટાઓ પોતાના અંતરના ચાંચલ્યમય ઉલ્લાસને વ્યક્ત કરતી હતી. આજે તેની માતા બહુ સ્વસ્થ નહોતી એ કારણે એના વિરોધરૂપે આ ઉલ્લાસભાવ જાણે આજે તેનામાં બેવડો પ્રબળ બન્યો હતો. પોતાની સદાપ્રવૃત્તિમાન અને ફર્યા કરતી એવી કૌતુકવૃત્તિને જાગ્રત કરે એવું કંઈક પણ જોતી કે તરત જ **પર્લ** ત્યાં દોડી જતી હતી, અને એ મનુષ્ય કે પદાર્થ જાણે તેની પોતાની જ મિલકત હોય એમ પોતાની મરજીમાં આવે તેટલી ઘડી તેને પોતાના હાથમાં પકડી રાખતી હતી, પણ એ મનુષ્ય કે પદાર્થ આ રીતે તેને વશ થયો હતો તેના બદલામાં તે એ મનુષ્ય

કે પદાર્થને પોતાના ચિત્ત પર એક પળવાર પણ સ્વામીત્વ ભોગવવા દેતી નહોતી—પોતાનું ચિત્ત ઝાઝી ઘડી સુધી એ મનુષ્યો કે પદાર્થ પર ચોટાડી રાખતી નહોતી. બજારમાં એકઠાં થએલાં પ્યૂરિટન લોકો તેની આ બધી ચેષ્ટાઓને જોઈ રહ્યાં અને એ ચેષ્ટાઓ જોતાં જોતાં તેઓ સ્મિત કરતાં હતાં, છતાં આ બાળકીની નાનકડી કાયામાં વ્યક્ત થતા સૌન્દર્યની અવર્ણનીય મોહકતા તથા તેની ચેષ્ટાઓની વિચિત્રતા જોઈને એ કોઈ આસુરી બાળક છે એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યા વગર તેઓ રહેતાં નહોતાં. તે દોડતી દોડતી રેડ ઇન્ડિયન કને જઈ પહોંચતી હતી, અને તેની સામે ઊભી રહીને તેના મોં સામે તાકી રહેતી હતી. એટલે એ રેડ ઇન્ડિયનને થતું હતું કે પોતાના કરતાં પણ વિશેષ જંગલી સ્વભાવનું એ બાળક છે. ત્યાંથી સહજ ધૃષ્ટતાથી, તેમ સાથે વળી એટલા જ લાક્ષણિક મૌનપૂર્વક, ખારવાઓના ટોળાની અંદર ઘસી;—રેડ ઇન્ડિયનો જેવા ભૂમિવાસી જંગલી પુરુષો હતા તેવા આ સમુદ્રવાસી શ્યામવર્ણા જંગલી પુરુષોના ટોળામાં ઘસી—એટલે આ પર્લ એ જાણે સમુદ્રના ફેનસમૂહની નાનકડી કણીએ માનવબાલિકાનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હોય, અને રાતને વખતે વહાણના અગ્ર ભાગ નીચે ચમકી રહેતો વડવાનલ એ જાણે એનો આત્મા હોય એવી રીતે એ ખારવાઓ તેના તરફ આશ્ચર્ય અને પ્રશંસાના ભાવપૂર્વક જોઈ રહ્યા.

આ સમુદ્રવાસી પુરુષોમાંથી એક જણ—બીજો કોઈ નહિ પણ હેસ્ટર પ્રાઇન સાથે વાતે વળગ્યો હતો તે પેલો વહાણધણી—પર્લના સ્વરૂપથી એટલો બધો મુગ્ધ બની ગયો કે તેણે ચુંબન કરવા માટે તેને હાથમાં પકડવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ એ છોકરીને પકડવી એ તો હવામાં મધુર અવાજે ગુંજતા પક્ષીને પકડવા જેવું અશક્ય લાગતાં તેણે પોતાની ટોપીની આસપાસ વીંટાળેલી સોનાની સાંકળી લીધી અને તે એ છોકરી ભણી ફેંકી. એટલે પર્લે તરત જ તે પોતાની ડોક અને કમરની આસપાસ વીંટી દીધી, અને એવા સુભગ કૌશલ્યથી વીંટી દીધી કે એકવાર ત્યાં જોયા પછી જોનારને તે એના શરીરના એક સાહજિક

અંગ જેવી જ લાગે, અને એના વિનાની પર્લની કલ્પના કરવી પણ તેને અશક્ય લાગે.

'તારી મા તે પેલી હિંગળોકિયો અક્ષર ધારણ કરનારી બાઈ જ, ખરું ને?' એ વહાણવટીએ પૂછયું. 'તો મારો એક સંદેશો તેને પહોંચાડીશ?'

'એ સંદેશો મને ગમે એવો હશે તો પહોંચાડીશ,' પર્લે જવાબ આપ્યો.

'તો એને કહે' પેલો બોલ્યો, 'કે હું પેલા સામળા ચહેરાના અને ખૂંધિયા ખભાવાળા બુઢ્ઢા વૈદને ફરીથી મળ્યો, તો તારી મા કહેતી હતી એ ગૃહસ્થ પોતાનો મિત્ર થાય છે તેથી આ વૈદ પોતે જ તેને વહાણમાં સાથે લઈ આવવાનું માથે લે છે. એટલે તારી માએ હવે તમારા બે જણ સિવાય બીજા કોઈની ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. આટલું કહીશ તું એને એલી ડાકણ છોકરી?'

'શ્રીમતી હિબિન્સ તો કહે છે કે મારો પિતા હવાઈ શહેનશાહ છે,' તોફાની સ્મિત કરીને પર્લ બોલી ઊઠી. 'એટલે તું મને આવા ખરાબ નામે બોલાવીશ તો એ વાત હું એ શહેનશાહને કહી દઈશ, એટલે પછી એ તોફાન ને વાવાઝોડાથી તારા વહાણની પૂંઠ પકડીને તને હેરાન હેરાન કરી દેશે.'

પછી બજારમાં વાંકુચૂંકે રસ્તે થઈને એ છોકરી તેની મા પાસે ગઈ, અને ત્યાં એ વહાણવટીનો સંદેશો તેને કહી સંભળાવ્યો. આ સાંભળીને જે પળે પોતાને અને પાદરીને માટે દુઃખની ભૂલભુલામણી-માંથી કોઈક રસ્તો નીકળ્યો લાગતો હતો તે જ પળે બરાબર પોતાનું દુર્ભાગ્ય આવી રીતે તેનો સામળો અને ભયંકર ચહેરો ક્રૂર સ્મિતપૂર્વક પોતાના એ રસ્તા પર દેખાડતું ઊભું જોઈને હેસ્ટરનો બળવાન, સ્વસ્થ, અને દૃઢ સહનશીલતાયુક્ત આત્મા લગભગ ઢગલો થઈને ઢળી પડયો.

વહાણવટીએ આપેલી બાતમીને લીધે આ રીતે એનું ચિત્ત ચિંતા-ગ્રસ્ત બની ગયું હતું એ જ વખતે એની ધીરજની એક બીજી રીતે

પણ કસોટી થઈ. આ વખતે આજૂબાજૂના ગ્રામપ્રદેશમાંથી અનેક માણસો આંહીં શહેરમાં આવ્યા હતા. એમણે આ હિંગળોકિયા અક્ષરની વાત અનેક વાર સાંભળી હતી, સેંકડો ખોટી અને અત્યુક્તિભરી અફવાઓથી એ વાતે એમના મનમાં ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું, પણ છતાં એ અક્ષર એમણે નજરોનજર કદી પણ જોયો નહોતો. એટલે એ લોકો, દિલ બહલાવવાની અને વિનોદ કરવાની બીજી બધી રીતો અને સાધનો અત્યાર સુધીમાં ખલાસ થઈ જતાં હવે હેસ્ટર પ્રાઈનની આસપાસ ટોળે મળ્યા, અને અનાડી ગમાર રોંચાઓના જેવી રીતે એને કૌતુકપૂર્વક નિરખવા લાગ્યા. એ લોકો આમ સંકોચ-રહિત બનેલા હોવા છતાં અમુક હાથના ઘેરાવાથી વિશેષ નજીક તો તેઓ હેસ્ટરની પાસે ન જઈ શક્યા એટલે હેસ્ટરથી અમુક હાથને છેટે એ લોકો ઊભા રહ્યા. અને પેલી ભેદી સંજ્ઞામાંથી તિરસ્કારનો જે કેન્દ્રાપસારી બળપ્રવાહ વહેતો હતો તેનાથી હડસેલાઈને અમુક અંતરને છેટે તે સ્થળે એ લોકો જડાઈ રહ્યા. આ બધા પ્રેક્ષકોનું ધાડિયું જોઈને તથા હિંગળોકિયા અક્ષરની પાછળ રહેલો અર્થ જાણીને ખારવાઓની એક ટોળી પણ ત્યાં આવી પહોંચી અને તેમના તડકામાં રહેવાથી કાળા થઈ ગએલા તથા મરણિયા દેખાવના ચહેરા એ ટોળામાંથી બહાર કાઢીને એને જોવા લાગ્યા. આ ગૌરાંગોનું આ પ્રકારનું નિષ્ઠુર કુતૂહલ દેખીને રેડ ઇન્ડિયનોને પણ તેનો ચેપ લાગ્યો, અને ભભકદાર ભરતકામ વચ્ચે રાખેલી અક્ષરસંજ્ઞા ધારણ કરનારી વ્યક્તિ અવશ્ય આ લોકોમાં કોઈ ઉચ્ચ પદવીધારી વ્યક્તિ હશે એમ ધારીને હેસ્ટરની છાતીને સાપના જેવી સામળી આંખે એકીટશે જોઈ રહ્યા. આખરે, નગરવાસીઓ પણ, આ જૂના અને વાસી બની ગએલા વિષયનો એમનો રસ બીજાઓને એ બાબતમાં આનંદ લેતા જોઈને એમની દેખાદેખી અને ચેપથી ફરી વળી પાછો માંદોમાંદો જાગી ઊઠતાં એ જગાએ પ્રયોજન વગર આમતેમ રસળવા લાગ્યા, અને પોતાને સુપરિચિત એવી આ કલંકસંજ્ઞાને 'અમે તો જાણીએ છીએ એ બધું' એવી જૂની પિછાન સૂચવતી ઠંડી ઉદાસીન દૃષ્ટિ વડે જોઈ, હેસ્ટર પ્રાઈનને ઉપર ગણાવેલા

બીજાં બધાં લોકો કરતાં કદાચ સૌથી વધારે પીડા આપવા લાગ્યા. આ ટોળામાં, પોતે સાત વરસ પર જેલના દરવાજાની બહાર આવેલી એ વખતે આધેડ ઉમરની જે બાઈઓની એક મંડળી તેને નિરખવાને ત્યાં વાટ જોતી ઊભા હતી તેની તે જ બાઈઓને આંહીં પણ એણે જોઈ. એ બાઈઓમાં આંહીં એક જ જણી ખૂટતી હતી, તે એ બધાંમાં વયે સૌથી નાની અને વૃત્તિએ સૌમાં અપવાદરૂપે કોમળ અને અનુકંપાશીલ હૃદયની એવી પેલી જુવાન સ્ત્રી હતી. પણ એ જુવાન સ્ત્રી આ વચગાળામાં ગુજરી ગઈ હતી અને તેનું કફનવસ્ત્ર હેસ્ટરે પોતે તૈયાર કર્યું હતું. હેસ્ટર હવે આ બાળી રહેલા સળગતા અક્ષરને ટૂંક મુદતમાં જ દૂર ફેંકી દેવાની હતી પણ ત્યાં આ અંતિમ પળે તો તે અક્ષર પ્રત્યે, પોતે તે ધારણ કરવા માંડયો તે પ્રથમ દિવસથી માંડીને તે આજની ઘડી સુધીમાં કદી પણ નહિ ખેંચાએલું એટલું બધું ધ્યાન લોકોનુ તેના તરફ આજે વિચિત્ર રીતે ખેંચાયું, અને એટલો બધો ખળભળાટ તેણે આજે મચાવ્યો.

પોતાને થએલી સજા લુચ્ચાઈ અને ક્રૂરતાપૂર્વક જ્યાં પોતાને જડી રાખતી જણાતી હતી એવા એ લોકનિન્દા અને લોકકૌતુકના વિષયરૂપ બનેલા એ જાદૂઈ વર્તુલમાં હેસ્ટર આ પ્રમાણે ઊભી હતી એ વખતે પેલો માનનીય પાદરી પોતાના પવિત્ર પ્રવચનપીઠ પર ઊભો રહી એ ઉચ્ચ સ્થાનેથી નીચી દૃષ્ટિ કરી પોતાના શ્રોતાસમાજને નિરખી રહ્યો હતો. એ શ્રોતાસમાજ અત્યારે તેનું પ્રવચન સાંભળતાં સાંભળતાં સર્વથા તેને અધીન બની ગયો હતો. એક બાજૂએ એ સન્ત પુરુષ ધર્મમંદિરમાં શ્રોતાઓના પ્રેમાદરનું પાત્ર બની સૌના હૃદયતારને ઝણઝણાવી રહ્યો હતો, તો બીજી બાજુએ હિંગળોકિયો અક્ષર ધારણ કરનારી આ પતિત સ્ત્રી બજાર વચ્ચે લોકોની નિન્દા અને કૌતુકનું પાત્ર બનીને લાચારીભરી દશામાં ઊભી હતી ! આ દશામાં આ બન્ને વચ્ચે આટલું મહદ અંતર હોવા છતાં એ બન્નેના હૈયા પર એક જ કલંકસંજ્ઞા સળગી રહી હતી એવું અનુમાન કરવા જેટલો અવિનય તો કોણ જ બતાવી શકે ! એવી અસભ્ય કલ્પના પણ કોને સૂઝે !

હિંગળોકિયા અક્ષરનો રહસ્યસ્ફોટ

એકાગ્રતાપૂર્વક સાંભળી રહેલા શ્રોતાસમાજને મહાસાગરનાં ઊછળતાં મોજાંની પેઠે ઊંચે ને ઊંચે ઉપાડી જતો એવો પાદરીનો વક્તૃત્વછટાભર્યો બુલંદ અવાજ આખરે શાંત પડયો. દેવવાણી સાંભળ્યા પછી સઘળે પ્રસરી રહે એવી ગંભીર શાન્તિ પળવાર બધે પ્રસરી રહી. પછી, શ્રોતાઓ જાણે પોતાને અન્ય જનના માનસપ્રદેશમાં લઈ ગએલી પ્રબળ જાદૂઈ શક્તિના પાશમાંથી મુક્ત થતા હોય અને, એ પરમાનસપ્રદેશમાં રહેલી સઘળી અદ્‌ભુતતા અને શોકના ભાવ તેમના ચિત્તમાં હજુ સભર ભર્યાં હોય, એવી રીતે એમનામાં ગણગણાટ અને અર્ધોચ્ચરિત આવેશોદ્‌ગાર થવા લાગ્યો. અને ત્રીજી જ પળે એ સમૂહ દેવળના દરવાજામાંથી ધસારાબંધ બહાર નીકળવા લાગ્યો. હવે પ્રવચન પૂરું થયું હતું, એટલે એ પ્રવચનદ્વારા પાદરીએ જેને પોતાના જ્વલંત શબ્દોથી સળગતું અને પોતાના વિચારોના સૌરભથી મઘમઘતું બનાવી દીધેલું તે વાતાવરણ કરતાં, પોતાની અસલ સ્થૂલ પાર્થિવ મનોદશામાં હવે સૌ પાછા ફર્યા હતા તો તે મનોદશા અને તે પ્રકારના જીવનને નભાવી શકે એવા જુદી જ જાતના વાતાવરણની હવે તેમને જરૂર લાગી.

ખુલ્લા વાતાવરણમાં આવ્યા એટલે એમનો આનંદોદ્રેક મૌનની પાળો તોડી શબ્દોરૂપે છલકાવા લાગ્યો. પાદરીનાં સ્તુતિવચનોથી

એ આખી શેરી અને બજાર એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી ગાજી ઊઠી. દરેક જણ સ્વાનુભવથી વધુ સારી રીતે સમજી શકતો હતો તેવો અભિપ્રાય આ પ્રવચન સંબંધી એકબીજાની આગળ વર્ણવી બતાવ્યા સિવાય આ શ્રોતાઓને ચેન પડયું નહિ. એ સૌના એકત્ર અભિપ્રાય મુજબ, પાદરીના આજના પ્રવચન જેવું શાણપણભર્યું, ઉદાત્ત, અને ઉન્નતભાવનામય પ્રવચન બીજા કોઈ પુરુષે કદી પણ કર્યું નહોતું. તેમ જ ઈશ્વરી પ્રેરણા આ પુરુષના મુખ વાટે જેટલી સ્પષ્ટ રૂપમાં વ્યક્ત થતી હતી તેટલી સ્પષ્ટ રૂપમાં અન્ય કોઈ પણ મર્ત્ય પુરુષના મુખમાંથી કદી પણ વ્યક્ત થએલી નહિ. લોકો જાણે એ ઈશ્વરી પ્રેરણાને ઊર્ધ્વલોકમાંથી તેનામાં ઊતરતી, તેના સમગ્ર આત્માને વ્યાપ્ત અને સ્વાધીન કરી દેતી, પોતાની સમક્ષ જે લખેલું પ્રવચન પડયું હતું તેમાંથી તેને સતત રીતે બહાર લઈ જઈ ઉચ્ચ પ્રદેશમાં ઉપાડી જતી, અને તેના શ્રોતાઓની પેઠે તેને પોતાને પણ આશ્ચર્યજનક લાગે એવા વિચારોથી ભરી દેતી નજરોનજર જોઈ શકતા હતા. તેના પ્રવચનનો વિષય, આંહીં અરણ્યપ્રદેશમાં આ ન્યૂ ઇંગ્લંડ રૂપી જે નવી વસાહત તેઓ સ્થાપી રહ્યા હતા તેને ખાસ લક્ષમાં રાખીને, માનવસમાજો અને ઇશ્વર વચ્ચેનો સંબંધ એ જણાતો હતો. અને પોતાના પ્રવચનના સામાપ્તિભાગ ભણી આવતાં, જાણે ભવિષ્યવાણી ઉચ્ચારતો હોય એવો ભાવ,-પ્રાચીન સમયના યાહુદી પયગંબરોના જેટલી જ અનિવાર્ય રીતે તેને આ જ વિષયકથન માટે પ્રેરતો હોય, પછી એ યાહુદી પયગંબરો અને તેની વચ્ચે એટલો ભેદ ખરો કે પેલા યાહુદી દ્રષ્ટાઓએ પોતાના દેશ પર ઈશ્વરના શાપ વરસશે અને તેનું સત્યાનાશ જશે એવું ભવિષ્યકથન કરેલું, ત્યારે આ પુરુષ ઈશ્વરના આંહીં નવેસરથી એકઠાં થએલાં સંતાનોને માટે કોઈ ગૌરવશાળી અને તેજસ્વી ભાવિ નિર્માયું છે એવું ભવિષ્યકથન કરતો હતો, છતાં આટલો ભેદ બાદ કરીએ તો એ પ્રાચીન પયગંબરોના જેટલી જ અનિવાર્ય રીતે તેને પ્રેરી રહેલો ભાવ–તેનામાં વ્યાપી ગયો. પણ છતાં, એ સઘળા ભવિષ્યકથનની અંદર, એ સમસ્ત પ્રવચનની

પણ અંદર, કારુણ્યનો એક પ્રકારનો ઊંડો ઘેરો, વિષાદભર્યો સૂર પણ જોવામાં આવતો હતો, અને એવા ઉલ્લાસપ્રેરક ભવિષ્યકથનની સાથે સાથે જ આવો વિષાદમય સૂર ભળેલો જોતાં એનો એક જ અર્થ થઈ શકે એમ હતો, અને તે એ કે આ પ્રદેશનું ભવિષ્ય તો જોકે ભારે ઊજળું છે, પણ એ ઉજ્જવળ ભવિષ્ય જોવા પોતે લાંબો વખત આંહીં રહેવાનો નથી એમ એને લાગતું હતું. આ રીતે આંહીંથી અલ્પ સમયમાં જ ચાલ્યા જનારા પુરુષના જેવો સ્વાભાવિકઃવિષાદ તેના પ્રવચનમાં વ્યાપી રહ્યો હતો. હા, જેના ઉપર સૌ એટલો બધો પ્રેમ રાખી રહ્યા હતા અને જે પોતે પણ તેમના સૌના પર એટલો બધો પ્રેમ રાખી રહ્યો હતો કે સ્વર્ગે જતી વખતે પણ નિસાસો નાખ્યા વગર આંહીંથી છૂટું પડવું તેને મુશ્કેલ લાગતું હતું એવા આ તેમના પાદરીને, પોતે અકાળે જ મૃત્યુ પામવાનો, અને આ સૌને રડતાં મૂકીને પોતે અલ્પ સમયમાં જ આંહીંથી ચાલ્યો જવાનો એવા ભણકારા વાગી રહ્યા હતા. આ ધર્મગુરુના પ્રવચનનો જે અંતિમ અસરકારક ભાગ હતો તેમાં ખાસ સચોટતા લાવનારું તત્ત્વ આ જ હતું–પોતે હવે આ પૃથ્વી પર થોડી ઘડીનો જ મહેમાન છે એવું ભાન જ એ અંતિમ સચોટતા લાવનારું તત્ત્વ હતું. આજનું પ્રવચન તો જાણે કોઈ સ્વર્ગીય ફિરસ્તો આકાશમાં ઊડી રહ્યો હોય, અને એમ ઊંચે ઊડતાં ઊડતાં પળવાર તેણે આ સૌ લોકો પર પોતાની તેજસ્વી પાંખો ફફડાવી એકી સાથે તેજ અને છાયા–ઉજાસ અને માયા–બન્નેનું અદ્‌ભુત વાતાવરણ રચી તેમના પર સુવર્ણમય સત્યોની વૃષ્ટિ કરી હોય એવું લાગતું હતું

આ રીતે રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઈલના જીવનમાં આજે એવો અવસર આવ્યો હતો–અને આવા અવસર સંસારમાં ઘણાખરા માણસોના જીવનમાં આવે છે, જોકે આવે છે તે પળે એમને તેનું ભાન હોતું નથી, અને એ અવસર વીતી ગયા પછી ઘણે દૂરથી પોતાના સમગ્ર જીવનનું સિંહાવલોકન કરે ત્યારે જ એમને એ વાતની ખબર પડે છે

—કે જે અવસર અત્યાર સુધીમાં એના જીવનમાં આવી ગએલ તેમ હવે પછી આવવાના એવા સઘળા અવસર કરતાં વિશેષ યશસ્વી અને વિશેષ ગૌરવપૂર્ણ હતો. એ જમાનામાં મૂળ તો ધર્મગુરુનો વ્યવસાય જ બહુ પવિત્ર ગણાતો હતો, અને સમાજમાં તેનું સ્થાન જ અતિ ઉચ્ચ મનાતું હતું, તેમાં આ ક્ષણે તો ન્યૂ ઈંગ્લંડના એ પ્રારંભદિનોમાં અસાધારણ બુદ્ધિબળ, સમૃદ્ધ વિદ્વત્તા, અને નિષ્કલંક ચારિત્ર્યની પ્રતિષ્ઠા એ બધી વસ્તુઓ કોઈ પણ ધર્મગુરુને જે સૌથી વિશેષ ગૌરવાસ્પદ ઉન્નત સ્થાને બેસાડી શકે, તેવા ઉન્નત સ્થાને અત્યારે તે ઊભો હતો. પોતાના વરણીપ્રવચનની સમાપ્તિ વખતે વ્યાખ્યાનપીઠના અગ્રભાગ પર આવીને પાદરીએ સમાપ્તિસૂચક નમન કર્યું ત્યારે લોકહૃદયમાં તેમ સમાજમાં તેનું સ્થાન આટલું બધું ઊંચું હતું. ત્યારે એ જ વખતે પેલી હેસ્ટર પ્રાઈન બીચારી ફજેતીના માંચડા આગળ ઊભી હતી, અને પેલો હિંગળોકિયો અક્ષર તેની છાતીને હજુ ડામી રહ્યો હતો.

ફરી વળી પાછો સંગીતનો અવાજ શરૂ થયો અને દેવળના દરવાજામાંથી નીકળતા સૈનિકરક્ષકદળનાં પગલાં સંભળાવા લાગ્યાં. આંહીંથી હવે સરઘસ ચાલતું ચાલતું નગરના સાર્વજનિક સભાગૃહમાં જવાનું હતું, અને ત્યાં એક ભવ્ય મિજબાની પછી આજનો સમગ્ર સમારંભ પૂરો થવાનો હતો.

એટલે વળી પાછો લોકોનાં ટોળાંથી છવાઈ ગએલા એ વિશાળ માર્ગ પર માનનીય અને રૂઆબદાર ધર્મગુરુઓનો સમૂહ ચાલતો જોવામાં આવ્યો, અને સૂબા ને ન્યાયાધિકારીઓ, વૃદ્ધ અને શાણા વડીલો, પવિત્ર પાદરીઓ અને સર્વ નામાંકિત અને અગ્રેસર પુરુષોને પોતાની અંદર થઈને પસાર થતા દેખીને ટોળાંમાંનાં લોકો બંને બાજૂ ખસી જઈને માનપૂર્વક માર્ગ કરી આપવા લાગ્યાં. એ સરઘસ જ્યારે લગભગ બજારના ચોકમાં આવી પહોંચ્યું ત્યારે એક મોટી ગર્જના કરીને તેને આવકાર આપવામાં આવ્યો. આ ગર્જના—એ જમાનાના લોકો પોતાના શાસકો પ્રત્યે જે બાલોચિત માનભાવ અને

વફાદારીની લાગણી દર્શાવતા હતા તેના આવિષ્કાર રૂપ નિઃશંક ગણાય એવી હતી છતાં અત્યારે તો જે ઉચ્ચ વાક્પ્રભાવના સૂરો હજુ તેમના કાનમાં ગુંજન કરી રહ્યા હતા તે વાક્પ્રભાવે શ્રોતાજનના હૃદયમાં ઉત્પન્ન કરેલા ઉત્સાહના અદમ્ય ઊભરા જેવી જ સૌને લાગી. દરેકને એ ઊભરો ઠાલવવાની એક સરખી ઇચ્છા થઈ આવી અને દરેકે એકીપળે તે પોતાના પડોશીની પાસેથી ઝીલી લીધી. એ અદમ્ય ઉત્સાહનો ઊભરો શ્રોતાગણ દેવળમાં હતો ત્યાં સુધી મહામહેનતે દાબી રાખ્યો હતો; પણ આંહીં ખુલ્લા આકાશ નીચે આવ્યા, એટલે છેક આકાશના ઉચ્ચતમ બિંદુ સુધી પહોંચી જાય એવા રૂપમાં ગર્જના કરીને તે પ્રકટ થયો. આ ઠેકાણે માનવમેદની એટલી બધી ઊભરાતી હતી અને એ મેદનીના દિલમાં એક જ સ્વર એવો પ્રબળ રીતે ગુંજી રહ્યો હતો, કે વાવાઝોડું, મેઘગર્જના, કે સમુદ્રગર્જના કરતાં પણ વધારે બુલંદ અવાજ એ ઉત્પન્ન કરી શકે એમ હતું. અનેક હોવા છતાં એક જ ભાવ સૌ એકી-સાથે અનુભવી રહ્યા હતા, અને તેથી અનેકમાંથી એકરૂપ બની ગએલા એક વિરાટ હૃદયમાંથી ઊછળતો હોય એવો એ સૌનો સંમિલિત સ્વર હતો. ન્યૂઇંગ્લંડની ભૂમિમાંથી આટલી બુલંદ ગર્જના કદી પણ ઊઠી નહોતી. ન્યૂ ઇંગ્લંડની ભૂમિ ઉપર આજે આ પાદરીને જેટલું માન મળી રહ્યું હતું તેટલું માન એ દેશમાં કોઈ પણ મનુષ્યને તેના મર્ત્યબંધુ તરફથી કદી પણ મળ્યું નહોતું!

તો પછી આ વખતે એ પાદરીની પોતાની સ્થિતિ કેવી હતી? તેના મસ્તકની આસપાસ એ વખતે વાતાવરણમાં તેજોવલયના ઝલકદાર તણખા ચમકી રહ્યા નહોતા? આધ્યાત્મિકતાના બળે આવું અપાર્થિવ સ્વરૂપ પામ્યા પછી, અને અહોભાવભર્યા પ્રશંસકોને હાથે દેવતુલ્ય માન પામ્યા પછી, સરઘસમાં ચાલતી વખતે તેનાં પગલાં શું ખરેખર આ પૃથ્વીની ધૂળ પર જ પડતાં હતાં?

સૈનિકો અને ધર્મગુરુઓનો એ સમૂહ સરઘસમાં આગળ વધી રહ્યો હતો એ વખતે સૌની આંખો આપણો પાદરી ચાલી રહ્યો હતો તે

સ્થળે ચોંટી રહી હતી. લોકમેદનીની અંદરનાં માણસો જેમ તેનું દર્શન પામતાં ગયાં તેમ તેમ ગર્જના શમીને અંદર અંદર ગણગણાટ થવા લાગ્યો. પોતાના આવા ભવ્ય વિજયપ્રસંગે પણ એ કેટલો નબળો અને ફીક્કો લાગતો હતો! તેનું સઘળું જોમ—અથવા તો કહીએ કે પવિત્ર પેગામ સંભળાવી રહ્યો ત્યાં સુધી ઈશ્વર તરફથી એ પેગામની સાથોસાથ જે પ્રેરણાબળ તેને મળેલું તે સઘળું પ્રેરણાબળ—પોતાનું કર્તવ્ય નિષ્ઠાપૂર્વક પૂરેપૂરું બજાવાઈ ગએલું હોવાથી હવે તેની કાયામાંથી ચાલ્યું ગયું હતું. તેના ગાલ પર તેમણે જે સુરખી હજુ હમણાં જ નિરખી હતી તે, હોલવાઈ જતા અંગારાની અંદર છેલ્લી આવી જતી ઝલકની પેઠે ત્યાંથી અદૃશ્ય થઈ ગઈ હતી. તેનો ચહેરો એવો શબ જેવો ફીક્કો પડી ગયો હતો કે એ કોઈ જીવતા માણસનો ચહેરો છે એવું ભાગ્યે જ લાગે; તેના પગ માર્ગમાં ચાલતાં ચાલતાં એવા લથડતા હતા, કે એ કોઈ ચેતનવાળો માણસ ચાલે છે એવું ભાગ્યે જ જણાય આટલું લથડવા ને ધ્રૂજવા છતાં એ ભોંય પર પડી ન ગયો એ જ નવાઈભરી વાત હતી.

બુદ્ધિ અને સંવેદનની મિ. ડિમ્સડેલમાં ભરતી આવી ગયા પછી હવે તેમાં ઓટ શરૂ થવાથી તેનામાં આવી ગએલી નિર્બળતા જોઈને તેના વ્યવસાયબંધુઓમાંથી એક જણ—વંદનીય જ્હોન વિલ્સન—એકદમ તેને ટેકો આપવા આગળ આવ્યો. પણ પાદરીએ કંપતાં કંપતાં છતાં નિશ્ચયપૂર્વક એ વૃદ્ધ પુરુષનો હાથ પાછો ઠેલ્યો. તેની ગતિને જો ચાલવું એવું નામ આપી શકાય, તો હજુ પણ તેણે આગળ ને આગળ ચાલ્યા કર્યું, પણ ખરી રીતે તેની ગતિ તો નાનું બચ્ચું ધ્રૂજતું ધ્રૂજતું ચાલવાનો પ્રયત્ન કરે—પોતાની માતા પોતાને ચાલતાં શીખવવા માટે જરા દૂર હાથ પહોળા કરીને ઊભા હોય તેના પર મીટ માંડીને એ બચ્ચું ચાલવાનો જેવો પ્રયત્ન કરે—તેના જેવી આ પાદરીની ગતિ લાગતી હતી. અને હવે આમ લથડતાં લથડતાં પણ તે, સ્મૃતિમાં સારી પેઠે જડાઈ ગએલા પેલા માંચડાની સામે—વરસો પહેલાં હેસ્ટર પ્રાઈને

જ્યાં જગતની તિરસ્કારભરી દૃષ્ટિ કલાકો સુધી વેઠી હતી એ માંચડાની સામે—આવી પહોંચ્યો હતો. અત્યારે પણ હેસ્ટર ત્યાં નાનકડી પર્લને આંગળીએ રાખી ઊભી હતી! અને અત્યારે પણ એની છાતી પર પેલો લિંગળોહિયો અક્ષર ચમકી રહ્યો હતો! વાદ્યસમૂહ તો જોકે હજુ પણ ભવ્ય અને ઉલ્લાસભર્યું કૂચગીત બજાવી રહ્યો હતો. છતાં પાદરી આ સ્થળ આગળ આવીને અટકી ગયો. એ કૂચગીત જોકે તેને મિજબાનીમાં ભાગ લેવાને માટે આગળ વધવાને પ્રેરી રહ્યું હતું, છતાં તે તો આંહીં અટકી ગયો.

છેલ્લી થોડી પળોથી બેલિંગહામ સચિંત દૃષ્ટિએ તેને નિરખી રહ્યો હતો અને તેની હિલચાલની દેખરેખ રાખી રહ્યો હતો. એટલે તેને આંહીં અટકી ગએલો જોઈને સરઘસમાં પોતાનું સ્થાન છોડીને તેને મદદ કરવા એ આગળ આવ્યો, કેમકે મિ. ડિમ્સડેઈલનો દેખાવ જોઈને તેને લાગ્યું કે જો કોઈ તેને મદદ નહિ કરે તો તે અવશ્ય ઢળી પડશે. પણ આત્મા આત્મા વચ્ચે જે અસ્પષ્ટ સૂચનો ચાલી રહે છે તેને બહુ ગણકારવાની જોકે સૂબા બેલિંગહામની ટેવ નહોતી, છતાં અત્યારે તેણે પાદરીના દેખાવમાં કંઈક એવું જોયું કે તેની વાતમાં પોતે માથું મારવા જેવું નથી એવું કંઈક સૂચન સૂબાને તેમાંથી આપોઆપ થઈ આવ્યું. દરમિયાન લોકસમુદાય તો પાદરી ભણી ભયમિશ્રિત માન અને આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યો હતો. એમની દૃષ્ટિએ પાદરીની આ પાર્થિવ નિર્બળતા તો એના અપાર્થિવ સ્વર્ગીય બળનું બીજું પાસું જ માત્ર હતું. અને આ પાદરી તેમના દેખતાં જ સ્થૂળ દૃષ્ટિએ ઝાંખો ઝાંખો અને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ વધુ ને વધુ તેજસ્વી થતો થતો ઊંચે ચડતો ચડતો આખરે સ્વર્ગધામમાં પહોંચી ગયો હોત ને ત્યાંના તેજોમય લોકમાં વિલય પામી ગયો હોત તોપણ તેના જેવા પવિત્ર સાધુચરિત પુરુષને માટે એ બનાવ કંઈ ન માની શકાય એટલો બધો ચમત્કારી એમને ન જ લાગ્યો હોત!

ત્યાંથી પછી પાદરી માંચડા ભણી વળ્યો, અને પોતાના હાથ તેણે લાંબા કર્યા.

'હેસ્ટર,' તે બોલ્યો, 'આમ આવ ! બેટા **પર્લ**, તું પણ આવ !'

અત્યારે એ બન્નેને તે જોઈ રહ્યો ત્યારે તેનું મુખ શબના જેવું ફીકું પડી ગયું હતું; પણ છતાં એના પર કોઈ વિલક્ષણ પ્રકારની મૃદુતા અને વિજયવૃત્તિ પણ જોવામાં આવતી હતી. છોકરી તો પોતાની લાક્ષણિક પક્ષીના જેવી ચાલે ઠેકતી ઠેકતી એકદમ તેની પાસે દોડી આવી, અને તેના ઘૂંટણની આસપાસ પોતાના હાથ તેણે વીંટાળી દીધા. **હેસ્ટર પ્રાઈન** પણ—જાણે કોઈ અનિવાર્ય વિધિનિર્માણ પોતાની ઈચ્છા વિરુદ્ધ એને ધકેલી રહ્યું હોય એવી ધીમી ગતિએ તેના ભણી આવવા લાગી પણ તેની છેક પાસે પહોંચે એ પહેલાં વચમાં અટકી ગઈ. બરાબર આ જ ક્ષણે પોતાના સંકજામાં સપડાએલો પાદરી અત્યારે જે કામ કરવા માગતો હતો તે કરતો અટકાવવા માટે તેને પકડી રાખવા બુઢ્ઢો **રોજર ચિલિંજવર્થ** લોકોના ટોળામાંથી એકાએક બહાર ધસી આવ્યો— અથવા અત્યારે તેના મુખપરના ભાવો એટલા બધા વ્યગ્રતામય, દુષ્ટતાપૂર્ણ, અને વિકૃત હતા કે તે કોઈ અધઃપ્રદેશમાંથી એકાએક નીકળી આવ્યો હોય એમ લાગતું હતું. એ ખરેખર ક્યાંથી આવ્યો એ તો જે હોય તે ખરું, પણ આ બુઢ્ઢો એકદમ આગળ ધસી આવ્યો અને પાદરીને તેણે બાવડું પકડીને રોકી રાખ્યો.

'એલા ગાંડિયા, ઊભો રહે ! શું ધાર્યું છે તેં આ બધું ?' તે ધીમેથી બોલ્યો. 'હડસેલી દે એ બાઈને પાછી ! જવા દે એ છોકરીને પણ ! સૌ સારાં વાનાં થશે ! ઠાલો મફતનો શું કામ તારી કીર્તિને કલંકિત કરે છે અને અપજસિયું મોત વહોરી લે છે ? હજુ હું તને બચાવી શકું એમ છું ! ધર્મગુરુ તરીકેના તારા પવિત્ર ધંધાને પણ શું તું કાળી ટીલી લગાડવા માગે છે ?'

'ઓહો, દુષ્ટ લુબ્ધક ! મને લાગે છે તું બહુ મોડો પડ્યો છે !' તેની સામે ભીતિભરી છતાં મક્કમ મીટ માંડીને પાદરીએ જવાબ આપ્યો. 'તારી સત્તા પૂર્વે મારા પર હતી એ હવે રહી નથી ! ભગવાનની મદદ વડે હવે હું તારા હાથમાંથી છટકી શકું એમ છું !'

આમ કહીને તેણે હિંગળોકિયો અક્ષર ધારણ કરનારી બાઈ તરફ ફરી પોતાનો હાથ લંબાવ્યો. 'હેસ્ટર પ્રાઇન,' આતુરતાભરી વેધક ચીસ નાખીને તે બોલ્યો, 'પરમ ભીષણ અને છતાં પરમ કરુણ એવા ભગવાન, સાત વરસ પર જે કામ કરતાં હું અચકાએલો, અને જે ન કરવાથી મારે એ બધો વખત મહાપાપ અને દારુણ યાતનાનો બોજો સહન કરવો પડયો છે તે કામ કરવાની બુદ્ધિ આજે મારા પર કૃપા કરીને આટલે લાંબે વખતે આખરે મને આપે છે, તો એ ભગવાનને નામે તું આંહીં આવ અને તારું બળ મારામાં મેળવી દઈને મને વીંટળાઈ વળ! બળ તારું હેસ્ટર, પણ એ બળે દોરાવાનું તો છે ભગવાને મને આપી છે તે બુદ્ધિ જ્યાં દોરી જાય ત્યાં જ. આપણે હાથે અન્યાય પામેલો આ અભાગિયો પુરુષ આપણને એ કામ કરતાં પોતાનું બધું જોર અજમાવીને અટકાવે છે—તેનું પોતાનું તેમ સાથે શયતાનનું પણ સઘળું જોર અજમાવીને આપણને અટકાવવા આવે છે! તો આવ હેસ્ટર! અને મને જરા ટેકો આપીને પેલા માંચડા પર લઈ જા!'

ટોળામાં ભારે ખળભળાટ થઈ રહ્યો. સરઘસમાં પાદરીની છેક જ પાસે ઊભેલા ઉચ્ચપદવીધારી પુરુષો તો પોતે અત્યારે જોતા હતા તેનાથી એટલું બધું આશ્ચર્ય પામી ગયા, અને આ બધા ઉપરથી જે એક જ અર્થ તત્કાળ સ્ફુરે એમ હતો તે એક બાજૂથી એમને કોઈ રીતે ગળે ઊતરે એમ નહિ હોવાથી અને બીજી બાજૂથી એ સિવાય બીજો કોઈ અર્થ સૂઝે એમ નહિ હોવાથી એટલા બધા મૂંઝાઈ ગયા, કે વિશ્વંભર અત્યારે જે રીતે ન્યાયવ્યવસ્થા કરી રહ્યો હતો તેના તેઓ મૂક નિશ્ચેષ્ટ પ્રેક્ષક માત્ર બની રહ્યા. તેમણે પાદરીને, હેસ્ટરને ખભે ટેકો દઈને અને પોતાની આસપાસ વીંટાળેલા હાથનું અવલંબન લઈને એ માંચડાનાં પગથિયાં ચડતો દીઠો. આ બધો વખત ઉભયના પાપને પરિણામે જન્મેલા પેલા બાળકનો હાથ પાદરીએ પોતાના હાથમાં દાબીને પકડી રાખ્યો હતો. બુઢ્ઢો રોજર ચિલિંજવર્થ પણ, પાપ

અને દુઃખના એ નાટકની અંદર ભાગ ભજવનાર એ ત્રણે વ્યક્તિએ સાથે અતલગનો સંબંધ ધરાવનાર પુરુષ હોવાથી, અને તેથી એ નાટક આ અંતિમ દૃશ્ય વેળાએ હાજર રહેવાનો ખરો હકદાર હોવાથી, તેમ પાછળ પાછળ ત્યાં આવ્યો.

'આખી દુનિયા ઢૂંઢી વળ્યો હોત ને તું,' પાદરી તરફ કાળું કરીને જોઈ તેણે કહ્યું, 'તોપણ એક આ માંચડા સિવાય એવી એક જગા તું ન શોધી શકત–ઊંચામાં ઊંચી કે નીચામાં નીચી એવી પણ જગા તું ન શોધી શકત–કે જ્યાં તું મારા હાથમાંથી છટકી જાત

'ભગવાનનો પાડ કે મને એ માંચડા પર જ એ લઈ આવ્ય પાદરીએ જવાબ આપ્યો, છતાં આમ બોલતાં બોલતાં ને ધ્રૂજતો હ અને જોકે તેના હોઠ પર આછું સ્મિત દેખાતું હતું છતાં તેણે હે ભણી જોયું ત્યારે તેના મુખ પર શંકા અને ચિન્તાનાં ચિ અછતાં રહેતાં નહોતાં.

'આપણે જંગલમાં બેસીને જે અવસ્થાનાં સમણાં સેવ્યાં હત તે ધીરેથી બોલ્યો, 'તેના કરતાં આ વધારે સારું નથી?'

'મને તો કંઈ ખબર નથી. મને તો આમાં કંઈ સમજાતું નથ તે ઉતાવળે બોલી ઊઠી. 'વધારે સારું કહે છે તું આ? હા, વ સારું, પણ તે એટલા પૂરતું કે આપણે બન્ને આમાં રામશરણ જવાનાં, અને આ નાનકડી પર્લ પણ આપણી સાથે જ મરી જવાન

'તારા અને પર્લના સંબંધમાં તો ભગવાનને જેમ ઠીક પડે એ ભલે કરે!' પાદરીએ કહ્યું 'અને ભગવાન પરમ કરુણાળુ પણ મને તો ભગવાને પોતાની જે ઇચ્છા મારી આગળ પ્રકટ છે તેને જ અનુસરવા દે, કેમકે હેસ્ટર, હું તો હવે મરવા જ પ. છું, એટલે મને તો મારું કલંક મારી જાત પર ઓઢી દેવા દે!'

અમુક અંશે હેસ્ટર પ્રાઈનનો ટેકો લઈને અને એક હાથ નાનકડી પર્લનો હાથ પકડીને રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઈલ જેમાં રૂઆબ

અને માનનીય અધિકારીવર્ગ ઊભો હતો, પોતાના વ્યવસાયબંધુ રૂપ પવિત્ર ધર્મગુરુઓ ઊભા હતા, અને લોકસમુદાય ઊભો હતો—કોઈક ઊંડું જીવનદ્રવ્ય હવે થોડા વખતમાં પ્રકટ થવાનું છે—કદાચ પાપપૂર્ણ હોય તો સાથે વેદનાપૂર્ણ અને પશ્ચાત્તાપપૂર્ણ પણ ખરું એવું કોઈ ઊંડું જીવનદ્રવ્ય હવે થોડા વખતમાં પ્રકટ થવાનું છે—એમ જાણતો, અને એમ જાણવાને લીધે, પૂરેપૂરો હબકી ગએલો હોવા છતાં રૂદનમય અનુકંપાથી ઊભરાઈ જતો એવો લોકસમુદાય જેમાં ઊભો હતો—એવા ટોળા તરફ વળ્યો. આ વખતે સૂર્ય મધ્યાકાશમાંથી નીચે સર્યો હતો, એટલે તેનાં કિરણો પાદરી પર બરાબર પડતાં હોવાથી, ઈશ્વરની સનાતન અદાલત સમક્ષ પોતાના ગુનાનો એકરાર કરવાને અત્યારે આંહીં સમસ્ત જગતથી જુદો પડીને તે ઊભો હતો એ વખતે, તેની કાયાને સુરેખતા અને સ્પષ્ટતા આપી રહ્યાં હતાં.

'ન્યૂ ઈંગ્લંડના લોકો !' તે બોલી ઊઠયો; અત્યારે તેનો અવાજ ઊંચો, ગંભીર, અને પ્રતાપપૂર્ણ હતો, અને છતાં દુઃખ અને વિષાદના અતલ ઊંડાણમાંથી મહામથનને અંતે નીકળતો હોવાથી સળંગ રીતે કંપમય હતો, અને વચ્ચે વચ્ચે તો જાણે અસહ્ય દુઃખની ચીસ નાખતો હોય એવો લાગતો હતો. આવો અવાજ તેની સામે ઊભેલા ટોળા ઉપર ફરી વળ્યો અને કહેવા લાગ્યો, 'તમે સૌ મારા પર પ્રેમ રાખતાં હતાં, તમે સૌ મને પવિત્ર ગણતાં હતાં, પણ જુઓ, સમસ્ત જગતમાં એક ખરો પાપી તે હું જ છું અને તેથી આંહીં આ માંચડા પર ખડો થયો છું ! ખરી રીતે તો મારે સાત વરસ પહેલાં આ બાઈની સાથે જ આ સ્થળે ખડા થઈ જવું જોઈતું હતું,—પણ આટલો મોડો મોડો આખરે હું આ માંચડા પર ખડો થઈ શકયો છું, અને એ રીતે ખડો થઈ શકયો છું તે પણ મારા સ્વતંત્ર બળને આધારે નહિ, મારું પોતાનું સ્વતંત્ર બળ તો બહુ જ થોડું છે, અને આંહીં માંચડા ઉપર આવતાં આવતાં જ એ અલ્પ બળ ખરચાઈ ગયું છે, એટલે આ ભયંકર પળે તમારી સમક્ષ આ માંચડા પર ઊભો

રહ્યો છું તે તો આ બાઈના હાથના ટેકાને જ આધારે ઊભો રહ્યો છું. એના બળનો ટેકો ન હોત તો તો હું ક્યારનો મોંભર પડીને ધૂળમાં રગદોળાતો હોત ! જુઓ, હેસ્ટર પહેરે છે એ આ હિંગળો-કિયો અક્ષર ! એ અક્ષરને જોઈને તમને કમકમાં આવતાં ! એ બાપડી જ્યાં જ્યાં જતી—આટલા બધા દુઃખના બોજા નીચે ચંપાઈ ગએલી કંઈક આરામ તે શાન્તિ પામવાની આશાએ એ બાપડી જ્યાં જ્યાં જતી—ત્યાં ત્યાં આ અક્ષરે સૌને ભડકાવી મૂકે એવી ભયાનકતા અને તિરસ્કારપાત્રતાનો જ ઓળો એની આસપાસ સર્વત્ર પાથરી દીધો છે ! પણ એ બધો વખત તમારી સૌની વચ્ચે જ એક આદમી વસી રહ્યો હતો જેની કલંકસંજ્ઞા અને અપયશસંજ્ઞાથી તમને કમકમાં આવેલાં નહિ !'

આટલે સુધી બોલ્યો ત્યાં એમ લાગ્યું કે પાદરી હવે પોતાની બાકીની ગુપ્ત વાત આંહીંથી જ પડતી મૂકશે. પણ તેણે જબરું જુદ્ધ કરીને પોતાના પર સ્વામીત્વ સ્થાપવા મથતી પોતાની શારીરિક નિર્બળ-તાને તેમ જ હૃદયદૌર્બલ્યને એમ બન્નેને જોરથી પાછાં હડસેલી કાઢયાં. હવે તેણે બધી મદદ ખંખેરી નાંખી અને પેલી બાઈ તથા બાળકી એ બન્ને ઊભાં હતાં તેનાથી એક પગલું તે આગળ આવ્યો.

'એ કલંકસંજ્ઞા એના પર પણ હતી જ !' તેણે પોતાનું કથન આગળ ચલાવ્યું. આખી વાત કહી નાખવાનો તેણે અત્યારે એવો મક્કમ નિશ્ચય કરી નાખ્યો હતો કે આ બોલતી વખતે તેના અવાજમાં પણ એક પ્રકારની વિકરાળતા આવી ગઈ હતી. 'ભગવાનનાં નેત્રો તે જોઈ રહ્યાં હતાં ! ફિરસ્તાઓ પણ તેની તરફ નિરંતર આંગળી ચીંધી રહ્યાં હતાં, શયતાનને પણ તેની બરાબર ખબર હતી, અને તેથી પોતાની સળગતી આંગળી તેને વારંવાર અડકાડીને સતત રીતે યાતના આપી રહ્યો હતો ! પણ એ આદમીએ પોતાની કલંકસંજ્ઞા ભારે દક્ષતાપૂર્વક લોકોની આગળથી છુપાવી રાખી હતી, અને તમારી વચ્ચે તો તે, આવા પાપપૂર્ણ જગતમાં પોતાના જેવા પવિત્ર પુરુષને વસવું

પડતું હતું તેથી સદા યે વિષાદમગ્ન રહેતા, અને પોતાના સ્વર્ગધામના સાથીઓની સોબત વગર દુનિયામાં તેને એકલા દિવસો ગાળવા પડતા હતા તેથી સદા યે ગમગીન રહેતા આત્માના જેવો દેખાવ ધારણ કરીને જ ફરતો હતો ! પણ હવે પોતાની મૃત્યુપળે તે તમારી સમક્ષ આવીને ઊભો છે ! તે તમને હવે હેસ્ટરનો હિંગળોકિયો અક્ષર એક વાર ફરીથી જોવાનું ફરમાવે છે ! અને તે તમને જણાવે છે કે, એ હિંગળોકિયા અક્ષરની સઘળી ભેદી ભયાનકતા લક્ષમાં લઈએ તોપણ, પોતાના શરીરની ખુદ છાતી પર જ તે જે કલંકસંજ્ઞા ધારણ કરી રહેલ છે તેની તુલનામાં એ હિંગળોકિયો અક્ષર તો કેવળ પડછાયો માત્ર જ છે, અને તેની છાતી પરનો એ રાતોચોળ ડામ પણ, તેના અંતરના ઊંડાણના ભાગને આ બધાં વરસ પ્રજળી રહેલ દાહના તો કેવળ આછા પ્રતીકરૂપ જ છે ! ભગવાન પાપીને કેવી સજા કરે છે એ સંબંધમાં શંકા થતી હોય એવું કોઈ આંહીં છે ? હોય તો જુઓ ! જુઓ એ સજાની આ ભયંકર નિશાની !'

પછી ભારે આવેશભરી ચેષ્ટાપૂર્વક તેણે પોતાની છાતી પર રાખેલો ધર્મગુરુ તરીકેનો પટ્ટો તોડીને દૂર કર્યો. અને એ દૂર કર્યો કે તરત પેલી કલંકસંજ્ઞા પ્રગટ થઈ ! પણ એ સંજ્ઞાનું આંહીં વર્ણન કરવું એ ધર્મવિમુખતા ગણાય—એક પળ વાર સુધી ત્રાસથી કમકમી ઊઠેલો એ માનવસમુદાય પોતાનું સકળ ધ્યાન એ ભયંકર અને વિસ્મયકારી સંજ્ઞા પર કેન્દ્રિત કરી રહ્યો અને પાદરી પણ, અતિ તીવ્ર યાતનાની આ કટોકટીની પળે પણ, એ યાતના છતાં વિજય મેળવનાર પુરુષની અદા ને વિજયસૂચક સુરખાથી છવાઈ ગએલી મુખમુદ્રા ધારણ કરીને સૌને જોઈ રહ્યો. પછી બીજી જ પળે એ માંચડા પર તે ઢગલો થઈને પડ્યો ! હેસ્ટરે તેને જરા ટેકો આપીને અડધો બેઠો કર્યો અને તેનું માથું પોતાની છાતી પર ટેકવ્યું. બુઝર્ગ રોજર ચિલિંગવર્થ પણ તેની પડખે નીચે નમ્યો, પણ આ વખતે તેનો ચહેરો જેમાંથી જીવન સાવ ઊડી ગયું હોય એવો ભાવશૂન્ય અને મૂઢ જેવો લાગતો હતો.

'મારા હાથમાંથી છટકી ગયો અલ્યા તું !' પહેલાં એક વાર ઉચ્ચારેલા શબ્દો તેણે અત્યારે વળી ફરી વાર ઉચ્ચાર્યા. 'છટકી ગયો તું મારા હાથમાંથી !'

'ભગવાન તને ક્ષમા કરે !' પાદરીએ કહ્યું. 'તેં પણ મહાભયંકર પાપ કર્યું છે !' આમ બોલીને તેણે ચેતનશૂન્ય બનવા લાગેલી પોતાની આંખો એ દોસ્ત ભણીથી ફેરવી લર્ડ હેસ્ટર અને એની પુત્રી પર સ્થિર કરી.

'બેટા પર્લ !' તે મન્દ રીતે બોલ્યો, અને આમ બોલતી વખતે તેના મુખ પર, કોઈ આત્મા હવે આરામ લેવાને માટે આડો પડતો હોય એવું માયાભર્યું મધુર સ્મિત રમી રહ્યું; અરે, અત્યારે તો હવે છાની વાતનો આજ સુધીનો સઘળો બોજો તેના હૈયા પરથી ચાલ્યો ગયો હોવાથી એ બાળકની સાથે જરા મજાક કરવાની તેને વૃત્તિ થઇ આવી હોય એવું પણ દેખાઈ આવતું હતું—'બેટા પર્લ ! હવે મને બચી ભરીશ ? પેલા જંગલમાં તો તું મને નહોતી ભરતી ! તો હવે ભરીશ ?'

પર્લે તેના હોઠ પર બચી ભરી એટલે સઘળી રહસ્યકથા સ્ફુટ થઈ ગઈ. દુઃખદર્દના આ મહા દૃશ્યમાં એ નિરંકુશ બાળકીને પણ ભાગ ભજવવાનો આવ્યો હતો તેથી તેણે તેના અંતરમાંની સઘળી અનુકંપાવૃત્તિને સચેત બનાવી દીધી હતી; એટલે બચી ભર્યા પછી તેની આંખોમાંથી આંસુની ધાર ચાલીને તેના પિતાના ગાલને ભીંજવવા લાગી, અને આ આંસુની ધાર જાણે કે એવું વચન આપવા લાગી કે એ બાળકી પણ માનવ સુખ દુઃખ વચ્ચે મોટી થવાની, અને અત્યાર સુધી જગત સામે બંડવૃત્તિ રાખી હતી તેમ આખી જિન્દગી સુધી તેની સામે બંડવૃત્તિ રાખી દુનિયા સામે બહારવટે નીકળવાને બદલે તે પણ મોટી થયે બીજી સૌ સ્ત્રીઓના જેવી પરંપરાનુસારી સૌમ્ય સ્ત્રી બનવાની. અત્યાર સુધી તેની માતા પ્રત્યે એને ખાસ પજવવા પીડવા માટે મોકલાએલા દૂત જેવું પર્લનું વર્તન હતું, પણ એ વર્તનનો પણ આ પળથી હવે અંત આવ્યો.

'હેસ્ટર,' પાદરી બોલ્યો, 'લે, રામરામ હવે !'

'શું આપણે નહિ મળવાનાં ફરી પાછાં?' પોતાનું મોઢું તેના ચહેરા નજીક નીચું આણીને એણે ધીરે અવાજે પૂછ્યું. 'શું આપણું અમર જીવન આપણે સાથે રહીને નહિ માણવાનાં? એક બીજાને મળવા માટે તો આપણે બન્નેએ આટઆટલાં દુઃખો વેઠયાં! તારી આંખમાં મોતની ચમક દેખાય છે, એટલે તું અત્યારે દૂર દૂર અનન્તતાને નિરખી રહ્યો હો એમ લાગે છે! તો કહે જોઈએ ત્યાં તને શું દેખાય છે!'

'ચૂપ, હેસ્ટર, ચૂપ!' કંપતા ગંભીર અવાજે તે બોલ્યો. 'તારે એક જ વાતનો વિચાર કરવો જોઈએ. અને તે આપણે જે નીતિ-નિયમનો ભંગ કર્યો, આંહીં અત્યારે સૌની સમક્ષ ખુલ્લું કર્યું એ જે પાપ કર્યું તેનો જ હવે તો તારે અહર્નિશ વિચાર કર્યા કરવો જોઈએ! બાકી મને ભય છે કે હવે આપણે મળી તો શકવાનાં નહિ જ! કેમકે જે પળે આપણે આપણા **ભ**ગવાનને ભૂલી ગયાં—આપણે જ્યારે પરસ્પરના આત્મા પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ પેલા દુરાચાર દ્વારા જ્યારે ખંડિત કર્યો—તે પળથી જ પછી, ભવિષ્યમાં કદી પણ આપણું કોઈ ચિરસ્થાયી અને પવિત્ર મિલન ફરીથી થાય એવી આશાને માટે સ્થાન રહ્યું જ નથી. **ભ**ગવાન આ બધું જાણે છે અને એ પરમ કરુણાળુ છે! એણે મારા પ્રત્યેની પોતાની કરુણા મારી યાતનાઓમાં જેટલી પ્રદર્શિત કરી છે તેટલી ક્યાંયે નથી કરી. આ સળગતો ડામ મારી છાતી પર સદાનો જડી રાખીને તેણે મારા પર પોતાની કરુણા જ પ્રદર્શિત કરી છે! મારા અંતરની વેદનાને સદાની સળગતી રાખનારા પેલા કાળમુખા ભયંકર આદમીને મારી કને મોકલીને પણ તેણે મારા પર પોતાની કરુણા જ પ્રદર્શિત કરી છે! અને આવી રીતે સૌના દેખતાં વિજયી બદનામીભર્યું મોત વહોરી લેવા મને એણે આંહીં આવવા પ્રેર્યો તેમાં પણ તેણે મારા પર કરુણા જ દાખવી છે. આ બધી યાતનાઓ અને કષ્ટોમાંથી

એક પણ જો મારી પર ન નાખ્યું હોત કે એમાંના એક પણ કષ્ટન અનુભવમાંથી મને મુક્ત રાખ્યો હોત, તો મારો અનંતકાળને માં વિનાશ જ થયો હોત ! માટે આવી કરુણા બતાવનાર ભગવાનન નામનું સ્તવન કરો ! બસ કેવળ એની ઇચ્છા જ બલીયસી થાઓ રામ રામ !'

આ છેલ્લા શબ્દોની સાથે પાદરીનો પ્રાણ પણ તેના ખોળિયામાંથ નીકળી ગયો. લોકોનું આખું ટોળું અત્યારસુધી શાન્ત સ્તબ્ધ બની આ બધું જોયા કરતું હતું, અને એ જોવાથી ઉત્પન્ન થતા ભીતિ આશ્ચર્યના ભાવો તેના હૈયામાં એટલા આવેગપૂર્વક ઊછળતા હતા એ ભાવોને લીધે તે મુગ્ધ બની ગયું હતું, અને પોતાના અંતરની લાગણી વાણીદ્વારા વ્યક્ત કરવા જેટલી પણ સ્વસ્થતા કે ભાન પણ તેને રહ્યું નહોતું. પાદરીના અંતિમ શબ્દો સાંભળ્યા એટલે લોકોએ ઝાઝી ઘડીથી રૂંધી રાખેલા ભીતિ અને આશ્ચર્યના આ ભાવો એકદમ મુક્ત થયા, અને પાદરીનો આત્મા આ લોક છોડીને ચાલ્યો ગયો કે તરત જ એ ભાવો વિલક્ષણ ગણગણાટ રૂપે સ્ફુરી નીકળ્યા.

૨૧

સમાપ્તિ

આગલા પ્રકરણમાં વર્ણવાઈ ગએલા પ્રસંગ વિશે લોકો સ્વસ્થ રીતે વિચાર કરી શકે એટલા—એટલે કે ઘણા—દહાડા વીત્યા પછી માંચડા પર પોતે જે જોએલું તેના લોકોની અંદર એક કરતાં વધુ હેવાલો ફેલાઈ ગયા.

મોટા ભાગના પ્રેક્ષકો તો એ અભાગિયા પાદરીની છાતી પર, હેસ્ટર પ્રાઈન ધારણ કરતી હતી તેની આબેહૂબ પ્રતિકૃતિ જેવો હિંગ-ળોકિયો અક્ષર પોતે જોએલો એમ કહેવા લાગ્યા. પાદરીના શરીર પર એવો અક્ષર કેવી રીતે ને ક્યારથી પ્રકટ થયો એ વિશે જાતજાતના ખુલાસા થવા લાગ્યા, પણ તે બધા કેવળ અટકળરૂપ જ હતા, કેમકે અટકળ સિવાય બીજું કોઈ સાધન જ અભિપ્રાય આપવાનું તેમની પાસે હતું નહિ. આમાંના કેટલાક એમ કહેતા હતા કે હેસ્ટર પ્રાઈને પોતાની બદનામીનો પટ્ટો પહેરવા માંડ્યો તે જ દિવસથી રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઈલે પોતાની જાતને કમકમાટી ઉપજાવે એટલું કષ્ટ આપનારી એક જાતની તપશ્ચર્યા આદરી દીધી હતી, અને એ તપશ્ચર્યા તેણે તે દિવસથી પછી હંમેશને માટે ચાલુ રાખી હતી. બીજા વળી એમ કહેતા હતા કે પાદરીના શરીર પરની આ કલંકસંજ્ઞા તો બહુ મોડી મોડી પ્રકટ થએલી, અને તે ભૂતપ્રેતવિદ્યામાં પારંગત એવા બુઢ્ઢા રોજર ચિલિંજવર્થે જાદૂ અને

ઝેરી ઓસડિયાં દ્વારા તે પ્રકટાવી ત્યારે જ. તો વળી બીજા કેટલાક ધારે રહીને પોતાની એવી માન્યતા દર્શાવતા હતા, અને આ લોકો પાદરીની વિશિષ્ટ પ્રકારની સંવેદનશકિત તેમ માનવીના મનોવ્યાપારની તેના શરીર પર થતી અસર એ બન્ને બરાબર સમજી શકે એવા હતા, તે ધારે સાદ એમ કહેતા હતા—કે એ ભયાનક સંજ્ઞા તો પાદરીના અંતરને પશ્ચાત્તાપનો જે કીડો સતત રીતે કોતરી રહ્યો હતો તેનો સ્થૂળ આવિર્ભાવ માત્ર જ હતો, અને એ અક્ષરની પ્રત્યક્ષ છાપ વડે ભગવાને તેને જે ભયંકર સજા ફરમાવેલી તે જ એ સંજ્ઞા વ્યકત કરી રહી હતી. આ બધા વિવિધ તર્કો અને વાદોમાંથી વાચકને જે ઠીક પડે તે એ ખુશીથી સ્વીકારે. બાકી અમે તો એ અમંગળ ચિહ્ન વિશે જેટલો પ્રકાશ ફેંકી શકાય તેટલો ફેંકવાનો આંહી પ્રયત્ન કર્યો છે, એટલે એ ચિહ્ન પોતાનું કર્તવ્ય બજાવી ચૂકેલ હોવાથી, દીર્ઘ ચિંતનને લીધે અમારા મગજમાં જડાઈ ગએલા એ ચિહ્નને અમે તો હવે ત્યાંથી ભૂંસાડી જ નાખવા માગીએ છીએ.

છતાં આ એક નવાઇભરી વાત છે, કે આ પ્રસંગ આદિથી અંત સુધી નજરો નજર જોનારા, અને રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઇલ પરથી એ પ્રસંગ દરમિયાન એક પળવાર પણ પોતે નજર નહિ ખસેડેલી એવો દાવો કરનારા, કેટલાક માણસો એમ કહેતા હતા, કે નવા જન્મેલા બાળકના શરીર પર જેમ કશો યે ડાઘ ન હોય તેમ આ પાદરીના શરીર પર પણ ઉપર કહ્યો તેવો કશો ય ડાઘ બિલકુલ હતો જ નહિ. વળી એ લોકોના કહેવા પ્રમાણે તો, હેસ્ટર પ્રાઇનને જે દુરાચારને પરિણામે આટલા લાંબા સમયથી પેલો હિંગળોકિયો અક્ષર ધારણ કરવો પડયો હતો તે દુરાચાર સાથે પોતાનો દૂર દૂરનો જરા સરખો પણ સંબંધ આ પાદરીએ પોતાનાં અંતિમ વચનોથી બિલકુલ વ્યક્ત કર્યો જ નહોતો. અથવા પોતાની આખરની પળના શબ્દોમાં તેનો આછો ઈશારો પણ કર્યો જ નહોતો. આ પરમ માનનીય ને પ્રતિષ્ઠિત સાક્ષીઓના કહેવા પ્રમાણે તો, પોતે મરવાની અણી ઉપર જ છે

એમ જાણતો હોવા છતાં, તેમ પોતાને જોઈ રહેલો સામે ઊભેલો લોકસમુદાય તો પોતાને સ્વર્ગનિવાસી સન્તો અને ફિરસ્તાઓના વર્ગમાં જ ક્યારનો ભળી ગએલો ગણતો હતો એમ પણ જાણતો હોવા છતાં, પેલી પતિત સ્ત્રીના ખોળામાં પોતાનું શરીર નાખી દઈને તે મરણ પામ્યો તે તો આંહીં ઉત્તમોત્તમ ગણાતા પુરુષની સાધુતા અને નીતિમત્તા પણ કેટલી અલ્પ અને અકિંચિત્કાર હોય છે તે જગતને બતાવવાની પોતાની ઇચ્છાને લીધે જ. એ પાદરીએ પોતાનું સમસ્ત જીવન માનવજાતિના આધ્યાત્મિક શ્રેયને અર્થે ખરચી નાખ્યું હતું અને આમ સમસ્ત જીવન માનવજાતિની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિમાં ખર્ચી નાખ્યા પછી પોતાના મૃત્યુને પણ તેણે એક પરમ તત્ત્વના દૃષ્ટાંત રૂપ બનાવ્યું હતું, અને એ દ્વારા પોતાના પ્રશંસકો તથા ભક્તોના અંતરમાં આ એક પરમ વિષાદપ્રેરક છતાં મહાન એવું સત્ય ઠસાવવા માગતો હતો કે અનંત વિશુદ્ધિના પ્રમાણમાં–વિશુદ્ધિસાગર પરમાત્માની દૃષ્ટિએ–તો આપણે સૌ એક સરખા પાપીઓ જ છીએ. પોતાના એ પ્રકારના સત્યદ્વારા તો સૌને તે એમ શીખવવા માગતો હતો કે આપણામાં સૌથી વધારે પવિત્ર હોય એવો પુરુષ પણ ઈશ્વરનું અનન્ત વાત્સલ્ય અને અસીમ કરુણા આપણા પર કેવાં વરસી રહ્યાં છે એટલું જોઈ શકવા જેટલો જ, અને કોઈ માણસ પોતાના આભાસ માત્રરૂપ માનવોચિત ગુણને બળે બહુ મોટાઈ બતાવવા જતો હોય તો તેના એ અલ્પગુણને તુચ્છકારવા જેટલો જ, પોતાના માનવબંધુઓથી જુદો પડે છે–તેથી વિશેષ ભેદ તેનામાં અને બીજા સામાન્ય મનુષ્યોમાં કંઈ નથી. હવે, આ પરમ ગંભીર સત્ય છે એમાં તો કંઈ ના પાડી શકાય એમ જ નથી. છતાં મિ. ડિમ્સડેલના જીવનપ્રસંગનો આવો અર્થ કરવો એ તો, કોઈ માણસ જૂઠો અને ધૂળમાં રગદોળાતો પાપદૂષિત માણસ છે એમ પુરવાર કરી આપે એવાં અસંદિગ્ધ પ્રમાણો હોય, હિંગળોકિયા અક્ષરને ચમકાવી રહેલા ખરા બપોરનાં સૂર્યકિરણો જેટલાં સ્પષ્ટ અસંદિગ્ધ પ્રમાણો હોય, છતાં તેના મિત્રોમાં, અને ખાસ કરીને ધર્મગુરુના મિત્રોમાં તેની ચારિત્ર્યવિશુદ્ધિનું

સમર્થન કરવાની જે દુરાગ્રહી વૃત્તિ જોવામાં આવે છે તેનુ જ ઉદાહરણ માત્ર છે.

આ વૃત્તાંત લખવામાં મુખ્યત્વે કરીને અમે એક પ્રમાણભૂત હસ્તલેખને અનુસર્યા છીએ. આ હસ્તલેખ જૂના વખતનો છે, અને હેસ્ટર પ્રાઇન સાથે અંગત પિછાન ધરાવનારા અથવા તેને નજરે જોનારા પુરુષો પાસેથી વાત સાંભળનારા માણસોની મૌખિક જુબાનીને આધારે તૈયાર કરવામાં આવેલો છે. આ હસ્તલેખ અમે ઉપર જે મન્તવ્ય વ્યક્ત કર્યું છે તેને પૂરેપૂરો ટેકો આપે છે. એ બાપડા પાદરીના દુઃખપૂર્ણ જીવનમાંથી અમને અનેક નૈતિક સત્યો સૂઝે છે, પણ આંહીં તો એ બધામાંથી એક જ સત્ય સૂત્ર રૂપે રજૂ કરીશું : 'સત્યશીલ બનો ! સત્યશીલ બનો ! સદા યે સત્યશીલ બનો ! તમારા ચારિત્ર્યના અનિષ્ટ અંશો જગત આગળ છુપાવો નહિ, પણ જરા પણ સંકોચ વગર તે સૌને જોવા દો અને કદાચ એટલી હિંમત ન હોય તોપણ તમારા અનિષ્ટ અંશોનું જગતને સૂચન થાય એવું કંઈક ચિહ્ન તો સદા યે અવશ્ય વ્યક્ત કરો જ કરો.'

મિ. ડિમ્સડેલના મૃત્યુ પછી લગભગ બીજે જ ક્ષણે, રોજર ચિલિંગવર્થને નામે ઓળખાતા પેલા બુઢ્ઢાના દેખાવ અને વર્તનમાં અસાધારણ પરિવર્તન થઈ ગયું. એ પછી તરત જ તેનું સઘળું જોમ અને ચાંચલ્ય—શારીરિક તેમ માનસિક ઉભય પ્રકારની તેની સમસ્ત શક્તિ—જાણે તેને તજીને ચાલી ગઈ હોય એમ લાગવા માંડયું, કેમકે તે પછી જમીનમાંથી જડમૂળથી ઉખેડી નાખેલું કોઈ ઝાંખરું સૂર્યના તાપમાં જેમ ચીમળાઈ જાય તેમ એ પણ ચીમળાઈ ગયો, સુકાઈ ને કૃશ થઈ ગયો, અને જાણે કે માનવસમાજમાંથી ક્ષીણ થતો થતો લગભગ સાવ અદૃશ્ય જ થઈ ગયો. આ અભાગિયા માણસે વૈરવૃત્તિને જ પોતાના જીવનની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ બનાવી દીધી હતી; કુશળતાપૂર્વક બાજી ગોઠવીને વ્યવસ્થિત રીતે વેર વાળવું એની પાછળ જ પોતાનું સઘળું ધ્યાન લગાડયું હતું. અને જ્યારે એ વૈર

પ્રવૃત્તિમાં એને પૂરેપૂરો વિજય મળ્યો, જરા ય બાકી ન રહે એવી રીતે વેર વાળવાની એની નેમ જ્યારે પૂરેપૂરી પાર પડી, ત્યારે પછી એની એ અનિષ્ટ વૃત્તિને માટે કશું કામ રહ્યું નહિ, એને જીવતી રાખે કે ટકાવી રાખે એવું કંઈ યે પછી પાછળ રહ્યું નહિ—ટૂંકામાં, આ દુનિયામાં કશી પણ શયતાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખવાનું એની પાસે રહ્યું નહિ—એટલે પછી આ અમાનુષી બનેલા મનુષ્ય માટે એક જ વસ્તુ કરવા જેવી બાકી રહી, અને તે એ કે પોતાની એ દુર્વૃત્તિને માટે પોતાનો સરદાર ને નાયક શયતાન પોતાને જ્યાં પૂરતું કામ આપે, અને એ કામના બદલામાં એને યોગ્ય પુરસ્કાર આપે એવા પ્રદેશમાં આંહીંથી ચાલ્યા જવું. પણ અત્યાર સુધી આ વાર્તામાં આપણા મિત્રો અને નિકટવર્તી પરિચિત જનો બની ગએલાં આ બધાં હવાઈ તત્વો પ્રત્યે-રોજર ચિલિંગ્વર્થ તેમ તેના સૌ સાથીઓ પ્રત્યે—બહુ નિષ્ઠુર ન બનતાં અમે બને તેટલી દયાવૃત્તિ દાખવવા ઇચ્છીએ છીએ. તદનુસાર વિચાર કરીએ તો પ્રેમ અને ધિક્કાર, રાગ અને દ્વેષ અંદરખાનેથી તો એક જ તત્ત્વ છે કે કેમ એ અવલોકન અને અન્વેષણને માટે રસિક સામગ્રી પૂરી પાડે એવો કૌતુકપ્રેરક વિષય લાગે છે. એ દરેક વૃત્તિ, પોતાના પૂરેપૂરા વિકાસને માટે, રાગના કે દ્વેષના પાત્રરૂપ બનેલ વ્યક્તિ સાથે પુષ્કળ ગાઢ પરિચય અને ઊંડા આંતરજ્ઞાનની અપેક્ષા રાખે છે; એ દરેક વૃત્તિમાં, એ વૃત્તિ ધરાવનાર વ્યક્તિને પોતાના ઊર્મિતંત્ર અને માનસ જીવનના પોષણને માટે બીજી કોઈક વ્યક્તિ પર અનિવાર્યરૂપે જ આધાર રાખવો પડે છે; અને એ દરેક વૃત્તિ, ઉદ્દામ પ્રેમ રાખનારને તેમ જ ઉદ્દામ ધિક્કાર રાખનારને પોતાના એ પ્રેમ કે ધિક્કારના વિષયભૂત વ્યક્તિ ચાલી જાય ત્યારે, સાવ એકલવાયો અને જીવનમાં પછી કંઈ જ કરવાનું ન ગમે એવો સર્વથા હેતુશૂન્ય બનાવી મૂકે છે; તેથી તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તો આ ઉભય વૃત્તિઓ મૂળમાં એક જ છે, અને ઉભય વચ્ચે કંઈ ભેદ હોય તો તે કેવળ એટલો જ છે કે એમાંની એક સ્વર્ગીય દીપ્તિના તો બીજી સંધ્યાના જેવા ફીકા પીળા ઉજાસના

વાતાવરણમાં વીંટળાએલી દેખાય છે. એટલે આધ્યાત્મિક જગતમાં તો આ બુઢ્ઢો વૈદ અને પાદરી એક બીજાની દુર્વૃત્તિના ભોગ બની ગએલા હોવા છતાં—એ બન્નેએ, ઈહલોકની પોતાની ધિક્કાર અને વૈરની વૃત્તિઓને, પરિવર્તન પામીને એમને પોતાને ખબર પણ ન પડે એવી રીતે નિર્મળ સુવર્ણરૂપ બની ગએલી અનુભવી હોય તો એમાં આશ્ચર્ય જેવું નથી.

પણ આ તાત્ત્વિક ચર્ચા અલગ રાખીએ તો, અમારે વાચકને વ્યવહારદૃષ્ટિએ મહત્ત્વની એવી એક હકીકત જણાવવાની છે. બુઢ્ઢો રોજર ચિલિંગવર્થ ગુજરી ગયો (આ બનાવ પછી વરસ દહાડામાં જ ગુજરી ગયો એ) એટલે તેના અંતિમ વસિયતનામાની રૂએ, હેસ્ટર પ્રાઈનની પુત્રી પર્લને, આંહીં અમેરિકામાં તેમ અસલવતન ઈંગ્લંડમાં એમ બન્ને ઠેકાણે મળીને ઘણી સારી મિલકતનો વારસો તે આપતો ગયો, અને એ વસિયતનામાનો અમલ કરવાનું કામ તે સૂબા બેલિંહામ તથા રેવરંડ મિ. વિલ્સનને સોંપતો ગયો.

આ રીતે પર્લ—એ જમાનાના લોકો જેને શયતાની ઓલાદનું બાળક માનતાં હતાં એવી એ છોકરી—અમેરિકાની નવી દુનિયામાં સૌથી મોટી મિલકતની વારસદાર બની. અને ત્યારથી પછી લોકોની એ બાળકી પ્રત્યેની વૃત્તિમાં—તેના સંબંધીના જનતાના વિચારમાં—જે મહત્ત્વનું પરિવર્તન થયું, તેમાં પણ તેને આ મોટો વારસો મળ્યો એ હકીકતનો બહુ મોટો હિસ્સો હતો. આ વારસો મળ્યા પછી લોકો તેના પ્રત્યે આદરપૂર્વક જોવા લાગ્યાં એટલું જ નહિ, પણ એ માદીકરીએ જો આ મુલકમાં જ વસવાનું ચાલુ રાખ્યું હોત, તો પર્લ પરણવા લાયક ઉમરની થાત એ વખતે, એ છોકરીનું ઉદ્દામ, સ્વચ્છંદી રક્ત, આ વસાહતની અંદરના કોઈ સૌથી વધારે ધર્મનિષ્ઠ પ્યૂરિટનકુળના રક્ત સાથે લગ્નદ્વારા મિશ્રિત થઈ ગયું હોત. પણ વૈદ ગુજરી ગયા પછી થોડા જ વખતમાં હિંગ-ળોકિયો અક્ષર ધારણ કરનારી એ બાઈ, અને સાથે એની પર્લ પણ એ મુલકમાંથી અદૃશ્ય થઈ ગઈ. તે પછી દરિયાના ઓવાળમાં જેમ

કોઈના નામના આદ્યાક્ષર કોતરેલા લાકડાના કકડા કોઈવાર પાણીમાં તણાઈ આવે છે તેવી રીતે દરિયા પારથી એ માદીકરીના ઊડતા ખબર કોઈ કોઈવાર મળી આવતા, પણ તેમને વિશે નિ:શંક પ્રમાણભૂત ગણાય એવા કશા સમાચાર વરસોનાં વરસો સુધી આ મુલકમાં કોઈને મળેલા નહિ. એટલે હિંગળોકિયા અક્ષરની આ વાત ધીરે ધીરે દંતકથા કે લોકકથાનું રૂપ ધારણ કરવા લાગી. છતાં એ હિંગળોકિયા અક્ષરની જાદૂઈ અસર તો લોકહૃદયમાં પહેલાના જેટલી જ ચાલુ રહી, અને તેથી પેલો બાપડો પાદરી મૃત્યુ પામ્યો તે ફજેતીનો માંચડો તેમ હેસ્ટર પ્રાઈન દરિયાકિનારે વસતી હતી તે ઝૂંપડું એ બન્ને લોકહૃદયમાં પહેલાના જેટલા જ ભીતિના ભાવ હજુ પણ પ્રેર્યા કરતાં હતાં. એક દિવસ નમતે પહોરે છોકરાંઓ આ ઝૂંપડી આગળ રમતાં હતાં ત્યાં ભૂખરો ઝભ્ભો પહેરેલી એક ઊંચી બાઈ એ ઝૂંપડાની ખડકી આગળ આવતી એમના જોવામાં આવી. વચગાળામાં આ બધાં વરસો દરમિયાન કોઈએ એ ખડકી એક પણ વાર ઉઘાડી નહોતી, પણ આ બાઈએ ગમે તો પોતાની પાસે કૂંચી હશે તે વડે તેનું તાળું ખોલ્યું, અથવા તો લાંબા વખતથી ખવાઈ ગએલું ખડકીના બારણાનું લાકડું તથા તેના મીજાગરા વગેરેનું લોઢું તેના હાથ અડકવાથી એકદમ છૂટું પડી જવાથી ખડકી આપોઆપ ઊઘડી ગઈ અથવા તો કોઈક ઓછાયાની પેઠે કોઈના જોવામાં ન આવે એવી રીતે એ અંદર દાખલ થઈ ગઈ હોય—એમ ગમે તે રસ્તો લીધો હોય તોપણ કશાં વિઘ્ન વગર એ તે ઝૂંપડીમાં પેઠી.

ઊંબરા આગળ એ અટકી—જરા પાછું વાળીને જોયું—કેમકે જ્યાં રહીને પૂર્વે આટલી બધી તીવ્ર લાગણીઓથી ભરપૂર જીવન પોતે ગાળ્યું હતું એવા પોતાના નિવાસસ્થાનમાં અત્યારે સાવ એકલાં અને સાવ ભિન્ન જ સ્વરૂપમાં પ્રવેશવાનો વિચાર એના જેવી જીવનભર દુ:ખો સહન કરી કરીને રીઢી બની ગએલી સ્ત્રીને પણ અસહ્ય લાગ્યો. પણ આવો આનાકાનીનો ભાવ એક પળ વાર જ ટક્યો, છતાં એ એક પળવારમાં એની છાતી પરનો હિંગળોકિયો અક્ષર છતો થઈ ગયો.

ત્યારે હેસ્ટર પ્રાઈન આમ પાછી આવી ખરી, અને
વખતથી તજી દીધેલી પોતાની કલંકસંજ્ઞા એણે ફરી પાછી ધ
કરી ખરી! પણ પર્લ ક્યાં હતી? હજુ હયાત હોય તો અ
તે પ્રથમાવસ્થાની પ્રફુલ્લતાથી દીપી રહેલી ભરજુવાન સ્ત્રી
જોઈએ. એ શયતાની ઓલાદની છોકરી અપરિણીતાવસ્થામ
અકાળે કબર ભેગી થઈ ગઈ કે પછી તેની નિરંકુશ જલદ
મિજાનમાં આવીને સ્ત્રીજીવનનાં સૌમ્ય સુખો માણવાને લાયક
એ વાતની પાકી ભરોસાપાત્ર ખાતમી કોઈને મળી નહિ.
હેસ્ટરના શેષ જીવનમાં હિંગળોકિયો અક્ષર ધારણ કરનારી
એકાન્તનિવાસી સ્ત્રી પર વિદેશમાં વસી રહેલું કોઈ સ્વજન પ્રેમ
રહ્યું હતું અને તેના જીવનમાં રસ લઈ રહ્યું હતું એમ દર્શાવનારાં
જોવામાં આવતાં હતાં ખરાં. કેમકે એના પર, અમીર કુટુંબની મ
છાપવાળા પત્રો આવતા, જોકે એ મહોરછાપ કોઈ ઇંગ્લંડનિવાસી
કુટુંબની તો નહોતી. હેસ્ટરની કુટીરમાં પણ હેસ્ટર પૂર્વે કદી ન
રતી એવા સુખચેન કે વૈભવના પદાર્થો હવે જોવામાં આવતા
એટલે એ પદાર્થો એના કોઈ ધનાઢ્ય સ્વજને જ
પ્રત્યેના પ્રેમથી પ્રેરાઈને એને માટે ખરીદેલા એમ સ્પષ્ટ દેખાઈ
હતું. વળી એના ઘરમાં એને કોઈ સતત રીતે સંભારી રહ્યું છે
બતાવનારી અને પ્રેમપૂર્ણ હૃદયની પ્રેરણાને વશ કોઈની નાજુક આં
ઓએ તૈયાર કરેલી એવી અનેક નાની નાની સુન્દર વસ્તુઓ
જોવામાં આવતી હતી. અને એક વાર તો હેસ્ટર બચ્ચાને માટે
ભરતી પણ જોવામાં આવી હતી, અને એ ઝભલા પર એણે પો
એટલો બધો કલ્પનાવૈભવ ઠાલવેલો કે આપણા શાણા સમાજમાં
પણ બચ્ચું જો એવું ભભકાદાર ઝભલું પહેરી નીકળ્યું હોત તો લો
ભારે હોહા મચી રહી હોત.

ટૂંકામાં, એ જમાનાના ગામગપાટા ચલાવનારા લોકોની મા
મુજબ, તેમ એ સંબંધમાં પાછળથી અન્વેષણ કરનારા સંશોધ

પણ પ્રમાણિક માન્યતા મુજબ, પર્લ હયાત હતી એટલું જ નહિ, પણ તે પરણી હતી, સુખમય જીવન ગાળતી હતી, પોતાની માતાની સદા યે સ્નેહભરી સંભાળ રાખતી હતી, અને પોતાની એ દુઃખણી એકલવાઈ માતાને પોતાની સાથે પોતાના જ ઘરમાં રહેવા આગ્રહ કર્યા કરતી હતી.

પણ હેસ્ટર પ્રાઈનને માટે તો સાચું જીવન પર્લ પોતાનું ઘર બાંધીને રહી હતી તે પારકા અજાણ્યા મુલકમાં નહિ પણ આંહીં જ ન્યૂઈંગ્લંડમાં જ હતું. આંહીં જ એનું પતન થયું હતુંઃ આંહીં જ એને દુઃખ વીત્યું હતુંઃ અને આંહીં જ એને હજુ બાકીનું પ્રાયશ્ચિત્ત પૂરું કરવાનું હતું. એટલે જ એ આંહીં પાછી આવી હતી અને આંહીં આવીને એણે, જે કલંકસંજ્ઞાની શોકઘેરી કથા આંહીં સુધી અમે કહી, તે કલંકસંજ્ઞા સ્વેચ્છાથી જ ધારણ કરી હતી—સ્વેચ્છાથી જ, કેમકે એ નિષ્ઠુર જમાનાનો કરડામાં કરડો ન્યાયાધીશ પણ હવે એ ધારણ કરવાની એને ફરજ પાડે એમ નહોતો. એ કલંકસંજ્ઞા પછી એને હયેથી કદી હેઠે ઊતરી નહિ. પણ એ પછીનાં વરસોમાં હેસ્ટર જે વિચારમય, સેવાપરાયણ, અને સતત ઉદ્યોગથી ભરપૂર—ખડતલ જીવન ગુજારી રહી હતી તેને પરિણામે એ હિંગળોકિયો અક્ષર લોકોના તિરસ્કાર કે કટુ નિન્દાને પાત્ર કલંકસંજ્ઞા મટી ગયો, અને તેને બદલે જે જોઈને આપણને ખેદ થાય, શોક થાય, ભય ઊપજે, અને છતાં જેના તરફ આપણે પૂજ્યભાવપૂર્વક જોવું ઘટે, એવી કોઈક વસ્તુ બની ગયો. અને હેસ્ટર પ્રાઈનને જીવનમાં અંગત સ્વાર્થ જેવું કશું હતું નહિ, તેમ મોજમજા માણવી કે વિલાસ વૈભવ ભોગવવો એવો પણ એના જીવનનો આશય હતો નહિ. તેથી લોકોને પોતાના જીવનમાં કંઈ પણ મુશ્કેલી ઊભી થાય, કંઈ પણ મૂંઝવણ જેવું લાગે તો સલાહ-સૂચનાને માટે સૌ એની પાસે આવતાં, કેમકે સૌ જાણતાં હતાં કે એના જેટલી અસાધારણ મૂંઝવણ ને પીડા જગતમાં બીજા કોઈએ અનુભવેલ નહોતી, અને તેથી એવી મૂંઝવણ કે પીડાનો માર્ગ એના જેવી સારી રીતે બીજું કોઈ બતાવી શકે એમ નહોતું. આ સૌમાં

સ્ત્રીઓની સંખ્યા મોટી હતી—કોઈને પ્રેમજીવનમાં અપમાન ખમવું પડયું હોય, નિષ્ફળતા અનુભવવી પડી હોય, સ્ખલન થઈ ગયું હોય, કે દુરાચાર થઈ ગયો હોય, અથવા કોઇ પોતાના પર પ્રેમ કરવા આવતું જ ન હોય, પ્રેમાનુભવને માટે કોઈ પોતાના હાથની માગણી જ કરતું ન હોય, એ પ્રકારના એકલવાયા રસશૂન્ય અપરિણીત જીવનનો દુઃખભાર કોઈના હૃદયને ચાંપી રહ્યો હોય, એવી પ્રેમવૃત્તિને લગતી અનેકવિધ પીડાઓ ભોગવતી સ્ત્રીઓ એની કને આવતી, અને પોતાની એ દુર્દશામાંથી છૂટવાનો ઉપાય હવે શો તે પૂછતી. હેસ્ટર એ સૌને યથાશક્તિ આશ્વાસન અને સલાહ સૂચના આપતી, અને એ સલાહ સૂચના આપતી વખતે સાથે સાથે પોતાની દઢ પ્રતીતિ પણ વ્યક્ત કરતી, કે સ્ત્રીપુરુષનો સંબંધ અત્યારે તો અનેક કંટકોથી ભરપૂર છે, પણ ભવિષ્યમાં જગત અનુભવથી લાતો ખાઈ ખાઈને લાયક બનશે ત્યારે એવો તેજસ્વી સુવર્ણયુગ જરૂર આવશે, કે જ્યારે સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચેનો સંબંધ બન્નેને પરસ્પર સુખદાયક નીવડે એવું કોઈ અભિનવ સત્ય જગત સમક્ષ પ્રગટ થશે. જીવનની પ્રથમાવસ્થામાં તો હેસ્ટરે એવી વ્યર્થ કલ્પના કરેલી—એવી ધારણા રાખેલી—કે આ અભિનવ સત્યનો પેગામ સુણાવવાનો લહાવો પોતાને જ મળશે, પોતે જ એ નૂતન સત્યની પેગંબર બનશે. પણ પછી તો ઘણાં વરસથી એ સમજી ગઈ કે જે પાપથી ખરડાએલી હોય, કલંકભારથી વાંકી વળી ગઈ હોય અથવા જીવનભરના દુઃખ વિષાદના બોજાથી નમી ગઈ હોય એવી કોઈ પણ સ્ત્રી કદી પણ કોઈ રહસ્યમય દિવ્ય સત્યની સંદેશવાહક બની શકે એ વાત જ અશક્ય છે. એ અભિનવ સત્યનું પ્રકાશન કરનારો જે ભગવત્પાર્ષદ અને પયગંબર દુનિયા પર આવવાનો તે અલબત્ત સ્ત્રીજાતિનો જ કોઈ હશે. પણ એ સ્ત્રી કોઈ સામાન્ય સ્ત્રી નહિ હોય, એ સ્ત્રી ઉદાત્ત, વિશુદ્ધ, અને સુન્દર આચારવિચારથી વિભૂષિત હશે; વળી એ સ્ત્રી શાણી હશે અને તે શાણપણ પણ દુઃખ વિષાદના ધૂંધળા વાતાવરણ મારફત મેળવેલું નહિ પણ ઉલ્લાસના સ્વર્ગીય

વાતાવરણ મારફત તેણે મેળવેલું હશે; વિશેષમાં વળી એ સ્ત્રી વિશુદ્ધ પવિત્ર પ્રેમ માનવજાતિમાં કેટલો સુખસંચાર કરી શકે તે પોતાના એવા પ્રેમથી ભરપૂર અને એ રીતે સફળ સાર્થક બનેલા જીવનદ્વારા સૌને બતાવનારી–સૌને સુખી કરવાનું સામર્થ્ય સાચા પ્રેમમાં કેટલું છે તે પોતાના જ પ્રેમમય જીવનના દૃષ્ટાંતદ્વારા પુરવાર કરનારી–હશે.

હેસ્ટર પોતાની પાસે આવતી સૌ સ્ત્રીઓને એમ કહેતી, અને એમ કહીને આંખો ઢાળી દઈ પોતાનો હિંગળોકિયો અક્ષર વિષાદપૂર્વક જોઈ રહેતી. અને પછી, ઘણાં ઘણાં વરસો વીત્યા બાદ, અત્યારે કિંગ્ઝચેપલ બાંધવામાં આવ્યું છે તેની બાજૂના કબ્રસ્તાનમાં એક જૂની, જમીનદોસ્ત થઈ ગએલી કબરની નજીક એક બીજી નવી કબર ખોદવામાં આવી. આ નવી કબર પેલી જૂની જમીનદોસ્ત બની ગએલી કબરની નજીક હતી છતાં એ બન્ને કબરોની અંદરનાં નિવાસીઓની માટીને મળીને એકરૂપ બની જવાનો હક્ક ન હોય એમ સૂચવતું હોય એટલું અંતર એ બન્ને કબરો વચ્ચે રાખવામાં આવ્યું હતું. પણ છતાં એ બન્ને કબરોને માટે એકજ સ્મારકશિલા રાખવામાં આવી હતી. આસપાસની બીજી બધી કબરો પર પોતપોતાની કુટુંબસંજ્ઞાઓથી અંકિત સ્મારકશિલાઓ આવી રહેલી હતી, પણ આ બે કબરો પર તો કેવળ સાદી શિલા જ રાખવામાં આવી હતી, અને તેના પર કોઈ ઢાલ જેવી આછી આછી આકૃતિ દેખાતી હતી. કોઈ કુતૂહલપરાયણ સંશોધકને જોવી હોય તો અત્યારે પણ એ ઢાલ તે જોઈ શકે એમ છે, અને તેના પર જે સંજ્ઞા કોતરેલ છે તેનો શો અર્થ કરવો તે વિશે પણ માથાઝીક કરવી હોય તો તે કરી શકે એમ છે. એ ઢાલ પર કંઈ ભેદ ભરેલાં વચનો કોતરેલાં હતાં. એ વચનો જ આંહીં સમાપ્ત થએલી આપણી વાર્તાનાં—શોકપૂર્ણ અને ઘેરા સત્ય ને નીતિપ્રકાશથી ચમકી રહેલી આ વાર્તાનાં રહસ્ય-સૂત્રરૂપ વચનો થઈ શકશે—

સામળા પટ પરે રક્તસંજ્ઞા ચમકી રહી.

મહત્ત્વના મુદ્રણદોષો

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૦	૫	બૈરીઓ ને દીકરાઓ	બૈરીઓ ને દીકરીઓ
૨૮	૧૦	બચ્ચું બિચારું	બચ્ચું બીચારું
૩૪	૧૩	માથું ધુણાવ્યું,	માથું ધુણાવ્યું.
૪૬	૧૩	ભલે એ બંને તો	ભલે એ બને તો
૫૭	૧૪	સાદું તથા કોઇ	સાદું છતાં કોઈ
૬૪	છેલ્લા	શરમાતી તરિછી	શરમાતી તિરછી
૭૭	૧૫	તરંગપ્રવૃતિના	તરંગપ્રવૃત્તિના
૭૯	૧૮	અભાગ્યું નિશાન	અભાગિયું નિશાન
૮૦	૧૪	જો કે એ મુખમાં દેખાતું	જો કે એ મુખમાં આ મુખમાં દેખાતું
૮૯	૯	તીરછાં સૂર્યકિરણો	તિરછાં સૂર્યકિરણો
૯૦	૮	ગાળા દરમ્યાન	ગાળા દરમિયાન
૯૪	૧૯.	ગુલાબના છોડ	ગુલાબના છોડ
૯૯	છેલ્લેથી ૨	જગતના પ્રલોભનોમાં	જગતનાં પ્રલોભનોમાં
૧૦૯	૧૯	સકળ પ્રશ્નનું	અકળ પ્રશ્નનું
૧૨૧	૫	જેતું યથાર્થ નામ	જેનું યથાર્થ નામ
૧૪૮	૧૬	એની ગતી	એની ગતિ
૧૬૬	૧	દુ:ખોતિરેકની	દુ:ખાતિરેકની
૧૬૬	૨	સુખોતિરેકની	સુખાતિરેકની
૧૬૬	છેલ્લેથી ૨	મહા પ્રતાપની	મહા પ્રપાતની
૧૭૨	૨	પ્રકટ થઇ હતી.	પ્રકટ થઈ હતી,
૧૭૨	૧૪	ચુપ જ રહી.	ચૂપ જ રહી.
૨૧૬	૧૭	કશી રાખતી નથી	કશી નિશાની રાખતી નથી
૨૩૦	૫	સાચા સ્વરૂમા	સાચા સ્વરૂપમાં
૨૩૧	છેલ્લેથી ૭	રોજ ચિલિંજવર્થ	રોજર ચિલિંજવર્થ
૨૪૦	છેલ્લી	ભોગવી પડતી	ભોગવવી પડતી
૨૪૭	૧૦	તેનો અત્મા	તેનો આત્મા
૨૬૮	છેલ્લેથી ૬	કહશે	કહેશે
૨૭૧	૮	શહેરમાં તો	શહેર તો
૨૭૭	૩	બીભસ્ત	બીભત્સ
૨૮૧	૪	પદાર્થોની	પદાર્થોથી
૨૮૬	છેલ્લેથી ૮	ખુલી રીતે	ખુલ્લી રીતે

